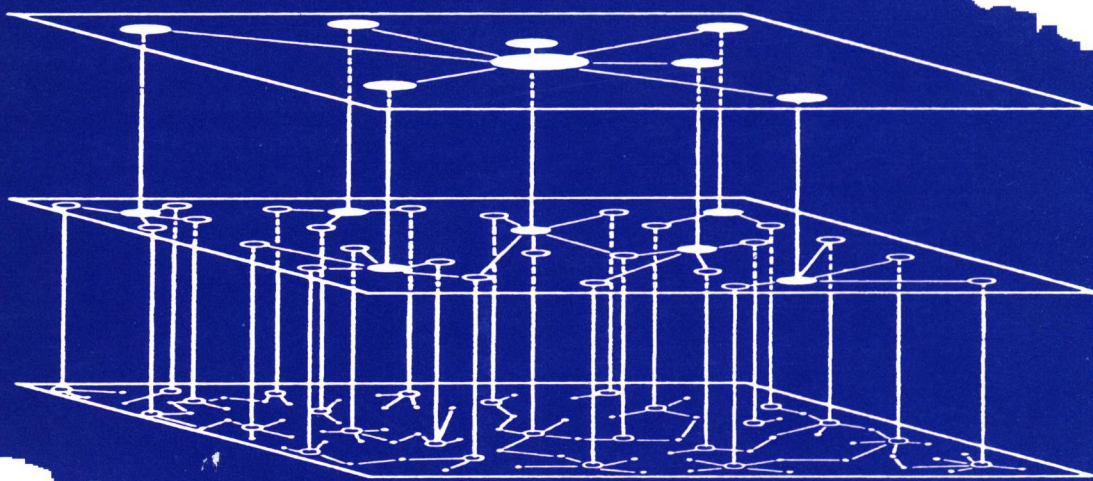

MTA REGIONÁLIS KUTATÁSOK KÖZPONTJA

FEJEZETEK A REGIONÁLIS GAZDASÁGTAN TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

GYŐR-PÉCS 1994

Fejezetek
a regionális gazdaságtan
tanulmányozásához

Szerkesztette:
Rechnitzer János

MTA Regionális Kutatások Központja

FEJEZETEK

**A REGIONÁLIS
GAZDASÁGTAN**

TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

Győr-Pécs, 1994

Készült a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, az MTA Regionális Kutatások Központja és a Széchenyi István Főiskola támogatásával.

SZERZŐK:

Bartke István	egyetemi tanár, a közgazdaságtudomány doktora; IV. fejezet
Horváth Gyula	intézeti igazgató, a közgazdaságtudomány kandidátusa; IX. fejezet
Kőszegi György	egyetemi tanár, a műszaki tudományok doktora; VII. fejezet
Lados Mihály	tudományos főmunkatárs, a közgazdaságtudomány kandidátusa; VIII. fejezet
Lengyel Imre	főiskolai tanár, a közgazdaságtudomány kandidátusa; III. fejezet
Nemes Nagy József	egyetemi docens, a földrajztudomány kandidátusa; I. fejezet
Rechnitzer János	főiskolai tanár, a földrajz (regionális) tudomány doktora; V., VI. fejezet

SZERKESZTETTE: Rechnitzer János

Minden jogot fenntartva. A kötet egészének vagy részeinek másolása és sokszorosítása csak a szerkesztő engedélyével lehetséges.

LEKTORÁLTA: Illés Iván főigazgató, a közgazdaságtudomány kandidátusa

ISBN 963 8371 97 8

MŰSZAKI ÉS OLVASÓSZERKESZTŐ: Telekes Annamária

A RAJZOKAT KÉSZÍTETTE: Patakyné Bathányi Piroska

A KIADÁSÉRT FELELŐS: Illés Iván főigazgató

SOKSZOROSÍTOTTA: TEXT-PRINT Nyomdaipari Kft.

Bevezetés

A hazai felsőoktatásban a regionális gazdaságtan témaköréből egyetemi jegyzet 1975-ben jelent meg ILLÉS Iván tollából. Hosszú éveken keresztül ez a munka volt az egyetlen magyar nyelvű forrása a regionális gazdaságtan tanulmányozásának és oktatásának. Érdekes, hogy közel húsz esztendőnek kellett eltelti ahhoz, hogy a témakörben új jegyzet kerüljön kiadásra. Ennek oka az, hogy csak a kilencvenes évek elejétől indult meg intenzívebben a területfejlesztéssel foglalkozó szakemberek képzése néhány felsőoktatási intézmény graduális és posztgraduális szakán. Napjainkra már egyre több egyetem, főiskola ismeri fel, hogy a térben zajló gazdasági, társadalmi folyamatok elemeinek és egész rendszerének megismertése nemcsak új képzési profilt kínálhat, hanem a társadalom-, továbbá a gazdaságtudományok egyik megújítási irányát is képviseli. Így szükséges a regionális tudomány egyes alkotó diszciplínáinak integrálása az adott intézmény képzési programjába. A felsőoktatási igények mellett számolnunk kell azzal is, hogy a területi folyamatok, jelenségek látványosan előretörték a gazdaság- és a társadalomszervezés egyre szélesebb dimenziójában. Így a különféle kormányzati, önkormányzati, hazai és külföldi gazdasági szervezetek, a médiumok vagy a különféle non-profit szervezetek egyre több területi kérdéssel találkoznak. Hasznos lehet ezen problémák elméleti alapjait áttekinteni, tanulmányozni a fontosabb alapfogalmakat, összefüggéseket, s megismerni a térben értelmezhető gazdasági összefüggések főbb rendszereit, azok megállapításait. A regionális gazdaságtan tanulmányozása hozzásegíthet a helyi, a regionális politika egészének és elemeinek kidolgozásához, a különféle programok gazdasági, területi hatásrendszereinek megértéséhez, értékeléséhez is.

A kötet nem tudta átfogni a regionális gazdaságtan egész rendszerét, csupán annak egyes, meghatározó fejezeteinek ismertetésére vállalkozott. Egyrészt jegyzetnek tekinthető, hiszen törekszik a tudományterület főbb megállapításainak bemutatására, amit a sajátos oldaltükörrel is jelzünk. Hiszen a kisebb hasábon az egyes szakaszok, bekezdések főbb megállapításait adjuk közre, így a szöveg feldolgozását tesszük könnyebbé, de a tudományterület fontosabb összefüggéseire is ráirányítjuk a figyelmet. Másrészt a kötet magában hordozza egy későbbi tankönyv és esetleg kézikönyv szerkezetét, annak kidolgozásának lehetséges irányait, de tervűjtait is.

A jegyzet és kötet megírásához jelentős anyagi segítséget kaptunk a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványtól, amely támogatja a modern társadalomtudományt ismertető felsőoktatási kiadványok megjelenését. A Széchenyi István Főiskola hathatós segítségével nélkül nem jelenhetett volna meg ezen - az intézmény több fakultásának oktatási programjában szereplő tantárgy - jegyzet. ILLÉS Iván eligazító lektori meglátásaival és ösztönzésével nemcsak a jegyzet hiányosságait sikerült korrigálni, hanem annak továbbfejlesztéséhez is számos gondolatot kaptunk. Végül az MTA Regionális Kutatások Központja nyújtotta azt a szellemi bázist, ami a gerjesztője és mozgatója a hazai regionális tudomány részdiszciplínáit bemutató munkáknak.

A szerkesztő

Tartalomjegyzék

Bevezetés (5)

I. A társadalom területi vizsgálata (9)

- 1.1. Tér, térkategóriák, térszemlélet (9)
- 1.2. Természettudományi analógiák a társadalmi tér vizsgálatában (12)
- 1.3. Regionális tudományok, regionális tudomány (13)
- 1.4. A területi vizsgálatok néhány kiemelt kérdésköre (14)
 - 1.4.1. Térelemek, térségi szintek (16)
 - 1.4.2. Térfelosztás (17)
 - 1.4.3. Területi egyenlőtlenségek (19)
 - 1.4.4. Stabilitás és változás, mozgások a térben (21)

II. A gazdaság térbelisége (23)

- 2.1. Az "egy pont" gazdaság (23)
- 2.2. A térgazdaság (24)
- 2.3. A regionális gazdaságtan (27)
- 2.3.1. A regionális gazdaságtan és a gazdaságföldrajz; különbség és harmónia (29)
- 2.4. A regionális gazdaságtan új dimenziói (32)

III. A telephelyválasztás (35)

- 3.1. A telephelyelméletek kialakulása és főbb jellemzőik (36)
 - 3.1.1. THÜNEN mezőgazdasági telephelyelmélete (40)
 - 3.1.2. WEBER ipari telephelyelmélete (43)
 - 3.1.3. LÖSCH térgazdasági elmélete (46)
 - 3.1.4. ISARD optimalizáláson alapuló telephelyelmélete (50)
 - 3.1.5. A telephelyelméletek napjainkban (51)
 - 3.2. A telephelyválasztások főbb tényezői (53)
 - 3.2.1. A természeti környezet (53)
 - 3.2.2. A termelési tényezők (55)
 - 3.2.2.1. A föld (55)
 - 3.2.2.2. A munkaerő (58)
 - 3.2.2.3. A tőke (60)
 - 3.3. Kereslet, szállítás és térbeli kapcsolatok (61)
 - 3.3.1. A kereslet (61)
 - 3.3.2. A szállítás (62)
 - 3.3.3. A térbeli kapcsolattartás (63)
 - 3.3.4. A technológia (64)
 - 3.3.5. Szervezeti, politikai és társadalmi tényezők (66)
- 3.4. Összegzés (68)

IV. A gazdaság- és a térszerkezet (69)

- 4.1. A területi munkamegosztás (69)
- 4.2. A területi szerkezet (74)
 - 4.2.1. Általános összefüggések (74)
- 4.2.2. A területi szerkezet vizsgálatára alkalmazható módszerek (76)
 - 4.2.3. Gazdasági körzetek (80)
 - 4.2.3.1. A funkcionális gazdasági körzetek (83)
 - 4.2.3.2. Gazdasági tartalommal rendelkező további körzetek (89)
- 4.3. A térségi gazdasági kapcsolatok modellezése (93)
 - 4.3.1. Az ágazati kapcsolatok mérlege (93)
 - 4.3.2. Az ÁKM alkalmazása területi vizsgálatokra (95)
 - 4.4. A gazdaság területi hatékonysága (98)
 - 4.4.1. A termelés területi hatékonysága (98)
 - 4.4.2. A szolgáltatások területi hatékonysága (101)

V. Az erőforrások, áruk mobilitása; gazdasági jelenségek terjedése a térben (103)

- 5.1. A gazdasági növekedés regionális modellje (103)
- 5.2. A munkaerő mobilitása (105)
 - 5.2.1. A távolság és a vándorlás (108)
 - 5.2.2. Az agglomeratív tényezők (111)
 - 5.3. A tőkemobilitás (113)
- 5.4. A technikai haladás, az innovációk és terjedésük (118)
 - 5.4.1. Az innovációk (118)
 - 5.4.2. A termékéletciklus és a térségfejlődés (120)
 - 5.4.3. Az innovációk térbeli terjedése (125)
- 5.5. A termelési tényezők kölcsönös kapcsolata (134)
- 5.6. A régiók (országok) közötti kereskedelem (136)

VI. A regionális gazdasági növekedés elméletei (142)

- 6.1. A neoklasszikus elmélet (142)
- 6.2. A területi növekedési elmélet KEYNES után (145)
 - 6.3. Az exportbázis elmélet (147)
 - 6.4. Az endogén fejlődés elmélete (151)
 - 6.5. A polarizációs elméletek (153)
- 6.6. A gazdasági növekedés szakaszai a területi dimenzióban (156)
- 6.7. A növekedési pólusok és a regionális fejlődés (162)
- 6.8. Centrum és periféria modellek (166)

VII. A gazdaság és a település (168)

- 7.1. A termelés és a településfejlődés összefüggései és kölcsönhatásai (168)
 - 7.1.1. A mezőgazdaság és a település (168)
 - 7.1.2. Az ipar és a települések (170)
- 7.2. A terciér, a kvaterner szektor és a településfejlődés összefüggései, kölcsönhatásai (175)
- 7.3. Az infrastruktúra és a településfejlődés összefüggései, kölcsönhatásai (176)
- 7.4. A településrendszer átalakulásának, fejlődésének összefüggései (181)

VIII. A városnövekedés szakaszai - urbanizációs ciklusok (186)

- 8.1. Az első szakasz: A városrobbanás (192)
 - 8.1.1. Nyugat-Európa, Észak-Amerika és Japán (193)
 - 8.1.2. Kelet-Közép-Európa (193)
 - 8.1.3. Fejlődő országok (195)
 - 8.2. A második szakasz: A szuburbanizáció (197)
 - 8.2.1. Nyugat-Európa (198)
 - 8.2.2. Kelet-Közép-Európa (199)
 - 8.3. A harmadik szakasz: A dezurbanizáció (201)
 - 8.4. A negyedik szakasz: A reurbanizáció? (209)
 - 8.5. Az urbanizáció trendjei (210)

IX. Regionális politika (211)

- 9.1. A regionális politika tartalma (211)
- 9.2. A regionális politika korszakai (213)
 - 9.2.1. A regionális politika kiterjedése (1950-1980) (213)
 - 9.2.2. A regionális politika új szakasza (217)
 - 9.3. A Közös Piac regionális politikája (230)
 - 9.3.1. Regionális különbségek a Közösségben (230)
 - 9.3.2. A közös regionális politika eszközei (233)

Irodalomjegyzék (242)

Ábrajegyzék (249)

I. A társadalom területi vizsgálata

A bevezető fejezet a kötet törzsanyagától, a regionális gazdaságtan által vizsgált kérdésektől látszólag távoli témákat vet fel, azokat sem elemző részletességgel, hanem mintegy szellemi kínálatként, elgondolkodásra, utánaolvasásra serkentve. Azokra az elméleti és szemléleti gyökerekre, kapcsolódásokra (ugyanakkor a regionális gazdaságtan számára sok esetben konkrét vizsgálati, elemzési eljárásokat jelentő forrásokra) vetünk itt rövid pillantást, amelyek a gazdaság területi vizsgálatát a térbeliség oldaláról helyezik el egy átfogó társadalomismereti gondolatrendszerbe. A következőkben sorra vett fogalmak, problémakörök alapozzák meg a regionális gazdaságtant a regionális tudomány oldaláról (a gazdasággal kapcsolatos alapfogalmakat, törvényszerűségeket a közgazdaságtanból meríti a tudományág).

1.1. Tér, térkategóriák, térszemlélet

A tér a filozófiának a létezés, az anyag, a mozgás, az idő fogalmával összekapcsolódó alapkategóriája. Tartalmát, jelentését egyrészt a mindennapi tapasztalatból, másrészt a legkülönbözőbb tudományágak eredményeiből vesszük.

Tér

A térbeliség lényegét modellszerű általánosságban az egymással való nem azonosság dualizmusában ($A \neq B$), időbeliségét az önmagával való nem azonosságban ($A \neq \dot{A}$) fogalmazhatjuk meg, a térben és időben (téridőben) való létet pedig ezek együtteseként az egymással és az önmagával való nem azonosságban általánosíthatjuk.

Térbeliség

A mindkét fogalom értelmezésében megjelenő "nem azonosság" a mindennapi szóhasználatban a különbözőség, a helyi sajátosság, az egyenlőtlenség, illetve a változás fogalmában jelenik meg. A maguk gazdag társadalmi tartalmával a térbeliség dualizmusát és kötődését az egyenlőtlenség fogalmához modellszerűen jelenítik meg olyan, ma már szinte hétköznapi használatú tudományos fogalompárok, mint a centrum-periféria kettősség, a "város és vidék" viszonyrendszer, vagy a hazánkban gyakorta emlegetett főváros-vidék, s a világméretű Észak-Dél dualizmus.

Egyenlőtlenség

A lét elemi egységei, az események tér és időbeli helyzetük, viszonyuk alapján karakteres csoportokba sorolhatók:

A lét elemi egységei

- 1.) az egyterű és egyidejű események egy időben és egy helyütt zajlanak;
- 2.) a különterű és egyidejű események nem egy helyütt, de egy időben zajlanak;
- 3.) az egyterű és különidejű események ugyanott, de nem egy időben zajlanak;
- 4.) a különterű és különidejű események nem egy helyütt és nem egy időben zajlanak.

A és B eseményre e relációk egyszerű modellbe foglalhatók:

	A			B	
1.) itt	most	és	itt	most	
2.) itt	most	és	ott	most	
3.) itt	most	és	itt	a múltban (jövőben)	
4.) itt	most	és	ott	a múltban (jövőben)	

A modell is jelzi a térbeliség és a az időbeliség (történetiség) kapcsolatát, hiszen minden eseményben megjelenik mindkét kategória. Bizonyos esetben szétválasztani, meghatározni is alig lehet, hogy történeti vagy területi (földrajzi) elemzésről van-e szó (a legnyilvánvalóbb példákat erre a településtörténet szolgáltatja). Ha a fenti modellben az A és B közötti relációt összehasonlításnak tekintjük, akkor a 2.) viszony modellezi a legtipikusabb, legerterjedtebb területi közelítést, a statikus összehasonlítást, vagy más néven keresztmetszet-vizsgálatot (ezt követjük például akkor, amikor az európai országok mai fejlettségi szintjét, vagy a személyi jövedelemadó-bevételek önkormányzatok közötti differenciáit vizsgáljuk, hasonlítjuk össze). A modell 3.) esete a történelem és a jövőkutatás tipikus gondolati vonala. Általánosságban elmondható az is, hogy mind az időbeliség (a dinamika) megjelenítése a területi vizsgálatokban, mind a területi sokféleség (a helyi, lokális, vagy a táji, regionális sajátosságoké) a történeti elemzésekben bizonyítottan nagy valóságfeltáró erejű szemléleti utat jelent.

Keresztmetszet-
vizsgálat

A két esemény közötti viszonyt a tér és időbeli meghatározottság természetesen lényegesen befolyásolja. Az egyterű, illetve egyidejű események között nagyobb a valószínűsége a kölcsönhatásnak, a nyilvánvaló kapcsolatnak, de a különterűség illetve különidejűség sem zárja ki a kapcsolatot. Elég, ha a történelmi tradíciók továbbélésére, vagy a nemzetközi (külföldi) minták hatásaira gondolunk.

Tendenciájában igaz az az összefüggés, hogy az egymásra hatás intenzitása az idő illetve a térbeli távolság növekedésével csökken. A tendencijelleget érdemes hangsúlyozni, hisz az aktuális hazai társadalmi folyamatok épp arra mutatnak jó példát, hogy a mai nagy hatású minták (például a piacgazdasági vagy politikai intézmények esetében) a gazdaságban és a társadalomban épp nem a közelmúltból és a földrajzi szomszédságból, hanem időben és térben távolabbról erednek. (Az már politikai és politológiai dilemma, hogy vajon a tényleges fejlődés mennyiben követi a kettős értelemben is távoli mintákat. Az pedig már társadalmi térelméleti kérdés - egyben a fenti ellentmondást is feloldani képes közelítés -, hogy a földrajzilag és időben távoli minták valószínűsítő vonzerejük, bizonyított társadalmi hatékonyságuk okán nincsenek-e közelebb a társadalmi, társadalompszichológiai elemek terében, mint a földrajzi, fizikai értelemben közeli minták?)

Tendenciajelleg

A távolság említése már jelzi, hogy a tér fogalmához számos, ugyancsak nagyon általános és sokrétű jelentést hordozó fogalom kapcsolódik. Olyan fogalmak ezek, amelyek esetenként magát a nagyon általános jelentésű teret helyettesítik, jelenítik meg, illetve amelyek segítségével megfoghatóbbá, s tudományos szempontból sokoldalúan elemezhetővé válik a természet és a társadalom térbeli léte, szerveződése, működése. Ezek közé - az összefoglalóan térkategóriáknak nevezhető fogalmak közé - sorolható (a teljesség igénye nélkül): a hely, helyzet, a szomszédság, távolság, a dimenzió, a határ, gát, a

Térekategóriák

kiterjedés, az alakzat, a hálózat és az elterjedés, szétáramlás, a visszaszorulás, összpontosulás fogalma.

A tér és az idő között érdekes analógiák figyelhetők meg ezek kapcsán is. A fentiekben említett tércategóriák közül a helynek (a pontnak) például a pillanat időkategóriája; az egymásmellettségnek, szomszédságnak az egymásutániség; a kiterjedésnek az időtartam feleltethető meg (KOROMPAI 1985, NOVÁKY szerk. 1991 49-56. pp.).

A filozófiához hasonlóan önálló vizsgálati kör a tér a matematikában is, ahol önálló matematikai tudományok (geometria, topológia) alakultak ki. Lényegében a matematika fejlődésének eredményeként szakadt el a tér fogalma a kizárólagos szemléletes jelentésétől (lásd n -dimenziós tér, F. KOVÁCS 1991), ezáltal ösztönzést teremtve arra is, hogy a társadalom térbeli vizsgálatát se kössük kizárólagosan a földrajzi (fizikai) térhez. A gazdaság térbelisége vizsgálható például a gazdasági objektumok (üzemek), vagy a gazdasági szereplők (vállalkozók) területi eloszlása, mozgásfolyamatai, kapcsolatai alapján. Ez a megközelítés nyilvánvalóan kötődik a szemléletes, mindennapi földrajzi térhez. Ugyancsak része azonban a regionális gazdaságtannak a gazdasági alapkategóriák - ár, bér, költség, profit stb. - "tereinek" elemzése is.

A gazdaság
térbelisége

Számos tércategória a matematikában jól definiált jelentésű fogalom. Ez egyrészt annak lehetőségét teremti meg, hogy azok a különböző társadalmi jelenségek, amelyekben ezek a fogalmak szerepet kapnak, azonos vagy hasonló mennyiségi, matematikai módszerekkel vizsgálhatók legyenek; másrészt egyes tércategóriák matematikai formában generális fogalmi és elemzési eszközként funkcionálnak. Így például központi szerepet játszik a távolság vagy a dimenzió matematikai fogalma a legtöbb, a regionális elemzésekben is széleskörűen használt többváltozós matematikai-statisztikai módszerben, mindenek előtt a tipizálás, csoportosítás, regionalizálás legelterjedtebb eszközeiben, a klaszterelemzésben (SIKOS szerk. 1984). Sok elméleti és fogalmi, s egyben nagyon is kézzel fogható, eszközökben tárgyiasuló kapcsolat van a regionális elemzések és a számítástudomány egésze, s egyes speciális ágazatai (mint például a számítógépes alakfelismerés vagy a computer-grafika) között (ÁLLÓ és mts. 1989).

Elemzési
módszerek

Filozófiai és társadalmi, kulturális vonatkozásokkal egyaránt telített, rendkívül szerteágazó kérdéskör a tér tudati tükröződésének problematikája. Olyan fogalmak, mint például a mentális vagy a kognitív tér és térkép, a mindennapi lét term meghatározottságának pszichológiai és kulturális gyökerei a közelmúlt évtizedekben a legtradicionálisabb területi tudományt, a földrajzot is új irányokba terelték (CSÉFALVAY 1990). E gondolatkörbe tartoznak azok a vizsgálatok is, amelyek a térbeli mozgást, a "megélt" tér kiterjedését, s így a térigényt az életciklusok (életkor) relációjában vizsgálják. (A regionális gazdaságtan hasonló problémája a vállalkozási életciklusok vizsgálata.)

A tér képe

Hosszasan lehetne időzni a térnek a képzőművészetekben játszott szerepén, kezdve a festészet alapkategóriái - a szín, a vonal és a kompozíció - szélesebb társadalmi horizontú megfeleltetéseitől, a tér esztétikájának az építészetben, urbanisztikán keresztül megvalósuló társadalmi hatásáig, ami már egészen gyakorlatias vonalak kiindulópontjába vezet (településfejlesztés, területrendezés, revitalizáció).

1. 2. Természettudományi analógiák a társadalmi tér vizsgálatában

A társadalom térbeli vizsgálatában felhasznált fogalmak, elemzési módszerek közül számos a természettudományok eszköztárából átvett, adaptált ún. analóg modell.

A tér fogalmának fejlődésében a filozófiai és matematikai gondolkodás mellett a fizika játszott (játssza) a legnagyobb szerepet. A századelőn az Einstein-féle relativitáselmélet igazolta azt, hogy a mindennapi ("emberi léptékű") tér, a mezotávolságok tere, amelyet az euklideszi geometria axiómarendszeréből kiindulva képesek vagyunk kielégítően leírni, csak speciális esete az anyag téridőbeli szerveződésének. A mikro- és a makrovilágban (az elemi részecskék körében, valamint a Világegyetem egészében) nem érvényes. A társadalom térbeli viszonyrendszerei, mozgásai kutatása során több fizikai modell, törvény analóg alkalmazása fontos elemzési eszközként kap szerepet (pl. a gravitációs- és potenciál-modellek a társadalmi térbeli egymásra hatások, vonzások vizsgálatában, a vonzáskörzet kutatásban).

Fizika

Az anyag szerveződését vizsgáló többi természettudományban (pl. a kémiában, a mikrobiológiában) is jelen van a térbeliség. Ezekben különösen arra a viszonyra kaphatunk jó példákat, ami a térbeli elrendeződés és a funkció között fennáll. Ugyanazon atomokból, de eltérő térbeli elrendeződésben összeálló vegyületek (például ásványok) jellemzően eltérő tulajdonságúak (aligha kell nagy fantázia ahhoz, hogy a társadalomban, az emberi viszonyrendszerekben hasonló összefüggést sejtünk). Az élet építőköveinek, a DNS molekuláknak is immánens jellegzetessége a szigorú térbeli szerveződési rend és az alak (a "kettős spirál").

Természet-
tudományok

A természettudományok közé tartozó földtudományok - geofizika, geológia, természeti földrajz, meteorológia - is számos olyan modellt, eljárást, alakított ki, amely sikerrel használható a társadalmi jelenségek, folyamatok térbeli vizsgálatakor is. A geológia matematikai módszertanából ered például az ún. trendfelület-elemzés, amely olyan regressziószámítási eljárás, amelyben a magyarázó változók szerepét a földrajzi hely (helykoordináták) játsszák, s amely a térbeli elrendeződés alaptendenciájának (pl. egy adott társadalmi jelenségben feltételezhető Nyugat-Kelet megosztottság) feltárására, számszerűsítésére alkalmas.

Földtudományok

Az élettudományok közül a populáció- és környezetbiológia problematikája is több társadalmi analógiát kínál, kezdve az állat- és növénypopulációk térbeli megoszlása, mintázata és a társadalmi térbeli mintázatok (például a településen belüli társadalmi szegregáció) közötti megfelelésektől a területi eltartóképesség, vagy a hatásterület és az életér, egészen a politikai szféráig vezető fogalmáig.

Élettudományok

Látványos kapcsolódás mutatható ki az orvostudomány egyik sajátos területe, a járványtan (epidemológia) és a regionális tudományok között, amelyek egyik legnagyobb hatású modern modelleszaladját a térbeli terjedés, a diffúzió kutatás képezi. A tág értelemben vett (nemcsak műszaki, technikai tartalmú) társadalmi újdonságok, innovációk térbeli terjedésének egyik jellegzetes típusa az ún. járványszerű terjedés (részleteiben lásd a V. fejezetet).

1.3. Regionális tudományok, regionális tudomány

A tércategóriák (illetve a területi, települési közelítés) intézményesült társadalomtudományi diszciplínák sorában jelennek meg. A gazdaság térbeliségét például a regionális gazdaságtan és a gazdaságföldrajz; a társadalomét a településszociológia, a településtudomány, a társadalomföldrajz; a népesedési folyamatokat a regionális demográfia; a politikáét a politikai földrajz vizsgálja. Mindezekhez az információ-szolgáltatás és -feldolgozás vonalán szorosan kötődik a területi statisztika és a kartográfia.

Térszemlélet a társadalom-tudományban

A hazai tudományos életben a különböző, átfogóbb és erősebben specializált területi diszciplínák, problémakörök széles spektrumban vannak jelen. Az irodalomjegyzékben több olyan publikációt szerepeltetünk - hangsúlyozottan nem teljeskörű bibliográfiát -, amelyek az egyes diszciplínák térszemléletét, jellegzetes közelítésmódját elméletileg is alátámasztva egyfajta rendszerezettséggel érzékeltetik: földrajz (LEHMANN-VUICS 1992), természeti földrajz (MAROSI-SOMOGY 1990), történeti földrajz (FRISNYÁK 1992), népességföldrajz (SÁRFALVI 1991), szociálgeográfia (BERÉNYI 1992), közlekedés- és kommunikációföldrajz (ERDŐSI 1991), településszociológia (SZELENYI 1990), regionális néprajz (KÓSA-FILEP 1983), regionális gazdaságtan (ILLÉS 1975), településtudomány (PERÉNYI 1978). E munkák reprezentálják a jelentős hazai tradíciójú tudományágakat. A politikai változások szabad utat nyitottak a politikai, hatalmi kérdések térbeli dimenziójának az elmúlt évtizedekben szinte alig érintett elemzéséhez is (VÁGI 1982, PÁLNÉ KOVÁCS 1990), s újra jelen van a politikai földrajz klasszikus ága, a választási földrajz is.

A tércategóriáknak közös jellemzője az, hogy bár minden társadalmi jelenség kapcsán felmerülnek, de az egyes területi (regionális) tudományokban - mivel azok más és más társadalmi szegmensekhez kötődnek - eltérő a szerepük, a jelentőségük, s részben a tartalmuk is. A szomszédság - s általában a kis távolságok - problematikája például a településszociológiában, a határoké a politikai földrajzban, a hálózatoké a közlekedéstudományban, vagy az információgazdaság kutatásában a többi diszciplínában betöltött szerepéhez képest jóval nagyobb súlyú. A regionális gazdaságtan az említett fogalmak közül leggyakrabban a térbeli helyzettel és a távolsággal operál, ez utóbbi esetében ráadásul még nem is a matematikai (geometriai) távolságfogalom, hanem a költségtávolság a gazdasági tér meghatározó paramétere.

A tér kezelése

A társadalmi tartalom különbözőségéből eredő fogalmi, szemléleti, módszertani sokszínűség, az alapvető tércategóriák jelentésében, tartalmában is fellelhető eltérések vetik fel azt a kérdést, vajon létezik-e önálló társadalmi tértudomány (társadalom spaciológia), önálló diszciplínának tekinthető-e a regionális tudomány?

A regionális tudomány, mint önálló diszciplína léte és tartalma ma vitatott kérdés. Három karakteres álláspont fogalmazódik meg a nemzetközi tudományosságban, s hazánkban is. Az első a legnagyobb tradíciójú területi tudományt, a földrajzot tekinti olyan tudománynak, amely mintegy integrálja, szintetizálja a társadalom térbeliségével kapcsolatos ismereteket. A következő álláspont tagadja bármifajta integráló, vagy szintetizáló területi tudományág

A regionális tudomány

létét. Álláspontja szerint csak regionális tudományok vannak, s nincs egyetlen alapdiszciplína. A harmadik álláspont úgy véli, hogy a különböző társadalmi tértudományok "közös része" alkotja a regionális tudományt, mint önálló diszciplínát (1.1. ábra).

Az, hogy a társadalmi folyamatok térbeliségét többféle aspektusból vizsgáló regionális tudományoknak van fogalmi, szemléleti, módszertani "közös része", amiből a regionális tudomány, mint önálló társadalomtudományi diszciplína felépülhet, aligha vitatható. Lényeges szempont itt a filozófiától vagy a matematikától való megkülönböztetés, ami abban áll, hogy a regionális tudomány túllép a közös filozófiai és matematikai alapokon oly módon, hogy a legáltalánosabb tércategóriákhoz hozzáköti azok konkrét társadalmi megjelenésének sajátosságait, rámutat azok eltérő szerepére az egyes társadalmi jelenségekben. (Alapszemléletét tekintve, bármifajta matematikai apparátus nélkül is ehhez közeli álláspontot tükröz HALL 1987 klasszikus munkája.)

Mindhárom említett álláspont mellett felhozhatók érvek és ellenérvek. A fenti értelemben vett regionális tudomány, mint önálló diszciplína létezése is vitatott.

Az e névvel nemzetközileg intézményesült tudományág (az ún. Regional Science) valóságos mai, például folyóirataiban, rendezvényein megjelenő tartalmát tekintve inkább tekinthető a regionális gazdaságtan egyik jellemzően összetett matematikai modellekkel operáló irányzatának, mint a társadalom területi vizsgálatát a maga széles spektrumában megalapozó tudománynak (szinte teljesen hiányzik például belőle a szociológia térelméleti alapjainak, közelítésének integrálása), s inkább maga is csak egyike a sok-sok regionális tudománynak. A kétségtelenül erős regionális gazdaságtani karakter - ami a Regional Science kialakulásával, meghatározó alakja, ISARD szakmai indíttatásával erősen összefügg, ha az elmúlt negyven évben sokat módosult is, érzékelhetően eltolódott például a regionális politika gyakorlati kérdései irányába (LACKÓ 1992) - a regionális gazdaságtani ismeretek fontos forrásává teszik a Regional Science szakirodalmát.

Tér a
társadalomban

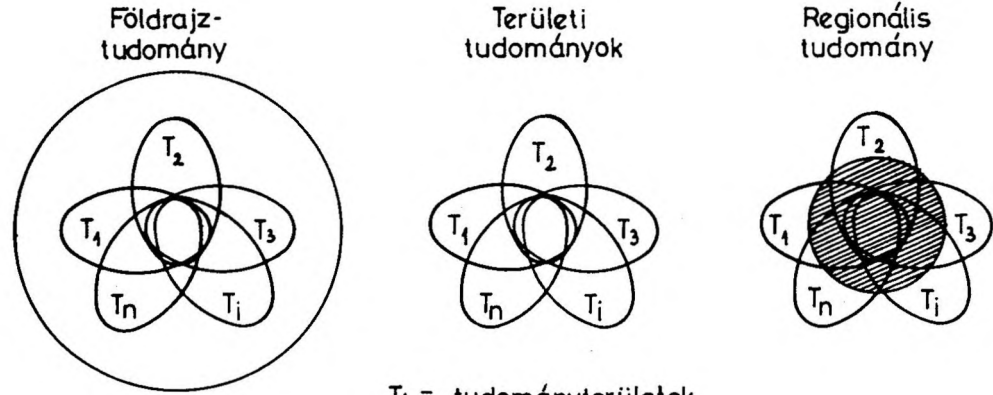
Regional
Science

ISARD

1.4. A területi vizsgálatok néhány kiemelt kérdésköre

A társadalom területi vizsgálata során aszerint, hogy a vizsgálódás milyen társadalmi részterületre, problémakörre irányul, rendkívül sokszínűek lehetnek az egyaránt területi elemzésnek tekinthető vizsgálódások. A regionális tudományok közös fogalmi jelkészletét alkotó tércategóriák mellett azonban mégis megjelölhető több olyan - a tércategóriáknál összetettebb - fogalomkör, vizsgálati probléma, amely szinte minden empirikus (nem pusztán elméleti) regionális elemzésben felbukkan, legyen az településszociológiai, netán közigazgatásföldrajzi, vagy éppen regionális gazdaságtani. A következőkben - ezzel zárva a Bevezető fejezetet - ezek közül emelünk ki néhányat, rámutatva a velük kapcsolatos legfontosabb, leggyakoribb kérdésfeltevésekre és válaszokra. Konkrét megjelenésük a regionális gazdaságtanban a későbbi fejezetekben kerül tárgyalásra.

1.1. ábra A regionális tudomány alkotói

T_i = tudományterületek

Forrás: NEMES NAGY, 1993.

1.4.1. Térelemek, térségi szintek

A területi vizsgálatok gyakran operálnak elméleti és matematikai modellekkel. A legáltalánosabb térelméleti modellekben az alapegységek általában a matematikából (geometriából, topológiából) átvett térelemek: pontok, vonalak, alakzatok. A települések például e modellekben jellemzően pontokkal, a településhálózat pontrendszerekkel modelleződnek. A térbeli hálózatok jellegzetes modelljei a topológia alapelemeire, a gráfokra épülnek. E modellek a térbeli struktúrák alapjellemezőinek - például a véletlenszerűség, szabályosság - kvantitatív elemzéséhez nyújtanak lehetőséget.

Modellek

A gyakorlati társadalmi mozgások megértéséhez, magyarázatához szükség van a vizsgált jelenség területi egységeinek, ezen belül az elemi (tovább nem bontott) egységek kijelölésére. Annak eldöntése azonban, hogy mit tekintünk elemi egységnek elméletileg sem könnyű. A választás a különböző, elméletileg elfogadható alternatívák között gyakran éppen a különböző tudományok közötti választást is jelenti. (A gazdaság területi vizsgálatának elemi egységeiről lásd BARTKE 1987) Bár az egyén, az egyes ember (a maga meghatározottságaival) minden társadalomtudományi vizsgálatnak tulajdonképpeni alapegysége, éppen a területi vizsgálatok hozzák a legtöbb példát arra, amikor más társadalmi egységek alkotják az elemi egységet. Ilyen sajátos elemi egységnek tekinthető a területi elemzésekben a település, a táj, a gazdasági körzet, a közigazgatási egységek.

Elemi egység

A társadalom területi folyamatai különböző térségi keretekben, szinteken vizsgálhatók. Minden regionális tudomány lényegében minden térségi szinten vizsgálódik (a regionális gazdaságtan például az egyén mint munkavállaló, vállalkozó, vagy fogyasztó szintjétől a világgazdasági méretű összefüggésekig), az egyes diszciplínákhoz azonban - vizsgálati tárgyak jellemző térségi szerveződési jegyei következtében - hozzárendelhetők jellegzetes, domináns térségi szintek. A társadalom térszerveződése egy négyes osztatú szintrendszerben jól tagolható (1. modell). A regionális tudományok jellegzetes vizsgálati terei a lokális és regionális szinteken találhatók.

Térségi szint

Társadalmi szerveződési (elemzési) szintek egy rendszere

mikroterek

egyén
család (háztartás) - munkahely

lokális terek

szomszédság
lakókörzet (településrész, kerület)
település (helyi önkormányzat)

regionális terek

kistérség (kistáj, városi vonzáskörzet)
mezokörzet (gazdasági körzet, megye)
nagytérség (országész)

makroterek

ország
országcsoport (nemzetközi integráció)
világ (Föld)

Természetesen ennél összevontabb és részletezettebb szintrendszer is alkalmas elemzési eszköz lehet. A hazai természetföldrajz (MAROSI-SOMOGYI szerk. 1990) például egy négy szintű tájrendszerrel operálva regionalizálja az országot: nagytáj (makrorégió), középtáj (mezorégió), kistájcsoport (szubrégió), kistáj (mikrorégió).

1.4.2. Térfelosztás

A területi elemzések és az irányítási problémák kapcsán nemcsak a térségi szint, hanem az ahhoz tartozó térfelosztás (regionalizáció) is visszatérő probléma (BIBÓ 1986). Sok esetben ez maga a kutatási cél. Az "irányt" tekintve két jellegzetes út van: a kisebb területegységek összevonása (területi aggregáció), illetve a nagyobb egységek részekre bontása (területi dezaggregáció). Míg a nagyobb egységek részekre bontása természetesen vonja magával a térstruktúra finomabb, részletesebb elemzésének a lehetőségét, addig a területi összevonás súlyos aggregációs információ-vesztést okozhat. Két nagyon eltérő jellegű térrész, vagy település (például egy nagyváros és egy aprófalú) összevonása fikatív, a valóságban sehol sem jellemző átlagokat eredményezhet.

Az, hogy a vizsgált teret (például az országot) milyen területi egységekre bontják, sokféle elméleti és gyakorlati kritérium befolyásolja. A probléma nehézsége abból áll, hogy több különböző, gyakran egymásnak ellentmondó szempont szerint végezhető el a térfelosztás.

A gyakorlati célú társadalmi térfelosztások esetében az alábbi szempontok vehetők figyelembe:

1. A valóságos szerveződés követésének elve
 - 1.a. Belső homogenitás
 - 1.b. Funkcionális összetartozás, egység
 - 1.c. Területi összefüggőség
2. Illeszkedés más térfelosztásokhoz
 - 2.a. Történetiség figyelembevétele
 - 2.b. Információval való feltölthetőség
 - 2.c. Igazodás a közigazgatási térfelosztáshoz
3. A területegységek optimális száma, mérete
 - 3.a. Kis méretszóródás
 - 3.b. Áttekinthetőség
 - 3.c. Kis aggregációs információvesztés
 - 3.d. Irányíthatóság

Mit fednek a fenti szempontok?

A valóságos szerveződéshez való illeszkedés azt a követelményt jelenti, hogy minden társadalmi jelenség abban a térségi keretben vizsgálendő, amelyben valóságosan szerveződik. (Ezt az "elvet" sérti, s okoz objektíve is állandó értelmezési feszültséget az a helyzet, amikor a nemzet és a politika az állam térben szétválják.)

A valóságos térbeli szerveződéshez való illeszkedést egyaránt teljesítheti a homogén (hasonló), vagy a heterogén, de funkcionálisan összetartozó egységekből álló körzetek rendszere is. (Országban belüli példát véve: a Velencei-tó környéke térkapcsolatai okán szorosan kötődik a közeli Székesfehérvárhoz, de természeti, gazdasági, társadalmi karakterét tekintve a

Osztott tér

Társadalmi
térfelosztás

Homogenitás

megyeszékhelytől teljesen elütő kistérség, s így hozzácsatolása nehezen védhető.) A különböző társadalmi-gazdasági jelenségek tényleges szerveződési egységeikben történő vizsgálatát gyakran megnehezíti az, hogy az információk erősen aggregáltak és a közigazgatási rendszerhez kötődnek (például csak megyei szinten vizsgálhatók). A regionalizálásnál általában törekedni kell a területileg összefüggő egységek létrehozására. (A nem összefüggő egységek - amelyekhez ún. exklávék tartoznak - létező térformációk mind nemzetközi, mind országon belüli szinteken, elsősorban politikai térfelosztási okok miatt. Ezekre jellemző az instabilitás.)

Regionalizálás

A létező térfelosztásokhoz való illeszkedés megkönnyíti a különböző társadalmi szférák közötti átjárást az elemzésekben. Hátrány, hogy megmeregíti a rendszert. Ha egy új térfelosztás például nagyon különbözik egy korábbi rendszertől, akkor az adott keretben megnehezül a történeti összehasonlítás lehetősége. Sok szempontból előnyös, ha egy adott területen belül a különböző térfelosztások jól fedik egymást. Kedvező az is, ha a rendszerek időben is stabilak. A hazai területi közigazgatási rendszerről azonban nagyon nehéz eldönteni, hogy a stabilitás, vagy a változás elemei inkább a meghatározók benne (HENCZ 1973).

Történeti
összehasonlítás

Stabilitás

A jól kezelhető számosság és méret kiemelt kritérium lehet akkor, ha a területi rendszernek irányítási funkciója is van. A sok kis egység előnye az alacsony aggregációs információ-vesztés, a kevés nagyobb egységé az áttekinthetőség. (Mára például kiderült, hogy a hazai új települési önkormányzati rendszernek egyik legnagyobb hiányossága a szétaprózottság.) Kis aggregációs információ-vesztés jellemzi a belső homogenitás kritériuma szerint létrehozott térfelosztásokat (ennek hatékony módszere a klaszteranalízist használó regionalizálás).

Kezelhetőség

Különösen térképezési szempontból kedvező az, ha a vizsgálati egységek területi kiterjedése csekély szóródású. (A tematikus gazdasági világtérképeken a volt Szovjetunió mindig dominált, pedig ez csak topográfiai értelemben volt indokolt.) Figyelemre méltó megoldást jelentenek e gondra az ún. topológikus térképek, ahol a vizsgálati egységek méretei nem a területi kiterjedéssel, hanem például a népességi, gazdasági súllyal arányos nagyságúak. Az egy lakosra jutó GDP-t (de általában a népességre vetítéssel kapott fajlagos mutatókat) például nagyon szerencsés olyan topográfiailag torzított, de a mért mutatóhoz illeszkedő térképeken bemutatni, ahol a területegységek nagysága a népességükkel arányos. A kis méretszóródású térfelosztásra speciális példát jelentenek a választási körzetek, amelyek kijelölésekor kifejezett követelmény a közel azonos népességszám (a méret ez esetben a választók száma, s nem a területnagyság)

Méret

Példák egyes kritériumokat tipikusan érvényesítő térfelosztásokra:

Belső homogenitás	- természeti tájak
Funkcionális összetartozás	- városi vonzáskörzetek
Történetiség	- egyházmegyék
Információval való feltöltés	- területi statisztikai egységek
Kis méretszóródás	- választási körzetek (népesség),
Azonos méret	- kartográfiai alaprendszer (terület)
Irányíthatóság	- területi közigazgatási rendszer

A térfelosztáshoz az alapvető tércategóriák közül a határ fogalma kapcsolódik a legszorosabban, a térfelosztás ugyanis egyben határok meghúzását is jelenti. A határ a társadalmi folyamatokban kitüntetett szerepű térelem, bár nem önmagában a határok létének van igazából jelentősége, hanem azoknak a térbeli áramlásokat, mozgásokat befolyásoló jellegének (lásd az államjogi értelemben azonos tartalmú államhatárok jellegében meglévő különbségeket Nyugat- és Kelet-Európában).

1.4.3. Területi egyenlőtlenségek

Már a fejezet legelején kiemeltük a tér és az egyenlőtlenség fogalmának szétválaszthatatlanságát. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy bármifajta területi vizsgálódás egyenlőtlenségkutatás is egyben. Nem véletlen ezután az sem, ha megállapítjuk, hogy a területi egyenlőtlenség a területi kutatásoknak nemcsak központi, hanem tartalmát, mérését, értelmezését tekintve egyik legvitatottabb kérdése is (NEMES NAGY 1990).

A vitakérdések gyakran ahhoz kapcsolódhatnak, hogy egy adott társadalmi jelenség kapcsán, vagy a társadalom térszerveződésének általános megítélésében milyen egyenlőtlenségi dimenziót tartunk lényegesnek, kiemelendőnek. Mindez egy egyszerű modellel jól érzékeltethető. Egy nagyváros, illetve egy aprófalú, mint a településhierarchia két pólusán lévő település például sokféle dimenzióban különbözik (hasonló összehasonlítások két gádzdálkodó egység esetében is elvégezhetők):

Egyenlőtlenségi dimenzió

egyenlőtlenségi dimenzió	nagyváros tipikus jegyei	aprófalú tipikus jegyei
térbeli helyzet	centrális	peremhelyzetű
mennyiségi jegyek	népes	kis népességű
minőségi jegyek	gazdag	szegény
belső szerkezet	heterogén	homogén
funkciók	sokfunkciós	funkcióhiányos
térbeli kapcsolatok	intenzív	kevés kapcsolat
térbeli viszonyrendszer	hatalmi erő	függés

A modell azt tükrözi, hogy többfajta dimenzió, szempont együtt, egymással összekapcsolódva alakítja a térbeli társadalmi egyenlőtlenségrendszer. A mintául vett településhálózat ráadásul sok-sok elemből (s nem csak nagyvárosokból és aprófalvakból) áll, azaz még egy dimenzióon belül sem egyszerű gyakran a különbségtétel. A fenti összehasonlítás szándékoltan "egyszavas", minősítései pedig azt jelzik, hogy a tipikus jegy korántsem jelenti azt, hogy minden egyes településre ez jellemző (egy szociológus aligha fogadja el szó nélkül az aprófalura adott homogén minősítést). Még az ilyen polarizált összehasonlításban is előfordulhat olyan szempont, amiben "feje tetejére" áll a látszólag egyértelmű viszony: a minőségi jegyek közé biztosan besorolható környezeti adottságokat, vagy az emberi viszonyrendszer tekintve bizonyos az a helyzet (az aprófalvak itt vélhetően kedvezőbb minősítést kapnak, mint a nagyvárosok). Mindezen szempontoknak ráadásul nagyon erős a szubjektív értékmeghatározottsága. Miközben minden egyenlőtlenségi dimenzió számbavétele a térszerkezet vizsgálatában szinte lehetetlen, egy-egy szempont

egyoldalú kiemelése veszélyeket rejt: ez áll elő, ha a települések fejlesztését csak a méretkritériumokhoz (például a népességszámhoz) kötik.

A társadalmi területi egyenlőtlenségekre azonban nemcsak a többdimenziós jelleg vonatkozik, s okoz értelmezési, értékelési nehézségeket, hanem az is, hogy az egyes dimenziók többféle statisztikai jelzőszámmal mérhetők, közelíthetők, azaz többmutatósak is (gondoljunk csak a fejlettség fogalmára). A vitapontokat tovább szaporítja az, hogy a területi egyenlőtlenség nagyságának, változásának mérésére több matematikai összefüggés, egyenlőtlenségi mutató is használatos.

Statisztikai
jelzőszám

A legelterjedtebb egydimenziós területi egyenlőtlenségi mutatók

Megnevezés	Számítási mód
Relatív range (Q)	$Q = \frac{y_{\max} - y_{\min}}{y}$
Duál mutató (D)	$D = \frac{y_m}{y_a}$
Relatív szórás (V) (súlyozott)	$V = \frac{1}{y} \cdot \frac{\sum (y_i - y)^2 f_i}{\sum f_i}$
Hoover-mutató (H)	$H = \frac{1}{2} \cdot \sum (x_i - f_i)$
Koncentrációs mutató (K)	$K = \sum \left(\frac{x_i}{\sum x_i} \right)^2$
Entrópia (E)	$E = \sum x_i \log \frac{x_i}{f_i}$

Egyenlőtlen-
ségi
mutatók

Jelölések, feltételek:

$\frac{x_i}{f_i}$ = fajlagos (arány) mutató értéke az i területegységben (pl. egy főre jutó jövedelem)

y_{\max} = y_i maximuma; y_{\min} = y_i minimuma; y = y_i átlaga

y_m = az y -nál nagyobb y_i értékek átlaga

y_a = az y -nál nem nagyobb y_i értékek átlaga

$x_i = f_i = 100$ vagy 1 (H mutatóban)

Mindezen feltételek miatt az esetek többségében nagyon nehéz objektív, megalapozott értékítéletet alkotni a társadalmi egyenlőtlenségek nagyságáról, illetve annak változási irányairól. Ugyanazon jelenség területi differenciáltsága különböző dimenzióban vizsgálva, más-más statisztikai jelzőszámmal leírva, s

különböző egyenlőtlenségi mutatókkal mérve eltérő minősítést kaphat. Hasonló a helyzet a területi egyenlőtlenségek időbeli változásának megítélésében.

Bizonyos történeti periódusokra a társadalmi-folyamatok többségében, s így összességében is a területi különbségek növekedésének tendenciája (differenciálódás), másokra inkább csökkenése (nivellálódás) a jellemző, a területi fejlődésben határozott ciklikusság mutatható ki (LACKÓ 1988). Ennél általánosabb társadalomfejlődési törvényszerűségnek tekinthető azonban az, hogy az egyes térségi szinteken, illetve a különböző társadalmi szférákban egy időben van jelen a területi különbségek csökkenésének, illetve növekedésének a tendenciája. A piacgazdaságra való áttérés hazai folyamatait a kilencvenes évek elején például az jellemzi, hogy a válságjelenségek szétterülnek az országban, míg a megújulás jegyei erősen differenciálódnak a térben. A két tendencia együttlétézése abban is megmutatkozik, hogy míg a főváros és a vidék viszonyát összességében egy erősödő polarizáció jellemzi, addig a vidék sok tekintetben homogenizálódik (elsősorban az ipari tengely depressziójának, "lefelé nivellálódásának" következtében).

Egyenlőtlenség
időben

1.4.4. Stabilitás és változás, mozgások a térben

A társadalom térbeli makrostruktúráját egyéni (generációs), de történeti időléptékben is erős állandóság jellemzi. Ennek alapja elsődlegesen a természeti térstruktúra, s az ehhez is kötődő társadalmi vázrendszer, a településhálózat nagy térbeli stabilitása. Alapvető elmozdulások (például a fejlett és elmaradott térségek közötti helycserék, "inverziók") általában csak több évtizedes, évszázados időtávon következnek be. Ugyanakkor a társadalmi térszerkezet folyamatos változásban van. E változások sajátos karakterű és tartalmú, nagyrészt gazdasági indíttatású folyamatokban nyilvánulnak meg. Olyan önmagukban is összetett jelenségek ezek, amelyek vizsgálatára önálló tudományos alágazatok szerveződnek (ENYEDI 1988).

Térbeli
stabilitás

A társadalmi térszerkezet változásának jellemző folyamatai

A társadalmilag birtokba vett területek bővülése
földrajzi felfedezések, gyarmatosítás, szűzföldek feltörése

A társadalmilag birtokolt területek szűkülése
környezeti katasztrófák (pl. sivatagosodás)

A településszerkezet átalakulása
városnövekedés, urbanizáció, agglomerálódás

A települési mikrostruktúra változása
szegregáció, funkcionális tagozódás

Térbeli hálózatok kiépülése
közlekedési és kommunikációs rendszerek fejlődése

A területi fejlődés társadalmi szabályozása
regionális fejlesztési programok

E folyamatokat térbeli mozgások, áramlások hordozzák, kísérik. A térbeli mozgások sokféleképpen rendszerezhetők.

Térbeli mozgás

Osztályozási szempont lehet a mozgás jellemző időperiódusa (napi, heti, havi gyakoriság). A kisperiódusú, életjelenségszerű, ismétlődő mozgások tipikus példája a napi ingázás. Vizsgálható lehet a mozgás az áramló "tömeg" szempontjából. A gazdaság jellemző térbeli mozgásait jelentik például a munkaerő, az áru (nyersanyag és késztermék), a tőke, az információ, a szellemi értékek áramlásai. Sajátos kivételt képez a gazdasági erőforrások közül a föld, amely térben immobil. Jellemző a társadalmi mozgásokra azok térbeli kerete, szintje (helyi, regionális, interregionális), iránya és eredménye (összpontosulás, szétterülés, növekedés, visszaszorulás). A mozgások tartalma, intenzitása, iránya és egyenlege a különböző térségekben, térségtípusokban eltérő. Ezek a jegyek az adott térségnek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt szerepét, pozícióját tükrözik. A centrum-jelleg meghatározó eleme a sűrű kapcsolati, áramlási háló, a nagy vonzásintenzitás és az expanzív kisugárzó erő; a perifériáé ezek ellentéte.

Az osztályozás
szempontjai

A térbeli mozgások, áramlások, a térbeli terjedés vizsgálatában kiemelt szerep van az ezeket hordozó hálózatok (közlekedési és kommunikációs rendszerek) területi sajátosságai (sűrűség, összekötöttség) elemzésének. Közvetlen gyakorlati célok (költségminimalizálás) jelennek meg a szállítási útvonalak optimalizálásának problémakörében.

Hálózatok

II. A gazdaság térbelisége

Azt a tényt, hogy a gazdaság térben létezik, hosszú ideig a közgazdaságtudomány sem respektálta kellőképpen. Érthető, hogy legkiválóbb művelői figyelmüket a gazdaság kulcsfontosságú kérdéseire, az értéktermelés és elosztás alapvető problémáira koncentrálták. Egy probléma beható vizsgálata, mozgástörvényeinek feltárása mindenképpen bizonyos absztrakciókat, az adott jelenség szempontjából másodrendű tényezőktől való eltekintést követel meg.

Számos ilyen absztrakció között az egyik a gazdaság térbeliségétől, a gazdasági egységeket elválasztó távolságoktól való eltekintés volt. Az absztrakció hasznosnak bizonyult és számos összefüggés, törvényszerűség feltárását tette lehetővé. A tudományos megismerés egyik alapvető módszertani szabálya a konkrétól az absztraktig, majd az absztrakttól a konkrét felé haladás, az absztrakciók fokozatos feloldása, az elméleti tétel, konstrukció valósághoz való közelítése. Nos, a térbeli dimenzió tekintetében ez hosszú ideig nem történt meg, vagy legalábbis nem történt meg következetesen. Így a közgazdasági közfelfogásban, a gazdaság tudományos-elméleti modelljében kezdett mélyen meggyökerezni egy kép, egy gondolatmenet, amelyet legszemléletesebben „egy pont” gazdaságnak nevezhetünk.

A konkrétól az absztraktig, az absztrakttól a konkrétig

2.1. Az "egy pont" gazdaság¹

Bár ez a modell általában ismert, hiszen ez a gazdasági elemzések általános kiindulópontja, mégis célszerű néhány jellemző vonását megemlíteni:

1. Az „egy pont” gazdaság egyetlen egységes piacot feltételez, amelyen minden árunak egyetlen ára van. Ez szükségszerű, hiszen valamennyi fogyasztó is ugyanezen a piacon jelenik meg, és módja van az olcsóbb árut vásárolni, a magasabb ár tehát nem tartható.

Egységes piac, egyetlen ár

2. Az áruk árát a társadalmilag szükséges ráfordítások, tehát átlagos technikai felszereltség és átlagos termelékenység mellett ráfordítások határozzák meg. Léteznek ugyan bizonyos monopolizálható természeti, földrajzi adottságok - el ő sorban a mezőgazdaságban és a kitermelőiparban -, de általában nem ez a jellemző. A legtöbb termelő a társadalmilag szükséges átlag ráfordítások körül termel.

Átlagos ráfordítások

3. Az „egy pont” gazdaság egységes piaca az alábbiak szerint definiálható: egyrészt a piac egységes abban az értelemben, hogy bármely vásárló azonos árszínvonal mellett bármelyik eladótól azonos eséllyel vásárolhat, másrészt a gazdasági viszonyok elsősorban ezen az egységes piacon keresztül realizálódnak, tehát bármely termelő, elsősorban az azonos termék termelőivel, másodsorban a helyettesítő áruk termelőivel, és csak harmadsorban - nagyon közvetetten - az egyéb áruk termelőivel van versenyben.

A verseny hiánya

¹ A fejezet 2.1., 2.2. és 2.4.1. pontjához átvettük ILLÉS (1975) Regionális gazdaságtan, Tankönyvkiadó, Budapest, 9-13. és 16-17. oldalon közöltek.

4. Mivel az egységes piacon a gazdasági feltételek mindenki számára azonosak, ugyanazon áru termelői, vagy eladói bizonyos gazdasági intézkedésekre, folyamatokra azonosan, vagy közel azonosan reagálnak.

5. A fenti feltételek összességének szükségszerű következménye, hogy a gazdaságban fennállnak egyfajta egyensúly feltételei, amely a gazdaság összes résztvevője számára egyensúlyi helyzetet jelent.

6. Végül a társadalmi munkamegosztás is ezen az egységes piacon megy végbe, és mivel e munkamegosztásnak egyedül a specializálódás, a termékvolumen növekedése következtében a termelési költségek csökkentésére gyakorolt hatása van kihangsúlyozva, úgy tűnik, hogy az a társadalom teljes terméknomenklatúrájára kiterjed, illetve kiszélesedése kizárólag a sorozatnagyság növelése útján elérhető megtakarításoktól függ.

Azonos
gazdasági
reakciók
Egyensúlyi
helyzet

Tömegtermelés

2.2. A térgazdaság

Keltsük életre ezt a modellt a térben, leheljük vissza bele az elveszett térbeli dimenziót. Hogyan módosul a gazdasági mozgásról, folyamatokról alkotott képünk? Vizsgáljuk meg egyenként a fent felsorolt jellemzőket:

1. A gazdaság a térben megosztva, de egyben éppen a tér által összekötve létezik. Az egységes piac elképzelése ezért térben nem lehetséges. A térbeni megosztottság, a térben változó földrajzi, gazdasági feltételek következtében minden földrajzi pontnak önálló mozgástörvénye van, ahol a kereslet és a kínálat egyedileg és differenciáltan kerül egyensúlyba. Ugyanakkor a tér egyben összekötő kapocs is az egyes földrajzi pontok között, amelyek között többé-kevésbé szoros kölcsönhatás van, mozgásuk egymástól teljesen függetlenül nem alakulhat, mert a tér, bár akadály, de nem legyőzhetetlen akadály a kereslet, a kínálat és az árak kiegyenlítődése tekintetében. A térbeli piac törvényei tehát hasonlítanak a földfelszín formáló erőkhöz. A felszín alatt működő belső erők kiemelkedéseket, gyűrődéseket, mély töréseket hoznak létre a felszínen, míg ezzel párhuzamosan a külső erők (a napfény, a hőmérséklet, a szél, a víz, a jég és az élővilág) az egyetemes gravitációval együttműködve csiszolják, gyalulják a kiemelkedéseket, töltögetik a bemélyedéseket. A gazdasági feltételek, adottságok mindenütt egyediek és a differenciálódás irányába hatnak, míg a tér kontinuitása az integráció, a kiegyenlítődése irányába hat. A konkrét feltételektől függ, hogy adott időpontban melyik tendencia válik uralkodóvá.

Térbeli
megosztottság

2. A földfelszínnek nincs két olyan pontja, amely teljesen azonos adottságokkal rendelkezne. Még ha el is tekintünk a természetföldrajzi adottságoktól, akkor is minden pont különbözik a főbb piacokhoz, vagy a nyersanyaglelőhelyekhez viszonyított távolság, a kooperációs adottságok, az adott ponton kiaknázható agglomerációs előnyök tekintetében. A korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló adottságoknak, mint a gazdálkodás monopóliumának birtoklása nem csak a mezőgazdaság sajátossága. MARX ezt nagyon jól látta, ezért például a különbözőzeti járadék lényegét nem is mezőgazdasági példán, hanem egy vízienergia-forrásra épült üzem esetén szemlélteti. Bármely földrajzi ponton települt termelő, fogyasztó a korlátozott telephelyi adottságok meghatározott kisebb vagy nagyobb körét, mint a gazdálkodás monopóliumát birtokolja, mivel a tér egy pontját egyszerre csak egy gazdálkodó egység foglalhatja el. Ez az

A földrajzi
helyzet,
mint
monopólium

adottság terjedhet a kedvező geológiai viszonyoktól, az olcsó, bő víznyerési lehetőségektől, a kedvező szállítási helyzeten, közműkapcsolási lehetőségen, a kedvező fekvésű telken át, a munkások lakóhelyéhez való közeli fekvésig és a kedvező kooperációs lehetőségig. Ezért minden termelő, illetve fogyasztó az általa birtokolt korlátozott telephelyi adottságok mennyisége és minősége alapján tartós pozitív vagy „negatív extraprofithoz” jut. Éppen ez az, amin keresztül az értéktörvény egyik legfontosabb funkciója, a termelők differenciálása elsősorban érvényesül; az emberek, a termelők különböző adottságai, képességei annál lényegesen kisebb szerepet játszanak.

A térbeli piacon tehát a termelők a termelékenység, munkaráfordítás tekintetében sokkal „szórtaabb mezőnyt” alkotnak, a differenciálódás irányában ható tendenciák sokkal erősebbek, mint a térbeli dimenzió nélkül, csupán az egyéni teljesítőképességek alapján az várható lenne. Másrészt a térbeliség egyben ezt a „szórt mezőnyt” lehetőséggé is teszi, mert a távolság, a szállítási költség révén védi a termelőt a verseny, a konkurencia teljes nyomásától, így egy kis, viszonylag elszigetelt helyi piac esetén lehetővé is teszi, hogy például tartósan a társadalmilag szükséges munkaráfordítás felett dolgozzon és ennek megfelelő árat realizáljon.

3. Térbeli szemléletben a piac jellegéről, egységességéről alkotott fogalmainkat lényegesen revideálnunk kell. Mit jelent ez?

Először is megszűnik, vagy lényegesen módosul az eladók, illetve a vevők csoportjain belüli kölcsönös helyettesíthetőség. Ha a XIV. kerületben lakom, akkor korántsem azonos Budapest összes élelmiszerboltjának esélye, hogy oda fogok járni vásárolni. Minden valószínűség szerint azonos választék esetén a közelebbi boltot fogom felkeresni, és igen nagyok kell lennie a választékbeli és árbeli differenciának, hogy egy távol eső kerületben fekvő boltot keressék fel. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az azonos árut termelő üzemek, azonos szakjellegű boltok között bizonyos távolságon túl megszűnik a piac egységessége, egymással semmiképpen nem konkurálnak, mint ahogy nem konkurál egy alföldi sütő, vagy tejüzem egy dunántúli hasonló profilú üzemmel.

Másrészt viszont a térbeli egymásmellettség versenyhelyzetet teremt egymástól gyökeresen eltérő szükségletet kielégítő üzemek között. Egy településen települt üzemek konkurálnak egymással a munkaerőért, az iparterületért, a különböző termelő szolgáltatásokért, a szállítási lehetőségekért, sőt egymás mellett fekvő üzemek a tiszta vízellátásért és a tiszta levegőért is.

Ez a verseny pedig gyakran sokkal élesebb, mint azonos profilú üzemek között. Felbomlik tehát a piac egységessége, a versenyhelyzetek hierarchiájára vonatkozó elképzelés. Bonyolult, ágazatilag és térbelileg egymással párhuzamosan és egymással ellentétesen determinált konkurenciahelyzet alakul ki.

4. Térbeli gazdaságban az átlag abszurd kategóriává válik, és az átlagból levezetett mozgástörvények, elvárások súlyos tévútra vezethetnek. Képzeljük el az alábbi helyzetet: országos szinten a munkaerő-kereslet és -kínálat egyensúlyban van. Ez a nemzetgazdasági egyensúly azonban az ország egyik felének krónikus munkaerőhiányából, és az ország másik felének jelentős munkaerő-feleslegéből tevődik össze. Ilyen helyzetben a népgazdasági szintű munkaerő-egyensúly feltételezésével hozott intézkedések nem oldják meg sem a munkaerőhiányos, sem a munkaerő-felesleggel rendelkező területek

A kölcsönös helyettesíthetőség és a távolság

Az egymásmellettség és a verseny hatása

Az érvénytelen átlag

problémáit, és biztos, hogy nemzetgazdasági szinten sem vezetnek kedvező eredményre.

5. A gazdaság térbeli feltételeit vizsgálva számos olyan tényezőt találunk, amely megakadályozza a hagyományos értelemben vett „egyensúly” létrejöttét.

- Mindenekelőtt a területek, nemzetgazdasági ágak, iparágak közötti jövedelmezőség-különbség kiegyenlítődések térbeli viszonylatban komoly akadályai vannak. Ha például egy nyersanyagforrás kimerül, vagy hatékonysága romlik, a termelő-berendezések nem telepíthetők át - jelentős veszteség és tetemes pótlólagos költségek nélkül - a hatékonyabb területekre. A lakosság - saját ingatlanulajdona, hagyományai, családi kötelekei, egyes országokon belül nyelvi, nemzetiségi hovatartozása következtében - nem követi arányosan a foglalkoztatási lehetőségek és jövedelmek területi arányváltozásait. Területi viszonylatban tehát jelentős hatékonyság-különbségek, egyensúlytalanságok fennmaradhatnak, sőt a különböző területeken ellentétes irányú kumulatív folyamatok kiváltásával még növekedhetnek is. Gondoljunk arra, hogy ha például a szénbányászat hatékonysága valamely körzetben romlik, a környezetében működő szénfelhasználó üzemek hatékonysága is romlik, és ez csak fokozza az egész terület gazdasága hatékonyságának csökkenését. A kiegyenlítődések akadályai
- Másodszor, térbeli gazdaságban a költségek és hasznok arányos megosztásának jelentős nehézségei vannak. Az eredmények nem, vagy nem egészen ott realizálódnak, ahol a ráfordítások történnek. Gondoljunk például arra, hogy egy városközpont rekonstrukcióval járó közmű-rekonstrukció stb. költségeit az első települő irodaháznak kell viselnie, egy iparterület út- és közmű-bekapcsolási költségeit az első odatelepülő üzemnek kell fizetnie. A térbeli egymásmellettség e sajátossága következtében a vállalati és a nemzetgazdasági eredmény ill. ráfordítás egymástól jelentősen eltér. Ebből az következik, hogy egy kedvező adottság, terület feltárására egyik üzem sem vállalkozik, bár az nemzetgazdasági szinten pozitív eredményt hozna, míg egy már kialakult központba, iparterületre - mivel más üzemek a feltárás, az előkészítési költségét már megelőlegezték - a vállalatok számára akkor is kifizetődik települni, ha az nemzetgazdasági szinten nem kedvező. Az egyensúly létrejöttének ez is jelentős akadály. A költség és a hasznok arányos viselése
- Harmadszor, térben vizsgálva az üzem gazdálkodási eredményét, jelentősen befolyásolja a környezetében működő többi üzem, gazdálkodási egység, és ez a ráhatás kívül esik a piac, a gazdaság törvényein. Ha például egy üzem erősen légszennyező hatású, a környező üzemek fém-berendezései hamarabb korrodálódnak, tönkremennek; ha egy mezőgazdasági üzem nem végez gyom- és kártevőirtást, azok könnyen átterjednek a szomszédos földekre, azok tulajdonosainak minden erőfeszítése ellenére. Másrészt viszont, ha egy üzem szennyvíztisztító berendezést szerel fel, a szomszédok víznyerési lehetősége is jobb, kedvezőbb lesz; ha egy utca házai gondozottak, karbantartottak, esztétikusak, az az ott levő valamennyi ingatlan értékét növeli. A gazdasági egység környezete

Térbeli gazdaságban tehát számos olyan nem piaci, de gazdaságilag ható tényező van, amely kétségessé teszi egy piaci egyensúlyi modell alkalmazását.

6. Térbeli dimenzióban a társadalmi munkamegosztás képe lényegesen módosul.

A távolság, a szállítási költség nagymértékben determinálja a társadalmi munkamegosztást, a területközi és a nemzetközi kereskedelemben résztvevő termékek körét. Így például a szállítási költségekre érzékeny termékeket (építőanyagok, mezőgazdasági termékek egy része) a jelentős termelési költségdifferenciák, és a koncentrált termelés - esetleges lényeges előnyei ellenére is - kizárja a polarizáltabb társadalmi munkamegosztásból, míg más ágazatokat, termékeket (térben koncentrált nyersanyagok stb.) erre predesztinál. A végére jutottunk az „egy pont” és a „térben kiterjesztett” gazdaság lényeges vonásai összehasonlításának. Milyen tanulságokat vonhatunk le belőle?

- A térbeliség „rehabilitálásával” olyan új jelenségvilág tárul elénk, amely bonyolult, de kölcsönösen összefüggő, törvényszerű mozgásának, fejlődésének eredőjeként adja a nemzetgazdaság egészének fejlődési, átalakulási tendenciáit. Tulajdonképpen a térbeliség az igazi összekötő kapocs a makroökonómiai és a mikroökonómiai elemzések között, kihagyásával csak sematizált, leegyszerűsített kapcsolat teremthető.
- A térbeliség figyelembevétele az egyik leghathatósabb eszköz a szimplifikálás, az egyenoldalúság, a mechanikus szemlélet ellen. A térbeliség kényszerít arra, hogy észrevegyük, a valóságban nem léteznek steril közgazdasági jelenségek. Szükségessé teszi olyan problémák kutatását, feltárását, mint egymás mellett létező bonyolult gazdasági képződmények kölcsönhatása, ennek a gazdasági kapcsolatok jellegétől való függősége. Figyelembe véve jelentős impulzust adott és ad az összetett gazdasági rendszerek vizsgálatának.
- Végül, de nem utolsó sorban a térbeli szemlélet jelentős eszköz annak felismerésében és bizonyításában, hogy a gazdaságban objektív törvényszerűségek uralkodnak. Egyrészt, újabb törvényszerűségek feltárásával, illetve a már feltártak - térbeliséget figyelembe vevő - módosításával közelebb hozza a közgazdasági elméletet a valósághoz, bizonyítva a kettő összhangját, másrészt a gazdaság térszerkezeti, a különböző gazdasági jelenségek térbeni keresztmetszetben való ábrázolása szemléletesen, vizuálisan, megfoghatóan bizonyítja a gazdasági törvényszerűségek létezését, különböző gazdasági hatóerők objektív hatását.

A távolság és a társadalmi munkamegosztás

Összekötő kapocs a mikro- és a makroökonómiai elemzések között

A gazdasági jelenségek kölcsönhatásai

A gazdasági törvények térbelisége

2.3. A regionális gazdaságtan

A polgári közgazdászok jó része vonakodik elismerni, hogy a gazdaság térbeli szervez(őd)ésének is megvannak a maga sajátos törvényszerűségei. A neoklasszikus közgazdaságtanban, a határelméletekbe is nehéz beilleszteni a térbeli dimenziót. Ha a tények ütköznek az elméleti feltételezésekkel, akkor az időtényező segítségével, dinamizálással kísérlik meg feloldani az ellentmondást. Amikor a klasszikus közgazdaságtan eszközeivel így sem lehet megmagyarázni a gazdasági történéseket, akkor azzal háritják el a további vizsgálódást, hogy nem gazdasági tényezők okozzák a devianciát, ennek vizsgálata nem a közgazdaságtan feladata.

A regionális gazdaságtan, mint önálló tudományterület nem a gazdaságtudomány önfejlődésének eredménye, hanem külső (gazdasági, politikai) tényezők játszottak ebben döntő szerepet. Az elvárásokkal szemben a

A térdimenzió feldolgozásának zavarai

termelési tényezők nem tudtak, vagy nem akartak elég mobilak lenni. A gazdaság kívánt fejlődését területi jelenségek nehezítették. A gazdasági sikerek ellenére egyes területeken felhalmozódtak a hátrányok, ami jelentős politikai feszültséghez vezetett. Az erősödő központi irányítás-tervezés tovább erősítette a közgazdaságtan területi kérdésekkel foglalkozó részével szembeni követelményeket. E kihívásra alakult ki egy önálló tudományterület, amelynek megvannak a saját paradigmái, modelljei és eszközei. Kidolgozták a főbb közgazdasági elméletek „területi adaptációit” (területi árelmélet, területi növekedés stb.) és saját „felfedezésekkel” is hozzájárultak a tudomány fejlődéséhez (növekedési pólus, terjedési modellek stb.). Tehát a kérdés ebben az esetben nem a regionális gazdaság léte, hanem alkalmazhatósága a jelen valóságra, és az, hogy továbbfejlesztése a közgazdaságtanon belül, vagy csak azon kívül lehetséges.

A közgazdasági elméletek területi értelmezése

A regionális gazdaságtan a közgazdaságtudomány viszonylag új, 60-70 éves múlttal rendelkező része, mely a gazdaság általános törvényszerűségeinek térbeli jelenségeivel foglalkozik. Szoros kapcsolata számos társtudománnyal, elsősorban a gazdaságföldrajzzal.² A gazdaságföldrajz a földrajzi környezetnek a gazdaságra ható törvényszerűségeit, a regionális gazdaságtan pedig a gazdaság térbeni dimenzióit, térbeni megvalósulását vizsgálja. A jelenségeket elsősorban mint gazdasági kérdést tekinti, és csak másodsorban mint területi kérdést. Ez egyben a regionális gazdaságtan alkalmazhatóságának a korlátját is jelenti.

A gazdaság térbeli jelenségei

A regionális gazdaságtan a közgazdaságtudományhoz hasonlóan gyakran él az absztrakció eszközével. A közgazdaságtan általános tételeiből indul ki és keresi azok megvalósulását. Módszerei inkább deduktívak, mint induktívak. A gazdasági tér szereplői a klasszikus közgazdaságtani alapkategóriák: a munkaerő, a tőke, a vállalat, az árak, a jövedelem stb. Az erre alapuló gazdaságpolitikák a gazdaság hatékony működésének területi vetületét keresik, illetve a térbeliségből eredő hatékonyságot rontó tényezők mérséklésére, kiküszöbölésére tesznek javaslatot.

Absztrakciók

A regionális gazdaságtan a közgazdaságtan mintájára két fő területre osztható: a területi mikrogazdaságtanra és a területi makrogazdaságtanra. A területi mikrogazdaságtan középpontjában a vállalatok telephely-választási döntései állnak. A különböző megközelítések főként abban térnek el egymástól, hogy milyen kritériumok alapján optimalizálják a választásukat. Ezek az elméletek, modellek általában a várható profitot, a jövedelmet maximalizálják vagy minimalizálják, és a beruházás vagy a termelés primer költségei közötti összhangot teremtik meg. Többségük nem veszi figyelembe a társadalmi költségeket, vagy a vállalaton kívül jelentkező eredményeket. Újabb törekvések a vállalati szintű döntéseket is sokkal komplexebb módon modellezik. Figyelembe vesznek pénzben nem, vagy csak közvetett módon számba vehető eredményeket és ráfordításokat. Ezek már közelebb vannak az általunk igényelt

A területi mikrogazdaságtan

² A különböző országokban az egyes tevékenységek, problématerületek tudományrendszertani besorolása eltérő. Pl. az angol nyelvterületeken a földrajz egyes ágai (pl. emberföldrajz) a volt szocialista országokhoz képest szélesebb körben művelt és átfogóbb területet ölel fel. Ezzel szemben pl. Lengyelországban a gazdaságföldrajz nem a földrajz, hanem a közgazdaságtudomány része. Magyarországon a földrajz német mintára természet-, gazdaság- és regionális földrajzra oszlik.

gondolkodásmódhoz, ugyanakkor eltávolodást jelentenek a pozitív közgazdaságtantól.

A területi makrogazdaságtan a nemzetgazdaságot, mint pontszerű régiók összességét tételezi fel. A területi alapegységekre az egy pont gazdaság törvényeit tartja érvényesnek. A régiókon belüli területi differenciáktól eltekint. A sajátos megközelítés középpontjában a régiók közötti tőke, munkaerő, technikai ismeretek, áruk stb. mozgása és a regionális növekedés áll. Tehát a klasszikus makrogazdaságtani vizsgálatokat elsősorban a régiók közötti kapcsolatok feltárásával egészíti ki. A főbb nézetcsoportok szorosan kapcsolódnak a közgazdasági elmülethez, azok valamilyen „területi adaptációját” jelentik. Megkülönböztethetünk kínálati elméleteket, kereseti elméleteket (pl. exportelméletek, erőforráselméletek stb., RICHARDSON 1969, 1978, FARAGÓ 1990). A homogén, egyforma régiók nyilvánvalóan téves feltevését feladva születtek meg a „központi hely”, a „centrum-periféria” és más hasonló elméletek. Ezek az újabb nézetek már több tudomány eredményeit felhasználva születtek.

A területi
makro-
gazdaságtan

2.3.1. A regionális gazdaságtan és a gazdaságföldrajz; különbség és harmónia

Melyek a gazdaságföldrajzi és a regionális gazdaságtani térszemlélet, megközelítés leglényegesebb különbségei?

1. A gazdaságföldrajz a földrajzi környezetnek a gazdasági-társadalmi életre gyakorolt hatásait a maguk konkrét sokrétűségében, sajátos megjelenési formájában tárgyalja. Megközelítési módjában a minőségi oldal dominál. A gazdaságföldrajz tárgya az egyes ásványkincsek, a domborzati viszonyok, az éghajlat, a talaj gazdasági hatásainak feltárása. Konkrét telepítési kérdések esetén ezek a feltárások nélkülözhetetlenek. Ugyanakkor azonban ez a szemlélet nehezzé teszi a gazdasági döntés számára rendkívül fontos szintetikus, egységes értékítélet kialakítását. A térszerkezet egyes tényezői - vízbeszerzési adottságok, nyersanyagok, hagyományok stb. - minőségileg különböző „összeadhatatlan” elemek, bármelyik védelmében vagy irányában önmagában értékes álláspontot lehet kifejeíteni, amelyek egymással szemben nem mérlegelhetők.

A gazdaság
környezete

A regionális gazdaságtan azáltal, hogy egységes nyelvre, a költségek, a nyereségek, az árak, tehát a forintok nyelvére „fordítja le” valamennyi tényezőt, veszít ugyan a tényezők sokszínűségéből, eltekint az egyes tényezők nem számszerűsíthető egyedi sajátosságaitól, és ezzel bizonyos leegyszerűsítést hajt végre, a másik oldalon nyeri viszont a szintetizálás lehetőségét, a jelenségek, folyamatok nagyobb mértékű számszerűsíthetőségét, és ezzel az általános érvényű törvényszerűségek pontosabb, egzaktabb módon való megfogalmazását.

A gazdasági
tényezők
térbeli
jellemzői

2. A gazdaságföldrajz nevéből, tárgyából és megközelítési módjából adódóan szükségszerűen jobban tapad a konkrét földfelszíni jelenségekhez és objektíve nem juthat el a gazdasági-társadalmi tér olyan mértékű általánosításához, mint a regionális gazdaságtan. Annak a térnek, amellyel a regionális gazdaságtan foglalkozik, csak nagyon kevésbé, és áttételesen van köze a konkrét földfelszínhez. Ezt a teret a gazdasági élet résztvevői: az államok, a vállalatok,

A földrajzi és
a gazdasági-
társadalmi tér

a lakosság „generálják” az árak területi differenciálásával, vagy nivellálásával, a tarifák és a tarifalépcsők megszabásával, a föld és a telkek forgalmi értékének alakításával, a gazdasági kapcsolatok intenzitásával stb.

A regionális gazdaságtan ahányféle jelenséget, ahányféle szempontból vizsgál, annyiféle térrel, „felszínnel” operál.

3. A törvényszerűségek megfogalmazásának útja, módszere a gazdaságföldrajzban és a regionális gazdaságtanban különböző. Itt nem az, vagy nem csupán az a különbség lényege, hogy a regionális gazdaságtan törvényei „egzaktabb”, „függvényszerűbb” formában fejezhetők ki. A matematikai statisztikai módszerek felhasználásával a földrajztudomány is kifejezheti törvényszerűségeit számszerű, függvényszerű formában. A különbség ott van, hogy a gazdaságföldrajz törvényszerűségei döntő többségükben induktív úton: a földfelszín jelenségeinek megfigyelése, és a megfigyelések alapján való (verbális vagy számszerű) általánosítás útján jönnek létre. Mivel a regionális gazdaságtan egyik döntő feladata a közgazdaságtan általános tételeiből a gazdaság térbeli törvényszerűségeire vonatkozó következtetések levonása, ezáltal a regionális gazdaságtanban jelentős szerepet kap a deduktív módszer is.

4. Az előbbi pontok összességéből következik egy további fontos szemléletbeli különbség, amely nem annyira a térrel, mint az idővel függ össze. A gazdaságföldrajz is foglalkozik időbeli fejlődési folyamatokkal, de ezen belül elsősorban a kezdő és a végpontra, a struktúrák eltolódására, megváltozására koncentrálnak. Módszerei is, például a kartográfiai ábrázolás erre determinálják, tehát állapotok szemléltetésére, azok összehasonlítására és abból következtetések levonására. A területi gazdaságtan érdeklődésének centruma ezzel szemben maga a folyamat, a társadalmi újratermelés folyamán létrejövő térbeli kapcsolatok, a jövedelem, a pénz és az áru területi körforgásának útja és annak törvényszerűségei.

A két diszciplína különbségei alapján láthattuk, hogy a gazdaságföldrajzban a gazdaság térbeli rendszereinek elméleti magyarázatát eddig elhanyagolták. Csak a közelmúltban - a hetvenes évek végén - vált a földrajzi kérdések megoldásában, mindenekelőtt az angolszász irodalomban fontossá az elmélet és a modellek kidolgozása. Jól lehet igaz, hogy az elméletek és a modellek nem alkalmasak egy-egy térség komplex valóságának, annak minden részleteinek és összetevőinek megragadására, de éppen a modellek adta egyszerűsítések, feltételezések és az azok nyújtotta különféle elemzési variációk teszik lehetővé a gazdasági hatásmechanizmusok meghatározását, azok mozgáspályáinak kijelölését. A földrajz számára elengedhetetlen, hogy a területi modelleket a valósággal ütköztesse. Az empirikus területi kutatások azért szükségesek, hogy a deduktív úton nyert magyarázatokat, illetve tételeket ellenőrizzük, vagy azért, hogy induktív úton további elméleti ismeretekre tegyünk szert. A térbeli rendszerek, interakciók és folyamatok leírása és elemzése a múltban és a jelenben is a regionális prognózisok alapjául szolgálnak és fontos feltételét adják a regionális politika kialakításának, annak különféle döntései megalapozásának. Az empirikus vizsgálatok eredményei tehát az elméletek kidolgozásában, az aktuális regionális politikai döntések alakításában és a térbeli folyamatok jövőbeni előrejelzésében rendelkeznek jelentőséggel. A gazdaságföldrajz és a regionális gazdaságtan nem elkülönül, hanem harmonizál egymással. Hiszen a fentiek alapján átfogó empirikus vizsgálatok nélkül -

Módszerek;
induktív és
deduktív

Az időbeli
hatások
vizsgálata

A gazdaság
térbeli folyamatainak
modellezése

amelyhez a gazdaságföldrajz kiváló eszköztárral rendelkezik - nem lehet feltárni a gazdaság regionális összefüggéseit, ugyanakkor átfogó elméleti rendszerek nélkül - amelyet éppen a regionális gazdaságtan nyújthat közgazdasági megalapozottsága révén - nem szabad elemezni a földrajzi térben zajló társadalmi és gazdasági jelenségeket.

A két tudományterület harmonizálása és annak egyre sűrűbb érintkezési pontjait lényegében a hazai regionális kutatásokban is jól nyomon követhetjük. A hetvenes évek elejétől lényegében két akadémiai intézetben folytak területi kutatások, az egyikben; az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetében az első időszakban erőteljesen gazdaságföldrajzi, majd a nyolcvanas évektől társadalomföldrajzi elemzések kerültek előtérbe. A másik intézetben, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében, majd 1984-től az MTA Regionális Kutatások Központjában már a különféle regionális tudományi elemek, így a szociológia, a közigazgatástudomány mellett inkább a közgazdasági szemléletű kutatások erősödtek fel. A módszerekben, a szemléletmódban persze voltak és vannak különbségek, hiszen a földrajzi szemléletű elemzéseknél a jelenségek, a folyamatok, az összefüggések leírása kapott nagyobb hangsúlyt, míg a közgazdasági közelítésekben már a tendenciákra, a szabályozásra és a beavatkozás lehetőségeire és módszereire került a hangsúly. Ám a módszerekben, az elemzési eljárásokban, a térben való gondolkodásban jelentős eltéréseket nem regisztrálhatunk, sőt egyre jobban megindult az eredmények kölcsönös felhasználása, az elméleti igényű kommunikáció tereinek szerveződése.

Mindezek ellenére a regionális gazdaságtannak a magyarországi elterjedése nagyon erőtlén. ILLÉS 1975-ben megjelent munkája volt lényegében az egyetlen összefoglaló igényű munka a tudományterületen belül. Ugyanakkor több szerző kutatásaiban egyértelműen felismerhető a regionális gazdaságtan módszereinek és gondolkodási módjának a jelenléte, igényes alkalmazása (BARTKE, HORVÁTH, FARAGÓ, LENGYEL, NEMES NAGY, RECHNITZER), sőt az utóbbi években született néhány, inkább a témakör részterületeit, vagy empirikus bázisait érintő monográfia (KOVÁCS 1992, RECHNITZER 1993, ENYEDI 1994). A tudományág felsőoktatási bázisai a hetvenes években rövid ideig működtek (Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem), majd csak 1990-től indult meg ismét graduális (Széchenyi István Főiskola, Győr) és posztgraduális szinten (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs), de vannak biztató jelek a tudományterületnek a felsőoktatásban való térnyerésére (LADOS, KOCSIS 1992).

Tudományos
bázis

Intézményi
és oktatási
háttér

2.4. A regionális gazdaságtan új dimenziói³

Mint röviden utaltunk rá, a regionális gazdaságtan - és amennyiben elismerjük önálló létét, a regionális tudomány - fejlődését és intézményesülését a bekövetkezett társadalmi-gazdasági változások által keltett társadalmi igény váltotta ki. Ha ez így van, és szerintünk ez igazolható, akkor meg kell vizsgálni, hogy bekövetkeztek-e, vagy folyamatban vannak-e olyan változások, amelyek elégtelenné teszik az eddigi regionális ismereteinket, illetve a jelenlegi társadalmi-gazdasági folyamatok megértéséhez, szükség szerinti vezérléséhez milyen új ismeretekre van szükségünk.

Az ismeretek
bővülése

A II. világháborút követő időszakban a klasszikus keynesi válságellenes politika helyébe egyre inkább egy átfogó, hosszú távú stratégiára és szabályozásra épülő központi irányítás lépett (Franciaország, Hollandia, Japán, Norvégia, Svédország stb.). Fokozatosan kiépült a modern, irányított típusú tőkés gazdasági rendszer. A jóléti állam megkísérelte a liberális kapitalizmust gazdaságilag hatékonyabbá tenni. Egyre növekvő réteget kellett ellátni a fogyasztási cikkek egyre bővülő körével. Ezt csak egy növekvő gazdaság tudta biztosítani, így a tervezés középpontjába a gazdasági növekedést állították. Uralkodó nézet volt, hogy a földrajzi elhelyezkedéstől, tradícióktól függetlenül, központi kormányzati segítséggel egy új ipari államot kell kiépíteni. A regionális elméletek is ezt célozták meg. A hagyományos piaci szféra mellett kialakult egy „tervező gazdasági szféra”, melyet az állami tisztviselőkkel, politikusokkal szoros kapcsolatban lévő technokraták vezettek. Az irányított piac óriási termelői szervezeteket kívánt meg, és ezekben vált lehetővé a hatékony tervezés. Az élet csaknem minden területén az egységesítés volt a jellemző. Az üzlethálózatok terjedtek a kiskereskedelemben, a vendéglátásban a szolgáltatásokban. A településfejlesztésben, az építészetben a helyi, a nemzeti sajátosságoktól független trendek domináltak. Az állam és az óriásvállalatok „átvállalták” az egyénekről, a kis közösségekről való gondoskodást.

A jóléti állam

Az így kialakuló irányítási modellt megkísérelte összehangolni a tulajdonviszonyokból fakadó vállalkozói szabadságot és a nemzetgazdaság versenyképességét biztosító központi beavatkozást. A tudományos alap a neoklasszikus közgazdaságtan volt. Piaci allokációs modellek alapján hozott ágazati döntések határozták meg az egyes területek fejlődését. A kormányprogramok középpontjában - a szocialista országokhoz hasonlóan - a nemzeti szintű gazdasági növekedés állt.

A gazdasági
növekedés

A gazdasági növekedés különböző mértékben érintette az eltérő adottságú területeket, a máshol élő embercsoportokat. A fejlettségbeli különbségek erősödésével a kormányzatok számára politikai kérdéssé vált a fejlődésben elmaradó térségek segítése. A gazdasági fellendülés megteremtette a szükséges anyagi feltételeket egy központi területi támogatási politika megteremtéséhez. Szinte minden fejlett országban felismerték a gazdaságilag elmaradott területek központi segítséggel való fejlesztésének a szükségességét.

A 70-es évektől a helyzet változott. A legtöbbször gazdasági válságként emlegetett ipari forradalom új helyzetet teremtett. Az állami redisztribúció

³ A 2.5. fejezet FARAGÓ (1992) A térszemlélet változó tartalma (in. A regionális tudományok integrálása a felsőoktatásban. Szerk.: LADOS, KOCSIS. MTA RKK, Győr. pp. 155-168.) c. munkájának 4., zárófejezete.

kiterjesztésében csak a szubvencióra szoruló válságágazatok és a rendszerből hasznot húzó bürokrácia érdekelt. A társadalom többségét alkotó középrétegen belüli újraelosztás feleslegessé válik. Az új technológiák, iparágak megjelenése, a régiók eltűnése, a dinamikus iparágak területi elhelyezkedésének megváltozása módosították a hatékony termelés feltételeit, újra felborították a területi egyensúlyt. A multinacionális cégek a piacok globális integrálásába kezdtek. A hatalmasok egymás felvásárlásával tovább növelték erejüket. Területi, sőt nemzeti ráhatás szinte lehetetlenné vált ezekre a nemzetközi gazdasági erőkre. Tőkekivonásuk pusztá fenyegetésével térdre kényszeríthetik akár a kormányokat is.

A gazdasági válság következményei

A dinamikus ágazatok

A másik fő tendencia a decentralizáltabb, kisebb szervezetek hatékonyságának növekedése, jobb alkalmazkodóképességükben rejlő lehetőségek kihasználása. A legfejlettebb országok kormányai neoliberais politikát kezdenek folytatni (USA, Anglia stb.); a privatizáció, a kisvállalkozások újra reneszánszukat élik. A területi politika és a területi tervezés a kínálati közgazdaságtan áldozatává válik. A központi erőforrás-allokáció, így a központi tervezés is fokozatosan veszít a jelentőségéből. A laissez-faire politikában a kissé elbürokratizálódott tervezés válságba került. A 70-es, 80-as évekre a szociáldemokrácia kifulladás, a jóléti állam eszménye veszít vonzerejéből. A regionális gazdaságtan, amely elsősorban a központi kormányzatok területi politikájának kialakítását segítette, ma új problémákkal találja szemben magát. A helyi problémák java részére helyben kell megtalálni a megoldást, de a helyi közösségek az eddigi eredményekre nem tudják fejlesztési programjaikat építeni. Ehhez ki kell dolgozni a helyi gazdaságfejlesztés elméletét és gyakorlatát. Azokban az országokban, ahol e téren élen járnak, a helyi gazdaságösztönzés a nemzeti fejlődésnek is lényeges motorjává vált.

A decentralizáció és a kisvállalkozások

A tőke logikáján alapuló gazdasági fejlődés a regionális arculatok elvesztését eredményezte. Többek között meg kell találni a módját, miként őrizheti meg vagy szerezheti vissza egy nemzet, egy közösség regionális identitását, a társadalmi, a helyi közösségek céljai miként juthatnak érvényre a tőke céljai mellett. Lehet-e és kell-e területi szinten kézben tartani a jelenlegi változásokat? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása egy új területi irányítási-tervezési modell körvonalait vetíti előre, melynek kidolgozásában a megújult regionális gazdaságtannak, a politikatudománynak, a szociológiának stb. együttesen részt kell vállalnia.

A regionális identitás és a gazdaság

Mik lehetnek egy ilyen modell alapelvei? A területi kérdés nemcsak nálunk és Közép-Európában politizálódik. A kulturális, regionális arculat elvesztésével szemben csak egy politikailag aktivizált regionális és kulturális identitástudattal rendelkező népesség veheti fel a harcot. A területek gazdasági jelentősége mellett hangsúlyt kap a területek politikai jelentősége. A gazdasági kérdések is ilyen vetületet kapnak. FRIEDMANN és FOREST (1988) ezt politikai-gazdaságtani modellnek nevezi. Ebben a modellben a hangsúly a funkcionális régiókról a történelmileg meghatározott régiókra kerül, illetve az állami és területi döntésekről a közvetlen lakossági döntésekre helyeződik át. A tervezésben a „top-down” szemlélet helyébe a „bottom-up” kerül. A gazdasági növekedés szerepét egy komplexebb fejlődés fogalma veszi át. A területi egyensúly eszményét a területi konfliktusok feltárása és kezelése váltja fel. Az állam nem a „legfőbb determinátor”. A különböző területi szinteknek önálló politikát kell kialakítaniuk és ebben a területi mozgalmak fontos szerepet kaphatnak. Megjelenik az „ellenzéki tervezés”.

Politika a területi dimenzióban

Az alternatív, vagy kiegészítő fejlesztési pályák a klasszikus gazdasági célok mellett egyre több politikai, társadalmi és kulturális célt vetnek fel. A helyi gazdaságfejlesztés nem azonosítja a fejlődést a gazdasági növekedéssel, hanem inkább emberi-társadalmi jelenségként értelmezi azt. Csak regionális, vagy helyi szinten lehetünk képesek azokat a különbségeket fenntartani, esetleg létrehozni, amelyet az „új ipari forradalom” és a helyi közösségek fejlődése igényel. A hagyományos gazdasági megközelítésekkel szemben, amelyek csak a piaci tényezőkkel foglalkoznak, egyre nagyobb szükség van a „láthatatlan gazdasági tényezők” (specializáció, munkakultúra, életminőség stb.) figyelembevételére.

Nem kétséges: a közeljövő társadalmi-gazdasági fejlődésében a kis- és középvállalkozások, a helyi kezdeményezések jelentős szerepet fognak játszani. Egyre többen emlegetik SCHUMACHER (1973) könyvsikerének címét: A kicsi csodálatos. A kis, korszerű vállalkozások jelentős szerepet játszanak a fejlett országokban a foglalkoztatási gondok enyhítésében (BIRCH 1987), jelentőségüket hazánkban is bizonyították az elmúlt években. Mivel azonban sokan csak ezektől várják gazdasági bajaink orvoslását, hadd utaljak Fridmann intelmére: „... a kicsi meglehet, hogy szép, de gyenge is” (FRIEDMANN 1986, 211. o.). Egy nemzetgazdaságban a kicsik nem helyettesíthetők, csak kiegészítik és hatékonyabbá teszik a nagyszervezeteket. A nagy, erős vállalatokkal való együttműködés biztonságosabbá teheti a kicsik létét, segítheti fejlődésüket. Az viszont kevés, ha elismerjük a kisvállalkozások létjogosultságát; segítséget is kell számukra nyújtani. Nyilvánvalóan nem járható út, hogy ezek nyereségéből finanszírozzuk az életpályájuk alkonyán lévő szervezetek veszteségeit. Amennyiben a kis- és középvállalatok átvállalják a nagyban hatékonyan nem teljesíthető funkciókat, akkor a nagyszervezetek hatékonyság-növekedéséből eredő többletjövedelemből jusson a kicsik támogatására.

Láttuk, az elmúlt 60-80 év a területi kérdésekkel foglalkozó tudományok részéről is a specializációt, az önálló tudomány vagy tudományterület felépítését jelentette. Nem kis energiát fordítottak az önállóság, a másság bizonyítására. Számunkra nem az a kérdés, hogy a regionális tudomány önálló diszciplína, vagy különböző tudományterületek együttműködése. Ma a felhalmozott tudás szintetizálása a feladat. A kérdés az, hogy az egyének, a különböző közösségek, a helyi társadalmak (a nemzet érdekeit is figyelembe véve) hogyan fejlődhetnek kiegyensúlyozottan. Ezt pedig egy olyan megközelítés segítheti, amiben a térszemlélet ab ovo megvan. A területi vizsgálatokban - legyen az településszociológia, regionális gazdaságtan, politológia vagy bármilyen más - a kistérségi vizsgálatoknak a korábbiaknál nagyobb szerepet kell játszaniuk. Persze ez nem jelenti azt, hogy egyáltalán nincs szükség központi területi politikára, és el kell hanyagolnunk a regionális makrogazdaságtant, továbbá nincs szükség ennek intézményeire, pusztán az arányok változnak. Az új megközelítések, új energiák feltárásával, új lendületet adhatnak a fejlődésnek.

Helyi
gazdaság-
fejlesztés

Helyi
kezdeménye-
zések,
kis- és
közép-
vállalkozások

A térszemlélet
lehetőségei

III. A telephelyválasztás

A telephelyelmélet a gazdaság egységeinek térbeli elhelyezkedésével és működésével, mint általános gazdasági törvényszerűséggel foglalkozik. A megnevezés magyar nyelven pontatlan (angolul: location theory), mivel nemcsak a telephely, azaz az üzem, a vállalat elkülönült működési helyének kiválasztását jelenti, hanem vizsgálja a gazdaság bármelyik mikroszervezete gazdasági tevékenységének minden olyan mozzanatát, amelyikben térbeli sajátosságok figyelhetők meg.

A makro-
szervezetek
térbeli
helyezete

A telephelyelmélet a gazdasági rendszer mikroszervezetei három, eltérő motívumokkal és működési jegyekkel rendelkező típusának térbeli elhelyezkedésével foglalkozik:

- a gazdasági szervezettel (társasággal, vállalattal, vállalkozással), amely outputját pénzért értékesíti és kiadásait főként ezekből a bevételekből fedezi,
- a közülettel (non profit szervezet), amely tevékenységét állami (önkormányzati) költségvetés által juttatott pénzből (avagy magánadományból, tagdíjakból) ingyen végzi,
- a háztartással, amely fogyasztási célú kiadásait pénzbeli jövedelméből fedezi.

A telephelyelmélet, mint a regionális gazdaságtan része, mind fogalmaiban, mind módszereiben eltér a mikro- és makroökonómiától, továbbá a gazdasági földrajztól is, bár mindháromra támaszkodik. A mikroökonómia az egyes piaci résztvevők szempontjából az árak és a mennyiségek piaci viszonyaival, a termékek keresleti és kínálati mechanizmusaival foglalkozik. A makroökonómia pedig a nemzetgazdaság, mint "egész" viselkedését elemzi (infláció, adó- és pénzpolitika, jövedelmek, munkanélküliség stb.).

A telephelyelmélet elsősorban a piaci résztvevők mikroökonómiai döntéseiből kiindulva, de ezen döntések általánosítására törekedve vizsgálja a gazdasági tevékenységek térbeliségét. A telephelyelmélet vizsgálatának alapegysége lehet a térben létező egyedi mikroszervezet, vagy valamilyen szempontból összetartozó szervezetek együttese, de lehet egy település, kistérség, régió gazdasága is, azaz eltér a mikroökonómia egységeitől. A nemzetgazdaságokon belüli kistérségi kutatásoknál, illetve a világcégek terjeszkedésének elemzésekor az egyes makrogazdasági tényezőket csak háttérfeltételnek tekinti és nem vizsgálati célnak, ellentétben a makroökonómiával. Mivel a gazdaság térbeli működését nemcsak leírja és indukcióval általánosítja, hanem közgazdasági fogalmak és módszerek, pénzben kifejezett jellemzők (árak, költségek) segítségével normatív értékítéleteket (törvényszerűségeket) is megpróbál alkotni, ezért a gazdasági földrajztól is eltér.¹

A mikro-
ökonómiai
döntés
térbelisége

¹ Hosszú ideje tart a vita a normatív és a pozitív közgazdaságtan képviselői között. A normatív közgazdaságtan főleg azzal foglalkozik, hogy gazdasági törvényszerűségeket megállapítva, értékítéleteket alkotva a gazdaságpolitikát befolyásolja. A pozitív közgazdaságtan viszont tények és adatok elemzésével elsősorban a gazdaság működésének leírására törekszik.

A telephelyelmélet sokáig a regionális gazdaságtan központi kérdése volt és az első olyan terület, amely gyorsan fejlődve a leghamarabb mutatott fel tudományos eredményeket. Az első alapvető elméleti munkákat THÜNEN, WEBER, LÖSCH, CHRISTALLER, ISARD és mások dolgozták ki. A fejlett piacgazdaságok fejlődését, a változó térbeli jellemzőket a telephelyelméletek is megpróbálták magyarázni, ezért az egyes elméletek kialakulása nem választható el a gazdasági fejlődés főbb szakaszaitól.

A fejezet nemcsak a hagyományos termelési tényezők és szigorúan vett közgazdasági szempontok alapján mutatja be a telephelyelméletek témaköreit, hanem kitér a természeti környezetnek, a technológiai fejlődésnek, a gazdasági szervezetek kapcsolatainak, a társadalmi és kulturális háttérnek azon kérdéseire is, amelyek befolyásolják a gazdasági tevékenységek térbeliségét. A telephelyelméletek fejlődésének történeti áttekintése után a főbb telepítési tényezőkre tér ki, egy-egy témakörön belül röviden ismertette az alapvető fogalmakat, szempontokat és napjaink változásainak fontosabb kérdéseit. A három mikroszervezet főbb jellemzőit együtt vizsgálja, de előtérben a gazdasági szervezetek viselkedésének elemzése áll. A terjedelmi korlátok miatt csak a témakör általános elméleti hátterét lehet felvázolni, konkrét esettanulmányok bemutatására nincs lehetőség. Alapvetően a fejlett országokkal foglalkozó szakirodalomból a telephelyelméleteket tárgyaló kézikönyvekre és hazai elméleti munkákra támaszkodik (BARTKE 1989, BENKO 1992, CHAPMAN, WALKER 1991, DICKEN, LLOYD 1990, FRIEDMANN, ALONSO 1976, HEALY, ILBERY 1990, ILLÉS 1975, MALECKI 1991, NIJKAMP 1986, RICHARDSON 1980, SMITH 1971, ZOLTÁN 1980).

A gazdasági tevékenységek térbeli meghatározói

3.1. A telephelyelméletek kialakulása és főbb jellemzőik

A telephelyválasztás, a gazdasági tevékenységek térbeli helyének kiválasztása és az egységek térbeli működése az ártermelés meghatározott fokán bontakozhatott csak ki. Két fő feltétele volt, egyrészt technikai oldalról a nyersanyagok és a termékek tömeges szállíthatósága, másrészt a tőke térbeli mozgásának szabadsága. A múlt század utolsó harmadában a vasúthálózat kiépítése, valamint a gőzhajózás térnyerése megteremtette a szállítási alapvető technikai hátterét, míg a brit gyarmatbirodalom kiterjedtsége, Németország, valamint az Egyesült Államok politikai és gazdasági integrációja lehetővé tette nagy térségekben a tőke szabad mozgását. Azaz gazdasági döntéssé, az előnyök és a hátrányok mérlegelésének, a kiadások és a bevételek kalkulációjának tárgyává vált: mit, miből, hogyan és hol állítsanak elő.

A telephelyelméletek a gazdaság térbeli működését próbálták leírni, ezért fejlődésük nyilvánvalóan követte az élenjáró gazdaságokban lezajlott alapvető változásokat. A gazdasági növekedés magyarázatára igen sok elméletet dolgoztak ki, általánosan elfogadott álláspont azonban eddig még nem alakult

A telephelyválasztás

ki.² A gazdaság térbeli kiterjedésében a technikai feltételek fontos szerepet töltenek be, ezért a gazdasági növekedés főbb szakaszait, ezáltal a telephelyelméletek fejlődését a technikai-technológiai "forradalmakon" alapuló

A
KONDRATYEV-
ciklusok
Az öt
szakasz

KONDRATYEV az 1920-as években az ármegzások statisztikai elemzésével számolta ki a gazdasági növekedés három szakaszát, amelyek nagyjából azonos hosszúságú periódusok voltak. Követői, elsősorban SCHUMPETERNEK az innovációkat előtérbe helyező gondolataira alapozva finomították és magyarázták az egyes ciklusok tényleges gazdasági tartalmát.³ A leegyszerűsített elmélet szerint négy, egyenként nagyjából öt évtizedet átölelő Kondratyev-ciklus figyelhető meg, amelyeket más-más technológiai forradalmak és innovációk indítottak el, míg napjainkban kezdődik az ötödik ciklus. Pl. Nagy-Britanniában az első ciklust a vasolvasztást és a pamutszövést forradalmasító újítások; a másodikat a gőzenergia hasznosítása, a vasúti közlekedés és a Bessemer-eljárás; a harmadikat az elektromos energia, a motorizáció és a vegyipar; a negyediket a petrokémiai ipar, az elektronika és a légi közlekedés; a napjainkban kezdődő ötödiket a mikroelektronika és az információs technológiák indították el (HEALY, ILBERY 1990, 3.1. ábra).

Egy ciklust valamilyen innováció indít el, amely nemcsak az iparágak többségében forradalmasítja a gyártási technológiákat, hanem a termékek körét is jelentősen kibővíti, és alapvetően megváltoztatja az emberek életkörülményeit. A hullám felfutási szakaszában széles körben elterjednek ezek a forradalmi eljárások, új termékeket előállítva és további, kisebb jelentőségű újításokat gerjesztve. Miután elterjedtek az új eljárások és érdemben nem javíthatók tovább, a piac telítődik, a profit lecsökken, ekkor megjelennek a kifáradás, a depresszió jegyei. A gazdasági növekedés is lefékeződik egészen a következő ciklus felpörgéséig.

A ciklus
sajátosságai

A KONDRATYEV-cikluselméletet megalapozott bírálatok érték, viszont igen szemléletesen érzékelteti a technikai-technológiai forradalmak hatását a gazdasági növekedésre. Ezek az innovációk a gazdaság térbeli működését is alapvetően megváltoztatják, tehát mindegyik ciklusban újrafogalmazódnak a telephelyválasztások szempontjai is.

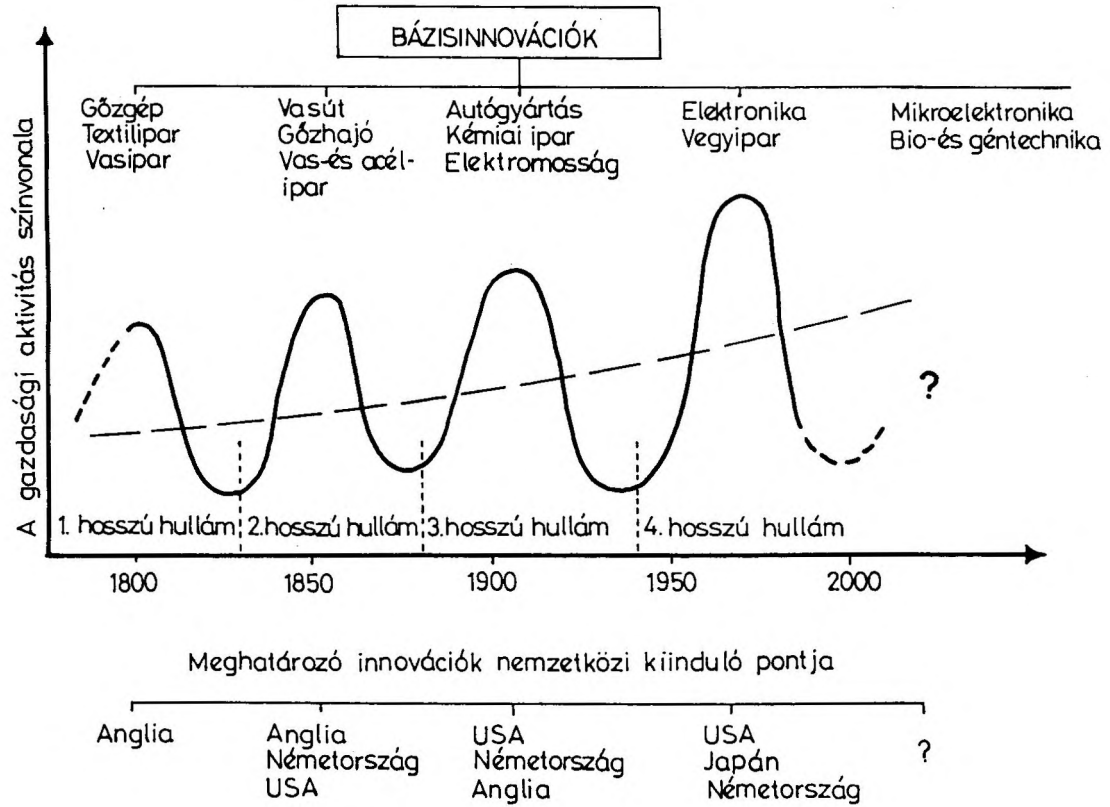
A telephelyelméletek fejlődésének főbb szakaszai érdekes módon és nyilván nem véletlenül a KONDRATYEV-ciklusokhoz hasonló periódusokban adhatók meg. Ami érthető, mivel a telephelyelméletek "szerves" fejlődése a gazdasági növekedést követi, és a technológiai-technikai változásokat, a ciklusok térbeli hatásait az egyes elméletek megpróbálták feldolgozni. Természetesen a szakaszok és a ciklusok egymáshoz rendelése leegyszerűsített, kissé mesterkelt, viszont az áttekintést megkönnyítő magyarázatra ad módot.

A telephely-
elmélet
főbb
szakaszai

² A telephelyelméletek szempontjából három csoportra oszthatók a növekedési elméletek: (1) a szakaszos fejlődés, ciklusok (ismétlődő technológiai forradalmak, paradigmák) elméleteire: KONDRATYEV, SCHUMPETER, részben ROSTOW stb.; (2) világszisztéma elméletekre: pl. WALLERSTEIN centrum-periféria elmélete; (3) szabályozási elméletekre, egy nemzetgazdaságon belüli folyamatokat előtérbe helyezve: AGLIETTA, LIPIETZ stb. (részletesen lásd HEALY, ILBERY 1990).

³ A területi fejlődés ciklikusságáról lásd LACKÓ (1988).

3.1. ábra A gazdasági fejlődés modellje a Kondratyev-ciklusok alapján

Forrás: RECHNITZER, 1994.

A telephelyelméletek fejlődése öt egymást követő szakaszra bontható:

(1) Az első szakasz a múlt század első harmadára tehető és THÜNEN nevéhez kötődik, aki a mezőgazdasági termelés térbeli elhelyezkedésének, telephelyének és a kapcsolódó helyzeti járadéknak a magyarázatára tett kísérletet. Alapvető gondolatokat fogalmazott meg az ipari forradalom előtti, alatti mezőgazdaság térbeliségéről a szállítási költségeket alapul véve. THÜNEN munkáját nem nevezhetjük kiforrott elméletnek, kortársai sem figyeltek fel rá, "újralfedezésére" a két világháború között került sor.

THÜNEN

(2) A második szakasz a XX. század első évtizedeire tehető, amikor az ipari forradalmak nyomán már ipari agglomerációk alakultak ki. Az ipari telephelyelméletek főbb kidolgozói: WEBER, PREDÖHL és PALANDER. A szabadversenyos kapitalizmust alapul véve az ipari üzem telepítésének helyét analitikus eszközökkel, a főbb termelési költségeket minimalizálva próbálták meghatározni.

Az ipari telephely-elméletek

(3) A harmadik szakasz a két világháború közé tehető, nevesebb képviselői: LÖSCH és HOTELLING. A kutatások az imperializmus piacproblémáira, a monopolisztikus piaci verseny térbeli törvényszerűségeinek, a gazdasági tér jellemzőinek feltárására irányultak. A telephelyválasztásnál a bevételek maximalizálását tartották alapvetőnek és a termelés helyett a fogyasztás (a piac) jellemzőit vették elsősorban figyelembe.

A bevételek maximalizálása

(4) A negyedik szakasz az ötvenes évektől a hetvenes évek közepéig tartott; ISARD, GREENHUT és SMITH nevével fémjelzhetjük. Nemcsak néhány kiemelt, hanem a gazdasági tevékenység térbeliségére ható valamennyi tényezővel megpróbálták számolni: a termelés és a fogyasztás mellett a településsel, a széles értelemben vett infrastruktúrával is foglalkoztak (több területi termelési függvényt is kidolgoztak). A költségek minimalizálása, avagy a bevételek maximalizálása helyett az összes tényező figyelembevételével kialakított (matematikai) modell optimalizálásával próbálták a legmegfelelőbb telepítési helyet meghatározni.

A modell optimalizálása

(5) Az ötödik szakasz telephelyelméletei napjainkban még csak körvonalazódnak, főbb jellemzőik: az infrastruktúra térben nagyjából egyenletes kiépülése után a mikroelektronikára és az informatikára alapozott innovációk és csúcstechnológiák kerülnek előtérbe. A telepítéseknél a magasan képzett, kreatív munkaerő, a települések szolgáltatásai (agglomerációk, szuburbán térségek) és a környezet állapota felértékelődnek, komplex, egymástól kölcsönösen függő telepítési döntések születnek. Az új irányzatokkal foglalkozó nevesebb személyek: STÖHR, MALECKI, SCOTT.

A telephelyelméletek fejlődésének vázlatos áttekintéséből is kitűnik, hogy a bemutatott szakaszok nagyjából a Kondratyev-ciklusokkal szinkronban alakultak ki.⁴ Általában igaz, hogy a ciklus leszálló ágában gyűlnek össze az információk a gazdasági növekedés adott periódusáról és ekkorra szintetizálódnak (időnként megkésve) a technológiai-technikai innovációk térbeli hatásairól a tudományos eredmények. Pl. a viktoriánus korszak lezárulta után fogalmazódott meg a szabadversenyos kapitalizmus elvein alapuló ipari telephelyelmélet, amely a vasúti szállítást, a gőzenergia széles körű alkalmazását felhasználó ipari agglomerációkat (vasműveket) modellezte.

A ciklusok és a telephely

⁴ A vázolt KONDRATYEV ciklusokat Nagy-Britanniára közöltük, a telephelyelméletek többségét viszont Németországban dolgozták ki. A két ország eltérő fejlődése is okozhatott némi különbséget a szakaszok és a ciklusok között.

A harmadik, illetve több szempontból a negyedik szakasztól beszélhetünk arról, hogy a telephelyelméletekbe fokozatosan beépültek a közgazdaságtudomány főbb eredményei, fogalmai és módszerei, ezáltal letisztult és kiépült tudományos eszköztára. A regionális gazdaságtan is ekkortól számítódik diszciplinának, természetesen a telephelyelmélet mellett a másik két részterület is dinamikusan fejlődött.

Az egymást követő szakaszokban jól nyomon követhető a telephelyelméletek fejlődése, a gazdasági ismeretek elterjedésével, magának a gazdaságnak a fejlődésével párhuzamosan egyre több tényező mérlegelését követően születnek a telepítési döntések. Előbb csak a szállítási költségek, majd az összes termelési költség minimalizálása, később a piaci monopóliumoknál a bevételek maximalizálása, illetve a modern piaci versenyben a gazdasági egység optimális fizikai helyének a kiválasztása. A mérhető (számszerűsíthető) gazdasági tényezők köre fokozatosan kibővült és a nem mérhető sajátosságok is előtérbe kerültek. Azok az alapvető felismerések, amelyek az egyes elgondolások lényegét jelentik, általában továbbfejlesztve beépültek a következő időszak elméleteibe is. Azaz a telephelyelméleteket mindenképpen a maguk történelmi közegében kell értékelni, az egyes megállapítások nem választhatók el az adott időszak gazdasági és társadalmi háttérétől. Természetesen az elméletek kidolgozói is tisztában voltak modelljeik hiányosságaival, tudták, hogy a bonyolult valóság néhány meghatározó elemének, a "lényegnek" a megragadásával könnyen elvonttá válhatnak okfejtéseik, de kísérletük az adott korban előrelépés volt a gazdaság térbeli működésének megértéséhez.

A telephelyelméletek, a közgazdaságtudomány többi területéhez hasonlóan, a valóság leegyszerűsített ismérvein alapuló absztrakt modellekből próbáltak kiindulni, ezáltal a főbb összefüggéseket bemutatni. Ezek a modellek ritkán tükrözték vissza a konkrét telepítési döntéseket.

A gazdasági
környezet
hatása a
telephelyre

3.1.1. THÜNEN mezőgazdasági telephelyelmélete

Az árutermelő mezőgazdaság kialakulását többek között a kereskedelem fejlődése tette lehetővé. Amíg az élelmiszertermelés elsősorban önellátásra szolgált, addig kevés árut (csak felesleget) vittek a viszonylag ritkán lakott városok piacaira. Az ipari forradalom kellett ahhoz, hogy előbb Angliában, majd Németalföldön és több európai államban kialakuljon a szektorok közötti jelentősebb munkamegosztás. Az iparnak részben mezőgazdasági nyersanyagokra (gyapjú, len, növényi olajok stb.), a kialakuló nagyvárosoknak élelmiszere volt szükségük, amiért ipari termékeket adtak. Ily módon a mezőgazdaság is fokozatosan árutermelővé vált. Amíg korábban a termelést az éghajlat és a talaj befolyásolta, addig most már a piac igénye, nagysága és főleg távolsága.

THÜNEN a mezőgazdaság specializálódó termelését, a mezőgazdasági területfelhasználást igen leegyszerűsített feltételek mellett elemezte (műve 1826-ban jelent meg; BURGERNÉ GIMES 1992, DICKEN, LLOYD 1990):

THÜNEN
feltételei

- egy külpiactól elszigetelt, önellátó (autark) államot vizsgált, középen az egyetlen piacot alkotó várossal, amelyet jövedelemérdekelt termelők látnak el mezőgazdasági termékekkel,

- a város körüli földek minősége mindenütt azonos (nincs különbözeti földjáradék), termékenként a termelési költségek is azonosak (eszközigényesség, munkaerő költsége stb.),
- a városi piacra történő szállítás lehetőségei és fajlagos költségei azonosak (lővontatás), az utak sugarasan (légvonalban) vezetnek a városba, avagy hajózható folyót lehet igénybe venni.

THÜNEN a XVIII. század végén, a XIX. század elején a korabeli autark államok egyszerűsített térbeli modellje alapján arra kereste a választ, hogy az egyes mezőgazdasági kultúrák termelése hol helyezkedik el a város, a piac körül. A korabeli termelési viszonyok alapján a termelési zónák elhelyezkedését és sorrendjét a termékek bruttó jövedelmezősége (a termékegység árának és termelési költségének különbsége) és a szállítási költségek (a távolság) függvényében határozta meg (3.2. ábra).

A termelés
elhelyezkedése

A városhoz legközelebbi zónában tejet, tejterméket és zöldséget termelnek, amelyek romlandók (nem lehet messziről szállítani őket), és magas a termelési költségük. A második zónában az erdő van, amely szállításigényes korabeli tüzelő- és építőanyagot szolgáltatott. Majd az eltérő munkaigényességű növénytermesztés és állattenyésztés jön addig a távolságig, amíg a keletkező jövedelmet meg nem haladja a szállítási költség. Az egyes zónák határa is a gazdaságosság szerint alakul.

A fenti modell nagyon sok olyan egyszerűsítő feltételt tartalmaz, ami egy gazdaságban sem teljesül, nyilvánvalóan az sem igaz, hogy a termelés térbelisége csak a fizikai távolságtól függ. Ez már a múlt században sem volt igaz, nemhogy napjainkban, amikor a vasúti, a légi, a tengeri szállítás és a hűtési, tartósítási technológia alapvetően megváltoztatta a termékek szállíthatóságának feltételeit, valamint jelentőssé vált a külkereskedelem is. THÜNEN elméletét többen átdolgozták, a látens módon feltételezett centrum-periféria viszonyt kibontották, a nagyobb város vonzáskörzetében a kisebb városok övezeteit is figyelembe vették stb.

A távolság

Természetesen THÜNEN korában, amikor az önellátás volt a jellemző és egy magángazdaságon belül többféle terméket állítottak elő, a termelők nem végeztek mindenre kiterjedő költségelemzéseket. Termelési költségeik közül inkább csak a pénzkifizetéssel járó áruvásárlásokat tartották nyilván, illetve a szállítási költség igényelt elkülöníthető és jelentős összeget.

A fenntartások ellenére az alapvető gondolatok maradandónak bizonyultak, a mezőgazdasági termelés egy részében a piacközelség ma is meghatározó (BURGERNÉ GIMES 1992). A zöldség- és tejtermelő övezetek többsége a fogyasztópiac, a városok közelében található, annak ellenére, hogy a kedvezőbb éghajlatú (alacsony termelési költségű) távoli térségekből (és országokból) is sok terméket hoznak. Az élelmiszeripar zöme is - mint a mezőgazdasági termékek "elsődleges fogyasztója" - a termelőkörzetek közelébe települ, avagy körülötte alakulnak ki övezetek (konzerv-, cukorgyárak, hűtőipari üzemek stb.). A 70-es évek közlaj-árrobbanásai után különösen fontossá vált a szállítás és az energiafelhasználás (tartósítás, fagyasztás, tárolás) költségének mérlegelése, a termelés térben átrendződött és megerősödtek a városellátó övezetek pl. az Egyesült Államok északkeleti térségeiben.

A piac
közelsége

3.2. ábra A Thünen-féle mezőgazdasági telephelyelméletek jellemzői

I. TERÜLETÉRTÉK GÖRBÉK

Mezőgazdaság

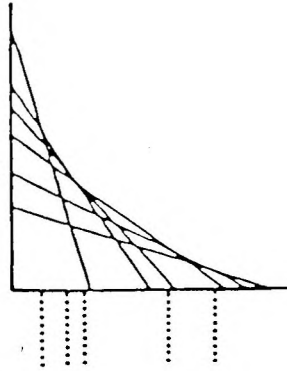
Fakitermelés

Vetésforgó

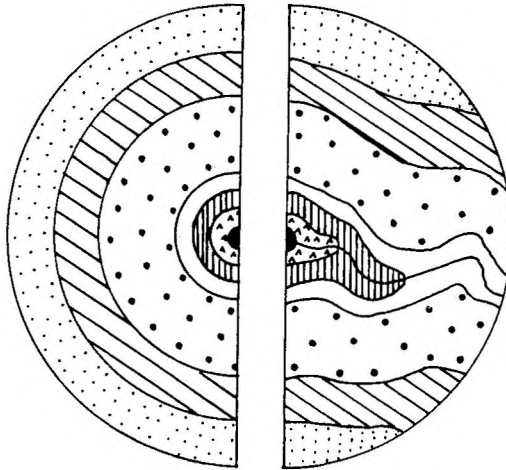
Szántóföld ugarolással

Háromnyomásos gazdálkodás

Állattenyésztés

II. THÜNEN-FÉLE TERÜLETI MODELL

● Város

~ Folyó

▲ Zöldség- és tejtermelés

▮ Fakitermelés

□ Szántóföldi termelés vetésforgóval

◻ Szántóföldi termelés ugarolással

▨ Háromnyomásos gazdálkodás

◻ Legeltető állattenyésztés

Az alacsony termelési költségű és nem romlandó javakon (gabonafélék, kávé stb.) kívül ezek az övezetek állítják elő a térség városai számára a magas termelési, tárolási és szállítási költségű termékeket. A városellátó övezeteket erősíti a friss zöldségek és a "tisztá" (vegyszer- és tartósítószermentes) élelmiszerek iránti növekvő igény, míg gyengíti egyes államok szubvenciókkal támogatott agrárpolitikája.

3.1.2. WEBER ipari telephelyelmélete

WEBER a XX. század első évtizedében (1909-ben) publikálta "ipari telephelyelméletét" a századforduló gazdasági fejleményeire alapozva. Az ipari forradalmak hatására Európa nagy részén és az Egyesült Államokban megszilárdult az ártermelő gazdaság és kiszélesedett a munkamegosztás, kiépült a vasúthálózat, egyes térségekben nagy kitermelő- (bányászat) és feldolgozóipari üzemek jöttek létre, utóbbiak elsősorban nagy tömegű nyersanyagot (szenet, vasércet stb.) dolgoztak fel. A közlekedés fejlődése ellenére a szállítási költségek meghatározóak voltak és jelentősen meghaladták a bérköltségeket. Ekkor még sem a nyersanyag-beszerezés, sem a tőke és a munkaerő, sem a piaci elhelyezés problémáival nem kellett számolni. Korlátlan lehetőség volt a térbeli és a piaci terjeszkedésre egyaránt.

WEBER a következő alap- és háttérfeltevésekre támaszkodott elméletének megalkotásakor (CHAPMAN, WALKER 1991, DICKEN, LLOYD 1990, SMITH 1971):

WEBER
feltételei

- szabadversenyos kapitalizmust feltételezett; egyik üzem sem képes befolyásolni a piacot, és bármennyi terméket el tud adni fix áron,
- a nyersanyagokból tetszés szerinti mennyiséget lehet beszerezni adott áron, és a termelési tényezők, a közlekedési infrastruktúra is mindenhol korlátlanul rendelkezésre állnak; a természeti tényezőktől eltekintett,
- a munkaerőt adottnak vette, amely a szükséges számban és képzettségben több településen rendelkezésre áll úgy, hogy településenként eltérőek a bérköltségek; a termelési költség többi része bármely helyen azonos,
- egyetlen pontszerű piacot tételezett fel a tér egy megadott helyén; a szállítás költségei csak a távolságtól és a mennyiségtől (súlytól) függnének mind az egyes nyersanyagoknál, mind a készterméknél.

WEBER a fenti feltételekből kiindulva jutott el arra a felismerésre, hogy fix eladási ár mellett a nyereség csak úgy növelhető, ha az üzem csökkenti a költségeit, azaz megpróbál olyan helyre települni, ahol a termelési és a szállítási költségek együttes összege a legkisebb.

A század elején a legnagyobb költség tényező a szállításból adódott, ezért WEBER a telephelyválasztásnál ezt vette elsősorban figyelembe. Több nyersanyaglelőhelyről való szállítás esetén három esetet különített el attól függően, hogy a termelési folyamat jár-e súlyvesztéssel, pontosabban a beszállított nyersanyagok súlya hogyan viszonyul a késztermékek súlyához.⁵ Két mutatószámot alakított ki: az anyagindexet (1 tonna késztermék előállí-

A szállítási
költség

⁵ Megkülönböztette a csak megadott helyekről beszállítható (lokalizált) nyersanyagokat a térben mindenhol nagyjából egyenletesen megtalálható (ubikvitás) anyagoktól (pl. oxigén).

tásához mennyi beszállított nyersanyag szükséges) és a telephelysúlyt (1 tonna késztermék előállításához megmozgatott összes nyersanyag és a késztermék együttes súlya):

(1) ha valamelyik beszállított nyersanyag domináns, azaz súlya meghaladja a telephelysúly felét, akkor az üzem ennek a nyersanyagforrásnak a közelébe települ,

(2) ha a késztermékek súlya nagyobb a beszállított nyersanyagok súlyánál, az anyagindex nagyobb 1-nél, akkor a piachoz (a felhasználási helyhez) települ az üzem,

(3) egyéb esetekben az üzem egy közbenső helyre kerül.

Ennek a közbenső telephelynek a kiszámítását egy optimalizálási feladatra vezette vissza, az összes felmerülő (súlytól és távolságtól függő) szállítási költség minimalizálására (a matematikai feladatot és megoldását lásd: BECKMANN, THISSE 1986).

Az alap gondolat szemléletesen két nyersanyagforrás és egyetlen piac esetén mutatható be. Ebben az esetben egy háromszögben kell a szállítási minimumpontot (P) meghatározni (3.3. ábra). A vizsgált tevékenység piacorientált, ha ez a P pont a piachoz, és nyersanyag-orientált, ha valamelyik nyersanyagforráshoz van közelebb. A javasolt telephely (P pont) körül isodapane-vonalak húzhatók, egy ilyen vonal bármely pontján azonosak a szállítási összköltségek (ezek a vonalak lehetnek szabálytalan alakúak is, de nyilván nem metszhetik egymást). A szállítási minimumponttól távolodva a költségek egyre nagyobbak lesznek és meghúzható az a kritikus vonal is, amelyen belül érhető csak el nyereség.

WEBER feltételezése szerint a szállítási minimumponttól egy település "eltérítheti" a telephelyet, ha a munkabéreköltség ebben a településben annyira alacsony, hogy a bérmegetakarítás meghaladja a fellépő szállítási többletköltséget. A 3.3. ábra szerint az L_1 település előnyösebb a P pontnál, ha a bérmegetakarítás nagyobb 40 egységénél. Weber szerint a munkaerő immobil és nem hajlandó távolsági ingázásra, inkább az ipart követve elköltözik egy másik településre. A gazdasági agglomerációk is vonzzák a telephelyeket, ha az eltérő nyersanyagforrásokra és piacra épülő üzemek közös létesítményei (közös raktárak, javítóműhelyek stb.) kevesebbe kerülnek, mint a szállítási minimumponttól való eltérés szállítási többletköltsége.

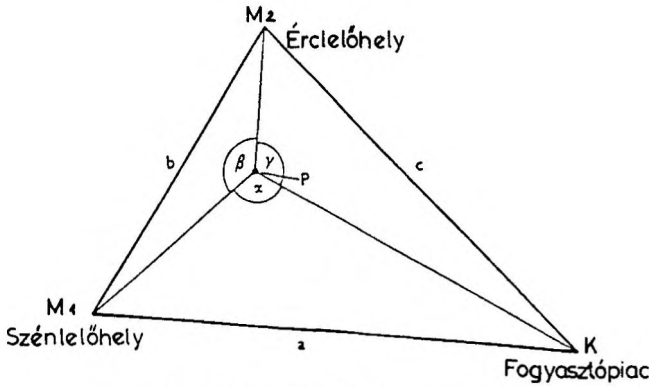
WEBER ipari telephelyelmélete az egyoldalú egyszerűsítő feltevések ellenére igen sok követőre talált. Lényegében egy vállalkozó döntési problémáját elemezte mikroökonómiai megközelítésből, aki olyan telephelyet keres, ahol a kiadásai minimálisak. Az üzemen kívüli, külső feltételeket (piac, infrastruktúra, munkaerő stb.) adottnak vette és csak a beszerzési, szállítási, valamint béreköltségre koncentrált. Telephelyelmélete újszerű volt abban az értelemben, hogy a számszerűsíthető tényezőket matematikai módszerekkel próbálta összemérhetővé tenni és az általános törvényszerűségeket ezáltal szintetizálni. De az absztrakt (matematikai) gondolatokat nem erőltette egyoldalúan, az anyagindexszel és a telephelysúllyal teret engedett a gyakorlati megfontolásoknak is. Ha kezdetleges formában is, de a telephelyelméletet kidolgozók közül először nála jelent meg a költségtér (kiterjedését az isodapane-vonalak adják meg), amely túlmutat a fizikai távolságon alapuló téren és az agglomeráció gondolata. Megjegyezzük, hogy a manapság primitívnek tűnő, csak néhány költségnemre épülő absztrakció jórészt igazodott a korabeli kalkuláció, számvitel és könyvelés színvonalához.

Az isodapane-
vonalak

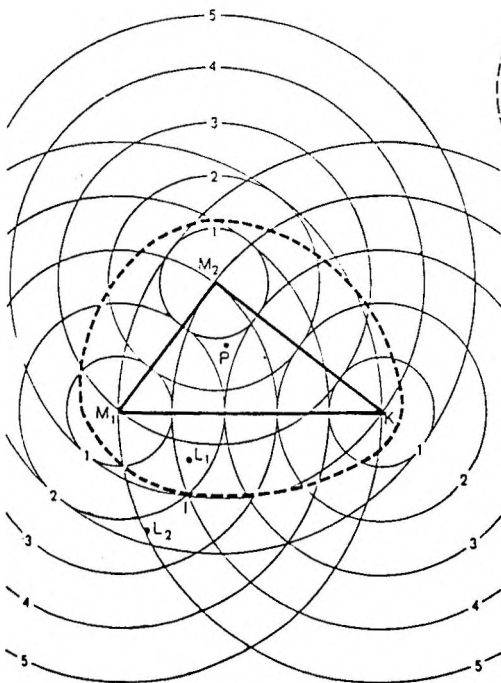
Az agglomerációs
hatás

A költségtér

3.3. ábra Weber ipari telephelyelmélete

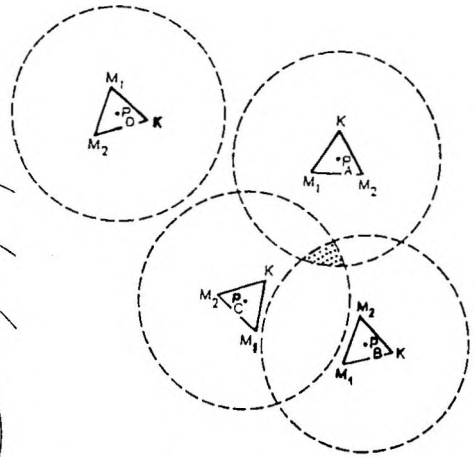

a, A szállítási költségek minimumpontja

- L₁ L₂ Telephely
- Költséggörbe
- - - - - Kritikus izodapán

b, A munkaerőköltség hatása a telephelyválasztásra

Agglomerációs terület

- - - - - Kritikus izodapán

c, Az agglomerációs előnyök hatása a telephelyválasztásra

Felvethető viszont, hogy WEBER nem vette figyelembe azokat az eredményeket, amelyek a múlt század végén a polgári közgazdaságtudományban elfogadottá váltak⁶, azaz a klasszikus közgazdaságtudományból kiindulva csak a termelésre és a növekedésre koncentrált, viszont a szükségleteket, a fogyasztást és a versenyt megjelenítő piacra nem. Továbbá nem vette tekintetbe a beruházási kiadások helytől való függőségét és csak a pillanatnyi árak alapján kalkulált, holott a telephelyek általában hosszú távon működnek. A szabadversenyos elképzelések egyoldalú megfogalmazása is túlhaladottá vált az erősödő monopolkapitalizmus viszonyai között.

WEBER ipari telephelyelmélete minden fogyatékosága ellenére a modern telepítési elméletek egyik kiindulópontjának tekinthető, mivel a termelés térbeliségéhez kötődő legfontosabb alapfogásokat felvetette.

3.1.3. LÖSCH térgazdasági elmélete

A két világháború között kiéleződő piacproblémák, különösen az 1929-33-as gazdasági válságot követően ráirányították a figyelmet a telepítési döntéseknél is a piac térbeli törvényszerűségeire. A közgazdaságtan főbb fogalmai és gondolatai alapján a kereslet, a kereslet-rugalmasság, a monopolisztikus verseny, a területi árpolitika és egyensúlyelmélet stb. térbelisége került előtérbe. WEBER-rel ellentétben nem a lokalizált nyersanyagforrásokkal és munkaerővel, illetve ezek költségdifferenciáival foglalkoztak, hanem - THÜNEN gondolatait részben felhasználva - a vállalkozók motivációival, a gazdaság térbeli működésével.

LÖSCH egyenletes népsűrűségű (mint piacot alkotó fogyasztók) és azonos természeti adottságokkal, mindenirányú szállítási lehetőségekkel rendelkező síkságot feltételezett, részben THÜNEN nyomán. A munka minőségi és innovatív dimenzióitól, valamint a piacon kívüli tényezőktől eltekintett.

Az általános egyensúlyelméletek⁷ mintájára egy térbeli egyensúlyelmélet kidolgozására tett kísérletet, a tökéletes (monopolhelyzetektől⁸ és állami beavatkozásoktól mentes) térbeli versenyt alapul véve (SMITH 1971):

- mindegyik telephelyen a gazdasági tevékenység a termelő számára jövedelmező, a fogyasztók számára pedig hasznos (valódi szükségletet kielégítő) terméket, szolgáltatást hoz létre,
- a telephelyek olyan "sűrűn" helyezkednek el a térben, hogy piackörzeteikkel a teljes teret kitöltik (minden kereslet ki van elégítve),

⁶ Az 1870-es évektől MENER, WALRAS és JEVONS nyomán a neoklasszikus elméletek alapfogatai: hasznosság, szükséglet, fogyasztás és verseny kerültek az érdeklődés középpontjába.

⁷ Általános egyensúly, vagy normál állapot a makroökonomiában azt jelenti, hogy olyan árak alakulnak ki, amelyek mellett a kereslet és a kínálat megegyezik egymással, és az árak a termelési költségekkel egyenlők (lásd pl. a WALRAS-CASSEL-féle általános egyensúlyelméletet).

⁸ Mindegyik telephely egyúttal "természetes monopólium" is, mivel saját szűkebb környezetében a szállítási költségek erejéig monopolhelyzetben van. Hasonlóan információs és kapcsolati monopóliumokkal is rendelkezik.

A fogyasztás,
a verseny és
a piac

A piac
térbelisége

LÖSCH
feltételei

- bármilyen gazdasági tevékenységet bárki és bárhol végezhet, a kiugró jövedelmek odavonzzák az új bejegyzésű cégeket, ezáltal a magas profitokat "letörlik",
- a termelés és a kereskedelem térbeli kiterjedése (piackörzetei) a lehető legkisebbek, hogy minél több vállalkozó lehessen,
- a piackörzetek határánál a fogyasztók "közömbösek", a két szomszédos termelő közül bármelyik kínálatából választhatnak.

LÖSCH gondolatmenete (ILLÉS 1975, SMITH 1971, DICKEN, LLOYD 1990): tökéletes térbeli piaci verseny esetén, ha a síkságra odatelepül egy üzem és az önellátó családi gazdaságok helyett elkezd valamilyen árut gyártani, akkor ellátási, piaci körzete addig terjed (1. fázis), amíg a termék szállítási költsége a jövedelmét fel nem emésztí (és amíg olcsóbb megvenni ezt a terméket, mint otthon előállítani). Ha ez a tevékenység jövedelmező, akkor újabb vállalkozók kezdik el ezt a nagyüzemi termelést (2. fázis), és a síkságot előbb-utóbb hézagmentesen befedik (3. fázis) ellátó körzeteikkel (3.4. ábra). Az egyensúlyelmélet szerint a "sűrűsödés" mindaddig tart, amíg a profit el nem tűnik. A piackörzetek eleinte körök, de később egymáshoz "nyomódnak" és olyan sokszögek lesznek, amelyek hiánytalanul lefedik a síkságot. Ezt a feltételt néhány szabályos sokszög elégíti csak ki, közülük a hatszög az, amelynek határa viszonylag egyenlő távolságra van a középpontjától, azaz a telephelytől.

A fenti absztrakció egyféle termékre vonatkozik. Mivel sokféle terméket gyártanak és fogyasztanak, amelyek mindegyike más-más terjedelmű piackörzetet hoz létre, ezért a térben többféle (hatszögű elemekből álló, de eltérő méretű és központú) háló alakul ki, a településeken eltérő számú telephelyek zsúfolódnak össze. LÖSCH a telephelyek és hálózataik térbeli eloszlásának modellezésére CHRISTALLER központi helyek elméletét fejlesztette tovább.

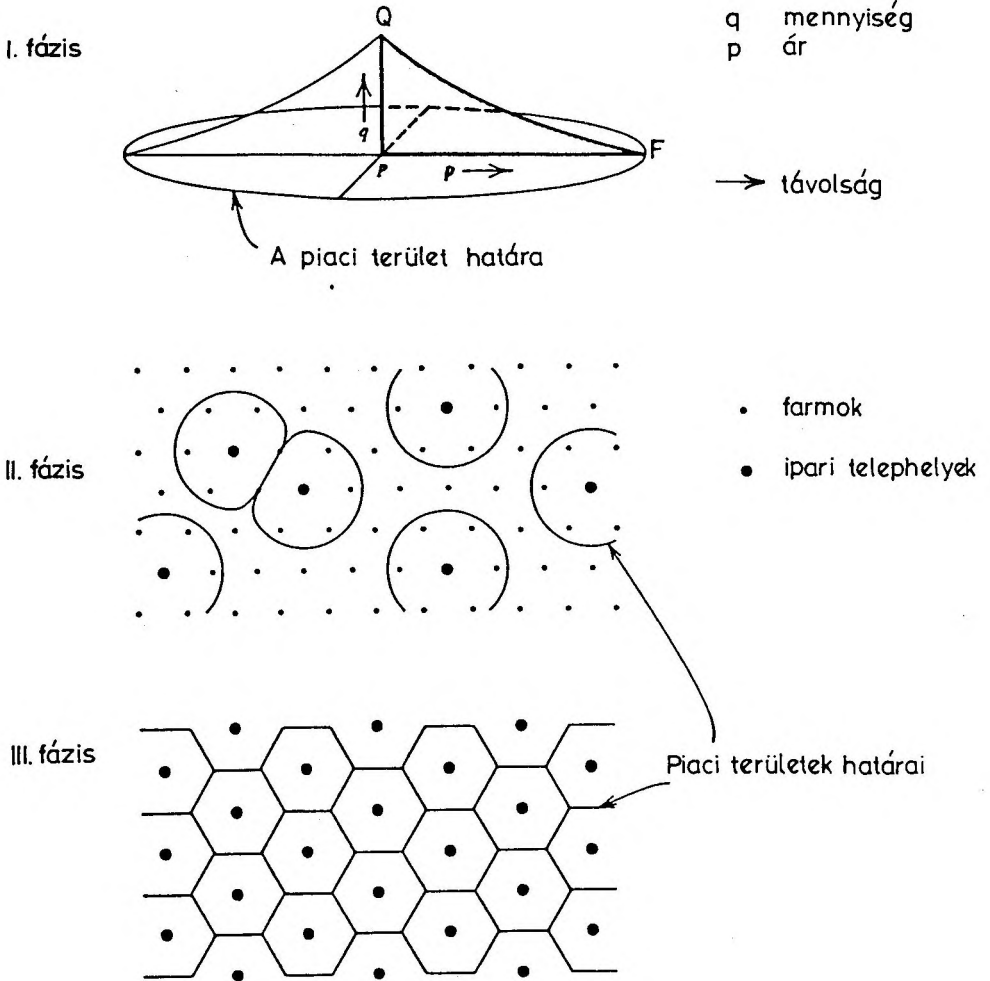
CHRISTALLER szerint a gazdaságban számtalan tevékenység, funkció létezik, amelyek tevékenységi (piaci) körzete különböző. Ezen funkcióik száma és fontossága szerint a települések hierarchiába sorolhatók, ahol a magasabb kategóriába tartozó település bizonyos funkciókat elvégez az alacsonyabb kategóriába tartozó települések számára is. Mindegyik település az eggyel alacsonyabb funkciójú körzetek egész számú (konstans) mennyiségét látja el. A konstans (k) nagysága a funkciótól függ, pl. $k=3$ esetén piaci, $k=4$ esetén forgalmi, $k=7$ esetén közigazgatási körzetek alakulnak ki (3.5. ábra).

LÖSCH módosította CHRISTALLER elméletét, egyrészt eltekintett attól, hogy konstans legyen a váltószám a különböző hierarchiaszinthez tartozók között (minél magasabb a kategória szintje, a váltószám annál kisebb lesz). Másrészt a magasabb funkciójú településen nem biztos, hogy alacsonyabbnak tekintett funkció is van, azaz a különböző sémák (piackörzet-rendszerek) nem alkotnak egymásra épülő merev hierarchiát. Harmadrészt a terület központjának közelében nagyobb a valószínűsége specializált központok létrejöttének kisebb funkciójú településeken, mint attól távolabb. A központ térbeli vonzása, az agglomeráció kialakulása megosztott funkciókkal is együtt jár.

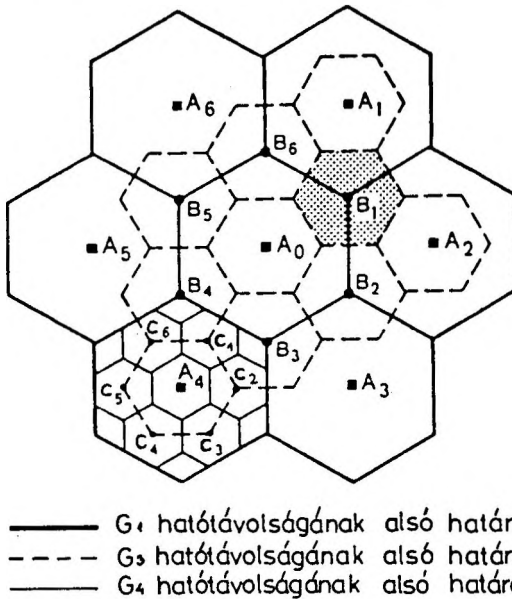
A telephelyek
rendszere

CHRISTALLER
központi
helyek
elmélete

3.4. ábra A gazdasági tér kialakulásának fázisai Lösch-nél

3.5. ábra A központi helyek rendszere

Forrás: SCHÄTZL, 1992.

A fentiekben körvonalazható LÖSCH elképzelése a telephely-választásról, a gazdaság térbeli működéséről, a gazdasági térről.⁹ Térbeli egyensúlyi feltételekből kiindulva a telephelyválasztásnál szabályos sémákat feltételezett, a piackörzetek hatszögei egyenletesen fedik le a teret. Ezeket a hálókat módosíthatják a kiemelkedő központok vonzásai és funkciói. A különböző tevékenységek (árúk) piackörzetei sem alkotnak egymásra épülő merev rendszert, hanem a szüntelen mozgás, változás állapotában vannak.

LÖSCH a neoklasszikus közgazdaságtudomány eredményei alapján térbeli egyensúlyelméletet próbált megalkotni, szerinte a telephelyválasztások az árak és a kereslet-kínálat összefüggései, a tökéletes piac feltételei alapján nagyjából szabályos gazdasági teret hoznak létre, amely tér jóval túlmutat a szokásos fizikai tér képzetén. A vállalkozó saját érdekeit követve a bevételek maximalizálására törekszik, és éppen ez a motiváció mozgatja a térbeli egyensúlyi automatizmusokat és alakítja ki a bemutatott gazdasági teret. A telephelyelmélet célja ezeknek a térbeli folyamatoknak a tanulmányozása.

LÖSCH elméletét, amelyben CHRISTALLER gazdasági térelméletét és THÜNEN elgondolásait jelentősen továbbfejlesztette, tudományos megalapozottsága és közgazdaságtani háttere miatt élénk érdeklődés kísérte. Empirikus kutatások sora indult, hogy egyes megállapításait megerősítsék avagy megcáfolják. Különösen a településhálózat térbeli fejlődésének vizsgálatára voltak jótékony hatással gondolatai.

A piackörzetek
mozgásaA térbeli
egyensúly

⁹ LÖSCH gondolatainak érvényesülése elsősorban a népességeloszlásokat követő kisebb szolgáltató vállalkozások telepítésénél láthatók (PRICE, BLAIR 1989).

3.1.4. ISARD optimalizáláson alapuló telephelyelmélete

A II. világháború után a piacgazdaságok működéséről rendelkezésre álló egyre alaposabb ismeretek és az ökonometria¹⁰ rohamos fejlődése kedvezett a telephelyelméletek továbbfejlesztésének. Ekkorra a regionális gazdaságtan széles körben művelt tudomány, a közgazdaságtanok teljes jogú tagja lett. A regionális gazdaságtan egyik jeles képviselője ISARD, aki a korábbi telephelyelméletek eredményeinek szintézisével új iskolát teremtett (FRIEDMANN, ALONSO 1976).

ISARD

ISARD már nemcsak egyes tényezők egyoldalú vizsgálatára, a költségek minimalizálására, avagy a bevételek maximalizálására, hanem az összes fontos tényező figyelembevételével történő optimalizálására törekedett (SMITH 1971). Mindhárom ismertetett telephelyelméletre támaszkodott; THÜNEN-től a központi város körüli zónákat kombinálta LÖSCH hatszögű településszerkezetével és a piactérségeket a nagyvárosokba centralizálta. Továbbá THÜNEN és LÖSCH uniform síkság-elképzelését gyengítette WEBER telepítési javaslatával, azaz a nyersanyagforrásokat is hangsúlyosan kezelte. A térelméletek eredményeiből kiemelte a nagyobb településekhez kötődő funkciók fontosságát, különös tekintettel az infrastruktúrára, amelynek tovagyűrűző hatásokat tulajdonított.

A tényezők
optimuma

Alapvető felismerése volt, hogy a telepítési tényezők köre nem állandó, hanem folytonos mozgásban vannak. Bevezette a tényezők helyettesíthetőségének elvét, nem emelt ki egyet sem örökérvényűnek. Pl. szerinte a munkaerőt bizonyos mértékig helyettesíteni lehet tőkével, avagy földdel, és fordítva is; a helyettesítések ugyanolyan optimális eredményre vezethetnek. Ezzel kapcsolatban tanulmányozta a területi termelési függvényeket¹¹; alapfeltevése, hogy a termelési tényezők árai döntő módon függnak a termelés térbeli helyétől. Nemcsak a területi árak befolyásolják a termelés nagyságát, az eltérő termékvolumenekhez más-más optimális telephely is tartozhat.

A tényezők
helyettesítése

ISARD és követőinek felfogásában a regionális gazdaságtan a gazdasági tevékenységek egymással összefüggő, konzisztens térbeli rendszerével foglalkozik. A telephelyelmélet a mikroökonómia szerves része, amely csak a vállalati döntésekkel együtt, azokkal összhangban értelmezhető.

Az ökonometria módszerein alapuló telephelyelméletek a 70-es évek közepéig igen aprólékosan vizsgálták az egyes részletkérdéseket a matematika összes eszköztárát bevetve¹² (pl. ISARD és SMITH kifejlesztette a játékelméleten alapuló "WEBER-féle telepítési játékot" is, nemzetek közötti konfliktusok tanulmányozására). A 70-es évek alapvető változásai azonban rámutattak arra,

A vállalkozói
döntések

¹⁰ Az 1920-as és 30-as években kialakult diszciplína, amely a közgazdaságtan absztrakt törvényeit a matematika és a statisztika eszközeivel próbálja verifikálni, igazolni. Többek szerint a közgazdaságtan ezáltal vált tudománnyá (az ökonometria kifejezés Ragnar FRISCH-től származik).

¹¹ A termelési függvény függő változója a termelés nagysága, független változói pedig a termelési tényezők, ill. ezek kombinációi. Legismertebb a COBB-DOUGLAS-féle termelési függvény. A helyettesítés több esetben csak szakaszos lehet, a mennyiségektől függhet (lásd LEONTIEF típusú termelési függvény).

¹² Lásd a telepítési modellekről KÁDAS (é. n.), a matematikai modellek alkalmazásáról a regionális kutatásokban WILSON, BENNETT (1985).

hogy a telepítési tényezőknek csak egy része mérhető (azaz vonható be az optimalizálás körébe), a többi pedig szubjektív és bizonytalan tényezőkön, piaci benyomásokon nyugszik. Ráadásul nemcsak passzív tényezők vannak, hanem befolyásolható, módosítható összetevők is. A gazdaságban megfigyelhető alapvető változások mellett a vállalati (és a háztartásokkal is foglalkozó) döntésmélet eredményei rávilágítottak arra, hogy az ökonometria jelenlegi eszközeivel nem képes napjainkban magyarázatot adni a gazdaság térbeli működésének főbb törvényszerűségeire.

Megjegyezzük, hogy a II. világháborút követően a keynesista gazdaságpolitika vált uralkodóvá; az állam beavatkozott a gazdasági folyamatokba, a keresletet és a foglalkoztatottságot mesterségesen ösztönözték költségvetési és adópolitikával, valamint közvetlen állami beruházásokkal is. Annak ellenére, hogy a fejlett országok gazdaságpolitikáját a keynesi elvek hatották át, ezek az alap gondolatok és főbb megállapítások nem jelentek meg a regionális gazdaságtanban, holott pl. az állami beruházások telepítése nyilvánvalóan módosította a gazdaság és a piac térbeliségét.

3.1.5. A telephelyelméletek napjainkban

A telephelyelméletek fejlődését áttekintve látható az az ív, ahogyan az egyes szakaszokban megérték a felismerések, beépültek a közgazdaságtudomány eredményei, ha időnként megkésve is. Azonban a 70-es évek közepétől egyre általánosabb körben fogalmazódnak meg ezen elméletekkel szemben a kritikák, amelyek főbb elemei (HEALY, ILBERY 1990):

- a fenti neoklasszikus elméletek a racionális "gazdasági ember" fogalmából indulnak ki, aki tisztában van a telepítés összes tényezőjével stb., és képes a költségét minimalizáló vagy a profitot maximalizáló döntést hozni,
- a nem-gazdasági motivációkat, a nem mérhető tényezőket és gazdasági externáliákat a telepítési döntéseknél jórészt figyelmen kívül hagyják, holott döntőek lehetnek,
- statikus alapállásúak, azaz csak a rövid távon érvényes aktuális feltételekből (költségekből, árakból) indulnak ki, a telepítési döntések viszont általában hosszú távon hatnak,
- ezek a modellek sem a történelmi-politikai változásokat, sem a nagy nemzetközi cégek (monopóliumok) befolyását, sem a világpiacon verseny hatásait nem képesek megmagyarázni, a tökéletes versenyen alapuló piacgazdaság feltevése csak elméleti jelentőségű.

A telephely-
elmélet
kritikája

A legújabb vizsgálatok rámutattak arra is, hogy a tér fogalma nemcsak a távolsággal hozható kapcsolatba, hanem a korábbi elképzelésekhez képest árnyaltabban kell foglalkozni vele. A gazdasági (költség-) tér mellett megkülönböztethetjük az időteret, a kognitív teret, a társadalmi teret és az ökológiai teret is (GATRELL 1983). Azaz a telephelyelméletekben a térfogalom továbbgondolására van szükség, mivel a háztartások működését és viselkedését is modellezni kellene, ahol a különböző térfogalmak alapján lehet csak elfogadható magyarázatot adni. Ugyanúgy a területi különbségek dimenzióit a változó gazdasági feltételekre tekintettel kell újrafogalmazni (NEMES NAGY 1990).

A térfogalom
bővítése

A telephelyelméletekben alapvető, hogy a piaci résztvevők racionális döntéseket hozzanak. A vizsgálatok viszont arra utalnak, hogy az ember bár megpróbál racionálisan dönteni, de erre sok esetben nem képes. A racionális döntés azt jelenti, hogy a döntéshozó rendelkezik egy sor kritériummal, elvárással, amikkel az összes lehetséges döntési lehetőséget összehasonlítja, mérlegeli a következményeket, és kiválasztja az optimális megoldást. A valóságban a racionalitásnak korlátai vannak (SIMON 1982):

A racionalitás
korlátai

- a döntési lehetőségeket is egy keresési folyamat során kell feltárni; a döntéshozók megelégszenek néhány eset figyelembevételével, és nem elemzik az összeset,
- a döntéshozó nem képes felmérni, csak nagyjából megbecsülni az egyes döntési lehetőségek várható következményeit, kockázatait, nincs ismerete a többi piaci résztvevő szándékáról,
- a döntéshozó nem optimális, hanem csak kielégítő döntést hoz, elfogadja az első "elegendően jó" lehetőséget,
- ráadásul az ember nem dönt konzekvensen, hanem szubjektív élményei, saját belső bizonytalanságai is befolyásolják.

A telepítési döntéseknél a korlátozott racionalitás azt jelenti, hogy vagy a vállalkozó, vagy valamilyen szakértő megvizsgál néhány lehetőséget, esetleg készülnek esettanulmányok és költségkalkulációk is, de nem tudják végigjárni az összes lehetőséget. Ráadásul helyismeretük sincs, az összeszedett információk vagy igazak vagy nem, a lehetséges piac és konkurencia viselkedése is csak becslhető, ezért a személyes kapcsolatok és benyomások is döntőek.

A gazdasági életben megjelent új innovációk, a mikroelektronikai és informatikai forradalom átrendezi nemcsak a gazdaság, hanem az élet minden területét. Ezeket a változásokat a hagyományos közgazdasági elméletek nem képesek feldolgozni, a paradigmaváltás időszakát éljük, ami kihat a gazdaság térbeli működésére, így a telephelyválasztásokra is (DICKEN 1988, FARAGÓ 1991). Ezen kívül a döntéshozók korlátozott racionalitása is rámutat arra, hogy a telephelyelméletek miért nem tudják jelenleg a gazdaság térbeli működését úgy leírni, hogy az összhangban legyen a tapasztalatokkal. Másképpen fogalmazva, jelenleg nincs elég ismeret a következő KONDRATYEV-ciklus gazdaságáról, ezért "sötétben tapogatózás" folyik. A gazdaság térben is átrendeződik, a nemzetközi piac kiszélesedik, új szempontok kerülnek előtérbe stb. Napjainkban ezeknek az alapvető változásoknak felismerhető jegyeit, fontosabb jellemzőit lehet csak bemutatni és számba venni. Azaz pozitivistá alapállásból történő adatgyűjtésekre és rendszerezésekre van elsősorban mód, míg a normatív elméletek kidolgozására feltételezhetően később kerül sor. Viszont az mindenképpen várható, hogy a bemutatott elméletek alapfogalmainak többsége "megszüntette-megőrizve" az új elméletekben is megjelenik.

Új telepítési
tényezők

3.2. A telephelyválasztások főbb tényezői

A telephelyelméletek fejlődése főbb szakaszainak, modelljeinek és alapvető gondolatainak bemutatása után áttekintjük a gazdaság térbeli működésére ható legfontosabb tényezőket. Főleg azokra a gazdasági összefüggésekre térünk ki, amelyek meghatározzák a telepítési döntéseket. Elsősorban az utóbbi évek változásait emeljük ki néhány fejlett országban (az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában) megfigyelhető tendenciák nyomán (CHAPMAN, WALKER 1991, DICKEN 1988, DICKEN, LLOYD 1990, HEALY, ILBERY 1990, KNOX, AGNEW 1989). Nem foglalkozunk külön a víz-, az energiaigényességgel stb., mivel közgazdasági értelemben beletartoznak a nyersanyagok kategóriájába. Hasonló okok miatt az egyes nemzetgazdasági ágak és ágazatok (gépipar, építőanyagipar stb.) telephelyválasztására és a területfejlesztés kérdéseire sem térünk ki (KŐSZEGFALVI 1978, ZOLTÁN 1980, BARTKE 1985, LACKÓ 1988). Megjegyezzük, hogy a telephelyválasztások komplex döntési problémák, mindig a különböző tényezők és szempontok kombinációit veszik alapul. A térbeliség általában nem direkt, hanem indirekt módon, a mikrogazdasági szempontok mindegyikében "lappangva" jelenik meg (pl. az infrastruktúra elemzésénél, a munkaerő felbecsülésénél, a fogyasztók elhelyezkedésénél stb. külön-külön nézik a területi jellemzőket).

3.2.1. A természeti környezet

A természeti tényezők mint külső, környezeti adottságok jelennek meg a gazdaság résztvevői számára. Mindegyik gazdasági tevékenység a tér egy adott pontján folyik, a konkrét éghajlati és domborzati tényezőktől, mint a tevékenység fizikai környezetétől nem lehet eltekinteni, még ha több esetben lazítható is ez a kapcsolat. Másrészt mindegyik termék és felhasznált eszköz a természeti környezetből származó valamilyen szintű feldolgozás során készül, az inputok csak részben helyettesíthetők más anyagú termékekkel (legkönnyebben az energiahordozók konvertálhatók), viszont nem mindegy, hogy az egyes nyersanyagokból mennyi és hol áll rendelkezésre. Azaz a természeti környezet fontos szempont a gazdasági tevékenység helyének kiválasztásakor. Napjainkban a gazdasági tevékenységek többségénél a kedvezőtlen természeti hatások jó részét semlegesíteni lehet (pl. öntözéssel a szárazságot), azonban a gyakorlatban csak a minimális költségű megoldások terjedtek el tömegesen.

A nyersanyagokat, természeti erőforrásokat szűkösségük szerint egy skálán ábrázolhatjuk, amelyen négy fő csoport jelölhető ki:

- (1) ubikvitas, a mindenhol előforduló és könnyen felhasználható javak (pl. az oxigén az acélgyártáshoz),
- (2) kommonalítások, a viszonylag széles körben elérhető és felhasználható javak (pl. mezőgazdasági termőföld és erdő, homok és kavics stb.),
- (3) ritka javak, amelyek csak néhány helyen fordulnak elő (pl. gyémánt, nikkelt stb.),
- (4) unikális javak, amelyek csak egy-két meghatározott helyen találhatóak (pl. kriolit az alumínium gyártásához).

A környezeti adottságok

A természeti erőforrások szűkössége

A nyersanyagok szűkössége relatív tartalommal bír, pl. a tiszta víznek régebben kevésbé voltak szűkében, mint napjainkban. Modern gazdaságokban szűkösségi járadék (pl. földjáradék) bevezetésével érték el, hogy a közjavak (ahol a jószág haszna oszthatatlan) ne váljanak egyre szűkösebbé, ne fogyjanak el (pl. a tengeri halászat partmenti korlátozása, engedélyhez és kvótákhoz kötése lehetővé teszi a halállomány újratermelődését). Ez a járadék a természeti erőforrások "ára".

A természeti erőforrásokat aszerint is meg szokták különböztetni, hogy kiaknázzák-e őket. Nagyon sok olyan nyersanyagforrás ismert, amit nem hasznosítanak. Az ismert, de ki nem aknázott javaknál általában a jelenlegi technikai és technológiai ismeretek, ár- és költségtényezők mellett gazdaságtalan lenne a kitermelés (a tőke lassan térülne meg), vagy a gazdasági externáliák¹³ kedvezőtlenek, illetve politikai és tulajdon-viszonyok is közbeszólhatnak.

A természeti környezet alkotóelemeit két csoportra osztjuk: megújítható, újratermelhető és nem-megújítható erőforrásokra. Az első csoportba tartoznak a szükséges mennyiségben újratermelhető javak, pl. a növények és az állatok. A másodikba a véges mennyiségben rendelkezésre álló, kimeríthető nyersanyagok sorolhatók (elsősorban ásványi anyagok). A javak szűkössége főleg az utóbbiakra vonatkozik, amelyek nagyobb része mesterségesen is előállítható más anyagokból (pl. gyémánt), de a költségek általában meghaladják a kitermelés jelenlegi ráfordításait.

Az újratermelhető javak többségét a mezőgazdaság állítja elő; alapvető feltételek: föld és víz, hő és fény. A mezőgazdasági termékek termelésének többségénél a természeti környezet kizárólagos szerepe megszűnt, a "gazdasági környezet" került előtérbe, az alapvető feltételek egy részét pótolni lehet (öntözéssel, műtrágyával, energiával). Az egyes növények kedvezőtlenebb éghajlati viszonyok között is termesztethetők, azaz a térbeli sávok kitolódtak, amelyeken belül gazdaságossági határokat és optimális térségeket lehet megadni. A gazdaságossági határokon belül a komparatív előnyök¹⁴ alapján, az áráktól és a költségektől függ a termelés, amit az adott állam szubvenciók politikája is alapvetően befolyásol. A termesztetőségi határok kitágulása a nagy tűrőképességű fajtáknak és az új művelési módszereknek köszönhető. Viszont a növények többségénél (legalábbis a fejlett országokban) az optimális térségek beszűkültek, mivel a termelékenység ugrásszerű növekedését a fogyasztói piac rugalmatlanul tudja csak követni (HEALY, ILBERY 1990).

A nem-megújítható és nem-bővíthető erőforrásokat az ásványkincsek jelentik, amelyek kibányászását főleg a fizikai (geológiai) korlátok és a gazdasági lehetőségek határozzák meg. Általában igaz, hogy a jó minőségű ércek mennyisége kicsi; ahogy romlik a minőség, úgy nő a mennyiség. Több esetben már kimerültek a könnyen kitermelhető bányák (és olajkutak), csak magasabb termelési költségek mellett lehet és térben máshol folytatni a művelést. Az ásványkincsek háromnegyede energiahordozó (szén, kőolaj, földgáz),

Az erőforrások megújítása, az újratermelhető javak

A nem-megújítható erőforrások

¹³ A gazdasági externália olyan közvetlen vagy közvetett hatású szolgáltatás, amely a gazdasági tevékenységet befolyásolja, de nincs olyan piac, ahol ez a szolgáltatás a kereslet és a kínálat szerint értékelődne (pl. úthálózat, közoktatás stb.).

¹⁴ A komparatív előny azt jelenti, hogy a termelők olyan termékekre specializálódnak, amelynek a piaci versenyt tekintve költségeik relatíve előnyösebbek (RICARDO országok közötti munkamegosztásra dolgozta ki ezt az elméletet).

bányászatra jellemző, hogy egyre rosszabb természeti feltételek közé kerülnek. Pl. Bakuból előbb Kazany környékére, majd Szibériába tevődött át az orosz kőolajbányászat.

A bányászat gazdasági lehetőségeit az árak és a költségek határozzák meg. Általában igen magas a beruháznak és a szállításnak, valamint a környezet helyreállításának (rekultivációjának) költsége. Egy bánya megnyitása időben hosszú folyamat, a rövid távú piaci hatásokat nem vehetik figyelembe, részben ezért a bányászat nemcsak gazdasági, hanem politikai és területfejlesztési kérdés is.

A bányászat és a területfejlesztés, ezáltal a telephelyválasztás kapcsolata általában három fázisra bontható ebben az évszázadban (HEALY, ILBERY 1990):

(1) A bánya megnyitása a környéken egy gazdasági fejlődést indított el, több ipari üzem odatelepült, az infrastruktúra kiépült, a munkások odaköltöztek stb.

(2) A bányavidék depressziós (válság-) térséggé vált, az adott ásványkincs elvesztette telepítési egyeduralmát, a gyorsabban fejlődő és jövedelmezőbb tevékenységek kedvezőbb helyre települtek.

(3) A bányavidékek egy része újabb fejlődésnek indul, amit az ásványkincsek növekvő ára, a politikai bizonytalanság miatti önellátásra törekvés, a magas munkanélküliség kiváltotta feszültségek stb. indokolnak. Az állami területfejlesztési politika aktív szerepet tölt be (adókedvezmények, állami felvásárlás, oktatás és továbbképzés, infrastruktúra fejlesztése stb.), ezáltal a modern gazdasági tevékenységek is odatelepülnek.

A természeti környezet és a gazdasági tevékenységek között dinamikus kapcsolat van. A gazdasági és a technológiai feltételek rövid távú változása kihat az igénybe vett természeti erőforrások körére és fizikai helyére is, de a tartós hatás általában hosszabb időszakban következik be. Az állami (és a helyi) gazdaságpolitika napjainkban felértékelődött, a környezeti károk kezelése és megelőzése, a területfejlesztési szempontok érvényesítése stb. előtérbe került.

3.2.2. A termelési tényezők

A termelési tényezők klasszikus felosztása: föld, munka és tőke, habár újabban a munkától elkülönítik a menedzsmentet¹⁵ és a tőkétől a technológiát. A gazdasági tevékenységek inputját a térben egyenlőtlenül eloszló fenti termelési tényezők alkotják. Mindegyik gazdaság térbelisége szorosan függ a földtől (mint fizikai helytől) és a munkaerő (amely fogyasztó és választópolgár is egyben) elhelyezkedésétől, viszont a relatíve mobil tőkéktől kevésbé.

3.2.2.1. A föld

A föld területhasznosítása szempontjából megkülönböztethetjük a termőföldet, amely a mezőgazdasági tevékenység alapja, és az egyéb hasznosítású ingatlanokat (telkek, ipari létesítmények területei stb.). A termőföld rövid távon

A természeti
erőforrások
kitermelése

Az inputok

A termőföld

¹⁵ PORTER szerint egy iparvállalat versenyképességét a termelési tényezők, a keresleti viszonyok, a szolgáltató ágazatok és a vállalati stratégia határozzák meg (a kormányzat és a véletlen is szerepel még modelljében), azaz a stratégiát kidolgozó menedzsmentnek meghatározó jelentősége van (PORTER 1990).

stabil termelési tényező, miközben a fejlődő országokban nő a mezőgazdasági művelésbe vont területek nagysága (erdőirtással, mocsarak lecsapolásával), addig a fejlett országokban (főleg Európában) csökken. A mezőgazdasági földterület földrajzi (éghajlat, domborzat, víz) és fizikai jellemzői (termőképessége) is fontosak, azonban mint a megelőző fejezetben kitértünk rá, pótlólagos befektetéssel (öntözés, kemikáliák, speciális fajták) a termésmennyiség fokozható és a termelés bizonyos gazdaságossági határok között fenntartható.

A föld hasznosítása függ a tulajdonviszonyoktól is, a termelő saját (teljes vagy részleges) tulajdonában van-e a terület, avagy bérelt. A saját tulajdonú földön a művelési ág változása általában gyorsabb, a pótlólagos befektetés (részben jelzáloghitelekkel) nagyobb és a parcellázások után az ingatlanforgalom élénkebb. A fejlett országokban a földbérletek visszaszorulnak, pl. amíg Nagy-Britanniában a század elején kb. 90% volt, addig jelenleg 40%, az USA-ban pedig 10% a bérlemények aránya. Részben ezzel, valamint az agrárróló kinyílásával, a gépesítettség és a termelékenység növekedésével függ össze, hogy a fejlett országokban megnőtt a részmunkaidőben mezőgazdasági tevékenységet végzők aránya.¹⁶

A föld
hasznosítása

A fentieknek részben ellentmond, hogy az 1970-es évektől jelentkező recesszióval és a növekvő inflációval párhuzamosan megnőtt az érdeklődés a földterületek, mint jórészt értékálló ingatlan-befektetések iránt, ami felhajtotta az árakat (pl. Angliában 1971 és 1974 között átlagosan háromszorosára). Jellemző, hogy főleg intézményi befektetők vásároltak nagyobb területű földeket és nem a mezőgazdasági térségek, hanem az üdülőterületek, agglomerálódó városkörnyékek, kedvező közlekedési helyzetben levő térségek (pl. autópályák lehajtói) értékelődték fel (HEALY, ILBERY 1990). A lakosság is előnyben részesítette vagyonmegőrzési céllal az üdülőket, illetve a házakat.

Az ingatlan-
befektetés

A városok körüli földterületek bérleti díjának különbségei olyan területhasznosítási övezeteket hoznak létre, amelyek formailag hasonlítanak a THÜNEN-féle körökre (3.6. ábra). A legmagasabb ingatlanárak és bérleti díjak a városok kereskedelmi, üzleti központjában vannak, a központtól távolodva előbb az ipari üzemek helyezkednek el, azután a lakóövezetek és legkívül a mezőgazdasági térségek (DICKEN, LLOYD 1990). Szabályos körök a gyakorlatban ritkán figyelhetők meg, mivel a lepusztuló városközpontok, a szegregáció, a biztonságos és tiszta környezetű alvóvárosok stb. alapvetően megváltoztatják egyes térségek megítélését és így értékét. Az is megfigyelhető, hogy a non profit intézmények egy része (főiskolák, egyetemek, kutatóintézetek stb.) a jóval olcsóbb és "nyugodtabb", viszont kiváló infrastruktúrával rendelkező olyan kisvárosok mellé települ, ahonnan a nagyvárosi szolgáltatások könnyen elérhetők.

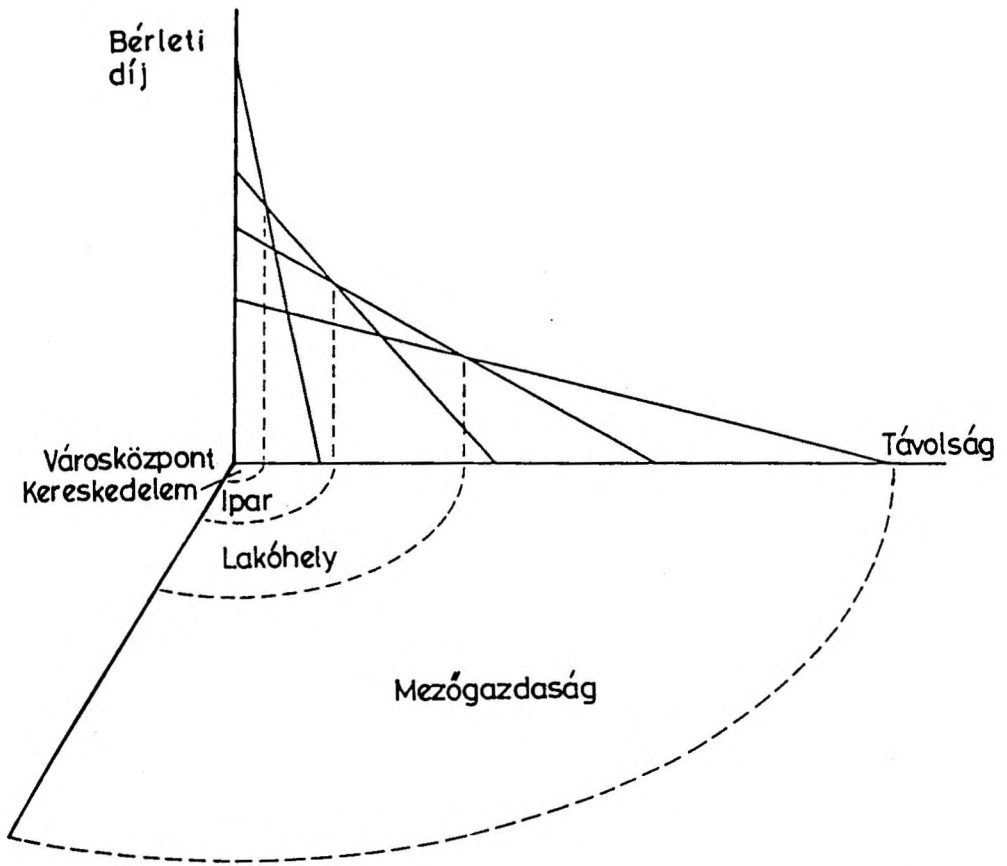
A terület-
hasznosítás

Modern piacgazdaságban a földhasználatot nem a tulajadottságok, hanem a föld (az ingatlan) piaci értéke határozza meg. A központi (és a helyi) kormányzatok általában szabályozzák a földhasználatot, és a földjáradék mellett lefölözik a spekulációs nyereséget is (pl. ha a tervezett autópályák mellett megugranak az ingatlanárak), területrendezési előírásokkal próbálják minimalizálni a környezeti terhelést, valamint vámokkal és szubvenciókkal megakadályozzák az agrárróló végzetes kinyílását is.

A földhasználat

¹⁶ A művelt földterületek nagysága (a parcellák méretei) és gépesítettsége a fejlett országokban is nagyon eltérők, pl. más Franciaországban és az USA-ban.

3.6. ábra Összefüggések a bérleti díj és a terület-felhasználás között

Forrás: DICKEN, LLOYD 1990.

3.2.2.2. A munkaerő

A termelési tényezők közül a munkaerő inkább helyhez kötött, kevésbé számszerűsíthető és cserélhető le, mint pl. a tőke és a technológia. A gazdasági tevékenységhez szükséges létszámú és szakképzettségű munkaerő felvételét, illetve megtartását számos gazdaságon kívüli tényező is befolyásolja.

Egy nemzetgazdaságon belül a főbb gazdasági ágakban foglalkoztatottak számának és arányának változása a gazdasági növekedéssel hozható kapcsolatba (3.7. ábra). Ahogy nő az egy főre jutó GDP, úgy csökken meredeken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, a gyáripár és egyéb ipar egy bizonyos növekedés után fokozatosan visszaszorul, míg a szolgáltatások (a tertiér szektor) dominanciája egyre nyilvánvalóbb lesz. Pl. az USA-ban 1950-ben 10 millió, 1985-ben 3,5 millió fő dolgozott a mezőgazdaságban (CHAPMAN, WALKER 1991). Egy másik tendencia is megfigyelhető, ami a demográfiai változásokkal van kapcsolatban: a munkaképes korú lakosság aránya fokozatosan csökken a népességben belül, egyrészt az iskolázottsági szint növekedése miatt kitolódik a munkába állás ideje, másrészt jelentősen megnő a nyugdíjasok és az eltartottak rétege (az életkor növekedésével együtt). Továbbá a részmunkaidősök (akiknek nagyobb része női munkaerő) aránya is növekszik; Angliában a női foglalkoztatottak kb. fele tartozik ide (HEALY, ILBERY 1990).

A munkaerőnek, mint termelési tényezőnek három jellemzőjét célszerű vizsgálni a gazdaság térbelisége szerint: a típusát, a mobilitását és a költségét. A típusnál a nemek (férfi-nő) és a képzettség szerinti térbeli megoszlást kell figyelembe venni. A nemek közötti munkamegosztásnál vannak kizárónak nevezhető szempontok (pl. a bányászat férfiakkal, a csecsemőgondozás inkább nőknek való) és vannak tradicionális szokások (pl. családanyák nem tudnak tömegesen nagy időbeli leterhelést jelentő munkát vállalni). A képzettségnél korábban valamilyen speciális szakmai irány volt a döntő. Manapság az emberi erőforrásba történő befektetésnek három dimenziója van: egyrészt az általános műveltség a lényeg (egy érettségizett könnyebben átképezhető), másrészt a felsőfokú szakismeret felértékelődött, harmadrészt az egyén egészségi állapota (és munkabírása) is előtérbe került.

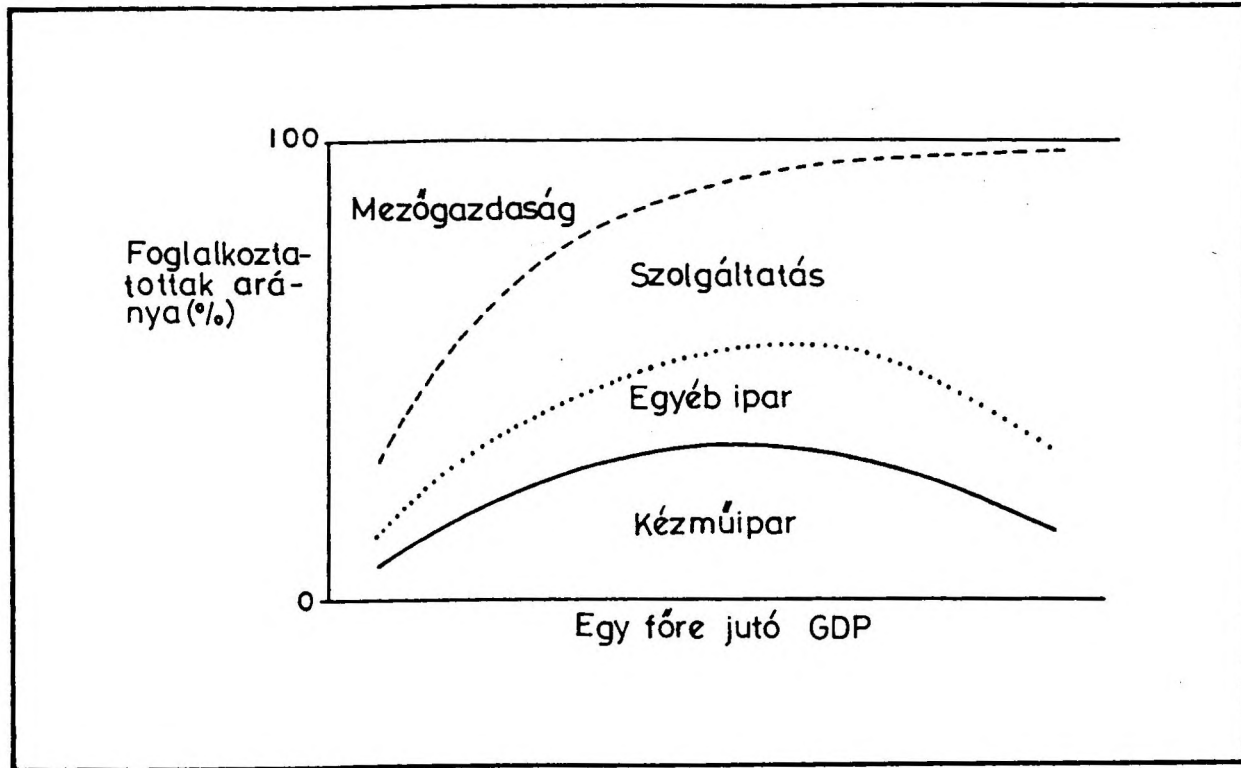
A munkaerő térbeli mobilitása általában korlátozott, elsősorban a fiatal (és szakképzetlen) férfi munkaerő költözik munkát keresve (agrártérségekből nagyvárosokba). A lakó- és munkahely szétválásával megnőtt a napi ingázás szerepe is, főleg alvó- és bolygóvárosokból az üzleti és az ipari negyedekbe. A munkaerő mobilitása függ a kulturális tradícióktól is, pl. az USA-ban könnyebben költöznek, mint Európában. Továbbá alapvetőek a lakáshoz jutás feltételei; Magyarországon a munkaerő területi mobilitását az ingatlanpiac kezdetlegessége és a magánbérlemények hiánya, a túlértékelt lakások egyaránt korlátozzák.

A foglalkoztatás
szerkezete

Az emberi
erőforrás

A térbeli
mobilitás

3.7. ábra A munkaerő összetétele és a gazdasági növekedés

Forrás : CHAPMAN, WALKER 1991.

A fejlett országok munkaerőpiacán jelentősen megnőtt a munkanélküliek aránya (pl. a Közös Piac országaiiban az 1973. évi 2,5%-ról 1987-ben 12,9%-ra). A munkanélküliség növekedésénél megfigyelhető az Észak-Dél, a város-falu és a regionális különbségek kiéleződése. A magasabb munkanélküliségi ráta inkább az ipari és az agrártérségekre jellemző, a nagyvárosokra kevésbé. A munkanélküliek többsége immobil, aminek objektív és szubjektív okai is vannak. A strukturális munkanélküliség mellett a globális is jellemző, azaz más térségekben is nehezen találnak szakképzettségüknek megfelelő munkát, másrészt a családok nehezen szakadnak ki a megszokott környezetből és nem adják fel könnyen lakásukat. Az emberek egy része felnőtt korban nem képezhető át új munkára, főleg egészen más alpműveltséget igénylőre (egy idősebb bányász nehezen vállal el számítógépes adatbevitelt). Megjegyezzük, miként a mobilitás, úgy a szakmaváltás megítélése is függ az adott ország szokásaitól, hagyományaitól.

A munka-
nélküliség

A bérköltségnél (a munkaerő áránál) döntő a szakképzettség, két tendencia figyelhető meg: egyrészt megszorodott a speciális szakértelmet, magas képzettségi szintet igénylő munkák köre, amelyek magas fizetéssel, jó és biztos munkakörülményekkel járnak együtt. Másrészt olyan (érettségizett) szakképzetlenek iránt van igény, akik gyorsan betaníthatók egy-egy mechanikus részfeladat elvégzésére; viszont ezek a munkák alacsony fizetésűek és bizonytalan ideig tartanak. Ezt a két tendenciát az iparban az üzemszervezés átalakulása, a mikroprocesszorok és a robotok, az automatikus ellenőrző rendszerek megjelenése váltotta ki.¹⁷ A szolgáltatásokban (pl. a kereskedelem, egészségügyben stb.) mindig ez a kettősség volt a jellemző, a szolgáltatások térnyerése után pedig a gazdasági tevékenységek többségére is igaz lett. A bérköltségeken túl a munkaerő ráfordításainál figyelembe kell venni az egyéb támogatásokat (étkeztetés, üdültetés stb.), a szakszervezeti mozgalom szervezettségét; és azt is, hogy a bérek lefelé rugalmatlanok, az egyszer elért béreket nehéz csökkenteni, inkább létszámleépítésre kerül sor. Korábban gyakori volt az olcsó munkaerőre telepítés, azonban manapság ez szinte csak a fejlődő országokra jellemző, a fejlett országokon belül nem (Magyarországon is egy meghatározott időszakban volt jellemző a szabad munkaerőhöz történő ipartelepítés, BARTA, ENYEDI 1981, TATAI 1984).

A bérköltségek

3.2.2.3. A tőke

A tőke elválasztódik a másik két (elsődlegesnek is nevezett) termelési tényezőtől, ugyanis maga is a gazdaság által létrehozott kibocsátás. Megkülönböztetjük a tőke két formáját: a fizikai (reál-) tőkét és a pénztőkét.

A fizikai tőkére (gyárak, épületek, járművek, raktárkészletek stb.) általában az jellemző, hogy a tőkejavak többsége helyhez kötött és jelentős területi különbségek vannak (a beruházásokról lásd LENGYEL 1991). Ezek a javak fokozatosan elhasználódnak és veszítenek értékükből (használtan csak veszteséggel adhatók el), viszont javíthatók és újakkal pótolhatók. Vagy a termelő saját tulajdonában vannak, vagy bérleti díjat kell fizetni használatukért.

A fizikai
tőke

¹⁷ Neofordizmusnak vagy posztfordizmusnak nevezik az üzemszervezésnek ezt az új irányzatát, szemben a fordizmussal, ahol az elvégzendő munkát kisebb, tudományosan elemzett, aprólékosan megszervezett (normázott) részfeladatokra osztják (tipikus példa a futószalag, szerelőszalag), a bérek a teljesítménytől függenek.

A pénztőke (készpénz, értékpapírok: kötvény, részvény stb.) egy országon belül mobil, viszont országok között már korlátozzák mozgását. A tulajdonos kétféleképpen hasznosíthatja tőkéjét: pénzt kölcsönadhatja (a kamat a pénz bérleti díja), avagy résztulajdont (részvényt) vásárolhat gazdasági társaságokban.

A pénztőke

A pénztőke általában pénzügyintézeteken és értéktőzsdéken keresztül jut el a felhasználóhoz. A pénzügyintézetek (kereskedelmi bankok, takarékpénztárak, befektetési alapok stb.) többsége kiterjedt térbeli hálózattal rendelkezik, ez a hálózat gyűjti a forrásokat (betéteket) és helyezi ki hitelek formájában, avagy adja tovább a bankközi pénzpiacokon. Az értéktőzsdéken a brókercégek megbízás alapján kereskednek a részvényekkel (tulajdonjogokkal). Értéktőzsde csak a nagyobb városokban (általában fővárosban), a pénzügyi centrumokban található. A jól működő pénzpiac feltételezi befektetési tanácsadó cégek térben egyenletes elterjedését is, akik az ügyfelekkel szinte napi kapcsolatban állva segítenek eligazodni az ügyletekben, illetve információkat közvetítenek.

A pénzpiac

Fejlett piacgazdaságokban az új eljárások bevezetésére vállalkozó kisebb cégek tőkeigényét az ún. kockázati tőke elégíti ki, közép és hosszú lejáratú hitelekkel (avagy alaptőkeemeléssel) a kezdeti időszak viszonylag nagyobb kiadásait finanszírozzák. Jellemző a nagy kockázat, 10 induló vállalkozásból 1-2 lesz sikeres, viszont nyereségük fedezi a többiek veszteségét. Ezek a csúcstechnológiával dolgozó "high-tech" cégek általában speciális térségekben helyezkednek el (egyetemek, kutatóintézetek mellett).

A kockázati tőke

Az intézményi befektetők (biztosítótársaságok, nyugdíj alapok stb.) jelentősége megnőtt, akik sok kistulajdonos érdekét képviselve inkább a nagyobb volumenű, megbízható befektetéseket részesítik előnyben. Továbbá növekedett a központi és a helyi kormányzatok szerepe az externáliák (infrastruktúra, környezetvédelem stb.), és a területi egyenlőtlenségek kiéleződése miatt elmaradott térségek gazdasági fejlesztésében is. A kormányzati beruházásokra jellemző, hogy a gazdasági növekedést megkésve és ingadozásokkal követik, és igen erős a területi lobbyk befolyása (LENGYEL 1988). A lakosság vagyona is számottevő, a becslések szerint Magyarországon 20%-uk pénz- és takarítás, 20%-uk ingóság és 60%-uk ingatlan, ez utóbbiak nyilván erős területi meghatározottsággal bírnak.

A befektetések

3.3. Kereslet, szállítás és térbeli kapcsolatok

A gazdasági tevékenységek térbeliségét a piaci igény, a javak és a szolgáltatások iránti fizetőképes kereslet területi megjelenése alapvetően befolyásolja. A kereslethez kötődik és hasonlóan fontos a szállítás, valamint a térbeli gazdasági kapcsolatok rendszerének kialakulása is, mint az anyagi javak és a szolgáltatások, az információk eljuttatása a fogyasztókhoz.

3.3.1. A kereslet

A piaci kereslet szintje (nagysága) és szerkezete (összetétele) elsősorban a gazdasági fejlettségtől, azaz a felhasználók, a fogyasztók fizetőképességétől függ. A kereslet térbelisége nagyjából a jövedelmek térbeliségével korrelál, együttmozgásukat csak a megtakarítási szokások, valamint kiemelt fogyasztási

helyek (pl. üdülőcentrumok) módosítják. Egy termék felhasználóit általában két csoportra lehet osztani: a végső fogyasztókra, akik "elfogyasztják" a terméket, és a termelő felhasználókra, akik továbbfeldolgozva beépítik kibocsátásukba (pl. a tej kerülhet a termelőtől közvetlenül a fogyasztóhoz, de egy sajtüzembe is). A kereslet koncentrációja (a városi piac) alapvető kategória mind THÜNEN, mind LÖSCH modelljében. A keresletet elsősorban a kereskedelem elégti ki, amely térben viszonylag egyenletesen rendelkezik egységekkel (PRICE, BLAIR 1989, WRIGLEY 1988).

A jövedelmek

A végső fogyasztás tipikus esete a családi fogyasztás, amely fejlett országokban a GNP kb. kétharmadát teszi ki, tehát jelentős nagyságú. A családok fogyasztásának szerkezetét alapvetően a rendelkezésükre álló jövedelem határozza meg. A családi jövedelem emelkedésével csökken az élelmiszerre, ruházatra, lakásra költött hányad és ugrásszerűen megnő a megtakarítások összege.¹⁸ Az élelmiszerre, ruházatra és lakásra fordított kiadások a földrajzi környezettől (éghajlattól), azaz a térbeli sajátosságoktól is függenek.

A háztartások

A fogyasztói kereslet térbeli intenzitását a lakosság területi eloszlása és demográfiai összetétele is befolyásolja. A családok a jövedelmüket hosszú távon osztják be, az átmeneti ingadozások kevésbé módosítják fogyasztásukat.¹⁹ Fiatal családoknál a lakásszerzés és a családalapítás, míg idősebb korban az inaktív évekre történő takarékoskodás miatt csökken a közvetlen fogyasztás, nő a megtakarítások összege. A kereslet nagyban befolyásolja az önellátás mértéke (főleg élelmiszertermelés, otthoni javítás, mosás, főzés) és a "kaláka" is; mindkettő inkább kisebb településekre jellemző.

A népesség szerkezete

A fejlett piacgazdaságokban megnőtt a kereslet a helyi gazdaság termékei és szolgáltatásai iránt.²⁰ Ezt a tendenciát valószínűleg a szolgáltatások (amelyek zöme a fogyasztókhoz közel települ) növekvő jelentőségén túl a speciális helyi igények megjelenése, a megbízható (ismert és nem szennyezett) élelmiszerek felértékelődése és a tömegtermékek háttérbe szorulása váltotta ki.

A lokális gazdaság

3.3.2. A szállítás

A neoklasszikus modellek, különösen WEBER-nél, kiemelten veszik figyelembe a szállított nyersanyag és a termékek súlyát, valamint a szállítási távolságot. A technikai és a technológiai fejlődéssel (az infrastruktúra kiépülésével) együtt a szállítás jelentősége háttérbe szorult, csak néhány nagy tömegű (és olcsó) nyersanyag (pl. barnaszén, agyag stb.) vonzza a feldolgozó üzemeket.

A szállítási költségek két részből tevődnek össze:

A szállítási költségek

¹⁸ Ezt fogalmazza meg az ENGEL-törvény: minél alacsonyabb egy család (réteg) jövedelme, annál magasabb az élelmiszerekre fordított kiadások hányada.

¹⁹ MODIGLIANI életciklus modellje, valamint FRIEDMANN permanens jövedelem hipotézise egyaránt ezt a magatartást igazolja. Mindkét elméletből az következik, hogy a magasabb szezonális (főleg mezőgazdasági) bevételekkel rendelkező agrártárségekben nagyobb a megtakarítási hajlandóság (LENGYEL 1993).

²⁰ Egy település helyi gazdaságának résztvevői: nagyobb cégek telephelyei, a helyi termelő magánvállalkozások, a termelői és a lakossági szolgáltatások, az önkormányzatok és intézményeik, valamint a háztartások (a lakosság).

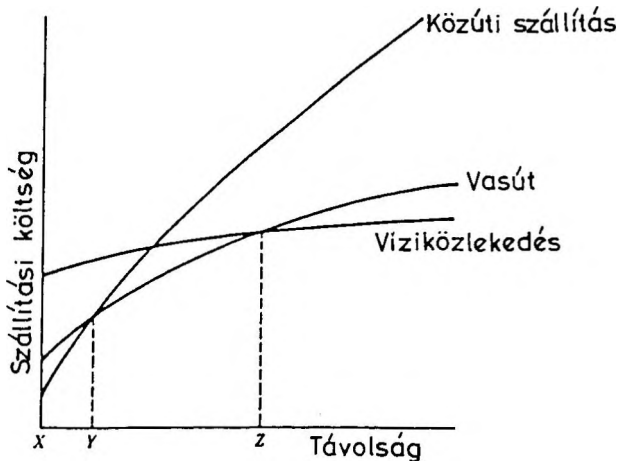
- állandó költségekből, amik akkor is felmerülnek, ha nincs tényleges szállítás (pl. az épületek, eszközök fenntartása),
- változó költségekből, az aktuális nyersanyag, termék jellemzőitől és a távolságtól függő kiadások (pl. üzemanyag).

A legfontosabb szállítási módok: közúti, vasúti, vízi és légi szállítás, illetve speciális anyagoknál csővezeték (pl. kőolaj, földgáz). A különböző szállítási módoknál a kétféle költségtényező aránya egységnyi súlyra számolva a távolságtól függően eltér (3.8. ábra). Rövid távolságon általában a közúti szállítás a legolcsóbb, mivel viszonylag alacsony az állandó költsége (az úthálózat építése és fenntartása a gazdasági externáliák közé tartozik). Ezt követi a vasúti közlekedés, magasabb állandó és alacsonyabb változó költséggel, majd a vízi szállítás következik. A légi közlekedés nagyobb távolságra és kisebb tömegű, avagy speciális (gyorsan szállítandó) termékeknel előnyös.

A gyakorlatban általában kombinált szállítási módok vannak, azaz át kell rakni az árut egy másik szállítóeszközre is, amíg eljut céljába. Az átrakás mindig növeli a költségeket, viszont kiszámítható az a hely, ahol a különböző szállítási módok önköltsége az átrakással együtt minimális.

A szállítási
formák

3.8. ábra A szállítási költségek

Forrás: DICKEN, LLOYD 1990.

3.3.3. A térbeli kapcsolattartás

Mindegyik gazdasági tevékenységnél alapvető az üzleti partnerek közötti A kommunikáció kapcsolatok ápolása, ami nemcsak az információk cseréjét (ami telefonon is lehetséges), hanem az adott helyen történő személyes informálódást és megbeszélést is feltételezi. Ezért a nyersanyagok és a termékek szállítási költsége mellett fontos az üzleti, valamint a személyes kapcsolatok ápolása, az információk begyűjtése is. Az információk szállítása, a hírközlés is forradalmi

változásokon ment keresztül az utóbbi száz évben: telegráf, telefon, rádió, telex, telefax és műholdas összeköttetés (számítógépek között is). A műholdon keresztül történő kapcsolattartás költsége nem függ a távolságtól, ellentétben a kábeles (pl. telefonos) megoldásoktól.

A termelő számára nemcsak a beszállítóival, alvállalkozóival és a speciális szakértőkkel való szoros együttműködés fontos, hanem piaci vásárlóival is (3.9. ábra). Ezen "közönségkapcsolatok" ápolására, a piaci igények, lehetőségek és változások nyomonkövetésére, esetleg befolyásolására célszerű érdekképviselőt több helyen fenntartani. Az üzleti partnerekkel és a piaci résztvevőkkel való gyakori kapcsolattartás feltételezi, hogy ezek az egyének és szervezetek a telephely "környezetében" legyenek. Minél kisebb egy vállalkozás, annál kisebb ennek a környezetnek a térbeli kiterjedése. A települések helyi gazdaságát alkotó szervezetek üzleti kapcsolatai ritkán nyúlnak túl a település határán (szerelők, kiskereskedők stb.).

A kapcsolatokban rejlő előnyök halmozottan jelentkeznek az agglomerálódó térségekben (ENYEDI 1988). Az agglomerációk gazdasági előnyei a méretgazdaságosságból, a piacközelségből, a városi szolgáltatásokból, az információszerezés alacsony költségeiből, a viszonylag nagy munkaerőpiacból adódnak. A magasan képzett szakértők (tanácsadók) is helyben vannak, illetve az állami hivatalok és a piaci intézmények is itt működnek.

A piaci
kapcsolatok

Az
agglomerációs
hatás

3.3.4. A technológia

A technológia olyan eljárást jelent, ahogyan és amelynek során az inputból (munkaerő, alapanyag, munkaeszköz) a termék vagy a szolgáltatás előáll. A technológia két formában létezik: a know-how és az információ alakjában (BENKO 1992). A know-how olyan gazdasági, műszaki, szervezési, vezetési stb. ismeret, ami a gyakorlatban a technológia alkalmazásához elengedhetetlen. A technológiát vagy a cég saját kutatórészlege fejleszti ki, vagy más szervezetektől vásárolják (licencek, szabadalmak formájában). Csúcstechnológiának az olyan élenjáró technológiát (pl. géntechnológia) nevezik, amelynek ki- és továbbfejlesztése, alkalmazása magasan képzett munkaerőt igényel, valamint elterjedve egyre több cég alkalmazza (MALECKI 1991).

A technológia

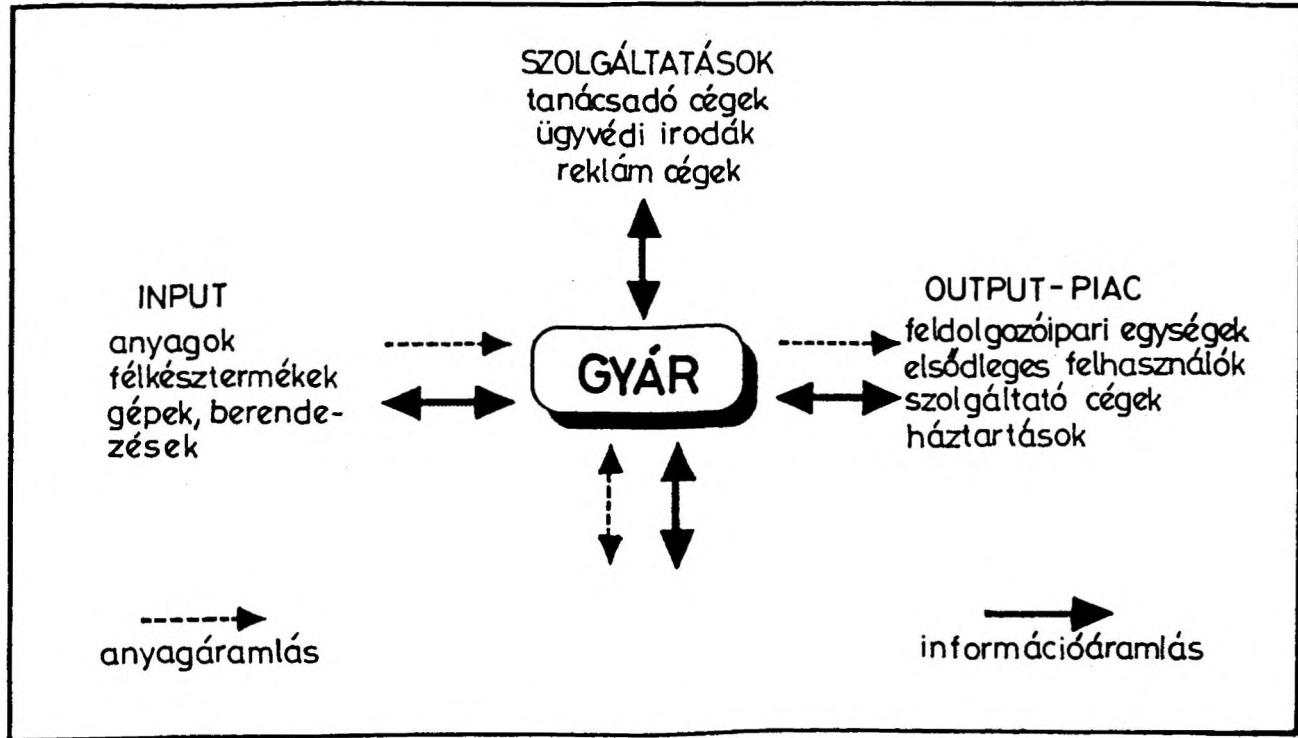
A technológia és az innovációk szorosan kötődnek egymáshoz. Innovációnak azokat a találmányokat, felfedezéseket nevezik, amelyek a gazdaságban is megjelennek, azaz tárgyiasulnak (az innovációk egy része nyilván nem technológiai jellegű). Mivel az innováció olyan piacképes termék (vagy szolgáltatás) létrehozását jelenti, amelyet egyre szélesebb körben fogadnak el, ezért nyilvánvalóan térbeli folyamatként is értelmezhető a terjedése, diffúziója (NEMES NAGY 1985, RECHNITZER 1990).

Az innováció

Az innovációkat három csoportra bonthatjuk:

- folyamatos innovációk, amelyek megújítanak már meglévő termékeket és szolgáltatásokat (pl. egy újabb energiatakarékos mosógép),
- radikális innovációk, új termékek vagy szolgáltatások megjelenése (pl. a video), amely egy-egy gazdasági szektort vagy ágazatot átalakít,
- technológiai innovációk, az egész gazdaságra kiható változásokat indítanak el (pl. elektromos energia, vasút stb.).

3.9. ábra A kapcsolatok fő típusai a gyárparban

Forrás: HEALY, ILBERY 1990.

A termékek és a technológiák többségénél megfigyelhető az életciklus (vagy életgörbe) érvényesülése, amely mintegy 30 évet fog át. Alapvetően három fázisból áll:²¹

Az életciklus

- a kutatásnak és a fejlesztésnek (a termék bevezetésének) időszakából,
- az érettség szakaszából, amikor a konkurencia is megjelenik, és a termelés a maximumot éri el; kisebb újításokkal a termék (technológia) tömegtermelésre alkalmassá válik,
- a hanyatlási periódusból, a termék kezd kiszorulni a piacról.

A termékek életgörbéje az országok fejlettsége szerint is eltérő. A nemzetközi munkamegosztásra jellemző, hogy az új innovációk a fejlett országokban jönnek létre és itt kezdődik el a magas jövedelmezőséggel bíró termékek gyártása is. Viszont a tömegtermelés kialakulásával előbb-utóbb a fejlődő országokba kerül az előállítás, akik kisebb jövedelmezőség mellett is vállalkoznak rá, mivel komparatív előnyeik ennél a terméknél vannak (Magyarországon is valószínűleg ez lesz megfigyelhető, BARTA 1991).

A csúcstechnológiáknál az életgörbe lefutása 5-7 évre tehető. A csúcstechnológiák többségét a technológiai (vagy tudományos) parkokban fejlesztették ki. Ezek a parkok a kutató-és fejlesztőintézetek olyan tömörülései, csoportosulásai, ahol a tudományos fejlesztéstől a termelésen át az értékesítésig megtalálható a termelési lánc minden eleme (döntően kis és közepes méretű, a változó feltételekhez rugalmasan alkalmazkodni tudó vállalkozások). A különböző tudományhoz tartozó kutatók és a vállalati, üzleti, pénzügyi szakemberek közvetlen, személyes kontaktusai szinergiahatást hoznak létre. Ez az egymást erősítő együttműködés vezet el az innovációkhoz. A tudományos parkok jellemzői (kivéve a hadiipart), hogy magas szintű infrastruktúrát igényelnek, valamint kellemes, nyugodt környezetet és sok külső kapcsolatot (pl. egyetemi oktatókkal), ezért többségük egyetemek közelében található, valamilyen nagyváros agglomerációjában, avagy kisváros mellett.²²

A tudomány és a gazdaság

3.3.5. Szervezeti, politikai és társadalmi tényezők

A telepítési döntéseket hozó szervezetek az alkalmazott nélkül dolgozó magánvállalkozótól a nagy világcégekkel bezárólag igen változatos felépítésben működnek. A szervezeteken belül is igen különböző a vertikális és a horizontális kapcsolatok erőssége. Több olyan holding is van, amely kisebb termelő, kereskedő és pénzügyi cégek ezreit fogja össze (DICKEN 1988, WATTS 1987).

Nagy- és kisvállalatok

A gazdasági szervezetrendszer átalakulására kettős tendencia jellemző: egyrészt felvásárlásokkal és a nagyvállalatok összeolvadásával a tömegtermékek piacát birtokló világcégek jöttek létre. Másrészt bőven alakulnak (és szűnnek meg) néhány fős kisvállalkozások, amelyek a piaci részeket próbálják kihasználni, avagy kockázatos termékeket bevezetni, illetve a

²¹ Az innovációk életciklusa Magyarországon is megfigyelhető volt, lásd pl. a mezőgazdasági termelési rendszerek térbeli terjedését (ENYEDI, RECHNITZER 1987).

²² Az innovációk kibocsátására általában az erős területi koncentráltóság jellemző, pl. Magyarországon a műszaki innovációkra (NEMES NAGY, RUTKAY 1987).

kiterjedt alvállalkozó hálózatot alkotják. A kisvállalkozások többsége a települések helyi gazdaságában, a helyi piacon működik és szolgáltatásokat végez.

A koncentráció és a dekoncentráció a nagyobb szervezetek térbeli működésében is megfigyelhető. Amíg gazdasági előnyökkel jár, addig az integrációs folyamatok az erősebbek, de egy "kritikus tömeg" elérése után, avagy a piac beszűkülése esetén a költségek annyira megnőnek, hogy csak dekoncentrációval és "karcsúsítással" van remény a cég fennmaradására. A nagyobb vállalatok térbeli elhelyezkedésére jellemző, hogy a központok (vezérgazgatóságok) metropoliszokban találhatóak, az egyes igazgatóságok és adminisztrációs részlegek nagyvárosokban és régióközpontokban, míg a telephelyek különböző településeken.²³

A telepítési döntéseket a központi és a helyi kormányzatok politikája is befolyásolja. Közvetett módon, az externáliák kedvező kialakításával (az infrastruktúra fejlesztésével, a kutatás, a szakképzés és a felsőoktatás támogatásával stb.), valamint közvetlen eszközökkel (adókedvezményekkel, előkészített ingatlanok átadásával, kedvezményes hitelekkel stb.) is ösztönözhet a kormányzat bizonyos politikai céloknak megfelelő befektetéseket. A központi kormányzatok területfejlesztési terveket és projecteket, az önkormányzatok városfejlesztési elképzeléseket dolgoznak ki.

A közeljövő gazdasági növekedése, a jövedelmező és versenyképes termékeket gyártó gazdasági tevékenységek megtelepedése a régiókban attól függ, hogy milyenek az innovációkat kibocsátó és továbbító (ilyen térség csak kevés van), illetve az innovációkat befogadó és felvevő képességeik. A régiók közötti térbeli gazdasági versenyben ez utóbbiak a fontosak, azaz a saját feltételeikhez alkalmazkodó korszerű gazdasági szerkezet kialakítása és az állandó technológiai megújulás követése (RECHNITZER 1989). Kevés térségnek lehet reménye a csúcstechnológiákat vonzó környezet létrehozására, viszont a követésre már jóval többen.

A telepítési döntéseknél mindig alapvető a befogadó társadalmi környezet, a szokások és a hagyományok elemzése (elég ha Japán és valamelyik arab ország körülményeit vetjük össze). Az eltérő életmód, a kulturális és a vallási háttér, a családi hagyományok egy országon belül is jelentős területi és települési különbségeket okozhatnak.

A telephelyválasztást az adott ország településszerkezete is meghatározza, egyrészt a lakosság térbeli eloszlása és sűrűsödése (mint munkaerő és fogyasztó), másrészt a szolgáltatási funkciók köre és színvonala. Napjaink gazdasági átalakulása a gazdasági teret is átalakítja és módosítja a településhálózatot is. A csúcstechnológia erősen kutatásigényes, a magasan képzett munkaerő vonzó környezetet igényel, ezért az új csúcstechnológiai övezetek egy része nem a nagyvárosokban jön létre, hanem rurális térségekben (pl. Boston vidékén a 128-as út, Kaliforniában a Szilícium-völgy, a London-Bristol autópálya melletti térség stb.). Azaz a paradigmaváltás hosszabb távon a településhálózatot is átalakítja (ENYEDI 1988).

Szervezeti
változások

A regionális
politika és a
telephely

A társadalmi
környezet

A település-
szerkezet

²³ Magyarországon az iparvállalatok irányítási központjai a közigazgatási hierarchiát követték, a nagyobb (3000 főnél népesebb) vállalatok központjai szinte csak a fővárosban voltak, a kisebb vállalatoknál pedig a megyeszékhelyek domináltak (ABONYINÉ PALOTÁS 1986).

3.4. Összegzés

A telephelyelméletek alapkérdése: a gazdasági tevékenységet végző egységek hol és milyen törvényszerűségek alapján helyezkednek el a térben. Egyértelmű, hogy piacgazdaságban ott, ahol a várható haszon (a mérhető és a nem mérhető is) hosszabb távon a legnagyobb. A gazdasági növekedés egyes szakaszaihoz, a piacgazdaság kialakulásának periódusaihoz az új helyzetet leíró és magyarázó közgazdaságtanelméletek jöttek létre, köztük a fejezetben áttekintett telephelyelméletek is.

A gazdasági
tevékenység
elhelyezkedése

Napjaink telephelyválasztását vizsgálva a paradigmaváltást kell kiemelnünk, mivel széles körben elfogadott elmélete még nincs ennek az időszaknak. Új korszakot kijelölő tényezők léptek fel (pl. informatikai alkalmazások, csúcstechnológiák), amelyek átrendezik a világ gazdaságát. Ez az új rendezőelv a gazdasági tevékenységek térbeliségét is módosítja, a tradicionális ágazatok (ipar, mezőgazdaság) háttérbe szorulnak és a fejlődő országokba (a perifériára) kerülnek. Várhatóan három olyan pólus alakul ki (USA, Európai Közösség, Japán), ahol a fejlődési tempót diktálják. Ezeken a centrumokon belül is a csúcstechnológiát képviselő térségek és övezetek kiemelkednek, elkülönülnek a gazdaság többi részétől. A többi térség fejlődése attól függ, hogy milyen rugalmasan képes átvenni az innovációkat, készen áll-e az állandó megújulásra.

Paradigmaváltás

IV. A gazdaság- és a térszerkezet

A gazdaság, mint az ember (társadalom) és a természet közötti kölcsönhatás egy formája - célját tekintve - egységes folyamat, amennyiben az emberi szükségletek közvetlen vagy közvetett kielégítésére szolgál. Technikáját illetően azonban számtalan - jóllehet egymással összefüggő, egymást feltételező - részfolyamatból tevődik össze, amelyek arányában fejeződik ki a munkamegosztás, illetve a gazdasági szerkezet általában; területi megoszlásuk pedig a területi szerkezet (térszerkezet) egyik megjelenítő ismérve. A könyv IV. fejezete a gazdaság szerkezeti, illetve területi megoszlásával összefüggő fogalmakat, jelenségeket, meghatározó tényezőket, vizsgálati módszereket tárgyalja.

4.1. A területi munkamegosztás

A gazdaság területi elhelyezkedésének háttérben a területi munkamegosztás történelmileg kialakult állapota áll. A területi munkamegosztás fogalma logikailag, egy oldalról, a társadalmi munkamegosztásból vezethető le. Ez utóbbi az egyes munkafajták elkülönülését jelenti (a felhasznált nyersanyag, az alkalmazott termelőeszköz, a munkaerő szaktudása stb. szempontjából); az egyes termelők (gazdálkodók) különböző fajtájú termelő stb. tevékenységgel foglalkoznak. A gazdaság - ebből az irányból közelítve - ágazatokra (ipar, mezőgazdaság, közlekedés stb.), illetve alágazatokra (mint pl. nehéz-, könnyű-, élelmiszeripar) stb. oszlik. Az eltérő nyersanyagot, szaktudást stb. igénylő ágazatok számára a differenciált (természeti) környezet, mint térben eltérő feltételrendszer, más és más helyen nyújt kedvező működési háttérrel; így a társadalmi munkamegosztás folyamata közvetlenül területi munkamegosztáshoz vezet. Ez azt jelenti, erős tendencia érvényesül arra, hogy minden térségben (területi egységben) az általa nyújtott feltételeket leginkább igénylő gazdasági ágazatok honosodjanak meg. Más oldalról területi munkamegosztáshoz vezet azon körülmény, hogy a különböző termékek (szolgáltatások) piacai térben rendkívül kiterjedtek; az irántuk megnyilvánuló társadalmi igény nem elégíthető ki egyetlen földrajzi pontban működő üzem (intézmény) tevékenysége révén, mert az - egyéb kedvezőtlen hatásokon túl - a szállítási költségeket elviselhetetlenül megemelné. Ezért ugyanazon gazdasági tevékenységeket meg kell osztani több üzem, illetve földrajzi pont között. A területi munkamegosztás ezen oldala főként, de nem kizárólagosan, a gyakran ismétlődő szükségleteket kielégítő ágazatok (élelmiszertermelés, ruházati ipar stb.) települése révén mutatkozik meg.

A társadalmi és a vele kölcsönhatásban formálódó területi munkamegosztás fejlődése történelmi folyamat, fő mozgatórugója a termelési technika és a technológia fejlődése, valamint a társadalmi viszonyok alakulása. Azt is mondhatjuk, hogy a gazdaság adott színvonalához a munkamegosztás meghatározott foka tartozik. A társadalmi munkamegosztás technikai és társadalmi kategória is, a két oldal viszonyát szoros kölcsönhatás jellemzi, ami

abban nyilvánul meg, hogy egyrészt a műszaki fejlődés átrendezi az emberek egymás közti kapcsolatait, másrészt a társadalmi viszonyok serkentően, vagy fékezően hatnak a technikai haladásra. A munkamegosztás társadalmi jelentősége mindenekelőtt a gazdasági fejlődés előmozdításában fogalmazható meg; ez a megállapítás a területi munkamegosztásra is közvetlenül értelmezhető. A történelem előtti időkben legkezdetlegesebb stádiumként jelent meg a korok és a nemek szerinti természetes munkamegosztás. Az első nagy társadalmi munkamegosztás a pásztortörzsek kiválása volt a többi törzs közül; másodikként a kézművesség elkülönült a mezőgazdaságtól, amelynek keretében azt korábban gyakorolták; megindult az áruterelés (a saját szükséglet mellett, illetve helyett piacra termeltek). Ez a fejlődés előkészítette és megalapozta a harmadik nagy munkamegosztást, a kereskedelem önálló gazdasági ággá válását. A kézművesség és a földművelés különválásával indult meg az a folyamat, ami a város, a falu eltérő típusú fejlődéséhez, társadalmi-gazdasági tartalmának elkülönüléséhez vezetett. A területi munkamegosztás e sajátos kikristályosodása elmélyítően hatott vissza a társadalmi munkamegosztásra a szolgáltatások differenciálódásán keresztül. A fejlődés vázolt menetét a fizikai és a szellemi munka különválása kísérte. A munkamegosztás fejlődésének nagy lendületet adott a termelés gépi technológiája, aminek hatására az ipari ágazatok számának gyarapodása felgyorsult, és hasonló tendenciák érvényesültek más anyagi ágakban is. A társadalmi viszonyokban további mélyreható változások következtek be; kialakult a tőkés gazdasági rend, jellemző társadalmi rétegződéssel, tulajdonviszonyokkal és emberi (társadalmi) kapcsolatokkal.

A munkamegosztás spontán folyamatként, a gazdasági törvény-szerűségek által orientáltan fejlődött; annak átfogó társadalmi ellenőrzésére tett kísérletek (tervgazdálkodás) nem hozták meg a várt eredményeket. A területi munkamegosztás átalakulására az alulról felfelé való építkezés jellemző. Ennek mechanizmusát a következő leegyszerűsített gondolatmenet érzékelteti:

Tőkés viszonyok között a gazdasági tevékenység meghatározott vállalkozások szervezeti kereteiben folyik. Tekintsük alapformának az üzemet, tételezzük fel azon egyszerű esetet, amikor a vállalkozás (vállalat) egy üzem által meghatározott termék előállítására funkcionál. Az üzem belől az alkalmazott technológia szerint a munkafolyamatot szakaszokra bontják (ez a gépesítés, a munkaszervezés stb. feltétele a korszerű gazdaságban), minden egyes szakaszhoz a dolgozók meghatározott szakismerettel rendelkező csoportjait rendelik (egyes munkamegosztás). A munkamegosztás eme szintjén a technikai oldal dominál, az nyilván térbeli munkamegosztás is, mivel a különböző termelő berendezések, munkafolyamatok jellemző térbeli rendben, egymásutánban helyezkednek el, illetve következnek. Az egyes (üzemen belüli) munkamegosztást illetően mégsem szoktunk területi munkamegosztásról beszélni, mivel az üzem a külső környezettel szemben egységet képvisel az arra gyakorolt hatásokat stb. tekintve.

Más a helyzet a vállalkozási folyamat előbbi fázist megelőző stádiumának, vagyis a profil (gyártmány) és ezzel összefüggésben a telephely megválasztásának esetében. Ez a lépés a vállalkozónak az ágazati (különös), illetve a területi munkamegosztásba való bekapcsolódást jelenti. A telepítési helyet az üzemelési és a piacra jutási feltételek együttes mérlegelésével, több lehetséges változat vizsgálata alapján határozza meg, illetve gazdaságosság szempontjából a legkedvezőbb (vagy annak vélt) telepítési helyet választja. A vállalkozó

döntésével hozzájárul tehát a területi munkamegosztáshoz; az egyes térségek munkamegosztásában elfoglalt helye sorozatos vállalkozói döntések történelmi folyamatában alakul ki. Részletesebben kifejtve, a területi munkamegosztás - közgazdasági értelemben - a következő tényezők együttes hatásának következménye:

- Az egyes térségek természeti erőforrásokkal való ellátottsága változó. A különböző területeken (körzet, országrész, ország stb.) belül az eltérő típusú erőforrások (föld, ásványi nyersanyagok, víz stb.) más és más mennyiségben vannak jelen; egyesek bősége szembetűnő, mások esetleg teljesen hiányoznak. Következésképpen térségileg eltérő az egyes erőforrások kombinációja, mennyiségi és minőségi viszonya. Az erőforrások
- A térségekre jellemző erőforrás-kínálat relatíve merev. A termelés általában a meglévő kínálatához igazodik, mivel az erőforrás-kínálat megváltoztatása általában nagyobb ráfordítást igényel, mint a termelésnek a meglévő kínálatához való igazítása. A kínálat
- Az erőforrás-kereslet gazdasági tevékenységenként változó jellege. A különböző termékek előállítására eltérő mértékben és arányban veszi igénybe az egyes termelési tényezőket, vagyis az erőforrások eltérő kombinációjú kínálatát igényli. A termelés területi elhelyezésekor válogatni lehet az erőforrások térségenként változó kombinációjú kínálati lehetőségei között, és a termelés az igényeihez leginkább hasonló kínálat felé törekszik. Számos telepítési változat jöhet számításba, amelyek eltérő fokot képviselnek az erőforrás-kombináció keresletének és kínálatának viszonyát tekintve, így az elhelyezés gazdaságosságának szempontjából is. Az optimális telepítés ellen különböző tényezők hatnak, így pl. az, ha az adott erőforrás-kombinációnak megfelelő telephelyet már más vállalkozó elfoglalta. A kereslet
- Az áruk, szolgáltatások iránti igény (pontosabban: fizetőképes kereslet) területi megoszlása. A piac a területi munkamegosztás viszonylag független tényezője; hatása azzal függ össze, hogy minden gazdasági tevékenység elsődleges célja a szükségletek kielégítésén keresztül a megfelelő értékesülés. Hatását a szállítási költség által érvényesíti. A piac a gazdasági tevékenységet a kedvezőbb erőforrás-kombinációtól a kedvezőtlenebb felé akkor mozdtítja el, ha ez által a szállítási költségekben elért megtakarítás meghaladja a rosszabb erőforrás-kombináció miatt keletkező relatív veszteséget. A piac területi munkamegosztást formáló szerepe megnőtt, illetve önállóvá válik ama gazdasági tevékenységek elhelyezése esetén, amelyek jellegüknél fogva nem kötődnek a jelzett erőforrásokhoz (ilyenek pl. a szolgáltatások), vagy a település szempontjából fontos erőforrások területileg viszonylag egyenletesen helyezkednek el (pl. a munkaigényes tevékenységek egy része). A piac
- A szállítási tényező szerepe a területi munkamegosztás formálásában az érintett gazdasági tevékenységek szállítási igényességétől függ. A szállítási technika fejlődése - a fajlagos ráfordítások csökkenése révén - a területi munkamegosztás elmélyítésére hat. Más oldalról a munka területi megosztásának elengedhetetlen feltétele és kiegészítője. A szállítás és a kereskedelem hidalja át azt az űrt, ami a munka (a termelési, valamint a szolgáltatási tevékenységek) területi megosztása miatt az egyes térségekhez kötődő termelés (kínálat), továbbá az azokon jelentkező fizetőképes kereslet között fennáll. A szállítás

• A természeti és a gazdasági földrajzi helyzetben meglévő differenciáltság. Azon földrajzi pontok (tengeri kikötők, útvonalak találkozási stb.), amelyek helyzetüknél fogva csökkentik az egyébként szükséges szállítási ráfordításokat, sajátos erőforrásokkal (helyzeti energiákkal) rendelkező területekként működnek, más erőforrásokhoz hasonlóan vonzást gyakorolva a termelés (szolgáltatás) telepítésére.

A földrajzi helyzet

• Az egyéb, nem részletezett tényezők közül a nagyszervezetek szerepét indokolt kiemelni. A multinacionális vállalatok keretében hozott fejlesztési és telepítési döntések nem feltétlenül esnek egybe a területi munkamegosztás folyamatának objektív tendenciáival. Ezek egyfajta voluntarista beavatkozást jelentenek a törvényszerű folyamatokba. Nem térünk ki pl. a tervgazdasági mechanizmusokból adódott sajátosságokra.

A nagyszervezetek

A területi munkamegosztás nemcsak a fent felsorolt tényezők függvénye, hanem maga is visszahat az azt generáló faktorokra. Így a területi munkamegosztás folyamatának hatására átalakul a mobilis erőforrások területi elhelyezkedése és térségeken belüli kombinációja, módosul a piac területi szerkezete, a szállítási kapcsolatok rendszere. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a területi munkamegosztás - vállalkozói döntéseken keresztül megvalósuló - építkezése révén átalakulnak az erőforrások területi arányai. A telepítés-elhatározások megvalósítása meghatározott tőkeallokációval, a munkaerőforrások stb. bizonyos mértékű átrendeződésével jár együtt. A beruházás realizálásával, az üzemelés megkezdésével bővül az adott térség keresleti szerkezete és kínálati skálája, új területközi kapcsolatok ébrednek, ami a szállítási struktúráját is módosítja. A területi munkamegosztás tehát csak statikus szemléletben egyszerűsíthető le a gazdasági tevékenységek (termelés és szolgáltatás) térségek közötti megosztásának adott állapotára (valamint az erőforrások előbbi megalapozó területi szerkezetére). Dinamikus közelítésben kettős, egymást kölcsönösen feltételező átalakulással kell számolnunk; egy oldalról a gazdasági folyamatok, más oldalról az erőforrások területi elhelyezkedésének módosulásával. A területi munkamegosztás e kettős szemlélete teszi lehetővé a területi struktúra fogalmának levezetését az előbbiből, amire később visszatérünk.

A tényezők kölcsönhatása

A (területi) munkamegosztás - statikusan mint a gazdasági, vagyis a termelési és a szolgáltatási tevékenységek (területek közötti) megosztását tekintve - jellemző megjelenési formákat, mint koncentráció, specializáció, kooperáció, kombináció ölt.

• A területi munkamegosztás lényegéből következik, hogy a sajátos erőforrás-kombinációkat igénylő gazdasági tevékenységek viszonylag kevés helyre, területileg egyenlőtlenül települnek. A működő (viszonylag kisszámú) telephelyen azonban az adott tevékenységet olyan nagyságrendben kell folytatni, hogy a teljes piac ellátható legyen pl. az ott termelt áruból. Ez tehát a gazdasági tevékenységek egy részének kevés helyre való koncentrálását jelenti. A gazdaság, különösen a termelés koncentrálása és a műszaki fejlődés között kölcsönhatás van. Egy oldalról a termelés megfelelő tömegszerűsége szükséges ahhoz, hogy a folyamat gazdaságosan részekre bontható és gépesíthető legyen; más oldalról a termelési folyamat egyre kisebb elemekre tagolása lehetővé teszi a telepítésre érzékeny elemek előállításának térbeli elkülönítését, a legalkalmasabb telephelyre való összpontosítását. A gazdaság területi koncentrációjának vizsgálatára alkalmazott módszerek alapelve annak kimutatása, hogy az adott gazdasági jelenség mennyire egyenlőtlenül

A területi koncentráció

helyezkedik el a szóban forgó területi egységek között (pl. 100%-os a koncentráció, ha a jelenség az összes területi egységből csak egyben fordul elő, viszont 0%-os, ha minden területen egyformán megtalálható).

- A területi munkamegosztás azon sajátossága, hogy a gazdasági tevékenységek differenciált telepítési feltételekre gazdaságilag érzékeny része koncentráltan helyezkedik el, továbbá az így összpontosuló termelésnek stb. a teljes piaci (fizetőképes) keresletet ki kell elégítenie, vezet el a területi specializáció folyamatához. Ez azt jelzi, hogy az adott gazdasági tevékenységet magában foglaló térség milyen szerepet tölt be a területi munkamegosztásban. A specializáció vizsgálatához alkalmazott módszerek - többek között - feltárják a területi egységek gazdaságának belső (ágazatok szerinti) összetételét; megállapítják, hogy mely gazdasági ágazatok dominálnak és folytatnak más térségek számára is termelő, vagy szolgáltató tevékenységet.

A területi
specializáció

- A területi kooperáció a munkamegosztásnak a specializációt kiegészítő formája. A két fogalom egymást feltételezi. A területi kooperáció által egyenlítődik ki az a térségek közötti különbség, amely egyrészt a termelés és a szolgáltatás (kínálat), másrészt a termelési és a lakossági szükségletek (kereslet) területi megoszlása között fennáll. A területi kooperáció szervezett, illetve rendszeres termék- és szolgáltatásáramlást jelent a területek között, amelyek irányát, nagyságát a folyamatban résztvevő területek specializációja határozza meg. Vizsgálata a térségek közötti rendszeres áru- és szolgáltatásáramlás feltárásával, számszerűsítésével történhet.

A területi
kooperáció

- Valamely térségre jellemző specializált gazdasági tevékenység folytatása egy sor olyan kapcsolódó termelési profil jelenlétét feltételezi, amely a specializációban kifejezésre jutó nemzetgazdasági stb. feladat megoldása szempontjából elengedhetetlen. Ezen túl a gazdag és diverzifikált nyersanyagbázis, a kedvező földrajzi helyzet az érintett terület gazdaságát sokarcúvá teheti, és többféle termelési, szolgáltatási profilt alakíthat ki azon. A területi munkamegosztás ilyen formáját jelölik a komplexitás fogalmával, amely a különböző (tartalmú, technológiájú stb.) gazdasági tevékenységek területen belüli együttes jelenlétére utal, közöttük, illetve az erőforrások között harmonikus kapcsolatot feltételezve. A fogalom kifejezi - egyebek mellett - a termelés és a szolgáltatás (adott területi egységen belüli) olyan mértékű összehangoltságát egymással, a természeti környezettel, a helyzettel, a társadalom igényeivel, ami a természeti és a társadalmi erőforrások optimumhoz közeli kihasználását teszi lehetővé.

A komplexitás

A területi munkamegosztás gazdasági hatása az, hogy minden abba bekapcsolódó terület (település, körzet, ország stb.) társadalmá relatív haszonra tesz szert azon feltételezett állapothoz képest, amelyben az egyes térségeken jelentkező teljes szükséglet kielégítésére törekednének, vagyis önálló (autarchikus) magatartást tanúsítanának. Más oldalról viszont a területi-gazdasági szerkezetben is megjelenő erőteljes specializáció, koncentráció az adott térség struktúráját egyoldalúvá teheti, ami megnehezíti az alkalmazkodást a változó piaci viszonyokhoz. Az ilyen területek rendkívül érzékenyekké válnak az érintett ágazatokat sújtó válságokra.

4.2. A területi szerkezet

A területi munkamegosztás és a területi szerkezet rokon fogalmak. Bizonyos átfedés és eltérés is van közöttük; ezért fontos, bár nem könnyű feladat a két fogalom korrekt elhatárolása. Különösen nehezíti ezt az a körülmény, hogy a gyakorlatban, főként a számszerű kifejezés során gyakran összerosódnak. Ez nem meglepő, mivel mindkét fogalmat tekintve ugyanazok a tényezők játszzák a fő szerepet, és közöttük erős a kölcsönhatás.

Egy lehetséges logikai megfontolás szerint abból lehet kiindulni, hogy a területi munkamegosztás fejlődése, mint folyamat, létrehozza az egyes térségek gazdasági szerepét, másokhoz viszonyított sajátos funkcióit. Ez a folyamat meghatározott - kiinduló - területi szerkezetre (struktúrára) hatóan megy végbe, amely struktúra alaptényezői a természeti és a társadalmi erőforrások területi megoszlása, illetve térségenkénti sajátos kombinációja. A területi szerkezet mindenkori állapota - miként azt korábban láttuk - bizonyos mértékig a területi munkamegosztás megelőző folyamatának eredménye, mivel az módosítja az erőforrások területi arányait. A két fogalmat csak statikus szemléletben tudjuk pontosan definiálni. E szerint területi munkamegosztásnak a termelés, a szolgáltatás térségek közötti megoszlása tekinthető, amit különböző időkeresztmetszetekben mérni lehet és mértékegységként a termelés értéke (annak ágazati-területi megoszlása) alkalmazható célszerűen. Területi szerkezetnek viszont a különböző gazdasági tevékenységekre szakosodott tőke és munkaerő térségenkénti nagysága, összetétele tekinthető, ami az említett erőforrásfajták területi megoszlásával, illetve egymáshoz viszonyított arányával mérhető. Eltérés a két fogalom között, hogy a területi munkamegosztás rugalmas, gyorsan változhat, amit a területi szerkezet általában csak jelentős késéssel tud követni; ez utóbbi pedig merev; a tényezői közötti arány nehezen változtatható. Ha nem felel meg egymásnak a területi munkamegosztás és a struktúra, az az erőforrások pazarlását, a kapacitások kihasználatlanságát vonja maga után. E kérdések részletes tárgyalása előtt a gazdaság területi szerkezetéhez általánosabb összefüggésrendszerből kiindulva kell közelítenünk.

Az erőforrások területi aránya

4.2.1. Általános összefüggések

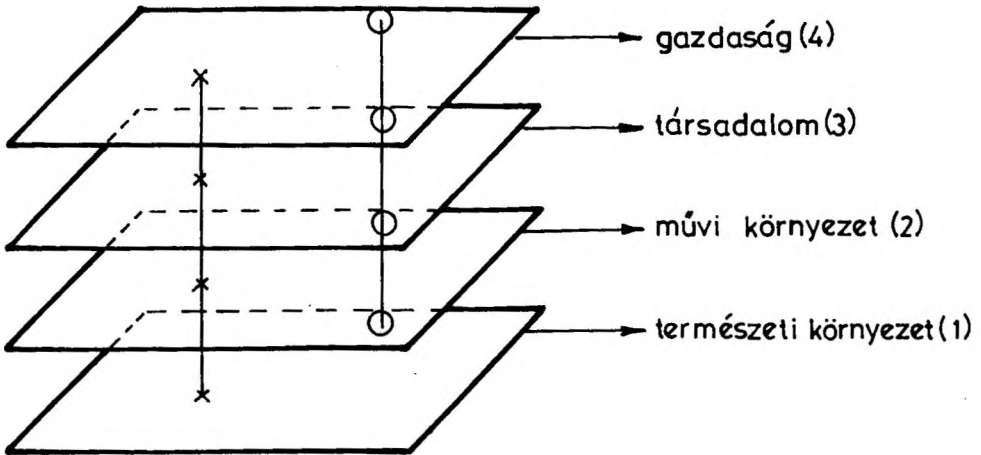
A területi szerkezet - legáltalánosabb közelítésben - egyrészt származásilag homogén elemekből épül fel, amelyek az általuk meghatározott minőségű szerkezeti vetületeket hozzák létre. A különböző vetületek képletesen egymás fölött helyezkednek el; kitüntetett szerkezeti vetületek: a természeti és a művi környezet, valamint a társadalom. Az említett vetületek (terek), illetve alkotóelemeik között a valóságos tér meghatározott pontjain vertikális kapcsolatok ébrednek, kölcsönhatások keletkeznek, amelyek következtében a három valóságos térbeli vetület mellett egy negyedik, absztrakt tér jön létre, a gazdaság (4.1. ábra).

A vetületek

A természeti környezet, mint valóságos tér leírható a különböző feltártsági fokú ásványkincsek mennyiségével, minőségével, előfordulási helyével, a domborzati, a vízrajzi viszonyok, a vegetáció stb. területi különbségeinek ábrázolásával.

A természeti környezet

4.1. ábra A területi szerkezet alkotóelemei

Szerk.: BARTKE I.

Ehhez a szokásos mértékegységek (mennyiség, minőség, távolság) alkalmazhatók. A művi környezetet (mint szintén valóságos teret) a magas- és mélyépitmények, a különböző épített hálózatok összefüggő rendszere rajzolja ki. Leírható a művi teret alkotó elemek elhelyezkedésének, rendeltetésének, kiterjedésének, egymással alkotott térbeli kapcsolatainak (térképszerű) megjelölésével. Szélesebb értelemben a művi környezethez kell sorolni mindazon eszközöket, berendezéseket is, amelyeket a társadalom a gazdasági (újratermelési) folyamatban felhasznál. A társadalmi teret "fizikai" értelemben az emberek földi mozgásszférája jelöli ki, dimenziója a távolság és a különféle társadalmi csoportosulások mennyiségi kategóriái. Ebben a közelítésben eltekintünk az emberek közötti minőségi kapcsolatokról, az ún. "társadalmi viszonyoktól", amellyel behatóan a szociológia foglalkozik. A körvonalazott valóságos terek közötti fizikai jellegű kapcsolat azok egymásra épülése; amiben az alapot a természeti tér jelenti. Ugyanakkor a művi és a társadalmi környezet (tér) a maguk viszonylagosan autonóm mozgásfolyamataival meghatározzák egymást és visszahatnak a természeti környezetre.

A területi szerkezet negyedik vetületét, a gazdasági teret absztrakt térként definiáltuk. Ennek alapja az, hogy a gazdasági folyamatok (a természeti környezet és a társadalom közötti, a művi környezet által közvetített kölcsönhatás) a három valóságos tér meghatározott elemei által valósulnak meg, létezésükhöz és magyarázatukhoz újabb tényező nem szükséges. A gazdasági folyamatok azonban, mint az erőforrások aktivitásának térben differenciált eredményei kivetíthetők egy eszmei síkra (térre), hogy figyelmünket az eredményekre fordíthassuk és azokkal zavaró tényezőktől

A művi
környezetA társadalmi
térA gazdasági
tér

megtisztítottan további összehasonlításokat tehesünk. A gazdasági tér dimenziója ezek szerint tehát a pénz, illetve a távolság.

A területi szerkezet különböző vetületei kölcsönösen egymásra hatva, adott pontokon, sávokban stb. érintkezve egymást feltételező (funkcionális) képződményeket hoznak létre (gazdasági szervezetek, vállalatok, intézmények, háztartások stb.). Ez utóbbi funkcionális képződmények, más hasonlóakkal horizontális (térbeli) integrációkat alkotnak, amelyek - kapcsolataik jellege alapján - elkülönülnek más területi integrációktól. A területi szerkezet ilyen típusú szerveződése jelenti a gazdasági körzetek képződésének, illetve egyes vizsgálati módszerek (input-output modell) alkalmazásának alapját.

4.2.2. A területi szerkezet vizsgálatára alkalmazható módszerek

A területi szerkezet felépítésének bonyolultsága, sokdimenziós jellege megnehezíti belső kapcsolatainak számszerű kifejezését, ami pedig fontos feltétel lenne a mélyreható elemzés szempontjából. Az alkalmazott módszerek egy része jelentős egyszerűsítésekkel operál, egy-egy tipikus összefüggést vesz vizsgálat alá, viszont a lehatárolt szférában mélyre hatol. A másik közelítés globális áttekintésre és kvantifikációra törekszik, sok eltérő dimenziójú elemet von be a vizsgálatba. Ez utóbbi hátránya a meglehetősen bonyolult számítástechnikai apparátus igénylése mellett pl. az, hogy a számszerűsítés kevés jellemző ismérvebe torkollik.

A módszerek jellemzői

Az egyszerűsítést alkalmazó módszerek típusai a területi szerkezet vázolt felépítéséből vezethetők le; egy részük a tér meghatározott pontján az ott jelen levő, különböző vetületekhez tartozó elemek vertikális kapcsolatát vizsgálja; azt, hogy az adott pont (társág) természeti, művi és társadalmi elemei (más megközelítésben természeti és társadalmi erőforrásai) milyen gazdasági eredményességgel működnek együtt. Az egyszerűsítés másik iránya az, amely egyetlen szerkezeti vetületet ragad ki, és az ahhoz tartozó elemek vetületen belüli (tulajdonság és elhelyezkedés szerinti) megoszlását vizsgálja. Most csak ez utóbbi közelítéssel foglalkozunk; az előbbire a területi hatékonyság tárgyalása keretében térünk vissza.

A vertikális kapcsolatok

Válasszuk ki a gazdasági vetületet (teret) és nézzük, hogyan fejezhető ki a termelés területi szerkezete nemzetgazdasági összefüggésben.

Legyen az ágazatok jelölése "i" és száma 5 ($i = 1 \dots 5$).

A területi egységeket "j"-vel jelöljük, számuk 4 ($j = 1 \dots 4$)

Az országos termelés a következők szerint épül fel az ágazati és területi elemekből (4.1. táblázat):

A nemzetgazdaság területi szerkezete

5 4

$$P = \sum_{i=1} \sum_{j=1} p_{ij}$$

$$i=1 \quad j=1$$

4.1. táblázat

A termelés területi szerkezete

Ágazat (i)	Terület (j)				Összesen
	(1. sz.)	(2. sz.)	(3. sz.)	(4. sz.)	
Ipar (1)					
Építőipar (2)					
Mezőgazdaság (3)					
Közlekedés (4)					
Kereskedelem (5)					
Összesen					

Utalni kell arra, hogy az előző példában a termelési érték (mint gazdasági szerkezeti vetület) kiválasztása más összefoglaló kategória hiánya miatt történt. Ezzel tulajdonképpen összemostuk a területi munkamegosztás állapotának és a gazdaság területi szerkezetének a vizsgálatát. Tekintve, hogy a választott mutatószám (termelési érték) jobban megfelel a területi munkamegosztás jellemzésére, helyesebb, ha a gazdasági szerkezetet az erőforrásokkal jellemezzük.

A termelési eszközök (tőke) területi szerkezetének modellje:

$$K = \sum_{i=1}^5 \sum_{j=1}^4 k_{ij}; \quad \text{vagy}$$

a munkaerő területi szerkezetének modellje:

$$L = \sum_{i=1}^5 \sum_{j=1}^4 l_{ij}$$

Ez utóbbi esetben azonban elhagyjuk a területi szerkezet gazdasági vetületét és a társadalmi térre (annak egyik alterére) térünk át.

Az ilyen típusú szerkezeti sémák kidolgozásakor gyakran használhatóbb eredményre jutunk, ha az abszolút értékek ágazati és területi megoszlása alapján a viszonylagos (%-os) megoszlást is kiszámítjuk.

Ezek szerint a létszám területi megoszlása (ágazatok szerint) a következőképpen számítható ki:

$$\frac{l_{1j}}{\sum_j l_{1j}}; \quad \frac{l_{2j}}{\sum_j l_{2j}} \quad \text{stb. (szorozva 100-zal)}$$

A létszám ágazati megoszlása területek szerint:

$$\frac{l_{i1}}{\sum_i l_{i1}}; \quad \frac{l_{i2}}{\sum_i l_{i2}} \quad \text{(szorozva 100-zal)}$$

Összegezve tehát: a területi szerkezet vizsgálható egy-egy strukturális vetület kiválasztásával, az arra jellemző dimenziók alkalmazása révén. A módszer lényege annak számszerű kifejezése, hogy a szóban forgó vetületet alkotó elemek miként oszlanak meg egy oldalról tartalmi jellemzők (pl. ágazatok), más oldalról a vizsgálatban alkalmazott területi egységek között. A kétirányú megoszlás kifejezhető abszolút értékekben és százalékokban is. Az ilyen típusú, rendkívül egyszerű közelítés csak a területi struktúra egy részösszefüggéséről ad meglehetősen felszínes képet. Jobb elemzési alapot nyújt több egyszerű szerkezeti vetület párhuzamos vizsgálata és összehasonlítása.

A terület tartalma

A területi struktúra vizsgálatának legegyszerűbb módszereinek vázolója után - mintegy ellenpontként - a legbonyolultabbak egyikét, a faktoranalízis logikai felépítésének egy változatát ismertetjük. Ez a módszer lehetővé teszi a területi szerkezet nagy számú, tartalmában, dimenziójában eltérő elemének együttes szemléletét, strukturális hatásának összevont elemzését, bizonyos absztrakciók árán. Ez utóbbiak főként abban nyilvánulnak meg, hogy az eredeti változók eltűnnek, az ún. faktorokban egyesülnek, amelyek tartalmát tehát sok tényező befolyásolja, így az bizonytalanná válik. A meglehetősen bonyolult matematikai apparátus részletes ismertetése helyett csak a módszer alap gondolatát vázoljuk fel (FRANCIA 1976).

Komplex módszerek

Az induló szerkezeti modell - néhány példaként megjelölt, feltételezett változóval - a következőképpen írható fel x_{ij} elemekből felépülően:

Területe	(1)	(2)	(3)	(4)	stb.
Változók					
Népességszám (1)	x_{11}	x_{12}	x_{13}	x_{14}	x_{1n}
Tényleges szaporodás (2)	x_{21}	x_{22}	x_{23}	x_{24}	x_{2n}
Ipari aktív keresők aránya (3)	x_{31}	x_{32}	x_{33}	x_{34}	x_{3n}
Mezőg. aktív keresők aránya (4)	x_{41}	x_{42}	x_{43}	x_{44}	x_{4n}
100 lakásra jutó lakók száma (5)	x_{51}	x_{52}	x_{53}	x_{54}	x_{5n}
Egy tanóra juttató tanuló száma (6)	x_{61}	x_{62}	x_{63}	x_{64}	x_{6n}
stb.	x_{m1}	x_{m2}	x_{m3}	x_{m4}	x_{mn}

A változó x_{ij} elemeit - a dimenzionális eltérések kiküszöbölése, az értelmezés megkönnyítése érdekében - standardizálni kell. Az így átalakított változók (S_i) kifejezendők a faktorok (F_j) és a változókra vonatkozó faktorsúlyok (a_{ij}) lineáris kombinációjaként:

$$S_1 = a_{11} \cdot F_1 + a_{12} \cdot F_2 + \dots + a_{1n} \cdot F_n$$

$$S_2 = a_{21} \cdot F_1 + a_{22} \cdot F_2 + \dots + a_{2n} \cdot F_n$$

⋮

$$S_m = a_{m1} \cdot F_1 + a_{m2} \cdot F_2 + \dots + a_{mn} \cdot F_n$$

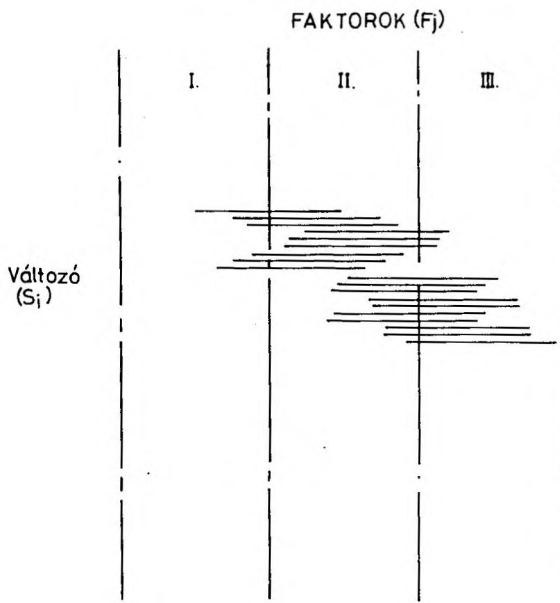
Az analízis a standardizált változókat úgy rendezi, hogy kifejeződjék a közöttük levő korrelációs kapcsolat szorossága is. A számítások eredménye olyan ábrával (4.2. ábra) szemléltethető, melyben a változókat azonos

hosszúságú (standardizált) vonalak jellemzik, és a vonalak egymáshoz viszonyított horizontális elmozdulása kifejezi a változók közötti kapcsolat szorosságát (pontosan egymás fölött helyezkednek el a legszorosabb korrelációt mutató változók, a korrelálatlanok pedig semmilyen mértékig nem fedik egymást).

A standardizált változók (korrelációs összefüggés szerint rendezett) halmazát tehát felülről átmetszik az újonnan keletkezett tényezők (faktorok), magukba sűrítve az eredeti változók kisebb-nagyobb halmazát, illetve részét. Az elemzés szempontjából kedvező, ha az eredeti változók minél nagyobb részét néhány faktor sűríti magába. A faktorok tartalmilag (miként az ábra is mutatja) eltérő változókból tevődnek össze, így azok egyetlen eredeti változóval sem azonosíthatók. Az azonban kitűnik az analízisből, hogy egy-egy faktor az eredeti változók milyen jellemző csoportjaiból épül fel, elnevezést is ebből kiindulva kaphatnak (pl. "a gazdasági fejlettség vagy a "kulturális viszonyok" stb. faktora). A faktorok kvantifikálása, területi egységek szerinti értékének meghatározása szolgál a szerkezeti elemzés alapjául.

A faktorok

4.2. ábra A faktorok kapcsolata

Szerk.: BARTKE I.

A faktoranalízis ismertetett változata elsősorban arra alkalmas, hogy egy-egy térség belső strukturális viszonyairól - a rendelkezésre álló összes ismerv (változó) felhasználásával - mélyebb elemzésre alkalmas képet adjon. Szimultán is alkalmazható két vagy több hasonló nagyságrendű területre, a kapott eredmények összehasonlító elemzése céljából. A módszer nagy adatigénye és számítási szükséglete azonban megfontolandóvá teszi, milyen elemzési cél esetén érdemes alkalmazni azt, és mikor lehet megelégedni egyszerűbb módszerekkel.

Struktúra-
elemzés

A területi szerkezet vizsgálatát szolgáló egyszerűbb és bonyolultabb módszerek széles skálája között számos közbelső eljárás alkalmazására nyílik lehetőség. Példaként induljunk ki azon egyszerű esetből, amikor két területi egység (a_1 , a_2) egyenként "n" számú strukturális jellemzővel rendelkezik (a_{11} , a_{12} ... a_{1n} ... a_{21} , a_{22} ... a_{2n}).

A két egység szerkezeti viszonyát összefoglalóan jellemezni lehet úgy, hogy a területeket az "n" dimenziós lineáris térben elhelyezkedő pontokként ábrázoljuk, ahol a pontok helyét a szerkezetileg jellemző dimenzionális értékek határozzák meg, és a pontok közötti távolság a strukturális különbségeket mutatja. Az említett távolság az alábbi képlet szerint történik, ami levezethető a két pont közötti távolság számítási módjából a derékszögű sík koordináta-rendszerben:

$$a_1 a_2 = \sqrt{\sum_{i=1}^n (a_{1i} - a_{2i})^2}$$

A 4.2. táblázat a magyar ipar ágazati-területi szerkezetét (1985. évi adatok alapján), az iparban foglalkoztatottak létszámának területi egységenkénti %-os megoszlását írja le, 20 terület (megye, főváros) és 7 ágazati ismérv alkalmazásával. A táblázat példa a legegyszerűbb területi struktúramodellekre, amelyek a területi szerkezet egyetlen, parciális vetületét fejezik ki. Ha további elemzés céljából értékelni karjuk a megyei (fővárosi) ipari struktúrák egymástól való eltéréseit, akkor kiszámíthatjuk a területi egységek közötti páronkénti távolságokat. Ez húsz egység esetén $20 \times 20 - 20/2$ számítás (távolságot) jelent. A 4.3. táblázat 11 területi egységre (Budapest + Pest megyére és Dunántúlra) vonatkozó számítások eredményeit mutatja be. (Meg kell jegyezni, hogy a távolságok számszerűsítése az első hat szerkezeti tényező alapján történik, a hetedik ismérv: "a többi ágazat" figyelmen kívül hagyásával).

A 4.3. táblázat tanúsága szerint az ipari szerkezetet egy szempontból (a foglalkoztatottak ágazati megoszlása alapján) tekintve igen közel áll egymáshoz Budapest és Pest megye; jelentős hasonlóság mutatkozik Győr-Moson-Sopron és Vas, illetve Somogy, Tolna és Zala megyék viszonylatában; más oldalról ugyancsak számottevő a hasonlóság Baranya, Komárom-Esztergom és Veszprém megyék között. A módszer azon tulajdonsága, hogy sokdimenziós szerkezetek összehasonlítására képes, alkalmassá teszi olyan körzetesítési feladat megalapozó számításához, amikor szerkezetileg homogén kisebb térségekből kell nagyobb körzeteket képezni.

4.2.3. Gazdasági körzetek

A területi szerkezet különböző vetületeit felépítő, eltérő tartalmú elemek különféle térségi csoportosulásokat alkotnak. Ezek általános formái a területi munkamegosztással kölcsönhatásban keletkező strukturális képződmények, mint a területi szerkezetben is megjelenő, főként az erőforrásokra értelmezett koncentráció, specializáció, kooperáció, kombináció. A szerkezeti elemek sajátos csoportosulásait jelentik az ún. "gazdasági körzetek".

Térségi
csoportosulás

4.2. táblázat

Az ipar ágazati-területi szerkezete (1985)

Megye, főváros	Részesezés (%) a "szocialista iparban" foglalkoztatottak számából						a többi ágazat
	bányászat	kohászat	gépipar	vegyipar	könnyűipar	élelmiszer- ipar	
Budapest	1,2	3,9	45,9	10,0	22,5	8,0	8,5
Pest	1,2	-	43,3	10,8	20,0	13,0	11,7
Fejér	12,0	23,0	35,9	1,4	12,6	9,8	5,3
Győr-Sopron	-	3,5	36,8	1,6	35,9	16,5	5,7
Komárom	34,1	4,2	18,5	11,4	10,9	7,0	13,9
Vas	-	-	25,4	6,9	43,4	14,7	9,6
Veszprém	21,1	6,9	19,7	18,0	11,8	8,4	14,1
Baranya	32,0	1,0	11,2	3,1	26,4	15,2	11,1
Somogy	0,1	-	35,5	0,9	26,4	26,7	10,4
Tolna	1,5	-	23,7	3,0	33,4	20,1	18,3
Zala	8,9	-	33,0	5,7	24,1	16,9	11,4
Borsod-Abaúj-Zemplén	13,7	25,3	15,2	12,1	12,7	9,5	11,5
Heves	17,3	3,0	32,8	2,2	13,9	17,7	13,1
Nógrád	14,9	10,5	28,3	0,5	18,5	6,2	21,1
Hajdú-Bihar	1,4	0,2	38,6	7,6	26,7	19,3	6,2
Szabolcs-Szatmár	-	2,0	26,5	11,8	26,5	20,9	12,3
Szolnok	2,9	-	38,3	4,5	30,4	15,5	8,4
Bács-Kiskun	2,0	1,0	33,4	3,0	30,8	23,4	6,4
Békés	2,6	0,4	24,3	1,0	34,8	24,3	12,9
Csongrád	4,3	2,0	24,0	5,0	36,5	17,5	10,7
Ország összesen	7,7	5,7	32,2	7,4	23,5	13,4	10,1

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 1985 (KSH, Budapest 1986) és saját számítások.

4.3. táblázat

Iparszerkezeti távolságok a hatdimenziós lineáris térben Magyarország 10 megyéje + a főváros viszonylatában

	Budapest	Pest	Fejér	Győr- Moson- Sopron	Komárom- Eszter- gom	Vas	Veszprém	Baranya	Somogy	Tolna	Zala
Budapest	0,0	7,3	27,5	20,2	44,4	30,5	35,6	47,7	23,9	28,7	18,4
Pest		0,0	29,8	20,1	42,8	29,8	33,8	45,7	19,7	24,9	14,9
Fejér			0,0	33,3	35,4	42,3	29,7	41,4	33,9	36,4	28,7
Győr- Moson- Sopron				0,0	48,0	15,1	40,8	42,1	14,4	14,2	16,2
Komárom- Esztergom					0,0	48,6	14,8	21,0	46,9	43,1	34,2
Vas						0,0	41,1	39,1	23,9	12,2	22,7
Veszprém							0,0	22,6	39,7	35,7	27,3
Baranya								0,0	41,8	34,0	32,0
Somogy									0,0	15,4	14,4
Tolna										0,0	15,6
Zala											0,0

Forrás: A szerző számítása

Gazdasági tartalmú (típusú) körzetnek (a továbbiakban: gazdasági körzet) logikai közelítésben és a gyakorlat által is igazoltan az olyan, általában összefüggő térség nevezhető, amely valamely gazdasági jelenségcsoport vagy kapcsolatrendszer szempontjából egységként viselkedik. Tágabb értelmezés szerint tehát a különböző államok vagy azok csoportosulásai (pl. az Európai Unió) is felfoghatók gazdasági körzetekként. Gyakorlatilag azonban a fogalmat elsősorban országokon belüli térségekre értelmezik.

A gazdasági
egység

4.2.3.1. A funkcionális gazdasági körzetek

A gazdasági tartalmú körzetek legjellemzőbb csoportját azok jelentik, amelyeket kisebb-nagyobb területekre lokalizálódó, funkcionális kapcsolatok határolnak le. (Funkcionális gazdasági folyamatok e közelítésben azok, amelyek egymást feltételezik, kiegészítik, folytatják.) Legfejlettebb fokozatuknak az ún. komplex gazdasági körzetet tartották; ennek tulajdonítva a legnagyobb kiterjedést és a leggazdagabb tartalmat. (Azért indokolt a múlt idő használata, mert e típus elsődlegesen a centralizált mechanizmusban kapott irányítási funkciót. Ilyen tekintetben objektív kategória; nem sikerült azonban egyértelműen bizonyítani a gazdaság-irányítástól független létét.) Elméleti feltevés szerint a komplex gazdasági körzet jellemző vonása és megkülönböztető ismérve az, hogy a gazdaság egészének, minden jelentős elemének térbeli integrációját magába foglalja (4.3. ábra).

A komplex
gazdasági
körzet

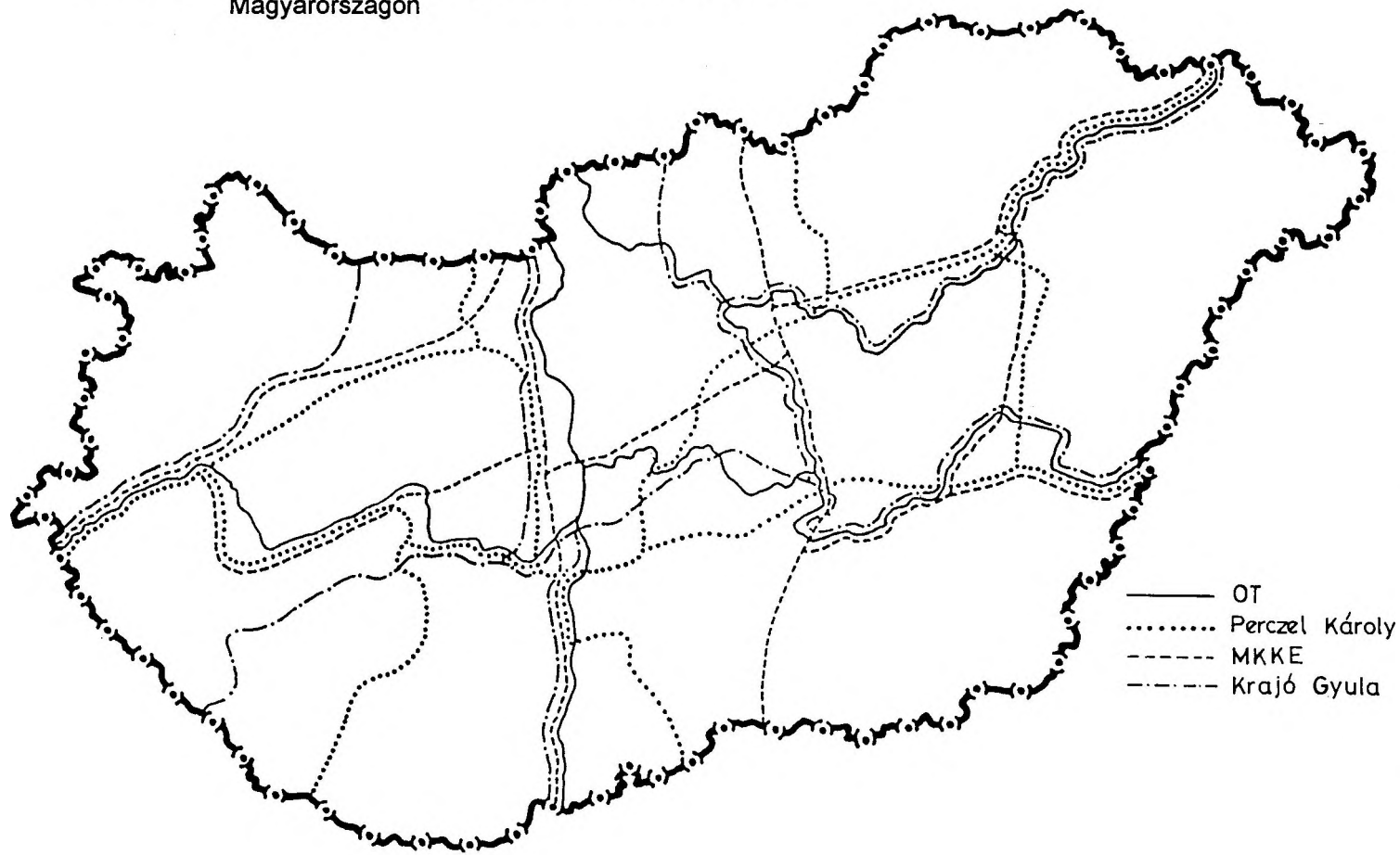
A tárgyalt gazdasági körzetek heterogén szerkezeti elemekből és szervezeti egységekből (termelő szervezetek, nagyvállalatok, ágazatok) állnak, amelyek egymással funkcionális kapcsolatban vannak. A gazdasági kapcsolatok funkcionális jellege részben az áruk, a szolgáltatások, az információk, a termelési tényezők (munkaerő, tőke) belső áramlásában nyilvánul meg, ami nem zárja ki a jelzett tényezők külső, gazdasági körzetek közötti cseréjét, mint funkcionális megnyilvánulást, hiszen ez utóbbi révén illeszkedik a területi egység a földrajzi munkamegosztásba, határozódik meg szerepe a nemzetgazdaság egészében. A belső erőforrások kombinált felhasználása részben a külső (input-output jellegű) kapcsolatok fenntartása, részben - az előzőtől nem elválaszthatóan - a komplex gazdasági körzet lakosságának lehetőség szerinti minél magasabb színvonalú ellátása érdekében történik.

Belső
áramlások,
külső
kapcsolatok

A komplex gazdasági körzet elméleti ismérvei közül elsőként a termelési specializáció említhető. Az ország területén elhelyezkedő körzetek természeti, gazdasági, társadalmi adottságai különböznek, az erőforrások mennyisége, választéka és egymáshoz való viszonya a különböző körzetekben eltérő. Más és más komparatív előnyök (illetve hátrányok) szerint fejlődnek; így kialakul azok sajátos termelési profilja, aminek alapján illeszkednek az országos és a területi munkamegosztásba. A specializációt képviselő ágazatok, gyártási ágak adják a körzet ipari és mezőgazdasági termelésének nagyobb részét, és képezik a gazdaság struktúrájának vázát, ami döntően befolyásolja a többi ágazat fejlődését, a körzet külső kapcsolatainak jövőbeni alakulását. A specializációt azon gyártási ágak határozzák meg, amelyek az országos átlagot jelentősen meghaladó arányt képviselnek a körzet termelésében és külső áruforgalmában. A körzet gazdasági struktúrájának vázát képező ágazatok és azok működésének hátterét jelentő tevékenységek együttesen hozzák létre a területi termelési komplexumot, amely a körzet távlati fejlődésének meghatározó tényezője.

A termelési
specializáció

4.3. ábra A fontosabb gazdasági körzetbeosztási tervezetek Magyarországon

Az előző fogalom átvezet a szóban forgó gazdasági körzet másik alapvető ismérvéhez, nevezetesen a komplexitáshoz. A specializációt képviselő gyártási ágak mellett fontos szerep jut az azokat kiegészítő, működésüket lehetővé tevő tevékenységeknek (ipari háttér, egyéb háttérágazatok, infrastruktúra), valamint a körzet lakosságának ellátását célzó termelésnek, szolgáltatásnak. A specializáció és a komplexitás ismerve - a vonatkozó elmélet szerint - nem mond ellent egymásnak, mivel az előbbi főként a gazdasági körzet külső kapcsolataira, illetve az azokat hordozó gazdasági tevékenységekre értelmezendő, az utóbbi pedig a területi egység belső viszonyaiban megnyilvánuló kiegyensúlyozottságot jelent. A komplexitás elve ezen túl magába foglalja az erőforrások optimális kombinálását és hatékony felhasználását is. A komplex gazdasági körzet irányítási alkalmazását tekintve indokolt kiemelni a következőket: A körzet (rajon) létrehozásának gondolata a Szovjetunióból, az 1920-as évek elejéről származik; A GOELRO-tervet nagy gazdasági körzetek szerint dolgozták ki. Maga a megszületés jelzi a rajon (fogalom) kettős meghatározottságát. Ennek egyik oldala az, hogy eredetileg nagy kiterjedésű és alacsony intenzitású gazdasági tér felosztására használták; így sem elvi, sem gyakorlati problémát nem okozott az elhatárolás. Közép-európai alkalmazásukat a gazdaság-irányításban akadályozta az eltérő feltételrendszer. Jellemző példa, hogy Magyarországon az erre irányuló kísérletek - a társadalmi berendezkedés és a gazdasági mechanizmus hasonlósága ellenére - erőltetettek voltak és meddők maradtak.

Az elméleti felfogásból kiindulva a komplex gazdasági körzethez képest a gazdaság alacsonyabb szintű térségi integrációja áll a funkcionális körzetek másik típusa, a vonzáskörzet mögött (4.4. ábra).

Tartalmát kevesebb gazdasági tényező sajátos kapcsolata határozza meg, ez befolyásolja a csoporthoz (kategóriához) tartozását, kiterjedését, elhatárolásának módját is. A vonzáskörzet, formáját tekintve olyan képződmény, amely részben egy (kivételes esetben több) központi településsel (centrummal) rendelkezik; részben a körülötte elhelyezkedő, vonzott településekből (periféria) áll. A funkcionális vonzáskörzetek között is vannak nagyságrendi (hierarchikus) fokozatok (hasonlóan a komplex gazdasági körzetek belső tagolódásához, amelyre itt nem térünk ki). Így pl. beszélhetünk alsó-, közép-, felsőfokú vonzáskörzetről. Jellemző fokozat a középfokú vonzáskörzet, amelyben a centrum és a periféria között az újratermelési folyamat tipikus mozzanataira kiterjedő kapcsolatok vannak, azok intenzitása eléggé nagy ahhoz, hogy egyértelmű legyen az érintett települések társadalmi-gazdasági egymásra utaltsága, a centrum és a periféria közötti funkcionális munkamegosztás jellege.

A középfokú vonzáskörzetek képződésének eredeti forrása bizonyos "városi jellegű" intézmények (szolgáltatások), mint középiskola, kórház stb. elhelyezkedése a centrumban ("városban"), amely intézmények szolgáltatásait a környező települések (periféria) lakói is igénybe vesznek (4.5. ábra).

Ez a modell viszonylag tisztán meghatározott településhálózati viszonyok között érvényesül. Jellemző közege az alacsony, illetve közepes népsűrűségű, aránylag kis településekkel (falvakkal) megközelítőleg egyenletesen fedett terület, amelyből ugyancsak szabályos távolságra nagyobb népesség-koncentrációk, városok emelkednek ki.

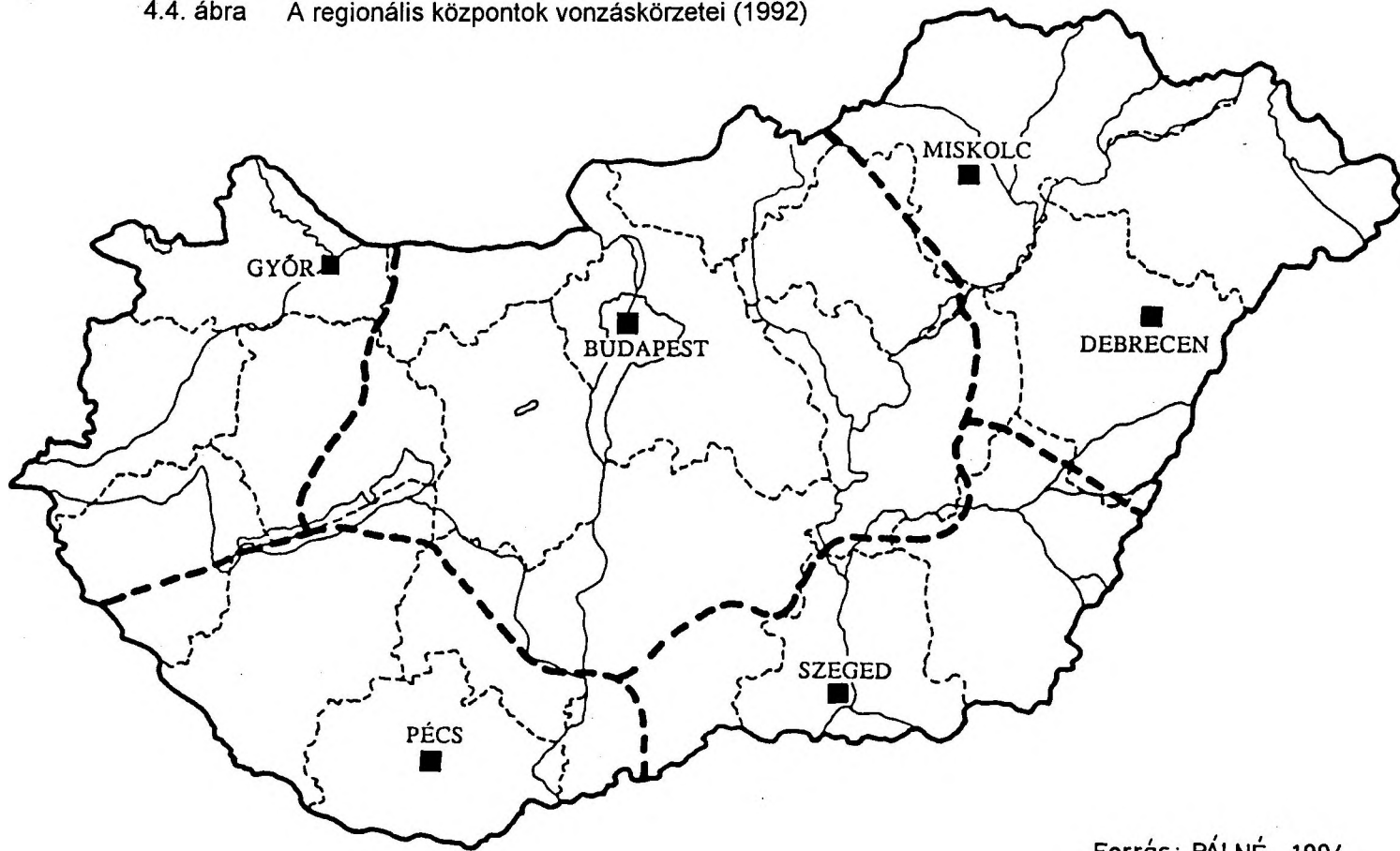
A komplexitás

A rajonizálás

A vonzáskörzet

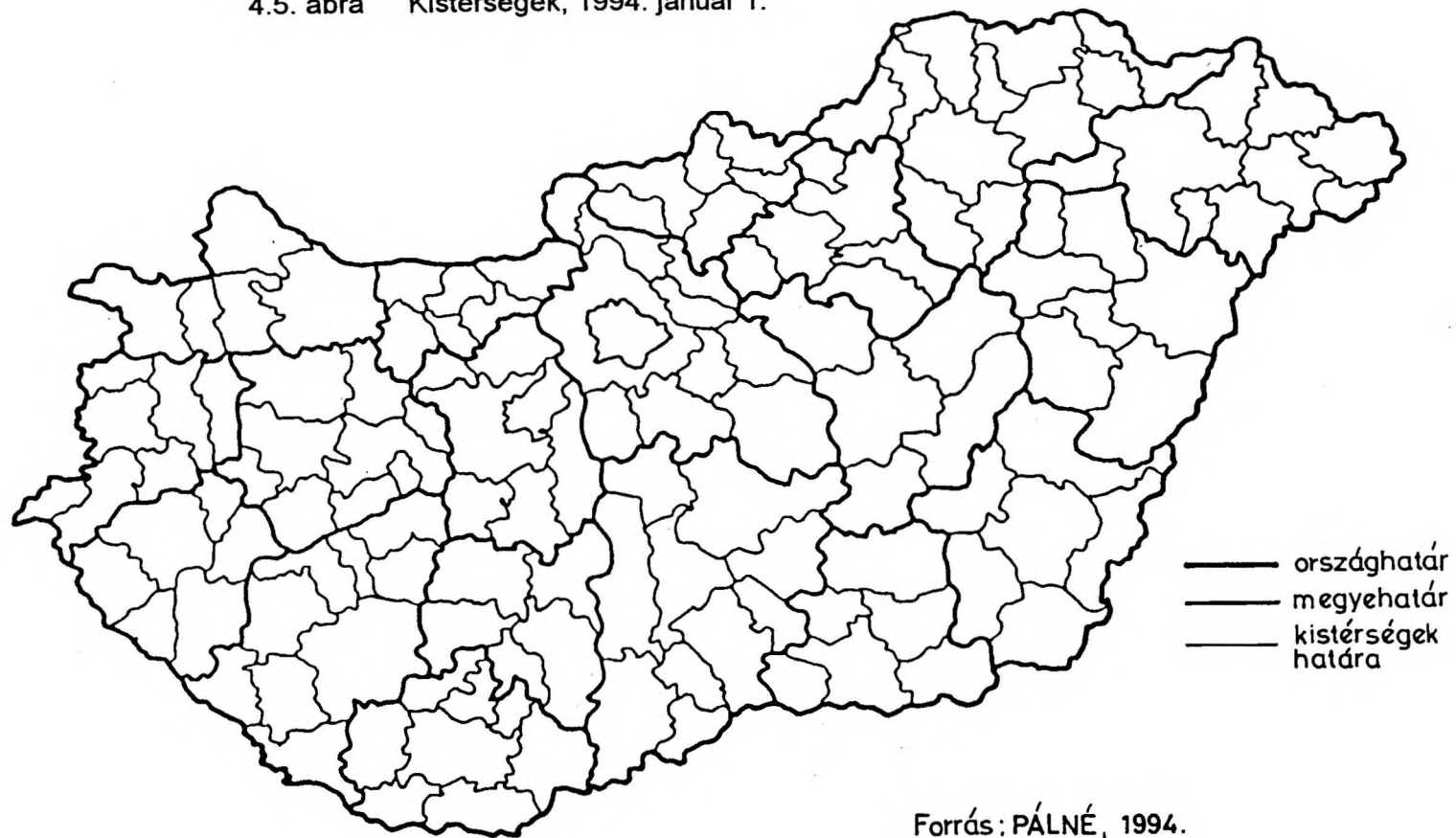
A középfokú vonzáskörzet

4.4. ábra A regionális központok vonzáskörzetei (1992)

Forrás: PÁLNÉ, 1994.

4.5. ábra Kistérségek, 1994. január 1.

Forrás: PÁLNÉ, 1994.

Nagy népsűrűségű térségeken, különösen ahol az agglomerációs fejlődés (a települések funkcionális és fizikai összeolvadása) jelentősebb szerepet kap, a középfokú vonzaskörzetek szerepe gyengül.

Bizonyos szolgáltatások vonzaskörzetet generáló szerepe mellett az iparosítás is hasonló típusú folyamatokat indított el és táplál, amelynek alapja a hagyományos települési funkciók megbomlása és megosztása több település, más közelítésben a vonzaskörzeti centrum és a periféria között. A hagyományos településben ugyanis jellemzően egyensúlyban volt egymással a termelési (munkahelyi) és a munkaerő újratermelési (szolgáltatási, lakóhelyi) funkció.

Az egyensúly megbomlása, amelynek egyik alapmotívuma a munkahelyek központi tömörülése mellett a lakóhelyek több közigazgatási településben való szétszórótt elhelyezése, hazánkban is a közelmúlt évtizedekben megvalósult gyors iparosodásra vezethető elsősorban vissza. Az ingavándorlás az ország központi települései (városai) körül jól körvonalazódó vonzaskörzeteket jelöl meg. Kiindulva azon felfogásból, amely szerint a település kritériumai közé tartozik a munka- és a lakóhelyek bizonyos egyensúlyi viszonya, az említett formáció nem vonzaskörzet, hanem a központi település szétterjedése környezetére, mintegy belenövése abba.

A munkahely és a lakóhely szétválása

A fenti, elméletileg indokoltnak tekinthető településföldrajzi felfogás ütközik a települések közigazgatási fogalmával, amely adminisztratív (és nem funkcionális) határokkal konkretizálja azokat, választja el a különböző településeket egymástól. A valóságos társadalmi-gazdasági integrációk által egységgé szervezett terület e szinten kerül először ellentmondásba a közigazgatási határokkal. Munkaerő-vonzaskörzetről tehát a települések közigazgatási fogalma alapján lehet beszélni. A valóságos területi folyamatok oldaláról a vázolt eset úgy definiálható korrekten, hogy a központi település a termelési tényezők településközi átcsoportosulása révén belenőtt a centrálisan szervezett szolgáltatások által generált vonzaskörzetébe; azzal elválaszthatatlan egységet alkot. A reálfolyamatokat követő közigazgatási beosztás esetén az alapszintű adminisztratív egység a megnövekedett "település" lenne (közelítően a korábbi városkörnyéki felfogáshoz igazodva).

Az adminisztratív hatások

A tárgyalt funkcionális gazdasági körzetek elhatárolásának módszerei csak részben alakultak ki és alkalmazhatók megnyugtatóan. A komplex gazdasági körzet két fő kritériuma, nevezetesen a specializáció és a komplexitás, nem ad támpontot ahhoz, miként kell az ilyen körzet határát megvonni. Kétféle nézetet képviselnek a kutatók ebben a tekintetben. A rajoniskola képviselői a komplex gazdasági körzet objektív léte mellett érvelve, de belátva a módszertani nehézségeket, hajlanak a kompromisszumra. Ez részint abban nyilvánul meg, hogy egyetlen vonal helyett szűkebb vagy szélesebb sávokkal jelölik a körzetek közötti határokat, amelyekben azok esetleg áthatnak egymásba. Más oldalról lehetségesnek tartják, hogy a nevezett gazdasági körzetek a sokkal könnyebben kezelhető vonzaskörzetekből épüljenek fel. Így azok elhatárolása részben visszavezethetővé válik a vonzaskörzetek határainak megvonására.

A specializáció és a komplexitás

A vonzaskörzetek konkrét meghatározása elméletileg sokkal egyszerűbb, jóllehet a gyakorlatban ehhez is fűződhetnek nehézségek. Ama vonzaskörzetek esetében, amelyeket a magasabb fokú szolgáltatások hoznak létre, "csak" azt kell megállapítani, hogy az adott szolgáltatást nyújtó intézmények tevékenysége mely településekre terjed ki. Hasonló módon kezelve a napi ingázást (és azt formailag vonzaskörzetet képező tényezőnek tekintve)

A vonzaskörzetek elhatárolása

ugyancsak megállapítható, hogy az adott centrumba mely településekből járnak be dolgozni. A lehatárolás problémája részint abban jelentkezik, hogy a különböző szolgáltatásokat nyújtó intézmények kisebb-nagyobb mértékben eltérő településkörre terjeszthetik ki tevékenységüket, így "interpoláció" útján jelölhető ki az együttes, közelítő határ. Más oldalról, a vonzásoközponttól távolodva annak vonzó hatása gyengül, így a periféria széle felé haladva növekedhet azon lakosok aránya, akik az adott szolgáltatást valamely szomszédos centrumban veszik igénybe. Így tehát a vonzásokörzetek érintkezése sem vonalas, inkább sávos formát ölt, és a szomszédos egységek kisebb-nagyobb mélységben áthatnak egymásba. Vannak egzakt módszerek is az elméleti határok megállapításához, amelyek alapja a NEWTON-féle gravitációs törvény (lásd V. fejezet).

4.2.3.2. Gazdasági tartalommal rendelkező további körzetek

Ezeket a funkcionális körzetektől (amelyek a gazdasági tevékenységek egymást folytató és kiegészítő jellege alapján térségi integrációkként jelennek meg) az különbözteti meg, hogy tartalmuk a gazdaság egyes tipikus jelenségei (amelyek a konkrét vizsgálat szempontjai szerint változhatnak), illetve az irányítás - ezen belül főként az ágazati irányítás - sajátos szempontjai határozzák meg. Az előbbiből adódó különbség továbbá, hogy a funkcionális körzetek objektív jellegűek, szemben a többi gazdasági tartalommal rendelkező körzettel, amelyek a felhasználás, jelen közelítésben az irányítás szempontjaira érzékenyek. E csoportból két típust emelünk ki, a meghatározott ismérvek alapján hasonló vagy azonos (homogén) körzeteket, illetve az elsődlegesen irányítást szolgáló területi egységeket. A homogén térségek elhatárolásának értelmét gazdaságpolitikai szempontból pl. az adja, hogy a gazdaságirányítás más és más eszközöket alkalmazhat eltérő szerkezetű, fejlettségű stb. térségek befolyásolására; más oldalról az említett szempontokból homogén térségek azonos módon reagálnak a gazdaságpolitikai beavatkozásra.

A homogén
térségek

Sajátos ismérvek alkalmazására kerül sor akkor, amikor azt vizsgálják, hogy az egyes gazdasági ágaknak vagy a gazdaság egészének a fejlettsége területileg hogyan különbözik; az azonos fejlettségi szinten levő térségeket tekintik egy körzethez (kategóriába) tartozónak, függetlenül attól, hogy a nevezett területek esetleg több, egymástól elkülönült foltot képeznek, vagyis a fejlettség szintje alapján határoznak el homogén zónákat. Így pl. megkülönböztethetők gazdaságilag fejlett, közepesen fejlett és elmaradott, vagy iparilag erősen, közepesen, gyengén fejlett stb. térségek. Az ilyen elhatárolási feladat viszonylag egyszerű, mivel egyetlen egyszerű vagy összetett ismérv alapján lehet azt megoldani. Gyakran azonban a homogén csoportokba tartozást több ismérv egyidejű fennállása mellett és figyelembevételével kell megállapítani. Ilyen eset pl. az, amikor a gazdasági szerkezet szempontjából homogén térségek meghatározása a feladat, mivel a struktúra jellemzése egyidejűleg több mutatószám alkalmazásával történik. Ha "n" számú ismérvvel jellemzett gazdasági szerkezetű területeket vizsgálnak és osztályoznak, a feladat úgy is megfogalmazható, hogy az "n" dimenziós térben mely területi egységek (megyék, települések stb.) vannak közel egymáshoz, illetve távol egymástól. A kérdést részletesen tárgyalta a 4.2.2. pont.

Az ismérvek
kapcsolata

Az elsődleges irányítást szolgáló területi egységek tárgyalásakor két esetet (típust) kell megkülönböztetnünk. Először is utalni kell arra, hogy az említett célra felhasználhatják a már tárgyalta funkcionális vagy homogén körzeteket; másodsor az ágazati irányítás számára minden objektív kritériumtól független térségek határolhatók le, kizárólag az egyedi irányítási feladat sajátosságait és racionalitási követelményeit figyelembe véve. Az elsődlegesen irányítási célra alkalmazott körzetek egy része komplex feladattal rendelkezik, nem kizárva a gazdaságirányítást sem, más részük kizárólagosan ágazati célt szolgál. Az előbbiekhöz tartoznak a területi államigazgatási egységek, mint adminisztratív körzetek, nevezetesen a községek, városok (úgy is mint helyi önkormányzatok), megyék, tartományok, államok stb. Az utóbbiakhoz a "tisztán" ágazati körzetek sorolhatók.

Az elsődleges irányítás területi egységei

A területi államigazgatási egységek formailag vonzáskörzeti elven működnek, ami azt jelenti, hogy a központban (székhelyen) települt igazgatási intézmények az adminisztratív körzetre terjesztik ki hatáskörüket. Az irányítási feladat ez esetben túlhaladja a gazdaságot (az általános gazdasági mechanizmus jellegétől függően mélyen vagy kevésbé mélyen hatolva be abba), sőt esetleg nagyobb súllyal esnek latba a "tisztán" társadalomirányítási feladatok. A szélesebb körű társadalomirányítás arra épül, hogy az államhatalom és az államigazgatás megoszlik központi és területi hatókörök között. A területi központokban működő szervek részben hatalmi, népképviselői szervek, amelyek meghatározott döntési kompetenciával rendelkeznek, részben területi államigazgatási szervek, amelyek a helyi (területi) döntések végrehajtásán túl gondoskodnak a központi határozatok (törvények) helyi alkalmazásáról (4.6. ábra). Fontos hangsúlyozni, hogy a területi államigazgatási egységek, mivel bizonyos gazdaságirányítási funkcióval is rendelkeznek, egyben gazdasági körzetek is.

Az államigazgatási egységek

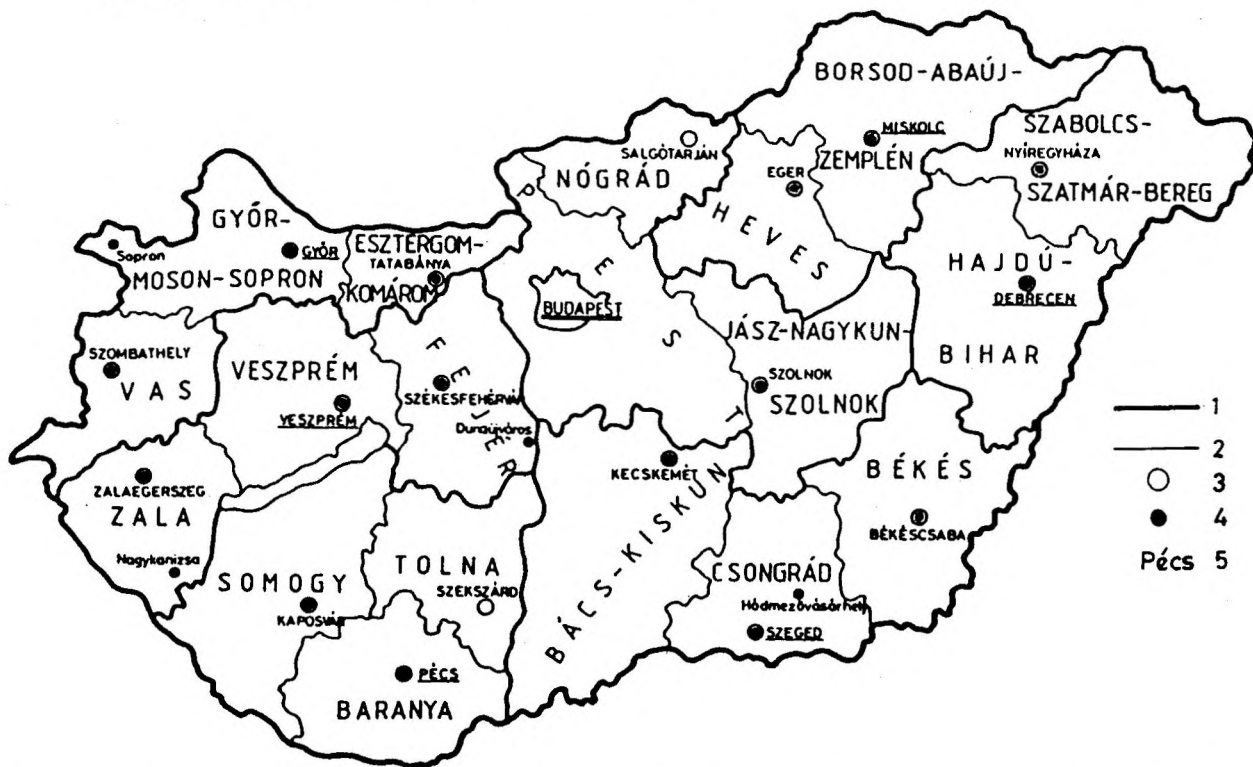
A komplex tartalmú adminisztratív körzetek általában több lépcsős rendszert alkotnak; a lépcsők száma függ az adott ország nagyságától, népsűrűségétől, a politikai berendezkedés jellegétől, illetve a hatalommegosztás elvétől és alkalmazott gyakorlatától.

Az elsődlegesen irányítási célt szolgáló körzetek másik alaptípusa az ágazati körzet, amely eszköz ahhoz, hogy a gazdaság egy-egy részének, viszonylag homogén tevékenységcsoportjának térbeli kapcsolatait figyelemmel kísérjék, illetve szabályozzák. Jóllehet az ágazati körzet tipikusan a gazdaságirányítás eszköze, gyakori a példa, hogy ezt az eszközt a társadalmi élet széles szféráiban alkalmazzák. Ebben a tekintetben érdemesnek kiemelést az egyházmegyék, egyházkerületek, a területi katonai parancsnokságok, a rendőrkerületek stb. Tipikus irányítási tevékenységek, amelyek igénylik az ágazati körzetek alkalmazását: közúti, vasúti, vízügyi, tanügyi, pénzügyi, környezetvédelmi, munkaügyi, posta-, távközlési igazgatás (4.7. ábra), erdőfelügyelet stb.

Az ágazati körzetek

Mind az adminisztratív, mind az "ágazati" körzetek léte és felhasználása több évszázados múltra tekint vissza, jóllehet számuk a múlt századtól kezdve gyarapodott erőteljesen.

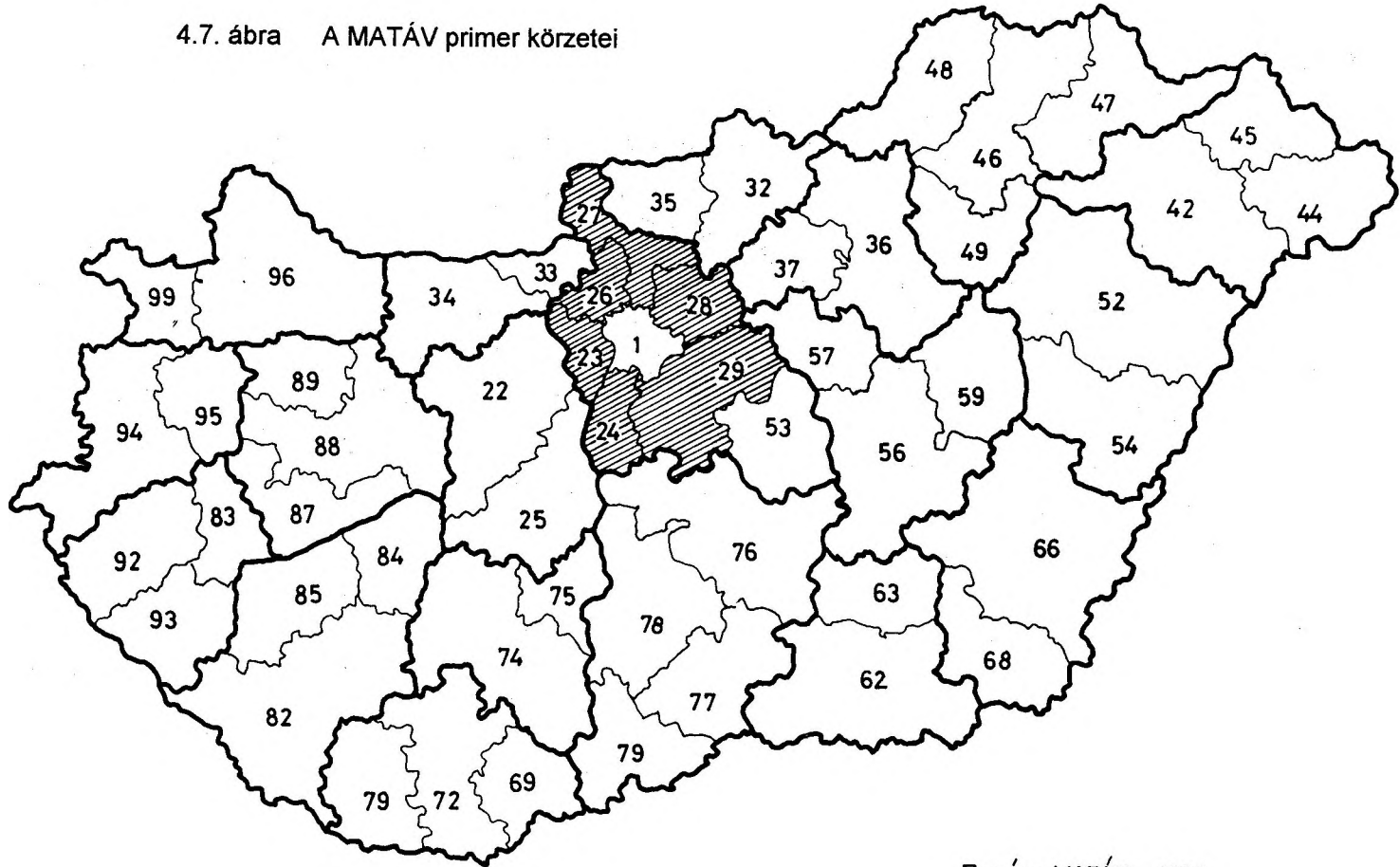
4.6. ábra A középszintű közigazgatás területi egységei 1990-1994 között

1. Köztársasági megbízott működési területének határa; 2. megyehatár; 3. megyeszékhely; 4. megyei jogú város; 5. köztársasági megbízott székhelye

Forrás: TÓTH, PERCEL, 1994.

4.7. ábra A MATÁV primer körzetei

Forrás: MATÁV, 1994.

4.3. A térségi gazdasági kapcsolatok modellezése

A területi gazdasági kapcsolatok leírására, számszerű kifejezésére - a területi szerkezetek vizsgálatához hasonlóan - az egyszerűbb és bonyolultabb módszerek széles tárháza áll rendelkezésre. A legegyszerűbbek közé tartozik az egyes árufeleségek területi áramlásának táblázatba foglalása (mely területi egységből, mely területi egységbe, milyen mennyiségű árut szállítanak pl. egy év alatt), esetleg grafikus ábrázolása (térképen, szalagdiagrammal stb.). Az alkalmazandó módszert az elemzési célnak megfelelően kell kiválasztani, kialakítani. A lehetséges gazdag választék között található egy olyan közelítés, ami alkalmas arra, hogy az egyes területek külső (más térségekkel alkotott) gazdasági kapcsolatait azok belső szerkezetével összefüggésben írja le. Részletesebben ezzel foglalkozunk.

A területi áramlások vizsgálata

4.3.1. Az ágazati kapcsolatok mérlege

Valamely gazdasági rendszer kapcsolatai felírhatók olyan táblázatos formában, ami tartalmazza az egyes ágazatok teljesítményének termelést szolgáló részét (a táblázat sorai) úgy hogy egyúttal elosztja is azt a felhasználó ágazatok között (a táblázat oszlopai). Az alkalmazott modell a kettős könyvelés elvén épül fel. A termelő fogyasztást szolgáló termelés kiegészítve a végső felhasználással (exporttal) képviseli a kínálati oldalt; ugyanezen ágazatok termelő felhasználása + az import jelöli a keresletet.

A modellt az ágazati kapcsolatok mérlegének, vagy input-output (ráfordítás-kibocsátás) mérlegnek nevezik, amelynek egyik lehetséges változat szerinti egyszerűsített sémáját a 4.8. ábra mutatja be.

A sémában kitüntetett szerepet kap az ún. "belső négyzet", ami a termelő fogyasztást, illetve annak ágazati-technikai meghatározottságát számszerűsíti. A modell logikája szerint a teljes kibocsátás felírható a termelésre történt ráfordítások és a végső felhasználás összegeként.

Input-output mérleg

A belső fogyasztás

$$x_i = \sum_j x_{ij} + y_i ; \text{ ahol}$$

x_i = a teljes kibocsátás vektora

x_{ij} = az i-edik ágazat termeléséből a j-edik ágazatra eszközölt ráfordítás mátrixa

y_i = a végső felhasználás vektora

A fenti alapséma különféle számítások kiindulópontja lehet. Ha az i-edik ágazat termelésére a j-edik ágazatban eszközölt ráfordításokat (x_{ij}) elosztjuk a j-edik ágazatban realizált teljes felhasználással ($\sum_j x_{ij}$), akkor megkapjuk az egységnyi termelésre jutó (fajlagos) ráfordításokat ágazati megoszlás szerint (a_{ij}). Tehát:

Összefüggések

$$\frac{x_{ij}}{\sum_j x_{ij}} = a_{ij} ; \text{ amit átalakíthatunk}$$

4.8. ábra A megyékre szerkeszthető területi ágazatközi mérleg általános sémája

KIBOCSÁ- TÁS RÁFOR- DÍTÁS	TERÜLETI TERMELŐ ÁGAZATOK	n	VÉGSO FELHASZNÁLÁS						ÖSSZES KIBOCSÁ- TÁS		
			S ₁	TERÜLETI FOGYASZTÁS	KISZÁLLÍTÁS					S ₃	S ₄
					1	S _k	m	S _k			
1	1	1	1	1	1	1	1	1			
	$\frac{X}{(n \times n)}$		$\frac{F}{(n \times v)}$	$\frac{K^1}{(n \times n)}$		$\frac{K^m}{(n \times n)}$					
BESZÁLLÍTÁS	$\frac{B^1}{(n \times n)}$										
	$\frac{B^m}{(n \times n)}$										
NEM ANYAGJELLE- GÜ RÁFORDÍTÁSOK	$\frac{W}{(z \times n)}$										
ÖSSZES RÁFORDÍTÁS											

JELMAGYARÁZAT:

n = ÁGAZATOK 1 ≤ i, j ≤ n
 m = TERÜLETEK k = 1, ..., m
 z = NEM ANYAGJELLEGŰ RÁ- l = 1, ..., z
 FORDÍTÁSI ELEMEL
 v = A TERÜLETI FOGYASZTÁS h = 1, ..., v
 ELEMEL

X ELEME x_{ij} = j-EDIK TERÜLETI ÁGAZAT ANYAGFELHASZNÁLÁSA
 A TERÜLET I-EDIK ÁGAZATÁBÓL

B^k ELEME b_{ij} = A TERÜLET j-EDIK ÁGAZATÁHOZ TÖRTÉNT BE-
 SZÁLLÍTÁS A k-ADIK TERÜLET I-EDIK ÁGAZATÁBÓL

W ELEME w_{ij} = A TERÜLET j-EDIK ÁGAZATÁBAN JELENTKEZŐ
 I-EDIK NEM ANYAGJELLEGŰ RÁFORDÍTÁS

F ELEME f_{ih} = A h-ADIK TERÜLETI FOGYASZTÁSRA TÖRTÉNŐ
 KIBOCSÁTÁS AZ I-EDIK TERÜLETI ÁGAZATBÓL

K^k ELEME k_{ij} = A k-ADIK TERÜLET j-EDIK ÁGAZATÁBA TÖRTÉNŐ
 KIBOCSÁTÁS A TERÜLET I-EDIK ÁGAZATÁBÓL

S = AZ EGYES BLOKKOKHOZ TARTOZÓ ÖSSZEGZÉS

a következő formára:

$$a_{ij} \cdot \sum_j x_{ij} = x_{ij}$$

Az összefüggést behelyettesítve a korábbi egyenletbe, az alábbi formát kapjuk:

$$x_i = a_{ij} \cdot \sum_j x_{ij} + y_i ; \text{ ami azt jelenti,}$$

hogy a fajlagos ráfordítások mátrixának (a_{ij}) és az ágazatonkénti teljes ráfordítás vektorának a szorzata

$$\sum_j x_{ij},$$

kiegészítve a végső felhasználás vektorával, adja a teljes kibocsátás vektorát (x_i). A képlet egyszerűsített formában is kifejezhető:

$$X' = AX + Y$$

Az ágazati kapcsolatok mérlegét az 1930-as években LEONTIEF orosz, majd Amerikában élő közgazdász dolgozta ki és nemzetgazdasági elemzésekre alkalmazták azt. Kedvező eszköznek bizonyult a gazdaság mélyebb szerkezeti összefüggéseinek feltárására, elemzésére, így többek között annak feltárására is, hogy a végső felhasználás adott (tervezett) szerkezetéhez milyen ágazatközi kapcsolatok tartoznak stb. Az input-output modelleket a területi struktúrára a II. világháború után kezdték alkalmazni.

LEONTIEF

4.3.2. Az ÁKM alkalmazása területi vizsgálatokra

A vizsgálandó (gazdasági rendszerként kezelt) területi egységek gazdaságának általában jellemző és számszerűen is kifejezhető sajátossága, hogy a gazdasági tevékenység meghatározott ágazati megoszlást mutat, amelynek háttérében az adott térségek eltérő erőforrás-kombinációja, technológiai szerkezete áll. A termelés (szolgáltatás) mennyisége és választéka (mint kínálat) szembekerül az adott területen jelentkező, termelőeszközök és fogyasztási cikkek stb. iránt megnyilvánuló kereslettel. A kínálat és a kereslet eltérését (mint belső egyensúlyhiányt) a térség külső gazdasági kapcsolatai (meghatározott áruk exportja, illetve importja) szüntetik meg. Az ágazati kapcsolatok mérlege úgy ruházható fel regionális tartalommal, hogy a fajlagos ráfordítások mátrixa (R) a vizsgált térség termelésének ágazati kapcsolatait fejezi ki; az eredetileg végső fogyasztásnak tekintett Y vektor reprezentálja a területen kívüli felhasználást (mint exportot), valamint a területi felhasználást és a fogyasztást. A regionális input-output mérleg formája lényegében megegyezik az ágazati kapcsolatok mérlegének formájával (az együttható mátrixot az eltérő tartalom miatt R -rel jelöljük, mivel az nem csupán a belső termelésre, hanem a teljes kibocsátásra jutó fajlagos belső ráfordítást mutatja).

A területi
tartalom

$$X' = RX' + Y$$

A fenti kifejtésből a következők származtathatók:

$$X' - RX' = Y$$

$$X' (1-R) = Y$$

A külső kapcsolatokat reprezentáló Y vektor és a térség teljes kibocsátásának vektora között tehát közvetlen számszerű összefüggés van. Ennek alapján megállapítható pl., hogy meghatározott mennyiségű és minőségű árukat (szolgáltatásokat) tartalmazó jövőbeni exportteljesítményhez milyen területeken belüli gazdasági teljesítmény tartozik és viszont.

Külső
kapcsolatok

A bemutatott egyszerű regionális input-output mérlegek gyakoribb kidolgozása mellett történtek nemzetközi szinten kísérletek az ún. interregionális input-output modellek kidolgozására is a gazdasági kapcsolatok nagyobb térségi összefüggésben, nagyobb horizontális tagoltságban való megjelenítésének, számszerűsítésének igényével.

Interregionális
input-output
mérleg

Interregionális input-output mérlegek készítésére a nemzetközi gyakorlatban is ritkán kerül sor, azok rendkívül nagy és nehezen kielégíthető adatigénye miatt.

A gazdasági szerkezet és a területi kapcsolatok modellezésére a területi input-output mérlegeket változatos formákban alkalmazzák; itt csak az alapgondolat és néhány általános jellemző áttekintésére van mód. A mérlegek az idők folyamán tartalmilag jelentősen fejlődtek. Kezdetben szigorúan a gazdasági szférában mozogtak. A koreai területi input-output modelleket erőteljesen korlátozta az adatok szegényessége. ISARD (1951) modellje előbb egy körzetre készült el, majd azután tett kísérletet az interregionális és multiregionális modellek prototípusának kidolgozására (4.9. ábra).

Az input-output
modellek
alkalmazása

A fejlődés jellemző mérföldköve volt, amikor más, nagyobb modellekkel kombináltan jelentek meg a regionális input-output mérlegek, azoknak központi elemcsoportját, mintegy a motorját képezve. Ebbe a fejlődésvonalatba esik, hogy a gazdasági, a népességi, a környezeti összefüggéseket közös modellben fejezik ki. Ezzel kilépnek a szűken értelmezett gazdasági térből; az alkalmazott eljárás a területi szerkezet szélesebb körű kapcsolatrendszeréhez szolgál hathatós eszközül.

Általánosságban is igaz, hogy a regionális input-output modellek kidolgozása - nemzetközi gyakorlat szerint sem - nem rendszeres; inkább egy-egy kutatási feladathoz kapcsolódik, szemben az országos szinten készített mérlegekkel. Ennek - az adatok előállítási, beszerzési nehézségei mellett - az is az oka, hogy a területi modelleket illetően jóval kisebb a hivatalos (kormányzati) igény, mint az országos mérlegek iránt.

A területi input-output modellek magyarországi alkalmazására több példát találunk. Az első kísérletek közé sorolható Vas megye ágazati kapcsolati mérlegének kidolgozása, részben a területi statisztikai igényekből kiindulva az 1960-as évek második felében (KOVÁCS 1968). Ugyanezen időszakban készült el a kazincbarcikai körzet iparának input-output modellje (KÓRÓDI 1968). E kísérletek után a módszer gyakorlati alkalmazásának kifejtett esetét jelenti a budapesti agglomerációra kidolgozott mérlegrendszer (FODOR-ILLÉS-BOGNÁRNÉ 1970). Egyebek között a szerzők kimutatják, melyek azok a fővárosi iparcsoportok, amelyek nagy arányban használják fel más budapesti ágazatok termékeit.

Magyar
területi
input-output
modellek

4.9. ábra A multiregionális INPUT-OUTPUT tábla (Isard modell)

Input ↓ Output		Közbenő felhaszn. (területközi és ágazatk.száll.)					Végő felh. az összes régióhoz		Össz. outp.
		Régió 1	Régió 2	Régió m	Σ	Önálló eqys	Σ	
		Ágazatok 1/2 n	Ágazatok 1:2 n	Ágazatok 1:2 n				
Régiókon belüli ráford. és szállít.	Ágazatok 1								
	2								
	⋮								
	n								
	Σ								
Régiókon belüli ráford. és szállít.	Ágazatok 1								
	2								
	⋮								
	n								
			I. négyzet				II. négyzet		
Régiókon belüli ráford. és szállít.	Ágazatok 1								
	2								
	n								
Elsőd. ráford.	Nem kompetitív import								
	Nem anyagjell. ráford.								
	1								
			III. négyzet						
Össz. input									

Forrás: RECHNITZER, 1984.

Feltárják, számszerűsítik a fővárosi és a vidéki ipar kapcsolatait, különös tekintettel a budapesti ipar vidéki nyersanyagbázisaira, az ebből adódó decentralizációs lehetőségekre. A felsorolt kezdeményezéseket a későbbi években csak szórványos vállalkozások követték, a már említett korlátozó tényezők miatt. Kiemelhető az 1980-as évek első felében készült vizsgálat a Dél-Dunántúlra, ami elemzi a térség területi munkamegosztásban elfoglalt helyét, számszerűsíti a belső ágazati szerkezetet, rámutat a vizsgált körzet sajátosan perifériális helyzetére (RECHNITZER 1984).

4.4. A gazdaság területi hatékonysága

A gazdasági hatékonyság fogalma általában az erőforrások felhasználásának eredményességét jelenti, vagyis azt, hogy adott erőforrás-tömeg ráfordításával milyen gazdasági eredményt érnek el. A ráfordítások sokféle fajtáját két általánosított (absztrakt) formára vezetik legtöbbször vissza; az élőmunka, vagy munkaerő-felhasználásra, illetve a tárgyasult munka-, vagy tőkeráfordításra. Kivételt képez, ha valamely ráfordításfajta sajátos gazdasági szerepénél fogva nem sorolható be az egyik általánosított formába se (pl. a mezőgazdasági termelés esetén a föld); ettől az esettől azonban eltekintünk. Az erőforrások felhasználása a termelésben mindig kombináltan történik; ebben a tekintetben jelentős ismérv a tőke és a munkaerő egymáshoz viszonyított aránya, ami szoros kapcsolatban van az alkalmazott technológia jellegével is. Utalni kell arra, hogy a hatékonyság nemcsak gazdasági, hanem társadalmi, politikai stb. tevékenységekre is alkalmazott fogalom; ezért mindig meg kell jelölni, hogy milyen hatékonyságot vizsgálunk. Mi a továbbiakban csak a gazdasági hatékonysággal foglalkozunk.

Erőforrások
és
ráfordítások

4.4.1. A termelés területi hatékonysága

A területi gazdasági hatékonyság a gazdasági hatékonyság speciális esete. Tartalmát tekintve azt jelzi, hogy az egyik térségen folyó termelés hogyan viszonyul a másik, illetve a többi terület hasonló tevékenységéhez a relatív erőforrás-felhasználást tekintve. A területi gazdasági hatékonyság vizsgálható a termelés egy-egy ágára, kiválasztott ágazatcsoportjára, esetleg annak egészére. A számszerű kifejezés, mérés feltétele, hogy a vizsgálat területi egységei szerint rendelkezésre álljanak egy oldalról a termelés eredményeit (hozamait), más oldalról a termelésre felhasznált erőforrások mennyiségét számszerűen kifejező adatok.

A gazdasági hatékonyság számszerűsítésének módszere általában a hozamok és a ráfordítások összehasonlítására, viszonyítására épül. (Ez elméletileg a területi szerkezet meghatározott elemeinek vertikális kapcsolatát értékeli, azok gazdasági tartalmú egymásra hatása szempontjából.) Az egy összegben megjelenített hozamok (mint nemzeti jövedelem, nettó termelés, társadalmi tiszta jövedelem stb.) a tört számlálójába, a munkaerő- és tőkeráfordítások pedig annak nevezőjébe kerülnek. A gazdasági hatékonysági mutató általános formája tehát:

Az egyszerű
módszer

$$H = \frac{N}{B + K} ; \text{ ahol}$$

N = hozam (pl. a nemzeti jövedelem)

B = az élőmunka-ráfordítást kifejező kifizetett munkabér

K = a lekötött tőke

A nevezőben levő két tag, bár mindkettő Ft-ban van kifejezve, nem adható össze, mivel a munkabér éves, a tőke pedig hosszabb időszakra (a teljes megtérülési időre) szóló ráfordítás. Ezen általában úgy segítenek, hogy a tőkeráfordítás egy évre jutó hányadát számítják be, elosztva a teljes összeget a várható megtérülés idejével.

A területi gazdasági hatékonyság számítására az előbbi formán alapuló, de attól tartalmilag bizonyos értelemben eltérő módszert alakítottak ki. A hozamot (számlálót) az adott szférában (pl. az iparban) realizált nemzeti jövedelem reprezentálja, a nevezőben pedig nem közvetlenül a ráfordítások, hanem a ráfordítások alapján indokolt ("elvárható") nemzeti jövedelem összege szerepel. A hatékonysági mutató általános formája tehát úgy módosul, hogy a nevezőben a bérköltség mellé egy szám kerül, ami kifejezi az élőmunka-felhasználás után keletkezett átlagos társadalmi tisztajövedelmet (a bérköltség %-ában), a nevező másik tagja, a lekötött tőke pedig szorzót kap, ami az egységnyi tőke után várható társadalmi tisztajövedelem (fajlagos) összegét jelzi. Mindez tehát képletben:

A módszer
bővítése

$$H = \frac{N}{B + (b \cdot B) + k \cdot K} ; \text{ ahol}$$

B = a tényleges nemzeti jövedelem

b = a felhasznált élőmunka alapján átlagosan várható társadalmi tisztajövedelem aránya a bérköltség %-ában

k = a lekötött tőke után átlagosan várható társadalmi tisztajövedelem aránya a tőke %-ában

Az előbbi kifejezés az alábbi formára hozható:

$$H = \frac{N}{B(1 + b) + k \cdot K}$$

A képletben a "b" gyakorlatilag a munkabérré vetített közterhet (mint a társadalmi tisztajövedelem egyik komponensének együtthatóját jelenti), ami Magyarországon az 1960-as években 0,25; az 1990-es évek elején 0,50 körül volt. A számításoknál mindig az aktuális arányt kell figyelembe venni. A "k" konkrét nagysága az összes és a munkabérré jutó társadalmi tisztajövedelem különbségéből kiindulva határozható meg (a különbség adja a tisztajövedelem tőkére eső részét). A képlet számlálójában a tényleges (statisztikailag kimutattott) nemzeti jövedelem, nevezőjében pedig a számított ("korrigált") nemzeti jövedelem áll (a munkabér és a társadalmi tisztajövedelem tényleges, illetve számított összegeként).

A vázolt módszer széles körben alkalmazható, mind az ágazati, mind pedig a területi gazdasági hatékonysági számítások végzésére (ha rendelkezésre állnak a szükséges alapadatok). A mutatószám könnyen értelmezhető és kezelhető. Átlagos hatékonyságnak az 1.000 érték felel meg; az 1.000 feletti szám relatíve magas, az az alatti pedig alacsony gazdasági hatékonyságot jelez. A 4.4. táblázat ipari ágazatsoportokra készült konkrét számítást mutat be, 1987. évi adatok alapján.

Az ágazati
hatékonyság

4.4. táblázat

A magyar ipar ágazati hatékonyságkülönbségei 1987-ben (Adatok mrd. Ft-ban)

Ágazatsoport	Tényleges nemzeti jöved.	Bérköltség	Állóeszk. bruttó értéke	Korrigált nemz. jöved.	Haté- konysá- gi mu- tató
Bányászat	56.49	13.08	124.60	37.56	1.504
Villamosener. ipar	36.23	3.81	204.43	35.14	1.032
Kohászat	11.27	7.64	115.83	28.13	0.401
Gépipar	120.74	38.66	267.40	96.49	1.251
Építőanyag	16.73	5.18	61.32	16.60	1.008
Vegyipar	55.02	10.39	190.40	43.00	1.280
Könnyűipar	50.33	22.24	136.58	53.02	0.949
Egyéb ipar	5.76	2.42	8.50	4.85	1.189
Élelmiszeripar	13.95	15.87	194.04	51.73	0.270
Ipar összesen	366.52	119.29	1303.10	366.52	1.000

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1987; ill. a szerző számításai.

A táblázat utolsó előtti oszlopában szereplő (ágazatonkénti) korrigált nemzeti jövedelem a hatékonysági mutató nevezője. Számértéke (minden ágazatsoport esetén és országosan is) a bérköltség 150%-ának és a bruttó állóeszközérték (ami a lekötött ösztöke helyett szerepel) 14,4%-ának összegéből adódik. A számítás jól mutatja az iparon belüli relatív hatékonyság-különbségeket. Meg kell azonban jegyezni, hogy a meglehetősen nagy aggregátumok jellemző ágazati hatékonyság-különbségeket fednek el. (Így pl. a bányászaton belül a szénbányászat relatív hatékonysága 0,669; ezzel szemben a kőolaj- és földgázkitermelésé 55,104 volt.) Ennek ellenére a számítás eléggé jól körvonalazza az adott időszak jellemző ipari válságszféráját (az említett szénbányászaton kívül kohászat és az élelmiszeripar "tűnt ki" rendkívül alacsony hatékonysággal).

A bemutatott módszer alkalmazásával különböző területi egységek (pl. megyék) meghatározott gazdasági tevékenységének relatív hatékonyságát is számszerűsíteni lehet. Gyakran akadályt jelent azonban, hogy a hozamokat (a képlet számlálója) a statisztika nem méri fel területi egységenként. Ez esetben vagy eltekintenek a hatékonysági számítástól, vagy közelítő megoldást alkalmaznak (pl. úgy, hogy a területi hozamokat vállalati adatok aggregálásával állítják elő. Ebben az eljárásban hibaforrás, hogy egyes vállalatok tevékenységi területe nem esik egybe a számításban szereplő területi egységek, pl. a megyék kiterjedésével). Közelítő eljárással készült számítás egy példáját mutatja a 4.5.

A területi
hatékonyság

táblázat, ami a magyar ipar két időpontra számított, megyénkénti hatékonysági számait tartalmazza.

4.5. táblázat

Az ipar területi hatékonysága

Megye (főváros)	1965	1987
Zala	1,018	1,437
Győr-Moson-Sopron	1,019	1,352
Fejér	0,726	1,218
Budapest	1,076	1,206
Pest	1,013	1,201
Vas	1,420	1,065
Nógrád	0,744	0,900
Borsod-Abaúj-Zemplén	0,768	0,878
Csongrád	1,081	0,863
Heves	0,850	0,777
Baranya	0,805	0,739
Komárom	1,044	0,728
Veszprém	0,951	0,635
Békés	1,228	0,608
Hajdú-Bihar	1,005	0,601
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1,014	0,599
Bács-Kiskun	0,992	0,570
Somogy	1,206	0,432
Tolna	1,195	0,260
Szolnok	1,478	.
Ország összesen	1,000	1,000

Forrás: BARTKE 1968, 1990.

Indokolt rámutatni a vázolt módszer még egy tartalmi sajátosságára. A hatékonysági mutató nevezőjében szereplő "korrigált nemzeti jövedelem" felfogható az adott területekre jellemző ipari kapacitások egyfajta kifejezésének is, mivel az mindenütt a számításba vett termelési tényezőkkel arányos, illetve a felhasználásukkal (átlagos hatékonyság mellett) elérhető hozamokat jelöli. Ilyen közelítésben pedig a hatékonysági szám egyfajta "kapacitáskihasználási" mutató.

Ipari
kapacitások

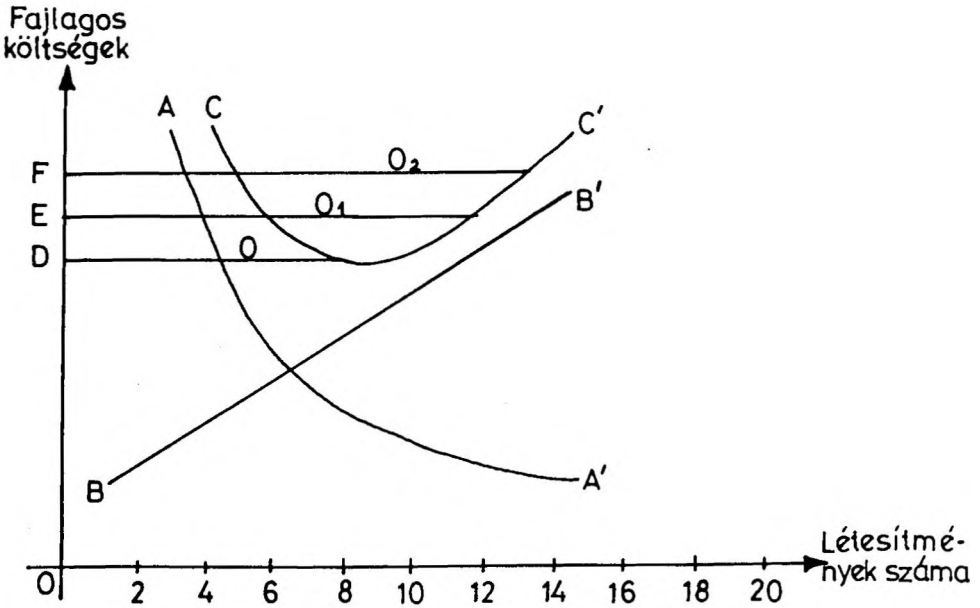
4.4.2. A szolgáltatások területi hatékonysága

A területi hatékonyság vizsgálatának speciális esetét jelenti annak feltárása, A szolgáltatások számszerűsítése, hogy valamely szolgáltatásfajta (non profit tevékenység) iránti igény milyen erőforrás-felhasználás mellett elégíthető ki. A lehetséges sokféle közelítés közül azt a megoldást emeljük ki, amikor az adott szolgáltatást végző létesítmények elrendezésének különböző változatait hasonlítják össze. Ez az eset, leegyszerűsítve, két költségtényező ellentétes változására épít. Ha valamely térség adott szolgáltatás iránti szükségletét egy vagy kevés létesítménnyel elégítik ki, vagyis a kapacitások területileg koncentráltan helyezkednek el, akkor a kapacitás egységére jutó építési és üzemelési költség viszonylag alacsony lesz, viszont magasan alakulnak a fajlagos megközelítési (szállítási, közlekedési) költségek. Más oldalról viszont több, kisebb

iránti
szükséglet

létesítmény építése esetén a kapacitások területileg arányosabban oszthatók el, csökken a szállítási, viszont nő a megvalósítási és üzemelési költség. A két költségtényező ellentétes változása elméleti optimumpontot jelöl meg, amelyben a ráfordítások minimálisak, illetve amelyhez viszonyítva a lehetséges megoldások gazdaságossága meghatározható (4.10. ábra).

4.10. ábra A szolgáltatási létesítmények és költségek kapcsolata

AA' a fajlagos (1 főre jutó) szállítási költség
 BB' a fajlagos beruházási és üzemelési költség
 CC' A + B

OD a minimum ponthoz tartozó fajlagos költség

OE OF alternatív fajlagos költségek

Szerk.: BARTKE I.

V. Az erőforrások, áruk mobilitása, gazdasági jelenségek terjedése a térben

A regionális elemzések egyik központi kérdése, hogy a gazdaság területi szerkezete miként befolyásolja az egész gazdaság (nemzetgazdaság) fejlődését, s ebből következően, miként lehet a térgazdaság egyes meghatározó tényezőit motiválni, hogy azok elősegítsék az egész gazdaság (nemzetgazdaság) növekedését. Ennek a tanulmányozásához a termelési tényezők, így a munkaerő, a tőkeállomány, a föld és a technikai haladás regionális jellemzőit, meghatározóit és természetesen a mobilitásukat befolyásoló tényezőket kell alaposan szemügyre vennünk.

A termelési
tényezők

5.1. A gazdasági növekedés regionális modellje

A gazdasági növekedés az alábbi tényezőktől függhet:

- a nemzeti termék (Y) növekedésétől, amelynek nagyobbak kell lennie $t=1$ időszakban, mint $t=0$ időszakban

$$Y_1 > Y_0$$

- a népesség (N) egy főre jutó nemzeti termék növekedésétől, amelynek a $t=1$ időszakban jelentkező egy főre jutó mértékének nagyobbak kell lennie, mint az azt megelőző $t=0$ időszakban

$$\frac{Y_1}{N_1} > \frac{Y_0}{N_0}$$

Akkor nem beszélünk növekedésről, ha a nemzeti termék kisebb, vagy éppen azonos ütemben emelkedik, mint a népesség növekedési üteme.

A regionális dimenzióban a gazdasági növekedés tényezőt elsőként egy zárt régióban tárgyaljuk, amelynek nincsenek kapcsolatai más régiókkal. A makrogazdasági növekedési elmélet alapján egy régióknak a jövedelme (Y) a $t=0$ időszakban függ a régióban rendelkezésre álló termelési potenciáltól (TP) és a régióban kimutatható kereslet (KE) mennyiségétől:

A zárt
régió

$$Y = f(TP_0, KE_0)$$

A régióban a jövedelem változása a $t=1$ időpontban tehát függ a termelési potenciál, a termelési outputok növekedésétől (TP_1) és a kereslet változásától (KE_1):

A regionális jövedelem

$$Y_1 = f(TP_1, KE_1)$$

A kínálati oldalon a kapcsolatokat egy termelési függvénnyel határozhatjuk meg, míg a keresleti oldalon egy jövedelem-felhasználási függvényt állíthatunk fel. A termelési potenciál függ a régióban rendelkezésre álló termelési tényezőktől, így a munkától (L), a tőkétől (K), a földtől (Q), azok mennyiségétől és minőségétől:

A termelési potenciál

$$TP_0 = f(L_0, K_0, Q_0 \dots)$$

$$TP_1 = f(L_1, K_1, Q_1 \dots)$$

A tényleges kereslet nagyságát egy régióban meghatározza a fogyasztási javak (FO) és a beruházási javak (BE) iránt fellépő lakossági és közületi kereslet, s ezek növekedését a regionális kereslet további mobilizálásának lehetőségei befolyásolják:

A kereslet változása

$$KE_0 = f(FO_0, BE_0)$$

$$KE_1 = f(FO_1, BE_1)$$

A nemzeti termék nagyságára és növekedésére egy-egy régióban a fentiekén kívül még számos gazdaságon kívüli tényező is hatással van. Fontos, hogy a következő változók időben miként alakulnak, s azok egymás közötti kapcsolata, viszonylataik hogyan változnak, az egyik időszakról a másikra miként módosulnak:

A gazdaságon kívüli tényezők

- a technikai haladás, annak regionális szintű fogadása (TH),
- a régió térszerkezete, településhálózata (TSZ),
- a régió gazdasági ágazatainak szerkezete (GSZ),
- a régió infrastrukturális felszereltsége és intézményrendszere (II),
- a régió környezeti állapota (KÖ),
- az ország politikai rendszere, annak jellege, ebben a régió önállósága, a decentralizáció mértéke (PO),
- a régió társadalmi szerkezete (TSZ).

A nem gazdasági tényezők nemcsak a kínálati, hanem a keresleti oldalon is hatnak. Hiszen a technikai színvonal egyrészt befolyásolja a termelést, annak szerkezetét, jövedelmezőségét, de hat a fogyasztás szerkezetére is. A régió társadalmi szerkezete, a népesség iskolázottsága erősen befolyásolja az újdonságok előállítását, vagy éppen alkalmazását. A régió térszerkezetében kialakult struktúrák, például a különféle gazdasági szervezetek agglomerálódási foka hatással van a termelés költségeire, az ágazati szerkezetre, annak változásaira. Az infrastrukturális felszereltség befolyásolja a fogyasztás és a termelés összekapcsolását, hat azok növekedésére. Míg az infrastrukturális beruházások termelésnövekedést eredményezhetnek, addig például a háztartásokban jóléti hatásokat alakíthatnak ki, s egyben azok fogyasztását is

terelhetik. Az állam gazdaságpolitikájának különféle elemei egyik oldalról feloldhatják a régió szűk erőforrásait; más összefüggésben ösztönözhetik a vállalkozások megtelepedését, serkenthetik az adott régióban a beruházásokat. A társadalmi szerkezet fogyasztási mintákat éppen úgy megjeleníthet, mint tevékenységi, vállalkozói elemeket, amelyek mind a keresleten, mind a kínálaton keresztül hatnak a régió gazdasági fejlődésére.

Ezek a fejlődést alakító, formáló nem gazdasági faktorok egy zárt régióban behatároltak, hiszen a rendelkezésre álló erőforrások kimerülhetnek, azok megújításának lehetősége korlátozott, sőt esetleges is lehet. Ha feloldjuk a régió zártságát, akkor a más régiókkal kialakult interakciók már új dimenziókat nyújthatnak a rendelkezésre álló erőforrásoknak. Hiszen az intern növekedési tényezők mellett extern növekedési faktorok is megjelenhetnek, éppen az erőforrások interregionális áramlásával, valamint a javak és a szolgáltatások régiók közötti mozgásával. A régió termelési potenciálját fokozza, s ezzel a terület gazdasági növekedését serkenti a mobil termelési tényezők (munkaerő, tőke, technikai haladás) beáramlása, míg ugyanez csökken a munkaerőnek és a tőkének az elvándorlásával. Emellett az intenzív interregionális kereskedelem ösztönzi mind a keresletet, mind a kínálati oldalt abban az esetben, ha a régióban a kölcsönös áruszállítások következtében a termelési tényezők hatékonyabb felhasználása következik be, vagy ha bővül az adott régió exportja. Az egyes régiókban a javak és a szolgáltatások interregionális áramlását, s annak intenzitását a rendelkezésre álló növekedési determinánsok mennyisége és minősége befolyásolja.

A következőkben vizsgáljuk meg részletesen az egyes növekedési tényezőket, azok jellemzőit, s egyben a mobilitásukat befolyásoló tényezőket.

A tényezők
interregionális
áramlása

5.2. A munkaerő mobilitása

Egy térség termelési potenciálja a régióban rendelkezésre álló termelési tényezők mennyiségétől és minőségétől függ, azaz a termelési potenciál változása a termelési tényezők függvénye. A termelési tényezőkkel való ellátottság viszont a régió intern és extern tényezőitől függ. Az 5.1. ábrán bemutatott két régiós modellben a munkának, mint termelési tényezőnek az I. régióban való változása (L_1) függ a régió belüli munkaerő-mobilitástól (L_{11}), valamint az interregionális munkaerővándorlástól, amit egyrészt meghatároz a II. régióból az I. régióba beáramló munkaerő mennyisége (L_{21}), másrészt a munkaerő kiáramlása a II. régióból az I. régióba (L_{12}):

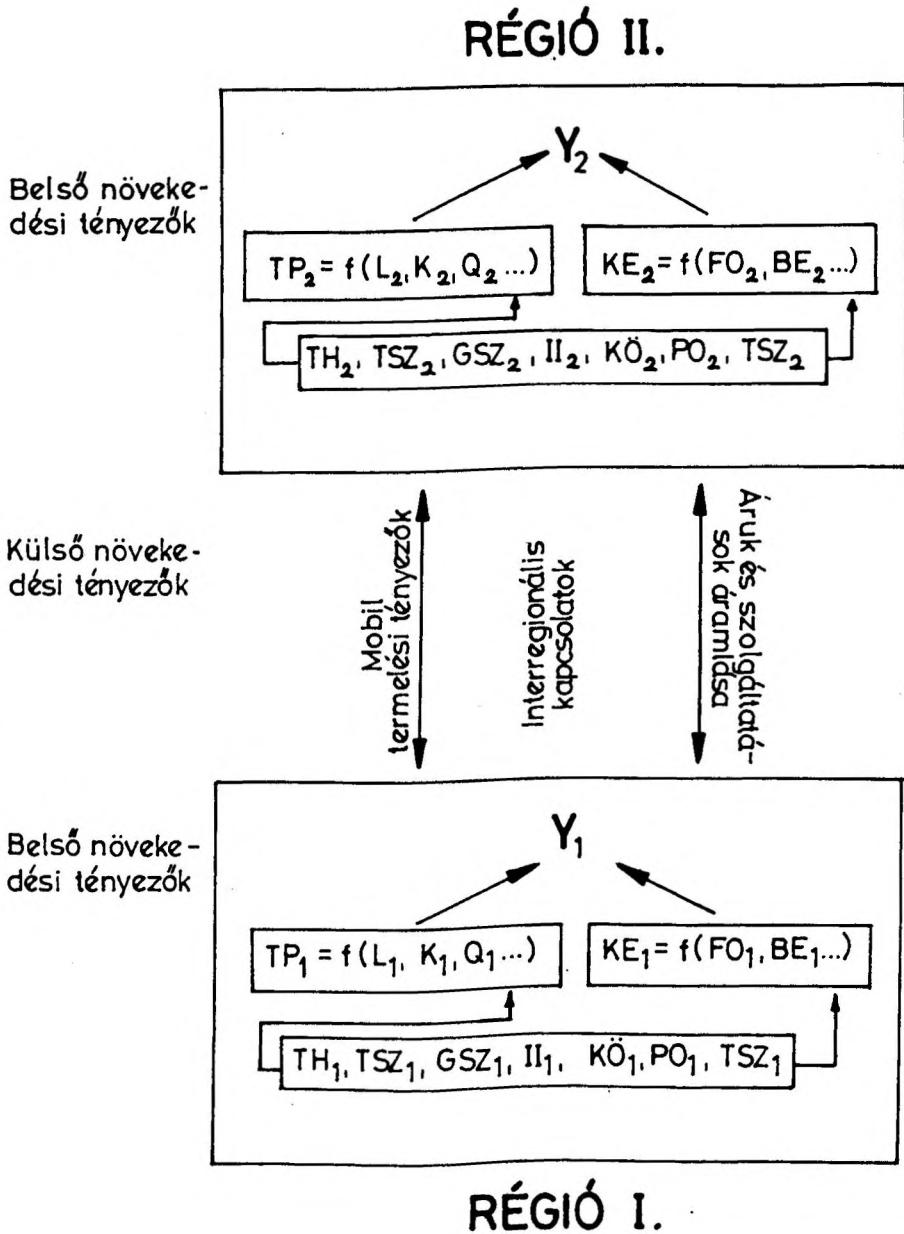
$$L_1 = L_{11} + L_{21} - L_{12}$$

A munkának, mint termelési tényezőnek a régió belüli változását mennyiségi és minőségi tényezők határozzák meg. Hiszen a munkaerő magasabb képzettsége növeli a termelékenységet, s az adott munkaerő-állomány mellett mindez emeli a nemzeti terméket. A munkaerőkínálat meghatározó tényezője a népesség természetes szaporodásának, fogyásának mértéke (a születések és a halálozások számának különbsége), a vándorlási különbözet (a bevándorlások és az elvándorlások különbsége), az ezen két tényező összegét jelentő tényleges szaporodás, fogyás mértéke, amit a lakosság arányában százalékosan fejezünk ki.

A régió
intern és
extern
tényezők

A munkaerő-
potenciál
meghatározói

5.1. ábra A regionális növekedést befolyásoló tényezők

Mindezekon túl döntő tényezői a munkaerőkínálatnak a lakosság kor szerinti megoszlása, a lakosság iskolázottságának színvonala, az aktív (munkaképes korú) és az inaktív (nem munkaképes korú) népesség aránya, a munkaképes korú népességnek a munkavállalókhöz mért aránya¹, a munkában eltöltött idő nagysága, a nyugdíjrendszer, de a munkaidő nagysága és egyéb, a munkavállalás jellegét befolyásoló tényezők (pl. a szabadság mértéke stb.).

A munkaerő térbeli (interregionális) mobilitása alatt a munkának, mint termelési tényezőnek a tér egyik pontjáról (régió) a tér másik pontjára (régió) történő áramlását értjük. Ennek a mozgásnak két formája lehetséges. Az egyik, amikor a térbeli munkerőmozgással egyidejűleg a lakóhely is megváltozik, akkor vándorlásról (migrációról) beszélhetünk. A másik esetben a térbeli munkaerőmozgáshoz nem kapcsolódik a lakóhely áthelyezése, ezt nevezzük ingázásnak.

A munkaerő
mozgása

Az interregionális munkaerő-mobilitás elmélet arra keresi a magyarázatot, hogy milyen okok magyarázzák a mobilitási folyamatokat; annak intenzitását, irányát és hatósugarát milyen elemek befolyásolják; továbbá a munkaerő mozgása valójában milyen hatással van a regionális fejlődésre.

A munkaerő döntését, hogy az egyik régióból a másikba áttelepüljön, vagy oda ingázzon, számos faktor befolyásolja. Így magának az egyénnek az adottságai, jelleme, képességei, továbbá a cél és a származási régióban uralkodó gazdasági és nem gazdasági feltételek, valamint ezen régiók közé beékelődő akadályok. A munkahelynek, s egyben a lakóhelynek a változása társadalmi-gazdasági aktusok sorozata. A térbeli mobilitás feltétele, hogy az egyén, vagy egy adott csoport a tér bizonyos pontjának (régió) gazdasági és társadalmi helyzetével elégedetlen legyen; továbbá az, hogy ismeretekkel rendelkezzen az alternatív térbeli helyekről, az ott várható más - az előzőhöz képest jobb - igényszintről, annak elérhetőségi lehetőségeiről, feltételeiről. Ezeknek a tényezőknek az ismerete alapvetően függ az egyén, vagy a csoport informáltsági szintjétől, amit viszont a kommunikációs rendszerek befolyásolnak. Ebben is kettős funkció jelenik meg. Egyrészt az, hogy az egyén, vagy a csoport képes-e a mobilitásreleváns információk befogadására, másrészt pedig az, hogy milyen a kommunikációs csatornák teljesítőképessége, vagyis azokon keresztül más régiókból érkező információs impulzusok milyen erősek.

A mobilitás
tényezői

Alapvetően igaz, hogy a tér adott helyén minél nagyobb az elégedetlenség a munka- és életkörülményekkel kapcsolatban, s minél nagyobbak a felismerhető interregionális haszonkülönbségek, annál nagyobb a térbeli mobilitás valószínűsége.

Az interregionális haszonkülönbségeket a számos elméleti (RICHARDSON 1973) és gyakorlati vizsgálat az alábbi változókkal jellemezte:

Az inter-
regionális
különbségek
okai

- a jövedelmek és a bérszínvonal,
- a létfenntartási költségek,
- a foglalkoztatási struktúra,
- a rendelkezésre álló munkahelyek,

¹ A munkanélküliség mérésére már hazánkban is (1992 januárjától) a piaccgazdaságokhoz hasonlóan a munkanélküliek számát nem a munkahely szerinti aktív keresők számához, hanem a lakóhely szerinti gazdaságilag aktív népességhez viszonyítják. Ennek eredményeként, mivel a gazdaságilag aktív keresők száma lényegesen nagyobb az aktív keresők számánál, a korábbiakhoz képest valamivel alacsonyabb ráta adódott.

- a vállalkozási potenciál,
- a városiasodás foka,
- a lakáshelyzet,
- a kulturális, a szociális infrastruktúra és szolgáltatások,
- az elérhető társadalmi pozíció stb.

Az interregionális munkaerő-mobilitást a közgazdasági elméletek kimondottan a bérszínvonalban és a rendelkezésre álló munkahelyek számában meglévő különbségekre vezetik vissza. A neoklasszikus egyensúlyi elmélet azt jósolja, hogy abban az esetben, amelyet a reálberekben fennálló interregionális különbségek jellemeznek, a munkaerő az alacsonyabb bérű régiókból addig vándorol a magasabb bérű régiókba, amíg a reálberek nem kompenzálódnak (RICHARDSON 1973). Tehát minél nagyobbak az interregionális különbségek a bérekben és a munkahelyekben, annál nagyobb a térbeli mobilitás várható intenzitása. Nos, mindezekhez az elmélet feltételezi, hogy homogén a munkaerőkínálat, a munkaerőpiacon a tökéletes verseny érvényesül, a gazdaságra a teljes foglalkoztatás a jellemző, a termelési tényezők szabadon áramlanak és az intraregionális szállítási költségek egymást kiegyenlítik. Továbbá vélelmezi, hogy a bérkülönbség a migráció egyedüli oka, a munkaerő az alacsonyabb bért kínáló régióból a nagyobb bért biztosító régióba áramlik, s mindez a célrégióban gazdaságfejlesztő hatásokat eredményez, miközben a származási régióban is megélelnkül a gazdaság, a negatív szerkezeti hatások mérséklődnek (nő az elvándorlás, csökken a munkaerő-kínálat, növekszenek a bérek, ezzel együtt a kereslet is, s mindezek hatására változik a gazdasági szerkezet). A bérkülönbségek aztán kiegyenlítik egymást és beáll az egyensúly a két régió között, hiszen az egy főre jutó jövedelem megegyezik a két régióban, s így már semmi meghatározó oka nem lehet a munkaerő további mobilitásának.

A neoklasszikus egyensúly és a munkaerő-mobilitás

5.2.1. A távolság és a vándorlás

A népesség vándorlását jelentősen befolyásolja a régiók közötti, vagy pontosabban esetünkben a munkaalkalmak közötti távolság. A távolság fogalma, annak értelmezése az egyik alapkérdése a regionális gazdaságtannak, hiszen ebben egyrészt a térbeliség, a különféle földrajzi helyek közötti kapcsolatok kifejezésének lehetősége jelenik meg, másrészt pedig a mindezek áthidalásával járó költségek értelmezése, elemzése, s mérséklésük módjainak vizsgálata.

A távolság

Két régió közötti vándorlás intenzitása (M_{12}) egyenesen arányos az első (N_1) és a második régió (N_2) népességének számával, továbbá fordítottan arányos a két régió között mért távolság (D_{12}) hatványával (b), ahol "k" konstans érték:

A vándorlás intenzitása

$$M_{12} = k \frac{N_1 N_2}{D_{12}^b}$$

A klasszikusnak tekinthető - a newtoni elmélet alapján felállított - gravitációs vagy egymásrahatási modell (LACKÓ 1973, NEMES NAGY, PIROS 1984) egy az egyben nem alkalmazható, hiszen a népességszám önmagában nem

A gravitációs modell problémái

fejezi ki az egyes régiók gazdasági, társadalmi felszereltségét, az ottani termelési potenciálokat, azok jellegét. Probléma van a távolsággal is, hiszen az egyszerű földrajzi (pl. légvonalbeli, vagy valamilyen közlekedési eszköz igénybevételével mért) távolság kilométerben nem tükrözi a gazdasági hatásokat, a jelentkező költségeket, azok leküzdésének valós vagy éppen potenciális ráfordításait. A gravitációs modelleket alkalmazzák egy-egy centrum vagy centrumok elvi vonzáskörzetének lehatárolására is, azaz annak meghatározására, hogy a központoknak, mint népesség-koncentrációknak a hatása meddig érvényesül (5.2. ábra).

A gravitációs modell továbbfejlesztésére számos kísérlet született. Mindezek számos feltételezés beépítésével tudták csak értelmezni egyrészt a távolságot, másrészt pedig a migráció okait. LOWRY (1966) dolgoz ki egy olyan gazdasági modellt, amelyben a migráció okai és a távolság együttesen jelennek meg. Kiinduló pontja az, hogy a munkaerő a magasabb munkanélküliségi rátát mutató régióból rendszerint az alacsonyabb munkanélküliségi rátát mutató régióba áramlik, valamint az alacsonyabb bérszínvonalú régióból a magasabb bért kínáló térségekbe. Ha hosszú távon a bérek a régiók között kiegyenlítik egymást - a neoklasszikus felfogás szerint -, abban az esetben is sor kerül a munkaerő-áramlásra, amit a munkaerőpiacok nagysága és a régiók közötti távolság határoz meg, az alábbi képlet szerint:

$$M_{12} = f \left\{ \frac{U_1}{U_2}; \frac{W_2}{W_1}; \frac{L_1 L_2}{D_{12}} \right\}$$

M_{12} az I. és a II. régió közötti vándorlás, U a munkanélküliek aránya (mezőgazdasági munkanélküliek nélkül), W az ipari munkabérek, L a nem mezőgazdasági munkaerő nagysága, D a két régió közötti légvonalbeli távolság.

A modell kedvező eredményei ellenére jelentős problémát jelent a távolság kezelése, annak tiszta légvonalbeli, földrajzi távolságként történő értelmezése. Megállapítható, hogy a növekvő távolsággal a munkaerő mobilitása csökken, így szükséges a távolság átfogó értelmezése, azaz a gazdasági és a társadalmi feltételrendszerek pontosítása, komplexebb megjelenítése. A távolság jelentősen befolyásolhatja az információáramlást is, hiszen a távolabbi helyekről bizonytalan ismeretek érkehetnek. Persze ez a bizonytalanság szintén kétféle lehet, egyrészt a munkalehetőségre vonatkozó ismeretek hiányából, másrészt pedig a jövő előrejelzésének bizonytalanságából fakadhat. Az első esetben a problémák orvosolhatók, hiszen különféle ügynökségektől, illetve további forrásokból új információk gyűjthetők be. Míg a második esetben már nehezebb a kompenzáció, aminek következménye lehet a vándorlási döntések elhalasztása, vagy éppen mások sikeres megtelepedéséről szóló ismeretek alapján a migráció megindítása. A távolsági hatásoknál számolni kell a társadalmi tényezőkkel is, sőt ezek gyakran fontosabbak lehetnek, mint a földrajzi vagy éppen a gazdasági távolság. A társadalmi faktorok vonatkozhatnak a kulturális, a vallási, a nyelvi különbségekre, az életmódban fennálló ellentétekre (különösen jellemző ez a városi és a vidéki népesség között), vagy a gazdasági motiváció különbségeire, például a munkakultúrára, annak jelentős eltéréseire.

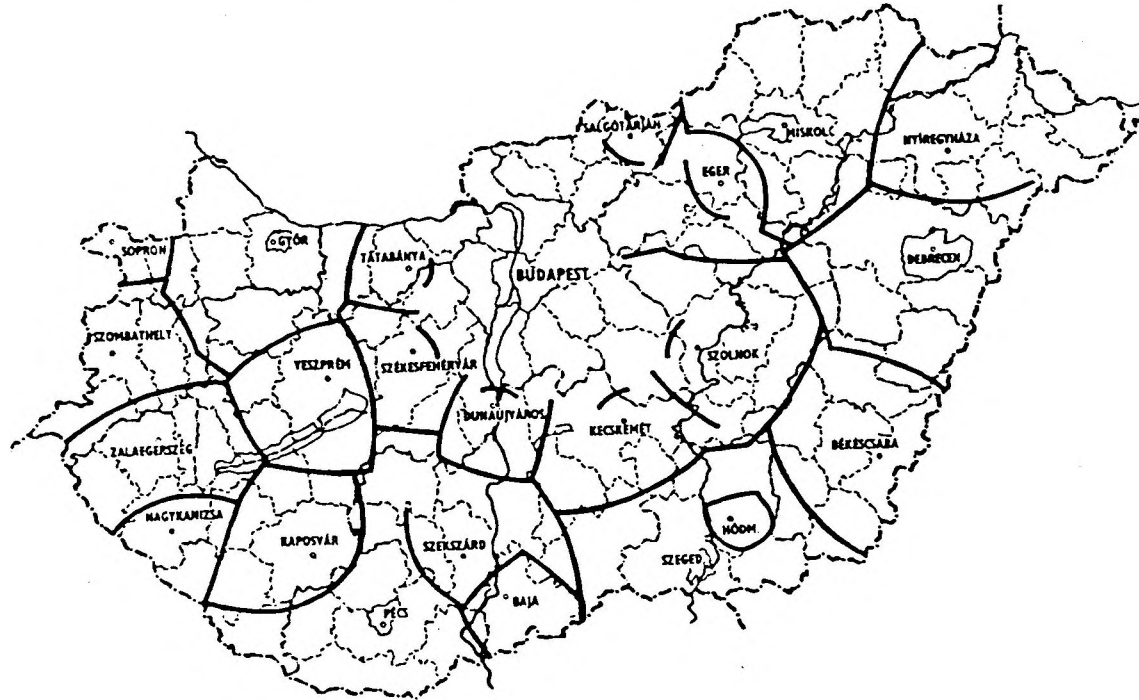
A tovább-
fejlesztés
feltételei

A távolság
kezelése

Az információ-
áramlás

A társadalmi
tényezők

5.2. ábra Budapest és a felsőfokú központok elvi vonzaskörzeteinek lehatárolása gravitációs modellel

Forrás: LACKÓ, 1978.

Ezek a tényezők is magyarázzák azt, hogy az országon belüli vándorlások miért múlják felül az országok közötti vándorlásokat, persze az egyre jelentősebb bevándorlási korlátozások figyelembevétele mellett.

5.1. táblázat

Lakásárak a megyeszékhelyen (1994)

	Nem panel lakásárak (eFt/m ²)	
	Belváros	Külváros
Miskolc	25-28	20-23
Debrecen	35-40	24-27
Szeged	40-45	25-28
Győr	43-48	28-31
Pécs	32-36	23-28
Szombathely	41-46	26-29
Zalaegerszeg	32-37	22-27
Veszprém	39-44	24-28
Kaposvár	27-30	22-25
Székesfehérvár	41-45	25-28
Szolnok	25-30	20-24
Salgótarján	26-30	19-22
Eger	30-35	22-26
Nyíregyháza	34-38	21-24
Kecskemét	36-40	23-27
Békéscsaba	26-30	20-23

Forrás: Lakáspiac 1994. április

A gazdasági tényezők is hatnak a távolságra, s ezzel együtt a munkaerő mobilitására. Ezek közül a legkézenfekvőbb az, hogy a tér áthidalásának vannak ráfordításai, amelyek megjelennek a költözködés költségeitől kezdve, a lakásárakban, a letelepedési és a közlekedési költségekben, de a megélhetési költségeiben is. A mobilitást fékezi, s egyben a térségek közötti gazdasági távolságot fokozza például az, hogy a származási régióban éppen a kedvezőtlen gazdasági helyzet (ágazati válság) miatt alacsonyok az ingatlanárak, azokból a helyi piacon jelentős túlkínálat alakult ki, így nem, vagy csak nagyon mérsékelt áron lehet értékesíteni az ingatlanokat. Míg a célrégióban, éppen a jelentkező kereslet miatt, a magasabb jövedelmek következtében a betelepülőktől a lakásvásárlás súlyos anyagi áldozatokat kíván meg (5.1. táblázat). Ezek az okok is magyarázzák, hogy a nagyvárosok körüli ún. agglomerációs településeket választják elsőként lakóhelynek a vidékről vagy a gazdaságilag kevésbé fejlett térségekből beáramló rétegek. Hiszen itt mérsékeltbb terhek mellett juthatnak lakó(szállás)helyhez, persze számos esetben kedvezőtlen infrastrukturális feltételek között, ami aztán tovább mélyíti a „betelepülők” távolságát az „öslakosságtól”.

A gazdasági
tényezők

5.2.2. Az agglomeratív tényezők

RICHARDSON (1973) egy regionális gazdasági növekedési modellt állít fel a távolság fogalmának és használatának árnyaltabb megjelenítésére, a munkaerő interregionális mobilitásának elemzésére. Véleménye szerint a neoklasszikus növekedési elméletben leírtak csak az adott feltételek között valósulnak meg. Azok megváltozásával, vagy pontosabban a valósághoz való igazításukkal már

A regionális
különbségek
növekedése

kérdéses az, hogy a kiegyenlítési folyamatok bekövetkeznek-e, s a különféle fejlettségű régió között érvényesülnek-e egyáltalán. A mindennapi tapasztalat az, hogy a fejlett régiók munkát és tőkét is importálnak, valamint az egy főre jutó jövedelem területi különbségei az egyes országok, s azok régiói között is látványosan növekszenek.

A munkának, mint termelési tényezőnek a gazdasági növekedésre gyakorolt hatását, s ezzel együtt a munkaerő mobilitását befolyásolja egyrészt a népesség természetes szaporodása, másrészt a régióintern változók, azaz az agglomerációs hatások, a telephelyhez (lakóhelyhez) való kötődés, valamint a regionális bérkülönbségek. Az agglomerációs hatások - amelyeket először WEBER értelmez - és a regionális bérkülönbségek magyarázzák az interregionális migrációt, míg a telephely (lakóhely) a népességet arra ösztönzi, hogy tartsanak ki a régiójuk mellett, a másik régióban kínálkozó agglomerációs előnyök és magasabb bérek ellenére. A telephelyhez (lakóhelyhez) kötődésnél - mint a modell változójánál - olyan elemeket kell figyelembe venni, mint a régió legnagyobb városa népességének nagysága, a különféle településeknek a régió centrumától mért átlagos távolsága, a központ átlagos elérhetősége, átlagos tartózkodás időtartama a régióban, s végül a legközelebbi magasabb bért biztosító régióba történő áttelepülés költségei. A richardsoni modell fontos új eleme tehát az agglomerációs tényező bevezetése, annak a regionális gazdaságtanban való értelmezése, ami nemcsak a munkaerő-mobilitás elméletét finomítja, hanem a későbbi növekedési elméleteket is árnyaltabbá teszi.

A területi gazdaságban éppen a különféle, de az azonos iparágak, gazdasági ágazatok egymásmellettsége, térben történő tömörülése miatt gazdasági előnyök keletkezhetnek. Ezek az előnyök származhatnak a gazdasági kapcsolatokból (helyi kölcsönös szállítások), a szállítási költségekből (nagyobb tömegű megrendelésből származó mérsékeltebb szállítási költségek), a közösen működtetett infrastrukturális létesítményekből (termelő infrastruktúrák együttes használata), a fejlesztési, megújítási hatásokból (új termékek gyorsabb átvétele, azok alkalmazása), a különféle vezetési, irányítási magatartások, módszerek befogadásából (menedzsment és marketing eljárások megismerése), vagy éppen bizonyos üzemek, vállalkozások gazdasági, üzleti hírnevéből (nemzetközi hírvülem letelepedése növeli a település és az ottani gazdaság ismertségét).

A régióban kialakult agglomerációs tényezők egyúttal agglomerációs hozadékot is eredményeznek, amely elősegítheti a technikai haladást, a nagyobb termelékenységet. Mindez aztán vonzza az ipar további ágazatait, a különféle szolgáltatásokat, s egyúttal befolyásolja a népesség letelepedési döntéseit, mobilitását; végül a területek belső térbeli szerkezetére, annak kialakítására, elrendezésére, használatára is befolyással lehet.

Ha a munkaerő vándorlásából keletkezik az agglomerációs hozadék - amely intern és extern megtakarítások formájában jelentkezik -, akkor a célrégióban a fejlesztésre, a növekedésre gyakorolt hatások nagyobbak, mint a származási régióban a kiegyenlítő hatások. Ugyan országos szinten a jövedelmek az agglomerációs előnyök hatására növekszenek, azonban az interregionális különbségek kiéleződnek, a vándorlások szelektív jellege miatt ezek a diszparitások hosszú távon már megmaradnak.

Gondoljunk csak arra, hogy magasabb, sőt meghatározó a vándorlásokban a képzett, a fiatal és az innovatív munkaerő aránya. Ezzel a „friss” emberi tőkével bővül a célrégió termelési potenciálja, míg a származási régióban a növekedés humán feltételei mérséklődnek. Így a kiürült régió veszít

Az agglomerációs hatások

A gazdasági szereplők egymásmellettsége

Az agglomerációs hozadék

Az innovatív munkaerő vándorlása

attraktivitásából, ennek hatására csökken a tőkebehozatal, hiszen pontosan azok a szakemberek hiányoznak, akik képesek lennének a fejlettebb technika üzemeltetésére illetve, akik fokozhatnák a régió intern növekedési tényezőit.

Persze nem minden esetben hat a munkaerő bevándorlása a jövedelmek növekedésére; nem mindenkor vezet az elvándorlás a gazdasági potenciál mérséklődéséhez, a jövedelmek csökkenéséhez. A célrégióban az intenzív bevándorlás következtében (pl. a fejlődő országokban) a befogadás különféle kapacitáskorlátokba (pl. terület, infrastruktúra, ellátás) ütközik, ami aztán agglomerációs hátrányokat eredményezhet. Hiszen az infrastrukturális rendszerek összeomlása, a jelentkező környezetterhelés, a városok irányítási, működtetési költségeinek drasztikus növekedése, vagy éppen a bűnözés terjedése stb. ronthatja nemcsak a lakosság életfeltételeit, de a termelés körülményeit is. (A fejlődő országokban a vidékről a nagyvárosba áramló szerény tömegek számára a város nyújtotta mérsékelt, ám a vidékhez képest mégis magasabb és sokoldalúbb megélhetés azonban mindent kompenzál. Életfeltételeikben ugyan jelentős változás nem következik be, de a nagyváros kínálta szolgáltatások, valamint az újabb és újabb munkalehetőségek mégis csábítóak.)

A származási régióban viszont éppen az elvándorlások hatására valamelyest növekszik az egy főre jutó jövedelem, csökken a munkanélküliség, ami aztán a migráció mérséklődéséhez vezethet. A célrégióba vándoroltak jelentős jövedelmet áramoltatnak vissza a származási régióba, sőt újabb termelési ismeretekkel térhetnek haza, ami új vállalkozások megindítását, az egyes helyi erőforrások felértékelését, s ezzel együtt új munkahelyek teremtését eredményezheti. Fennáll azonban annak a lehetősége is, hogy az alulfoglalkoztatás miatt megindul a munka-tőke helyettesítése, a termelési folyamatok gépesítése, a munkaerő egy részének kiváltása, ami aztán a hatékonyabb tényező-kombináció következtében már növelheti a származási régióban a termelést és az egy főre jutó jövedelmet.

5.3. A tőkemobilitás

A legtöbb elemző - még a neoklasszikus növekedés elmélet szöszlői is - egyetért abban, hogy a munkaerő vándorlásában, s annak gazdasági előrejelzésében vannak gazdaságon kívüli tényezők, de azt is minden regionális kutató elismeri, hogy a tőkemozgás szigorú gazdasági tényezőkkel magyarázható, és az majdnem tökéletesen működik a regionális gazdaságban. Ezen álláspontot az indokolja, hogy a tőkepiac az ipari államokban teljesen intézményesült, a tőkeforrások és a beruházási javak azonnal rendelkezésre állnak és az egész országot átszövő bankrendszerrel a piaci verseny szabályai alapján a tőke minden vállalkozó számára - különféle korlátok alapján, de - biztosított. Ha ezek a feltételezések igazak, akkor a tőkének az alacsony jövedelmű régiókból kell a magasabb jövedelmű régiók felé áramolnia, ami aztán olyan egyensúlyt teremt, ahol a tőkehozamok regionális rátái kiegyenlítik egymást. A tőkeáramlások az interregionális jövedelmet csökkentik, vagy növelik. Ez attól függ, hogy a megtérülési ráta viszonylag magasabb szinten van a gazdag vagy a szegény régiókban. Sok ellentmondás van ebben az

A kiegyenlítő
hatások

A tőke és a
regionális
egyensúly

okfejtésben, így nézzük meg közelebbről a tőkeáramlás regionális összefüggéseit, hogy a felvetéseket igazolni, vagy éppen elvetni tudjuk.

A tőke a gazdaság motorja, annak regionális eloszlása határozza meg a munkahely-kínálatot és jelentősen befolyásolja a gazdaság területi szerkezetét. A tőkejóság abban különbözik az elsődleges tényezőktől (munka, természeti erőforrások), hogy olyan ráfordítás, amely maga is a gazdaság teremtette kibocsátás. Megkülönböztetünk fizikai tőkét (gyárak, berendezések és raktárkészletek) és pénztőkét (pénz, részvény, kötvény).

A korábban bemutatott kétrégiós modellben a tőkeállomány változása az I. régióban (K_1) függ a régió belüli tőkefelhalmozástól (K_{11}), valamint az interregionális tőkeáramlástól (tőkeimporttól) (K_{21}), amely a II. régióból irányul az I. régióba és a tőkeexporttól, azaz a I. régióból a II. régióba áramló tőke nagyságától (K_{12}):

$$K_1 = K_{11} + K_{21} - K_{12}$$

Zárt régióban a tőkeállomány változását egy pozitív és egy negatív szabályozó körrel jellemezhetjük. Az állótőke különféle javakat termel. A fogyasztási célra termelt javak kiválnak a termelési folyamatból, míg a nemzeti jövedelem többi része a beruházásokra és a készletekre áll rendelkezésre. A produktív beruházások a tőkeállományt újabb eszközökkel és berendezésekkel növelik, aminek hatására a régió termelési potenciálja emelkedik. Ezzel a pozitív szabályozó körrel szemben áll egy negatív szabályozó kör is, amely az állótőke élettartamától, elhasználódásától függ, amit viszont tőkeleírásának, amortizációjának mértéke fejez ki. A tőkeleírások pénztőkét jelentenek, amit ismét transzformálni lehet állótőkévé. Míg a beruházások a tőkeállományt növelik, addig az amortizációból származó beruházások csak az adott tőkeállomány megtartását szolgálják. A rendszer tehát stacionárius egyensúlyban van abban az esetben, ha a beruházások megegyeznek a tőkefelhasználásokkal.

A nyitott régió esetében számolni kell a tőke interregionális áramlásával, amelynek elemzésénél lényegében ugyanúgy kell eljárunk, mint a munka termelési tényező mobilitásának vizsgálatakor. Azaz vizsgálunk kell a tőkemozgást befolyásoló tényezőket, a különféle beruházók viselkedését, a származási és a célrégiókban a beruházások feltételeit, valamint a fennálló akadályozó tényezőket, azok jellegét, sajátosságait.

A gazdasági elméletekben gyakran élnek azzal az egyszerűsítéssel, hogy a beruházók a nyereség maximalizálására törekszenek és a profitrátában megjelenő interregionális különbségek a legfontosabb mozgatórugói a tőke térbeli mozgásának. Mint azt a fejezet elején mondtuk, a tőke az alacsonyabb profitrátát nyújtó régiókból áramlik a magasabb megtérülést biztosító térségek felé. A valóságban azonban a folyamatok nem így zajlanak.

A tőke nem teljesen mobil, hiszen az a megjelenési formájától, állapotától erősen függ. Például a földhöz kapcsolódó tőke, az oda történt befektetések kimondottan immobilak, azaz nem lehet egy öntözőművet áthelyezni, nem lehet egy melioráció alá vont földterületet más régiókban művelni; ezek a tőkék kimondottan helyhez kötöttek. Példáinkat nemcsak a mezőgazdaságból nyerhetjük, hiszen az ipari üzemeknél is problémát jelent a termelő kapacitások áthelyezése egyik régióból a másikba. Számottevő költséggel jár a beruházásokon belül az épületek, a gépek és a berendezések leszerelése, azok

A tőke
jellege

A tőkeállomány
a zárt régióban

Az inter-
regionális
áramlás

A tőke
immobilitása

elszállítása, majd felszerelése a másik telephelyen. Ezeket a ráfordításokat csak valamilyen központi vagy helyi kormányzati támogatás mellett (például iparkitelepítések vagy letelepedés) lehet kompenzálni, vagy a termelés súlyos helyi, regionális veszélyeztetésekor (például környezetkárosító tevékenység esetén, a különféle gazdasági és politikai kényszerek hatására) kényszerülhet a vállalkozó a jelentős többletköltségek vállalására.

Persze számtalan példa van arra, hogy a meglévő állótkét fokozatosan áthelyezik más, kevésbé fejlett régiókba. A leírt, esetleg teljesen vagy részben amortizálódott, s emellett kevésbé korszerű állóeszközöket áttelepítve a fejletlen régióba bővíteni lehet a kapacitásokat a piacokkal együtt, miközben a centrum régióban már a fejlett technológiát, s egyben a korszerűbb terméket lehet előállítani.

Az új beruházások esetén is számolunk kell több olyan tényezővel, amely korlátozza a tőke interregionális mobilitását. Az új tőkejavakat egyrészt már a meglévő telephelyre érdemes beruházni, hogy ott a termelés a megfelelő méretben (pl. sorozatnagyság) valósuljon meg. A vállalkozók előnyben részesítik a saját vállalkozásba történő beruházásokat, főleg ha a tőkét ők „termelték” ki. A kommunikációs (telefon, közlekedési kapcsolatok), az infrastrukturális (köz művek, víz és energiahálózat, annak terhelése) és az intézményi rendszerek (bankrendszer, közigazgatás) hiányosságai éppen úgy akadályozzák a tőkemobilitást, mint a regionális vagy éppen országos kormányzatok bürokratizmusa, nehézkes engedélyezési eljárásai, vagy a korrupció. Megemlíthetjük az akadályozó tényezők között a helyi pénzügyi intézetek tapasztalatlanságát, a különféle helyi beszállítók pontatlanságát, a munkaerő fegyelméletlenségét, az állami és a lokális támogatások (adókedvezmények, juttatások, garanciavállalások stb.) mértékét, végezetül az adott ország politikai helyzetét, annak kiegyensúlyozott voltát.

A tőkemobilitást befolyásoló tényezőket a külföldi tőke magyarországi terjedésével és megtelepedésével illusztráljuk. A külföldi tőke szerepe a magyar gazdaságban rendkívül jelentős, hiszen hozzávetőleg hat milliárd USD befektetés történt az országban 1993 végére és közel 22 ezer szervezetnél regisztrálhattuk a külföldi részvételt (5.2. táblázat).

Az új
beruházások
áramlásának
akadályai

A külföldi
tőke
Magyar-
országon

5.2. táblázat

A külföldi tőke beáramlása Magyarországra (1989-1993)

	Szervezetek száma		Jegyzett tőke		Külföldi befektetés	
	Bp.	Vidék	Bp.	Vidék	Bp.	Vidék
			mrd. Ft-ban		mrd. Ft-ban	
1989	886	464	81.6	42.8	15.5	14.5
1990	3305	2388	159.3	114.9	54.8	38.4
1991	5111	4006	270.3	205.4	123.7	91.3
1992	8907	8275	408.4	304.7	233.0	168.8
1993	11268	10200	449.8	329.7	262.8	185.2

Bp. = Budapest

Forrás: RECHNITZER, 1994

A területi különbségek is számottevőek, hiszen a külföldi tőke több mint a fele a fővárost választotta telephelynek, miközben a vidéki régiók között is mértékadó eltérések alakultak ki (5.2. táblázat). Az Észak-Dunántúlról Győr-Moson-Sopron megyét, a Budapest környékét megjelenítő Pest megyét, és a Duna menti Bács-Kiskun, valamint Csongrád megyét választották telephelynek a külföldi vállalkozások. Ebben a telephelyválasztásban döntő szempontok voltak: a kedvező és mértékadó lokális, valamint regionális piaci potenciál, a megfelelő infrastrukturális ellátottság, amiben meghatározónak tekinthetők a közlekedési, a kommunikációs létesítmények, továbbá a felszereltség, a korábbi üzleti és gazdasági együttműködések, azok személyi jellege, a munkaerő képzettsége, szakismerete, a telephelykínálat, a különféle helyi támogatások, preferenciák. Az állami tulajdon privatizációjának első szakaszában (1993 vége) jelentkező külföldi tőke 10,9%-ot képviselt a 100%-ban eladott vállalatokban, és 15,8%-os arányt mutatott azokban a vállalkozásokban, ahol még állami tulajdon is található. Látható ebben a viszonylatban is, hogy a külföldi tőke kimondottan a budapesti vállalatokat vásárolta meg, hiszen ezen egységekhez kapcsolódtak az országos hálózatok, itt koncentráltak a K+F ismeretek, és termelőbázisuk is viszonylag korszerűnek mondhatók. A külföldi tőke nagysága és a tőkeexportáló országok területi megoszlása (5.3. ábra) más magatartást tükröz, mint az új vállalkozások külföldi befektetései. A privatizációnál a vásárlások célirányosak, azok egy-egy ágazatra, vagy szakmácsoporra vonatkoznak. Jelentkezik a konkurencia, így megtörténik a piacok felosztása. A befektetések mögött nemcsak a magyar piac megszerzése regisztrálható, hanem a kelet- és a közép-európai piacoké is. A regionális elhelyezkedés, az egyes települések felszereltsége, annak intézményi ellátottsága nem játszott kimutatható szerepet a vásárlásokban.

A tőke termelési tényező interregionális mobilitásának és a régió belüli tőkefelhasználásnak a régió gazdasági növekedésére gyakorolt hatását a munka termelési tényezőnél bemutatott elemzéssel analóg módon végezhetjük el. Kétrégiós modellünk alapján a tőkének az I-es régióból a II-es régióba való áramlásával a célrégióban a tőkeállománynak és ezzel együtt a termelési potenciálnak a növekedését érjük el, míg ugyanezen tényezők a származási régióban mérséklődnek. A fentebb említett neoklasszikus elmélet szerint tehát a célrégióban az expanziós hatás megegyezik a származási régióban keletkezett kontrakciós (összehúzó) hatással, aminek a következtében új egyensúlyi helyzet alakul ki a régiók között, hiszen az első helyen csökken, míg a második helyen nő a profitráta.

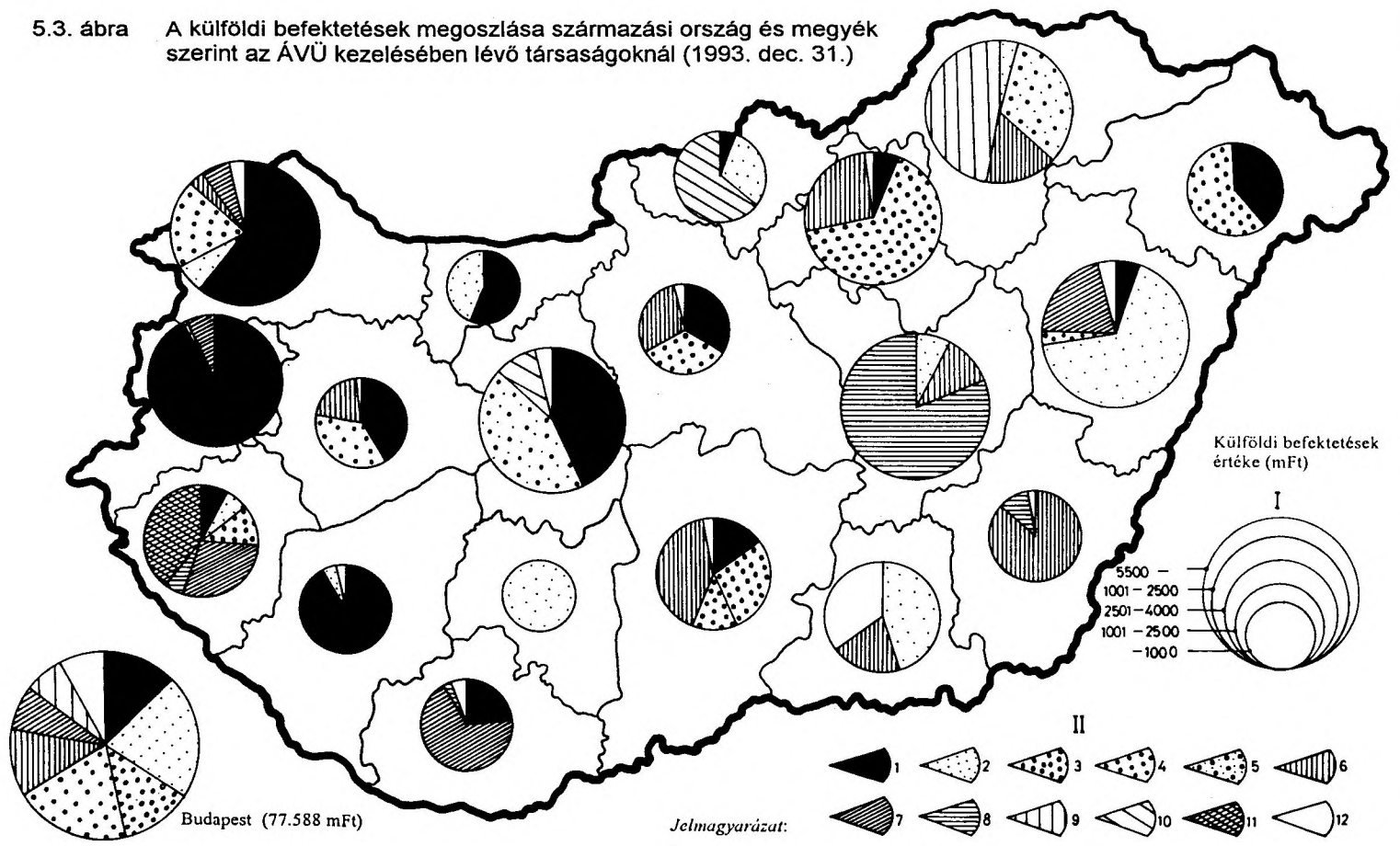
A polarizációs elméletek alapján nem következik be az egyensúly, sőt jelentősen nőnek a régiók közötti különbségek. Ha a II. régióba betelepült üzemek agglomerációs előnyre tesznek szert, akkor a célrégióban a profitráta növekedésével lehet számolni, s ezáltal megnő a régió vonzása, attraktivitása más tőkeimportőrök előtt is.

Az egyszer beindított kumulatív folyamatokra viszont a vállalkozók reagálnak, és még a kisebb várható nyereség mellett is beruházási döntéseikkel a jobban fejlett régiókat (centrumokat) támogatják és kerülnek a fejletlen (periféria) térségeket. Mindennek az lesz a következménye, hogy a növekedési ráta és az egy főre jutó jövedelmek közötti különbségek ismét növekszenek, és a térségek közötti fejlődésbeli differenciák nem mérséklődnek, hanem igenis egyre jobban eltérnek egymástól (RICHARDSON 1973).

Az expanziós
és a
konstrukciós
hatás

A kiegyenlítő
korlátai

5.3. ábra A külföldi befektetések megoszlása származási ország és megyék szerint az ÁVÜ kezelésében lévő társaságoknál (1993. dec. 31.)

Forrás: ÁVÜ-Adatbázis

A tőke interregionális mobilitásának elemzésében már nemcsak a tőkeállomány nagysága a meghatározó, hanem a tőke felhasználásnak módja, a képviselt ágazatok, gazdasági tevékenységek, azok jellege is. Egyre fontosabbá válik, hogy a régióba importált tőke milyen hatással van a helyi foglalkoztatásra, a lokális gazdasági erőforrásokra, azokkal milyen együttműködést és kooperációt tud kialakítani, a beruházás hogyan befolyásolja a környezet minőségét, vagy éppen milyen mértékben serkenti az adott térség fogyasztását, esetleg mennyiben igényli, vagy inspirálja a régió szellemi erőforrásait, K+F intézményeit.

A tőke
szerkezete

5.4. A technikai haladás, az innovációk és terjedésük

A munka és a tőke mellett a technikai ismereteket kell tekintenünk a regionális gazdasági növekedés fontos, s egyben meghatározó tényezőjének. A technikai tudás fogalma alatt egy adott régióban a rendelkezésre álló ismeretek sokaságát értjük, amely képes az ott rendelkezésre álló tudásszintet megváltoztatni, annak mozgásterét kibővíteni. Az új technikai ismeret megjelenhet egy már termelt termék megújításában, annak előállítási költségeinek csökkentésében, funkcióinak megváltoztatásában, illetve új termékek, szolgáltatások előállításában, vagy éppen új szervezeti és működési rendszerek kidolgozásában.

A technikai
tudás

Az új technikai ismeretek megjelenése egy fejlődési folyamat eredménye, hiszen azok megalkotásához, az invenciókhoz új ötletekre, a korábbiaktól eltérő műszaki, gazdasági, szervezési, piaci megoldásokra van szükség. A következő lépés már az új elképzelés első megvalósítása, végrehajtása, amit innovációnak nevezünk. Ezután következik az új ismeretek, termékek elterjedése, azaz a diffúzió. Vizsgáljuk meg részletesebben az innováció fogalmát, majd annak a térszerkezetre gyakorolt hatását, a megjelenéssel és a terjedéssel együtt.

Az új
ötletek

5.4.1. Az innovációk

Az innováció fogalmának számtalan értelmezése és meghatározása létezik². Számunkra az eligazítást a témakör első megfogalmazójának, a modern közgazdaságtudomány egyik megalapozójának SCHUMPETER osztrák közgazdásznak 1912-ben megjelent: A gazdasági fejlődéslélmélet c. munkája jelentette.

A technikai
változás és az
innovációk

Ebben a klasszikus műben először hívja fel a figyelmet arra, hogy a technikai változást a vállalkozó aktív magatartása motiválja, hiszen a termelés lényege a meglévő dolgok és erők kombinációja. Az új és más termékek, tevékenységek éppen ezeknek a kombinációknak a megváltozásából következnek, amelyek aztán már a fejlődés mozgatórugói is, mivel az újdonságok által érhető el a magasabb profit, a jobb üzleti pozíció.

² FARKAS (1984) könyvében 11 külföldi és 20 hazai szerzőtől gyűjtötte össze a fogalomra vonatkozó megállapításait, amelyek széles áttekintést adnak ennek az összetett jelenségnek az értelmezéséről, meghatározásáról.

Az "új kombinációk" az alábbiakra terjedhetnek ki:

1. Új - tehát a fogyasztók körében még nem ismert - javaknak, vagy egyes javak új minőségének az előállítására.

2. Új, tehát a kérdéses iparágban még gyakorlatilag ismeretlen termelési eljárás bevezetése, amelynek azonban semmiképpen sem kell új tudományos felfedezésen alapulnia, és amely valamely áruval kapcsolatos újszerű kereskedelmi eljárás is lehet.

3. Új elhelyezési lehetőség, vagyis olyan piac megnyitása, amely a kérdéses ország kérdéses iparágában ez idáig még nem volt bevezetve, akár létezett ez a piac már korábban is, akár nem.

4. Nyersanyagok vagy félkész áruk új beszerzési forrásának meghódítása; ismét mindegy, hogy ez a beszerzési forrás korábban is létezett, csupán nem vették figyelembe, illetve nem tartották megfelelőnek, vagy pedig először ki kell alakítani.

5. Új szervezetek létrehozása - például monopohelyzet teremtése trösztösítéssel -, vagy megszüntetése." (SCHUMPETER 1912, 1980, 111 p.).

Innováción (RECHNITZER 1991, 1993) tehát új ötleteket, új tevékenységeket, új termékeket, új szervezeteket, új emberi és közösségi viselkedési módokat értünk. Ezek a korábitól eltérő, azok megváltozásából, átalakításából következő jelenségek, vagy objektumok; az egyénektől, illetve csoportoktól erednek, és egyre szélesebb társadalmi, gazdasági csoportokban kerülnek alkalmazásra, bevezetésre. Adaptálásukkal megváltoznak a befogadók, más - vélhetően magasabb - szinten végzik tevékenységüket; működésük, funkcióik kibővülnek. Így nincs jelentősége annak, hogy valóban új ismeretekről, tevékenységekről, vagy éppen termékekről van-e szó; kizárólag a döntés a lényeg, és pedig az, hogy ez idáig a nevezett társadalmi csoportoknak, gazdasági szereplőknek mindezek ismeretlenek voltak-e.

Értelmezésünk szerint a fenti általános innováció fogalomnak a konkrét érvényesülési metszetei a gazdasági-szervezeti, a termék, és tevékenység, valamint a társadalmi-politikai megújítások.

Gazdasági-szervezeti innovációkon a piacgazdaság elemeinek, s hordozóinak megjelenését, valamint akadálytalan terjedését értjük. Egy olyan környezet kialakulását, ahol a szabad vállalkozások intézményi feltételei már adottak, azokat csupán az egyének gazdasági lehetőségei és aktivitása határolhatja be.

A termék innovációk szorosan kapcsolódnak a műszaki-technikai innováció fogalomhoz, azonban nemcsak egy új, eddig ismeretlen termék, eljárás feltalálására, hanem a munkafolyamatokat alapjaiban átformáló, vagy azok értékeléséhez információkat nyújtó új eszközök alkalmazását, felhasználást is magában foglalja.

Ehhez szorosan kötődik a tevékenység innováció, amikor új információkat, kommunikációs tereket, nem tárgyasítható ismereteket vesznek igénybe, alkalmaznak a gazdasági, vagy az életfunkciók jobbítására, megváltoztatására.

A társadalmi-politikai innovációk alatt már nem csupán az egyéni, hanem kimondottan a közösségi életterek megújítását, átalakítását értjük, illetve az erre irányuló akciókat, szervezeteket, intézményeket és tevékenységeket.

A gazdaság mozgatója tehát a megújítás, az innováció, amely irányulhat a termékre és a tevékenységre, de nemcsak a gazdasági élet területén érvényesülhetnek a megújítások, hanem a társadalmi-politikai szférában is.

Az innováció
fogalma

A gazdasági-
szervezeti
innováció

A termék
innováció

A tevékenység
innováció

A társadalmi-
politikai
innováció

Az innovációs folyamatot az 5.4. ábra szemlélteti, jelezve azt, hogy az innovációk mindig ötletek, elképzelések tömegéből keletkeznek, ezekből választódik ki aztán egy vagy néhány idea, amelyek már megjelenítik és hordozzák magát az invenciót, az újdonság keletkezésének, létrehozásának, feltalálásának a folyamatát. Az invenció stádium után már objektívizálódik az elképzelés, akár új termékben, akár új tevékenységben, akár új ismeretben, vagy éppen eddig nem alkalmazott probléma megoldásában, s lényegében itt le is zárul az innovációs folyamat első szakasza, vagyis megtörtént az újdonság létrehozása.

Az innovációs
folyamat

Az innovációs folyamat második szakaszában kerül sor az újdonság alkalmazására, ami együttjár az újdonság időbeli és térbeli terjedésével, diffúziójával. Az alkalmazás vagy adaptáció lényegében döntés az új ismeret, termék, tevékenység átvételére, annak használatba bevételéről.

Az innovációk terjedését vizsgálhatjuk tehát időben és térben. Elsőként válasszuk az idődimenziót; kíséreljük meg felvázolni az innovációk által kiváltott gazdasági változások és a térségek fejlődése közötti összefüggéseket, egyrészt a mikroökonómiai szemléletből kiindulva, a termékéletről elmélet alapján, másrészt pedig makroökonómiai aspektusból, éspedig a gazdasági fejlődés hosszú hullám teóriája alapján.

5.4.2. A termékéletről és a térségfejlődés

A termékéletről elmélet azon a felismerésen alapul, hogy egy áru forgalmazástörténetében jellegzetes szakaszokat tudunk elkülöníteni. A termékek élettartama véges, a forgalmazás különböző szakaszaiban ez más és más kihívásokat jelent az eladónak. Az egyes szakaszokban a jövedelmezőség is változik, az eltérő ciklusokban viszont különböző marketing-, pénzügyi, termelési, beszerzési, és személyzeti stratégiák alkalmazása szükséges (KOTLER 1991).

A termék
élettartama

Általában egy-egy termék életről S-görbével írható le (5.5. ábra), és négy egymástól jellegzetesen elhatárolható szakaszra osztható (IVÁNYI 1990).

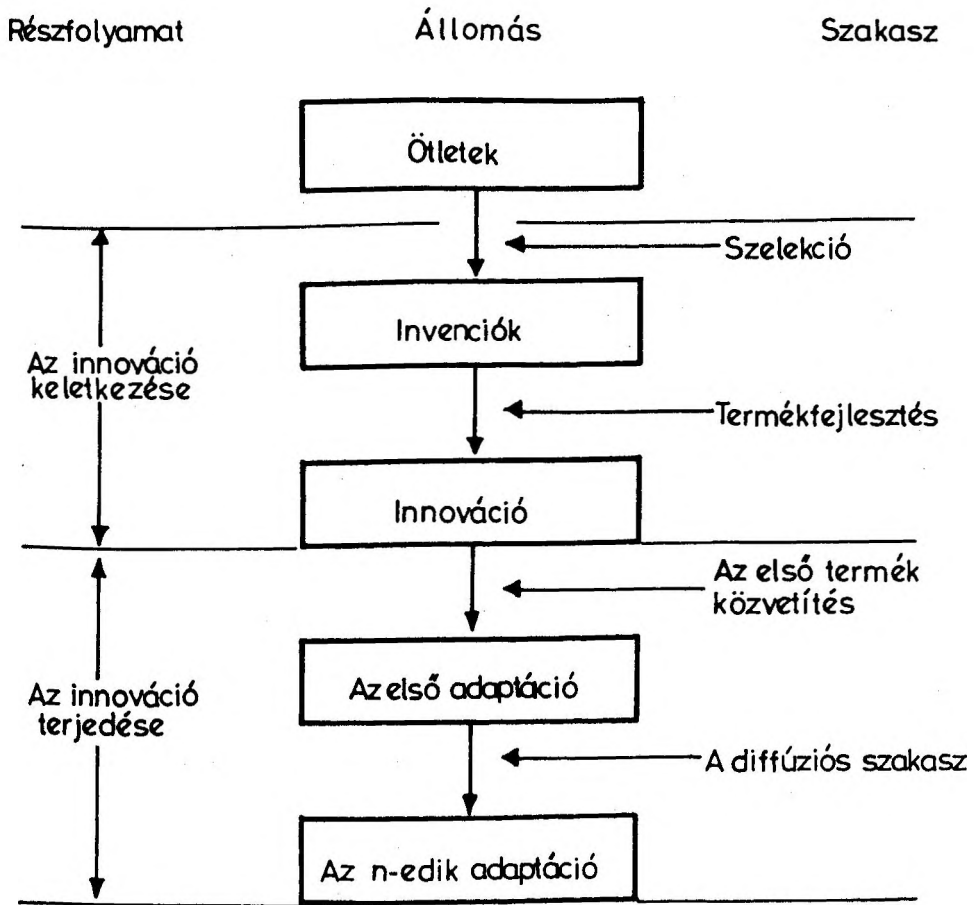
1. A kifejlesztés és a bevezetés szakaszában az újító gyártóra, valamint az új iránt érdeklődő, fogékony vevő találkozására van szükség. Ezt a szakaszt számos elképzelés, ötlet, invenció előzi meg, amelyek közül csupán egy lesz sikeres és eredményes. Az, amely az adott termékben jelenik meg. Kialakítását jelentős kutatás-fejlesztési ráfordítás terheli, és megköveteli a magasan kvalifikált munkaerő alkalmazását. Az értékesítés rendszerint alacsony szintű, az árrugalmasság elég merev, hiszen az új termék még nem ismert a piacon. A termék önköltsége is magas, sőt az alacsony értékesítés miatt a gyártás veszteséges.

A bevezetés
szakasza

2. A növekedési fázisban a termék egyre jobban meghódítja a piacot. Az értékesítési volumen felfutó jellegű, oldódik az árrugalmasság, megjelennek a korai utánpótlók, a piac oligopol jellegűvé alakul, az önköltség egyre kedvezőbb lesz, előtérbe kerül a reklám és a propaganda tevékenység, rövidíthető az értékesítési lánc. Az innovációk súlypontja tehát már a termelési és az értékesítési folyamatra tevődik át, csökken a humántőke intenzitása, illetve az átstrukturálódik a kutatás-fejlesztésről (a gyártásfejlesztésre helyeződik a hangsúly) az értékesítésre, emelkedik a tárgyi tőke szerepe a termelésben. Ezt a fázist az exponenciálisan növekedő bevételek és a magas nyereség jellemzi.

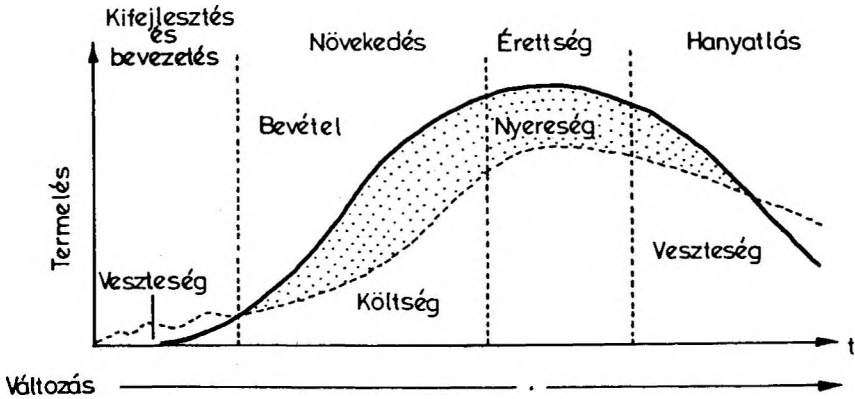
A növekedés
szakasza

5.4. ábra Az innovációs folyamat

Forrás: RECHNITZER, 1994.

5.5. ábra A termékéletciklus és a profitciklus szakaszai

TERMELÉS	humántőke intenzív	→	tárgyi tőke és munkaintenzív
INNOVÁCIÓK	termékinnovációk	→	folyamatinnovációk
BERUHÁZÁSOK	K+F befektetések	→	szervezet, menedzsment fejlesztés
TERMELÉS MENNYISÉGE	kis sorozat	→	tömegtermelés
PIACI HELYZET	eladók piaca	→	vevők piaca
NYERESÉG	veszteség, növekvő nyereség, csökkenő nyereség, veszteség		
OPTIMÁLIS TELEPHELY	agglomerációs térség	agglomerációhoz közeli régiók	periférikus régió, vagy alacsony bérszínvonalú ország

Intraregionális, interregionális és nemzetközi decentralizáció

3. A piaci érettség szakaszában a termék iránt a kereslet jelentősen növekszik, megjelenik a konkurencia. A kezdeti és a késői követő gyártók fokozni akarják termelésüket, kialakul a polipol piac, amely egyre telítettebbé válik. Az értékesítés volumene eléri a maximumot, itt a legerősebb az árrugalmasság. Az önköltség a tömegtermelés következtében eléri a minimumot, de a legnagyobb nyereséghez is a piaci érettség szakaszában realizálódik. A márkához való ragaszkodás, a termék goodwill-jének kiépítése a marketingstratégia meghatározó eleme. Az értékesítésben a közvetlen eladói hálózat kiépítése történik meg. A termékfejlesztés kimondottan az életciklus meghosszabbítására irányul; ezt a célt részben termék helyettesítéssel (új termék kidolgozása), részben pedig piacbővítéssel (új fogyasztók és felhasználási módok megjelenése) lehet elérni.

Az érettség
szakasza

4. A hanyatlás szakaszában a piaci részesedés meredeken csökken, hasonló ütemben esik vissza az értékesítés volumene, megjelenik az árengedménnyel variálós árpolitika. Emelkedik az önköltség, az érettségi szakaszhoz méretezett gyártókapacitás már nincs kihasználva, a termelés fokozatosan veszteségesé válik. A marketing-mix elemek közül a szervizszolgáltatásra és a tartalékalkatrész-ellátásra helyeződik a hangsúly, és a meglévő értékesítési csatornákat kihasználása ajánlatos. A termékpolitikában már a kifutást kell megcélozni, és az érettség szakaszában megindított új termékfejlesztést célszerű tovább erősíteni.

A hanyatlás
szakasza

A termékéletciklus alatt láthattuk, hogy a súlypont áttolódik a humán intenzív termelésről a tőkeintenzív és a munkaintenzív termelés felé, míg az innovációkban a termékről a folyamatinnovációra, a kutatás-fejlesztési beruházásokról a termelést racionalizáló beruházásokra, a kissorozatú termelésről a tömegtermelésre, a kínálati piacról a keresleti piacra.

A súlypontok
áthelyeződése

A nyereségnél, mint a vállalkozói tevékenység meghatározó céljánál és motívumánál is jelentős változások következnek be az életgörbe egyes szakaszaiban. Így nemcsak életciklusról, hanem ahhoz rendelt profitciklusról is beszélhetünk. Az 5.5. ábrán jeleztük, hogy a bevezetési szakaszban fellépő veszteséget a növekedési szakaszban emelkedő, majd az érettségi periódusban exponenciálisan növekedő nyereség jelentősen kompenzálja, és a hanyatlási szakaszban is veszteséggel kell számolnunk.

A termékéletciklus elmélet alapján tehát azok a régiók, ahol túlsúlyban vannak a fiatal, kezdő vállalkozások, számos új termékkel és szakmával, egyben magasabb, innovatívabb humántőkével rendelkeznek, kedvezőbb fejlődési pálya előtt állnak, vagyis megújításaik fokozatosan beérnek és kiteljesednek, így gazdasági növekedésük egyre intenzívebb lehet. Míg azok a régiók, ahol a termékek szerkezete már a termékciklus érett, vagy éppen leszálló ágában van, és ennek megfelelően vállalkozásaik is "elöregedtek", sőt mindezekhez a kevésbé kvalifikált, kimondottan a tömegtermelésre alkalmas munkaerőt koncentrálnak megindulhat gazdasági fejlődésük megtorpanása, megjelenhetnek a strukturális zavarok, azaz előbukkanhatnak a válságtünetek.

A régiók
fejlődése
és a termékek
élettartama

A termékek életciklusában, annak egyes szakaszaiban változnak a termelési és telephelyi feltételrendszerek is. Az egyes fázisoknak megfelelően alakulnak tehát a telephelyi igények, ezáltal - éppen az optimális üzemgazdasági feltételek miatt - jelentősen módosulhat a termelés térbeli szerkezete, és annak átrendeződése zajlik le.

Egy új termék kifejlesztése jelentős humántőkét és K+F beruházásokat követel meg. Az innovációs potenciál, a kvalifikált munkaerő és a kockázati tőke

A nagyvárosi
környezet

kimondottan a nagyvárosi gazdasági agglomerációkban koncentrálódnak. A gyártási eljárás stabilizálódása, annak megfelelő felszereltsége, az élesedő minőségi és árverseny hat a telephelyi feltételekre. A tömegtermelés megjelenésével megkezdődik a telephelyek funkcióinak megosztása, az új üzemegységek alapítása, kihelyezése a centrumokból elsőként azok környezetébe, a települési agglomerációkba, majd az érettség szakaszában fokozatosan a perifériákra, az adott ország határán belül, vagy éppen más, alacsonyabb bérköltséget kínáló országba. A telephelyi előnyökre támaszkodva a versenytársak is felépítik üzemüket és fokozatosan benyomulnak a piacra. Egy-egy termék életciklusa is jól szemlélteti az optimális telephelyek fokozatos változását, azok egyre látványosabb eltolódását a centrumokból a perifériák felé, amit felfoghatunk úgy is, mint az új áruk termelési helyeinek diffúzióját, térbeli terjedését. Ezzel megindulhat a termelés intra- és interregionális, valamint nemzetközi decentralizációja is, ami hordozza és megjeleníti a termék és tevékenység innovációk terjedéséhez, egyes térségek megújítási folyamatainak felgyorsításához szükséges impulzusokat.

A termékéletciklus elmélet lehetőséget ad a vállalkozói telephelyelmélet dinamizálására, egyben hozzásegít a regionális gazdaságszerkezeti - válságok és növekedés - változások jobb megértéséhez. Ehhez szolgált például nagyszerű adalékot NIJKAMP (1988), amikor az egyes régiók infrastrukturális ellátottsága és felszereltsége, valamint a regionális fejlődés közötti kapcsolat alakulását éppen az életciklus elmélet alapján vázolja fel. Kimutatja, hogy a jövedelmek és az infrastrukturális ellátottság kapcsolatában érvényesül az S-görbe. Annak első, kezdő szakaszában tömörülnek a fejletlen régiók hiányos infrastruktúrájukkal (pl. periférikus vagy rurális térségek). A take-off, az induló szakaszban azon infrastrukturális szint jelenik meg, amely a gazdaság kibontakozásához, megújításához minimálisan szükséges. A harmadik a növekedés szakaszában már a gyorsan fejlődő térségek koncentrálódnak, ahol megfelelő az infrastrukturális ellátottság. A negyedik, az érettség szakaszában már éppen a gyors növekedés negatív külső jegyei mutatkoznak meg. A telítettség állapotában a gyors növekedést elért térségek találhatók, amelyek válságba jutottak az infrastrukturális ellátottságban kialakult szűk keresztmetszetek miatt. Érdemes még azt kiemelni, hogy "egy régió megközelíthetősége a regionális növekedés előfeltétele, így az infrastruktúra hálózat különösen fontos a fejlődés első, induló szakaszaiban. Az ezt követő periódusokban a városi infrastruktúra is egyre fontosabb lesz, míg végül a társadalmi infrastruktúra játszik fontos szerepet" (108 p.).

A regionális átstrukturálódás már jóval bonyolultabb folyamat, mint azt a termékéletgörbe alapján értelmeztük. Az új termékek keletkezése nincs feltétlenül az agglomerációhoz kötve, mégis a magterületeken koncentráltabban vannak jelen az újdonságok, hiszen ott erőteljesebb az invenció, inspiratívabb a gazdasági környezet, kedvezőbbek a települési feltételek, sokoldalúbbak az információk, azaz az innovációs miliő gazdagabb, annak hatásai már egyre több szinten és szférában jelentkeznek (CAMAGNI, 1992).

Persze az érett termékek kihelyezése sem megy végbe mechanikusan, egyszerűen a perifériára. A centrum gazdasági menedzsmentje, az ottani politikai erők és érdekképviselők is hátráltatják a kitelepülést. Emellett a perifériákon is lehetnek innovatív termékek, tevékenységek, s olyan vállalkozók, akik azokat felhasználják, előállítják.

A telephely-
elmélet
dinamizálása

A magterületek
és az innováció

A hazai kutatások - gondolunk itt elsősorban BARTA (1987, 1991) regionális iparszerkezeti vizsgálataira - egyértelműen bizonyították, hogy a tömeggyártással, éppen az egyes termékek életgörbéjének érett szakaszában jelentős termelési kapacitások kihelyezése történt meg Budapestről vidékre. Míg a korszerűbb, a fiatalabb, valamint a magasan kvalifikált munkaerőt igénylő termékeket a fővárosban, vagy a többi jelentősebb ipari centrumban³ gyártották, és azok telephelyi hálózata a periférikus térségben dinamikusan terjedt. A problémát nem abban látjuk, hogy a centrumból a periféria felé történt a telephelyek eltolása, hanem abban, hogy mindez nem járt, vagy éppen nem járhatott együtt a termelés irányításának decentralizálásával. Kimondottan a nagy ipari központokban koncentrált a piaci munka, a beruházások, a fejlesztések, a gazdálkodás különféle szintjei a döntési jogosítványokkal együtt. Így a telephelyeken nem, vagy csak kismértékben alakulhatott ki a gazdasági és a műszaki menedzsment, aminek a hiánya most, a kilencvenes évek elején a keleti piacok elvesztése, a privatizáció megindulásakor már élesen jelentkezik és érvényesül. Elmondható tehát, hogy a termékéletciklus elmélet megállapításai érvényesültek a tervgazdaság körülményei között is, azonban hatása, következményei a perifériákra, a kiszolgáltatott gazdaságra jóval súlyosabbak voltak, mint amit a működő piacgazdaságokban tapasztaltak.

A hazai kutatások tanulságai

5.4.3. Az innovációk térbeli terjedése

Az újdonságok térbeli terjedésének tudományos feldolgozása HÄGERSTRAND (1952) nevéhez fűződik. Számos kultúrtörténeti és -földrajzi kutatási előzmény alapján abból indult ki, hogy az innovációk terjedését tanulási folyamatra, vagy pontosabban információátvitelre lehet visszavezetni. Az újdonságok terjedésének útja követi az adott térségben az egyének és a társadalmi csoportok között kialakult információs hálózatokat. Az újdonságoknak le kell küzdeniük mindazokat a szociális, közgazdasági, de kimondottan fizikai akadályokat, amelyek ebben az információs struktúrában megtalálhatók és hatnak. Maguk az információs hálózatok is más-más, eltérő hierarchikus szintek között feszülnek, így az innovációk terjedésének is több formája létezhet.

A tanulási folyamat és az újdonságok

Elsőként a szomszédsági hatásokon alapuló terjedések ott lépnek fel, ahol az újítás diffúziója mindenek előtt a személyes kontaktusokon és az azok során keletkezett, vagy átadott információkon alapul. Empirikus vizsgálatokkal bizonyította, hogy az információátvitel a távolság függvénye, azaz egy leadótól mért távolság növekedésével csökken egy potenciális alkalmazó számára annak valószínűsége, hogy a leadótól megtudhat valamit az újdonság előnyéről.

A szomszédsági hatások

A diffúzióknak ezt a formáját, amely a személyes információkon múlik BROWN (1981) expanziós diffúzióknak is nevezi. A terjedés menete az egyes fertőző betegségek járványainak analógiáján alapul, vagyis ahol az egyének közötti érintkezések gyakoribbak, ott az egymás mellett élő emberek, térségek gyorsan

Az expanziós diffúzió

³ Példaként hozzuk fel a győri székhelyű Rába Vagon- és Gépgyárat, amely a hetvenes évek elején jelentős telephelyalapítási hullámba kezdett, és a motorgyártáshoz szükséges félkésztermék-gyártás kihelyezésével az egész Észak-Dunántúlt behálózta gyáregységeivel (RECHNITZER 1987), amelyeket napjainkban fokozatosan elad, vagy jobbik esetben vegyes vállalatok alapítására használja fel (LADOS - RECHNITZER 1992c).

átveszik az ismereteket, a tárgyakat, az eszközöket egymástól. A terjedés centrumai körül centrifugálisan jelennek meg az újdonságok, majd attól távolodva dinamikusan bővülnek az innovációkat megismerők száma, az alkalmazók köre, de a befogadásban résztvevő térségek nagysága is (NIKODÉMUS 1991). Emellett lehetséges a relokációs diffúzió is, amikor az újdonságok szinte kiszakadnak a magterületről, és térben áthelyeződve más, véletlenszerű pontokban bukkanhatnak fel. Ez a típus főleg a népesség nagy területi mozgásaival függ össze, abból vezethető le.

A második eset az újdonságok terjedésének hierarchikus expanziója, amely viszont feltételezi a magasan fejlett információs és kommunikációs rendszereket, hiszen azok lehetnek közvetítői az innovációknak. Ez a terjedési folyamat - mint az adott innovációhoz kapcsolódó információ - már egy szociális-gazdasági, vagy éppen településhálózati hierarchikus rend mentén terjed tovább, fut végig (5.6. ábra).

A hierarchikus
diffúzió

A központi helyek elméletéhez kapcsolódóan kimutatható, hogy az innovációk mindenekelőtt a centrum funkciókkal rendelkező településekben jelennek meg, majd futnak le a hierarchia alacsonyabb fokán lévő, tehát funkcióban szegényebb egységekbe, így azokban csak jóval később telepednek meg. A szomszédsági és a hierarchikus terjedés roppant szemléletes összekapcsolásáért mutatja be WINDHORST (1983) tanulmányában. A CHRISTALLER-i négy lépcsős központi hely szerkezetben mind térben, mind pedig időben végigkövethető az innováció terjedése, egyrészt csak szomszédsági, másrészt csak hierarchikus, végezetül mindezek együttes kombinációja alapján is (5.7. ábra).

A központi
helyek
és a terjedés

Látható, hogy a két hatás egymással szoros kapcsolatban és feltételezettségben áll. A szomszédsági kapcsolatok erősítik a hierarchikus viszonyokat, de az ezek alapján létrejött kommunikációs terekben is érvényesülnek a személyes hatásokon szerveződő, hagyományosan a tapasztalatokra, az ismeretek átadására épülő innováció-közvetítések.

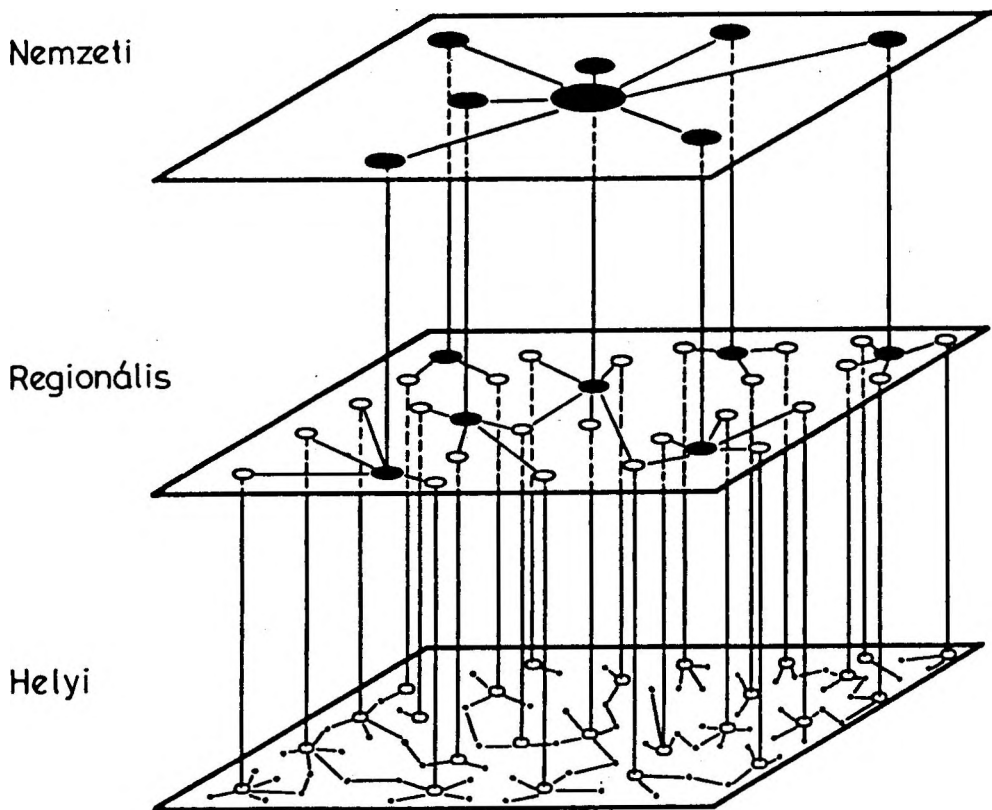
Az innovációk lefutásában magának a véletlennek is lehet szerepe, tehát egyes innovációk terjedésénél nem ismerhetünk fel semmiféle szabályszerűséget, összefüggést. Fontos ebben az esetben az alkalmazók szintjét alaposan áttekinteni, azok számának, jellegének, területi elhelyezkedésének értékelését pontosítani, mert ennek alapján kimutathatók lehetnek mégis szabályszerűségek, a fenti két terjedési forma valamelyikének, vagy a kettő kombinációjának az érvényesülésével.

A véletlen
szerepe

HÄGERSTRAND modellbe foglalja az innovációk terjedését. Abból indul ki, hogy a potenciális alkalmazóknak az innovációs képessége eltérő, különböző, így minden felhasználó csak bizonyos idő eltelté után ad át információt, amelynek fogadját "mean informations field" (MIF), a közbenső információs mező határozza meg. A MIF a távolsággal áll szoros kapcsolatban, azaz a kibocsátótól egyre távolabb csökken egy-egy információ megszerzésének a valószínűsége. Modelljében - amely a MONTE-CARLO szimuláción alapul - minden egyes időközben meghatározza az összes alkalmazó számára az információátvitel valószínűségét, s így szimulálja a diffúziós folyamatban az információ terjedését. Későbbi kutatásai során (1967) hangsúlyozza, hogy számos szociális, társadalmi tényező (pl. foglalkoztatási szerkezet, jövedelmi viszonyok stb.) határozza meg az újdonságfogadás valószínűségét.

A terjedés
modellezése

5.6. ábra A különböző szinteken jelentkező innovációk diffúziója

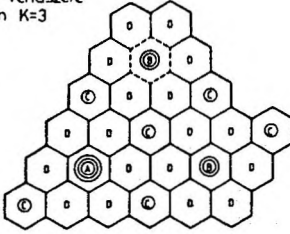

Forrás: HÄGERSTRAND, 1952.

5.7. ábra A különféle diffúziók a központi helyek rendszerében

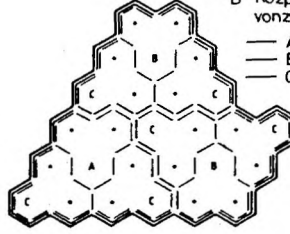
A A központi helyek rendszere
CHRISTALLER után $K=3$

- A - helység 1
- B - helység 3
- C - helység 9
- D - helység 27

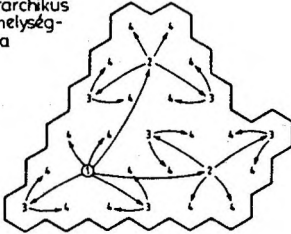

B Központi helyek vonzáskörzetei

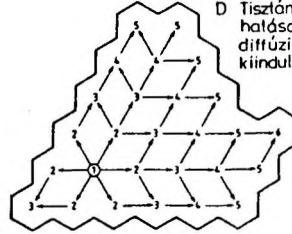
- A - helység
- B - helység
- C - helység

C Tisztán hierarchikus diffúzió, A-helységből kiindulva

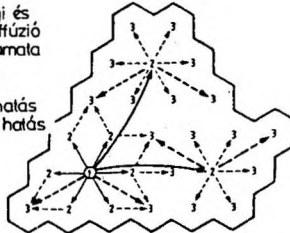

D Tisztán szomszédsági hatásokon alapuló diffúzió, A-helységből kiindulva

E A szomszédsági és hierarchikus diffúzió kombinált folyamata

- hierarchikus hatás
- szomszédsági hatás

Forrás: WINDHORST, 1983.

Egy-egy megállapítás valamilyen innováció terjedési valószínűségére csak szigorúan az adott térségben és az adott időtartamra vonatkozik; azt nem lehet alapos vizsgálat nélkül más térségekben, más jelenségekre alkalmazni.

Számos kísérlet és próbálkozás történt az innovációk terjedésének modellezésére, ezek aztán egyre bonyolultabb matematikai apparátust vonultattak fel. Bármilyen nagy eszköztárat is alkalmazunk azonban, mindig csak egy-egy jelenségre vonatkozó terjedési információértékek kerülhetnek megállapításra, azok általánosítása már éppen a fentiek miatt sem lehetséges, azok nem igazolhatók más terekben és dimenziókban.

Az innovációk terjedésének jellemzésénél HÄGERSTRAND olyan szabályszerűséget fedez fel, miszerint az újdonságok diffúziója az alkalmazók számának növekedésével egy logisztikus görbe alapján írható le, és a normáleloszlást követi, ami alapvetően megegyezik az termékélelciklus görbéjével és az ott ábrázolt függvényvel. A terjedési görbe egyúttal lehetőséget ad arra is, hogy meghatározzuk a diffúziós folyamat különböző szakaszait, azokhoz rendeljük az egyes alkalmazók típusait (ROGERS 1962) a következők szerint:

- az innovátorokat,
- a korai vagy első alkalmazókat,
- a korai többséget,
- a későbbi többséget,
- végül a késlekedőket.

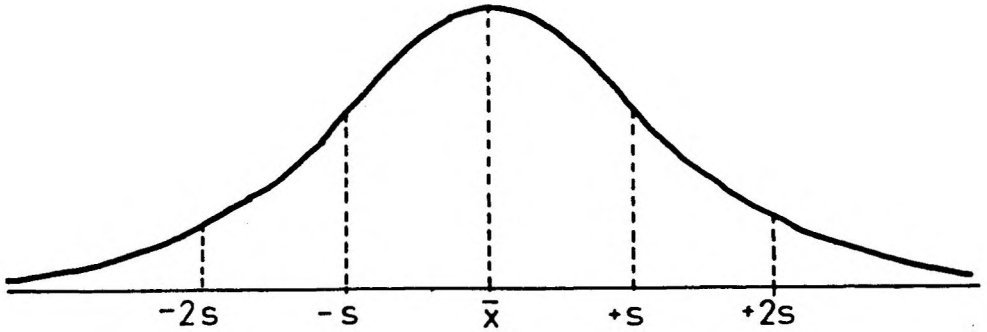
Ezekhez viszont hozzáköthetők a diffúziós szakasz (WINDHORST 1983) jellemzői is (5.8. ábra). A kezdő fázisban - amikor is megjelenik az innováció egy vagy több helyen, és azokat csak az innovátorok alkalmazzák - még rendkívül nagy különbség mutatható ki az innovációs centrum, valamint a szomszédos térségek között. Az expanziós szakaszban - amikor is erőteljesen terjednek az újdonságok - lépnek be a korai vagy első alkalmazók, és fokozatosan alakul ki a korai többség, az első jelentős felhasználók tömege, ami egyúttal jelenti a mellékcentrumok kialakulását, de jelzi a korábbi területi ellátottsági különbségek mérséklődését is. A harmadik szakaszban már határozottan sűrűsödik az újdonság az adott térségben. Nem lehet megállapítani az innováció centrumát, egyre több potenciális alkalmazóhoz, mint a későbbi többséghez jut el, s a területi különbségek az innováció megjelenésében kiegyenlítődnek. Végül elérkezünk az utolsó fázisba, ahol megtörténik a telítődés, azaz eljut az újdonság a potenciális adaptorokhoz, az újonnan belépő kis számú késlekedő részesedése fokozatosan csökken. Különösen érvényes ez az egykori innovációs központ közelében, de már a perifériákon is. Az újdonság tehát teljesen elfogadottá, ismertté vált; felhasználásuk egyre megszokottabb, természetes lett. Az újdonságok hullámszerű terjedése is megjelenik ebben a leírásban, hiszen az új jelenségek követik egymást; egyik a másik után indul, de jut is el az adott területi egységhez. A folyamat hullámszerű, mivel a keletkezés közelében levő térség telítetté válik, az aktív vonzás egyre jobban áthelyeződik a következő térségbe, így akik korábban a térség szélén voltak, most azok adják át az információkat a következő befogadóknak.

A termék-
élelciklus
és a terjedés
kapcsolata

A diffúziós
szakasz
jellemzői

A hullámszerű
terjedés

5.8. ábra Az alkalmazók és a terjedési szakaszok összekapcsolása

\bar{x} = az adaptáció középpontja
 s = standard távközök

ALKALMAZÓK KATEGÓRIÁI

1	2	3	4	5
Innovátorok	Korai alkalmazók	Korai többség	Késői többség	Késlekedők

TERJEDÉSI SZAKASZOK

I	II	III	IV
Kezdő fázis	Expanziós fázis	Sűrűsödési fázis	Telítődés fázisa

Az 5.9. ábra szerint a centrumból induló innováció kezdeti szakaszában a hullámok hatótávolsága még csekély, de éppen a korai alkalmazók hatással vannak a centrum közelében lévő új befogadókra, akik átveszik az újdonságot. A következő időpontban az adaptáció már nagyobb térségre terjed ki, de az alkalmazás intenzitása mérsékeltebb, hiszen egyre távolabb kerülünk az innovációs központtól. A hullámok hossza növekszik, miközben az adaptációs ütem csökken, és a következő időfázisban a mérséklődés tovább tart, egyben a hullámok is hosszabbak, kiteljesedettebbek lesznek. HAGGETT (1979) klasszikusnak mondható ábráján tehát már össze is kapcsolja a diffúziós hullámok időbeli és térbeli terjedését, szemléltetve a centrumtól való tér-idő távolság hatását az újdonságok terjedésében.

Fontos arra is utalni, hogy nemcsak HÄGERSTRAND, hanem követői is foglalkoznak az innovációk terjedését gátló tényezőkkel, azok elemzésével (HAGGETT, CLIFF, FREY 1977). Ezek az akadályok kezdetben a szimulációs modell tökéletesítésére szolgáltak. Arra, hogy minél pontosabban modellezzék a valóság folyamatait, majd egyre sokoldalúbban kezdik leírni, áttekinteni az innovációk terjedésének feltételeit, annak körülményeit, azok működésének hatástereit, s egyben a terjedésüket segítő elemeket, tényezőket, sőt intézményeket is.

A gátló
tényezők

Lényegében ebből születik meg BROWN (1981) piac és infrastruktúra modellje, amelyben felvázolja a diffúziós ügynökségek feladatait és az általuk követhető terjesztési stratégiát. Az innováció kínálatának és keresletének az összehangolását szorgalmazza modelljében. Ennek megoldását már nem a hagyományos diffúziós rendszerekben látja, hanem abban, hogy az ügynökségek juttatják el az újdonságokat a felhasználókhoz, ami nemcsak gyorsítja a terjedést, hanem annak minőségét is javítja.

A piac és
infrastruktúra
modell

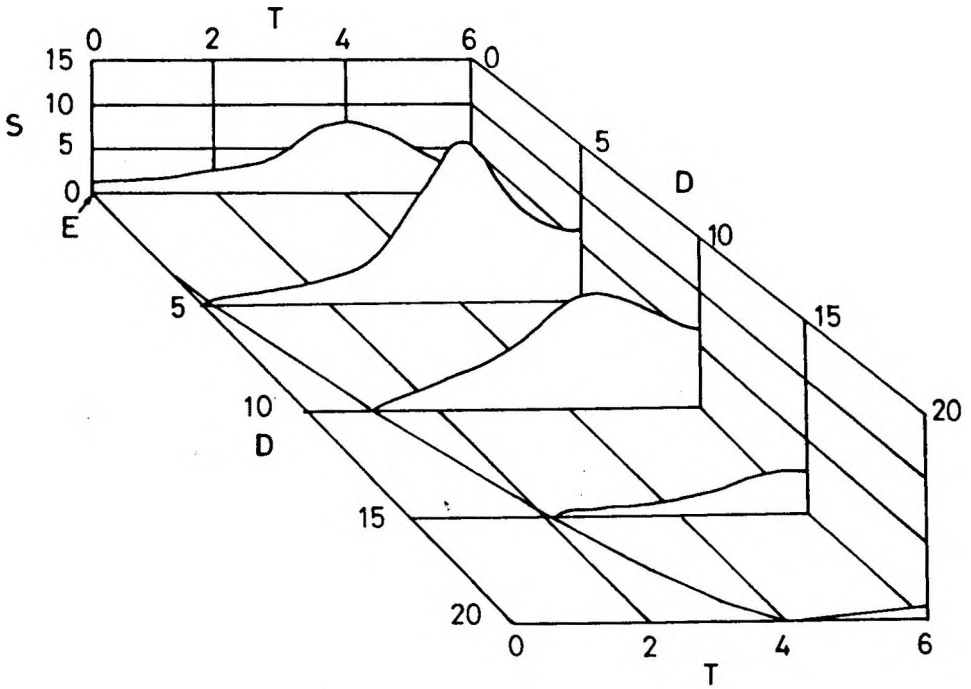
Elsőként gondolja végig az innováció-orientált regionális politika elemeit, így részletesen szól az ügynökségek telepítésének kritériumairól, azok infrastruktúra igényéről, telephelyeinek költségeiről, azok megtérüléséről, sőt alaposan végiggondolja az állami, a központi kormányzati és a regionális-helyi kormányzatok feladatait is.

Felvezetésre, de egyben rendszerezésre került azon szemléletmód is, hogy miként lehet és kell az innovációk térbeli terjedését áttekinteni, abban hogyan határozhatók meg a térbeli aspektusok, és ezekkel milyen viszonyba kerülhetnek a terjedés különféle módjai, lehetőségei.

Az 5.10. ábra nemcsak rendszerezi, hanem össze is foglalja az innovációk térbeli kutatásának és elemzésének főbb kérdéseit, törekvéseit. Hiszen nemcsak a terjesztett, vagyis az ügynökségek által ajánlott innovációk és a szabadon lefutó, a személyek közötti kommunikációra épülő diffúziót tünteti fel, hanem azokhoz rendeli a mindig jelenlévő területi szinteket is. Együttal határozottan kimutatja, hogy a szomszédsági és a hierarchikus expanzió egymással kapcsolatban van, ezek a terjedési minták egyben hozzárendelhetők bármilyen területi struktúrához. Bizonyító hatásúak ezek az összefüggések arra vonatkozóan, hogy a regionális gazdaságtannak egyik fontos alkotóeleme az innovációk térbeli terjedésének vizsgálata; de éppen ezen elméleti alapok jelentik ezen gondolkodásmód elterjedését a regionális politikában, annak részben megújításában, részben pedig további kiszélesítésében, mozgáspályájának növelésében.

A terjesztés
intézményei
és rendszere

5.9. ábra Az innováció terjedésének hullámmozgás modellje
(HAGGETT, 1979 alapján)

E : a diffúziós hullámok eredetpontja

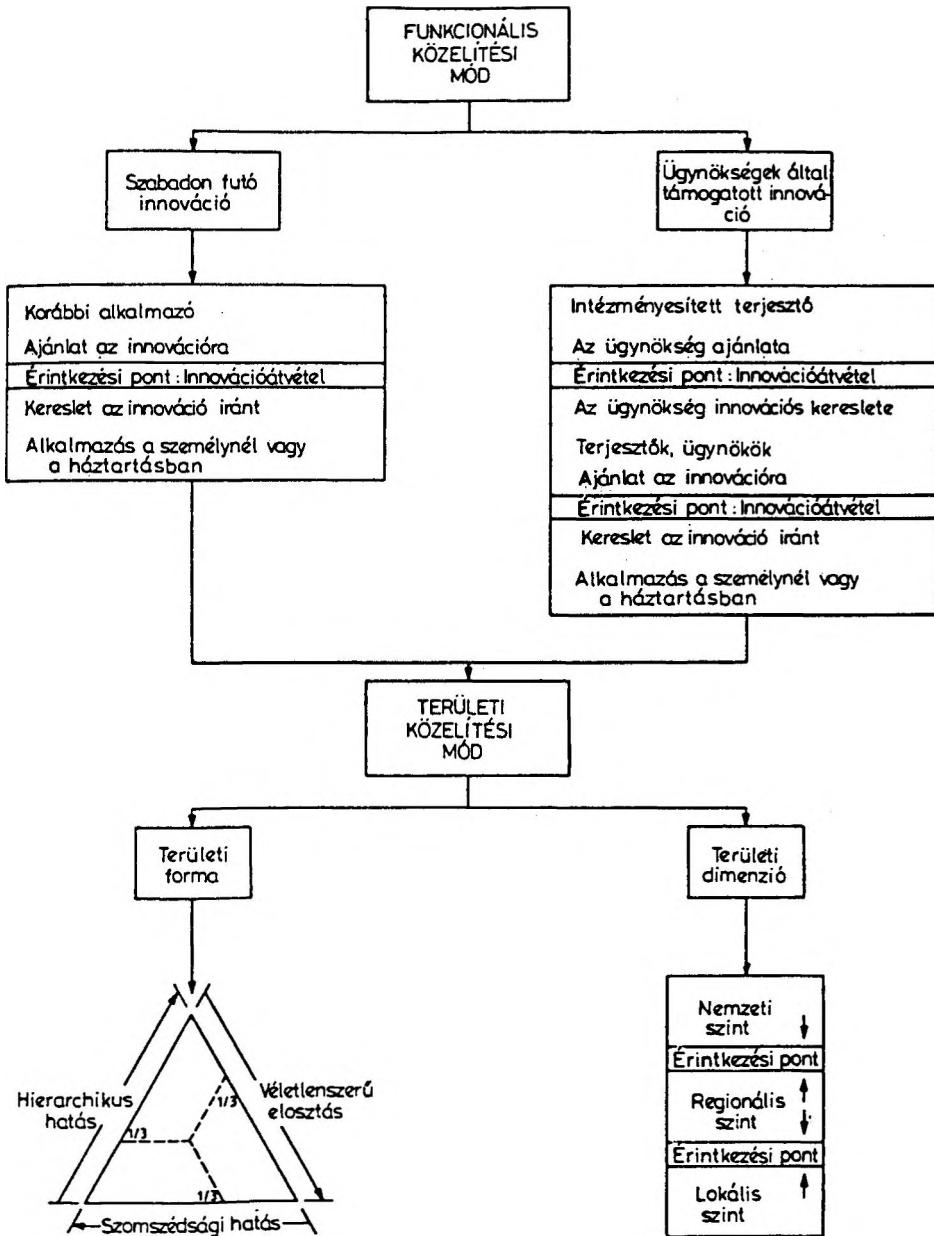
S : az innováció elfogadottsági szintjei

D : távolság (km)

T : idő

Forrás : NIKODÉMUS, 1991.

5.10. ábra Az innovációk terjedésének térségi közelítési módja

Forrás: BROWN, 1981.

5.5. A termelési tényezők kölcsönös kapcsolata

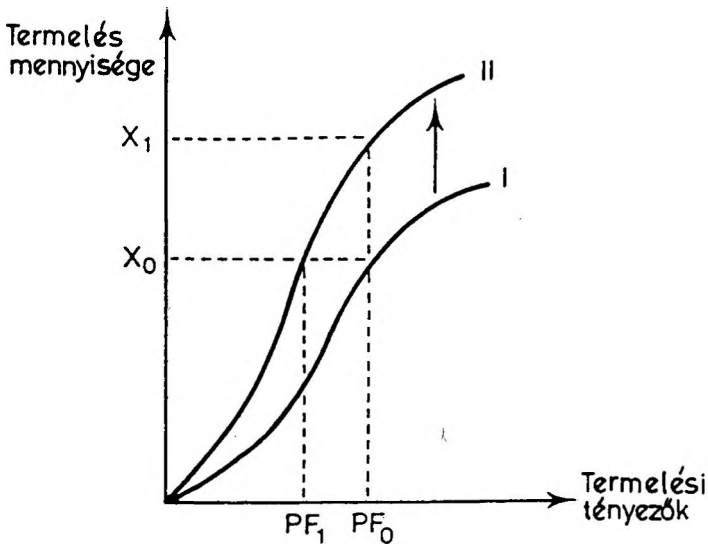
A regionális fejlődésre eltérő módon hat a munka, a tőke és a technikai haladás. Hiszen az első két tényezőt csak a tér egy-egy pontján vehetjük be, míg az új technikai ismeretek egyszerre és egyidőben a tér több pontján is megjelenhetnek. Ha maradunk a korábban vázolt kétrégiós modellünkél, akkor az I-es régióból származnak az új ismeretek, s a II-es régióban történik azok felhasználása. A tőke és a munka erőforrásoknak az áramlása csökkenti a származási régióban a termelési potenciált, azaz mérsékelt állományuk az adott regionális gazdaságra visszafogó, kontrakciós hatással van. Szemben a technikai haladással, amelynek exportja nem vált ki, legalábbis rövid távon negatív hatásokat, sőt ellenkezőleg: a tudás, az ismeretek átadása újabb és újabb bevételek forrása lehet, ami aztán további fejlesztéseket tesz lehetővé.

A terjedés
körülményei

Hosszú távon azonban a célrégió versenyképessége javul, így a technikai tudás átadásával is mérséklődhet a származási régióban a gazdasági növekedés. Hiszen az új ismeretek hatására - a munkaerő, vagy a tőke beáramlásának következtében - növekszik a termelési potenciál, egy-egy jószág elállításához jóval kevesebb ráfordításra van szükség, aminek eredményeként a termelési függvény is átalakul (5.11. ábra). A technikai fejlesztés következtében ugyanazon tényező felhasználásával (PF₀) nagyobb termékmennyiséget (x₀) helyett x₁-et), illetve ugyanazon termékmennyiséget (x₀) kisebb termelési tényezők igénybevételével állíthatjuk elő.

Az új ismeretek
és a termelési
potenciál

5.11. ábra A termelés átalakulása a technikai fejlesztés következtében

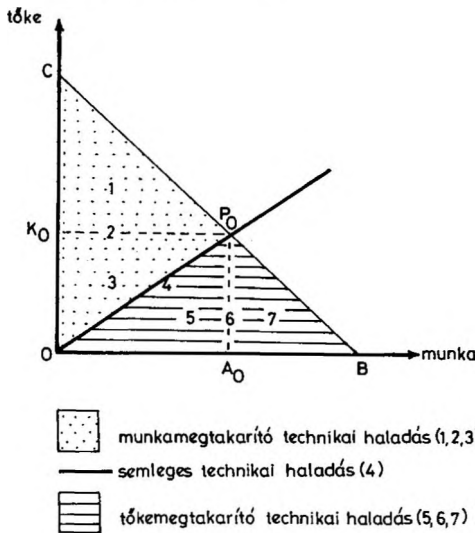

A technikai fejlesztés és a munka, valamint a tőke kapcsolata alapján megkülönböztethetünk munka- és tőkemegtakarító technikai haladást. Az 5.12. ábrán az x-tengelyen a munkát, az y-tengelyen a tőkét tüntettük fel. A hagyományos termelési eljárás P_0 , A_0 munkaráfordítást és K_0 tőkeráfordítást követel meg, ami a K_0P_0 tőkeintenzitással fejezhető ki.

Az új ismeretek bevezetésével egyazon termelési mennyiséget kisebb tényező-ráfordítással állíthatjuk elő, amelyet az OBC háromszögön belül találunk. A tőkeintenzitás növekedésével munkamegtakarító technikai haladást határozhatunk meg, ami az OCP_0 háromszögön belül található.

Az I. esetben (K_0P_0C háromszög) munkamegtakarító technikai haladásról beszélhetünk, magasabb tőkefelhasználás mellett. A II. esetben (K_0P_0 vonal) szintén munkamegtakarító technikai haladással van dolgunk, amelyet konstans tőkefelhasználás kísér. A III. esetben (OP_0K_0 háromszög) többségében munkamegtakarító technikai haladást láthatunk, ahol még nagyobb a munkamegtakarítás, mint a tőkemegtakarítás. Semleges technikai haladásról akkor beszélünk, ha nem változik a tőkeintenzitás, azaz a munkaszükséglet ugyanolyan mértékben csökken, mint a tőkeszükséglet (IV. eset: OP egyenes). A következő két esetben már tőkemegtakarító technikai haladással állunk szemben, hiszen a tőkeintenzitás növekedésével kell számolnunk, aminek lehetséges kombinációi az OBP_0 háromszögben találhatóak. Ennek alapján megkülönböztethetünk többségében tőkemegtakarító technikai haladást, ekkor a tőkeráfordítás nagyobb, mint a munkaráfordítás (V. eset: OP_0A_0 háromszög); tőkemegtakarító technikai haladást konstans munkaráfordítás mellett (VI. eset: A_0P_0 egyenes), s végül tőkemegtakarító technikai haladást többlet munkaráfordítás mellett (VII. eset: A_0BP_0 háromszög).

5.12. ábra A munkamegtakarító, semleges és tőkemegtakarító technikai haladás jellemzői

Forrás: SCHÄTZL, 1992.

Gyakran felmerül, hogy egy régióban, ahol korlátozottak a termelési tényezők, a regionális gazdaság megújítása attól függ, hogy képesek-e a technikai ismereteket, tudást befogadni és alkalmazni. Kétrégiós modellünknel maradva, az I. régió magas fejlettségű, hiszen ott elégséges a tőkeállomány, ugyanakkor munkaerőhiány van; míg a II. régióban alacsonyabb a fejlettségi szint, amit tőkehiány és munkaerő-felesleg jellemez. Az I. régióban tudatos tevékenységek indulnak meg arra vonatkozóan, hogy új munkamegtakarító technikai ismereteket dolgozzanak ki és vezessenek be (pl. robottechnika), amit egyrészt a rendelkezésre álló tudásszint, másrészt a tőkeállomány lehetővé tesz. Ennek hatására tehát ugyanazt a termelési mennyiséget alacsonyabb munkaerő és konstans tőkeárfordítás mellett képesek előállítani. Az I. régióban tehát éppen a munkamegtakarító technikai haladással feloldották a gazdasági növekedés szűk keresztmetszetét, a munkaerőhiányt. Ha ezeket az ismereteket exportáljuk a II. régióba, akkor ott ugyan a költségek csökkennek, de megnő az amúgy is jelentős munkaerő-állomány. A problémát a modellünkben úgy oldhatjuk fel, ha a II. régióban a tőke megtakarító technikai haladást alkalmazzuk, hiszen ezzel nő a munkaerő-felhasználás, s a régióban lévő tőkehiányt sem fokozzuk. Mindebből láthatjuk, hogy a különféle termelési tényezők kombinációja alapvetően meghatározza a régiók gazdasági növekedését, ami viszont döntően függ attól, hogy egyrészt az adott térségben milyenek a gazdasági feltételek (ágazati szerkezet, gazdasági kapcsolatok, szakképzettség, termelési infrastruktúra stb.), másrészt pedig mindezeknek milyen a technikai színvonal. Egy régió növekedése gyorsabb és eredményesebb lehet, ha gazdaságában legalább egy-két ágazatban magas a technikai színvonal, azaz korszerűbbek a gépek, a berendezések, a termékszerkezet életkora fiatal, megújításuk folyamatos, a piaci kapcsolatok sokoldalúak.

A tényezők kombinációja és a fejlődés

A gazdaság és a technikai színvonal

5.6. A régiók (országok) közötti kereskedelem

Az előbbieken láttuk, hogy a termelési tényezők mobilitását számos faktor akadályozza; s azok mozgása egyik régióból a másikba minél kisebb, annál nagyobb szerepet kap a kereskedelem, az áruk és a szolgáltatások közvetítése, szállítása az egyik régióból a másikba.

A korábbi kétrégiós modellnél maradva vizsgáljuk meg, hogy milyen tényezők motiválják a kereskedelmet, annak irányát, nagyságát, és annak milyen hatásai lehetnek a térségek gazdasági növekedésére, fejlődésére.

A kereskedelem egyik oka abban keresendő, hogy az egyik régióban megtermelt vagy rendelkezésre álló javak iránti kínálat nagyobb, mint a belső kereslet; a másik régióban viszont kereslet jelentkezik ezen termékek iránt, így annak beszállításával (importálásával) elégítik ki a jelentkező szükségleteket. Egy régióban bizonyos termékek tartósan nem állnak rendelkezésre a természeti adottságok következtében (pl. geológiai vagy klimatikus viszonyok következtében nincsenek természeti kincsek), vagy egyszerűen néhány agrárterméket nem lehet megtermelni, és így ezekből behozatalra szorul. Vannak viszont olyan javak, amelyek csak átmenetileg nem állnak rendelkezésre egy régióban. Ebben az esetben a termelők a költségektől és az áráktól függetlenül nem képesek a regionális igényeket kielégíteni. Gondolunk itt arra, hogy a fejletlen térségekben bizonyos magasabb technikai ismereteket

A kereskedelem okai

A kínálat

hordozó javakat nem tudnak előállítani vagy egyszerűen terméskiesés volt, esetleg éppen a sztrájkok akadályozták a termelést.

A kereskedelem másik oka, hogy a javak között árkülönbségek vannak, azaz egyik régió termékeit exportál, mert a másik régióban árelőnyöket tud szerezni; míg a másik régióból olyan termékeket importál, amelyeknek a hazai ára magasabb. Az árak interregionális különbségét magyarázhatjuk a kereslet és a költségek eltéréseivel. A regionális keresletek különbözőségeit befolyásolják a természeti viszonyok, az egy főre jutó jövedelem, a fogyasztási szokások, a termelés szerkezete stb. A régiók közötti termelési költségek eltéréseinek számtalan oka van. Ezek között említendő a termelési tényezőkkel való ellátottság differenciái, a termelékenységben meglévő különbségek, ami adódhat éppen az előbbi tényezők minőségének, vagy skáláhozadéka realizálási lehetőségeinek eltéréseiből.

A harmadik oka az interregionális kereskedelemnek az, hogy a kereslet egyre sokszínűbb, így a gyártók igyekeznek minél differenciáltabb termékskálát előállítani. Ennek következtében piaci stratégiájuk is változik, azaz piaci határaikat egyre szélesebbre kívánják nyitni. Így létrejön a piacok átfedése, a rokon, vagy helyettesíthető termékek versenye, aminek következtében viszont javulnak a vásárlók választási lehetőségei, s mindezek az árakkal együtt a minőségben is kifejeződnek.

A kereskedelem tehát elviekben egyre nagyobb lehetőséget biztosít a javak áramlásának, azonban ezt a mozgást több tényező akadályozza, vagy éppen korlátozza. A gazdasági alanyoknak és a háztartásoknak az a célja, hogy minél nagyobb ismeretük legyen a másik régióban termelt árukról, azok árairól, minőségéről, beszerezhetőségéről stb. Ezeket az információkat a különféle kommunikációs rendszereken keresztül szerezhetik be a fogyasztók. A másik régióban megtermelt javak mozgását számos tényező akadályozza, hiszen az államok a nemzetközi kereskedelem korlátozására különféle intézkedéseket hoznak (pl. be- és kiszállítási tilalmak, kontingensek, vámok, különféle egészségügyi, minőségi, fogyasztási, környezetvédelmi előírások stb.). Ugyanakkor a hazai termelést, annak egyes ágazatait különféle ösztönzőkkel (pl. ártámogatás, felvásárlás stb.) segítik a kiszállításra, vagy a különféle térségek országai létrehozhatnak közös elvek alapján működő kereskedelmi együttműködések, amelyekben nem, vagy csak mérsékelt korlátozzák egymás áruinak szállítását.

A kereskedelmi kapcsolatokban nem lényegtelen szempont a távolság sem. Hiszen minél távolabb van egy ország vagy régió, annál kisebb a valószínűsége az árukapcsolatoknak, mivel a jelentős szállítási költségeket csak nagy volumenű és kimondottan értékes, magas áron eladható termékekkel lehet kompenzálni, illetve olyan speciális javakkal, amelyek máshonnan nem szerezhetőek be.

A következőkben vizsgáljuk meg, hogy a kereskedelem egy-egy régió számára milyen előnyöket és hátrányokat jelent. Abból kell kiindulnunk, hogy a kereskedelem bővítésének döntő érve, hogy a lakosság jóléte gyarapodjon, a fogyasztási lehetőségei bővüljenek, s ezzel az életminősége emelkedjen. A különféle elméletek, így a klasszikus és a neoklasszikus növekedés hirdetői abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a termelési tényezők a régióban mobilak, míg interregionális szinten immobilak, továbbá nem számolnak vagy éppen elenyészőnek tekintik a szállítási költségeket, azaz elvonatkoztatnak a kereskedelem minden gátló s korlátozó tényezőjétől. Megszorítások között

Az árkülönbségek

A termékskála

Az akadályozó tényezők

A távolság hatása

Az előnyök és a hátrányok

szerepel, hogy teljes a foglalkoztatás, tökéletes a verseny és két jószág termelése folyik a régiókban.

Az abszolút költségelnyökre elsőként SMITH (1776) hívja fel a figyelmet, viszont RICARDO (1817) tudja csak bebizonyítani, hogy a nemzetközi munkamegosztás és a kereskedelem még a relatív (komparatív) költségelnyök mellett is jövedelmezö.

Az abszolút
költségelnyök

A következö egyszerűsített modellben két régió (I., II.) és két termék esetében vezetjük le a külkereskedelem elönyeit az autark gazdasággal szemben.

I. példa: Az abszolút költségelnyök

(A darabköltségeket munkaegységekben - ME - mérjük)

A./ Autark gazdaság

	R ₁		R ₂		Összesen	
	input	output	input	output	input	output
G ₁	120 ME	1	100 ME	1	220 ME	2
G ₂	80 ME	1	120 ME	1	200 ME	2
	200 ME	2	220 ME	2	420 ME	4

B./ Külkereskedelem

	R ₁		R ₂		Összesen	
	input	output	input	output	input	output
G ₁	-	-	220 ME	2,2	220 ME	2,2
G ₂	200 ME	2,5	-	-	200 ME	2,5
	200 ME	2,5	220 ME	2,2	420 ME	4,7

II. példa: A komparatív költségelnyök

(A darabköltségeket munkaegységekben - ME - mérjük)

A./ Autark gazdaság

	R ₁		R ₂		Összesen	
	input	output	input	output	input	output
G ₁	90 ME	1	100 ME	1	190 ME	2
G ₂	80 ME	1	120 ME	1	200 ME	2
	170 ME	2	220 ME	2	390 ME	4

B./ Külkereskedelem

	R ₁		R ₂		Összesen	
	input	output	input	output	input	output
G ₁	-	-	220 ME	2,2	220 ME	2,2
G ₂	170 ME	2,125	-	-	170 ME	2,125
	170 ME	2,125	220 ME	2,2	390 ME	4,325

Az I. példában az I. régióknak a G₂ jószágban, a II. régióknak pedig a G₁ jószágban van abszolút költségelnyö. Autark gazdaság esetén (A eset) mindkét régió mindkét jószágból egy-egy egységet termel. Ha külkereskedelmet bonyolítanak (B eset), akkor I. régió G₂ jószág termelésére, II. régió pedig a G₁ jószág termelésére specializálódik. Azonos termelési költségek mellett a nemzetközi munkamegosztás mindkét régió számára, s ezzel az egész rendszer számára kedvezöbb jószágellátottságot eredményezett.

A II. példában már az I. régióknak van költségelőnye mindkét termék esetében, míg a II. régióknak költségelőnye van. Az I. régióban azonban a G_2 terméket kisebb költségráfordítással állítják elő, mint a G_1 terméket, ennek megfelelően a II. régióknak a költségei a G_1 termék előállításánál viszonylag kisebbek lesznek, mint a G_1 termék esetében. Mindez azt jelenti, hogy a II. régió abszolút költséghátránya ellenére relatív előnyhöz jut. Tehát a II. régióknak megéri meglévő abszolút költséghátránya ellenére is specializálódni a G_1 termék gyártására, mert a külkereskedelem bekapcsolásával komparatív előnyhöz jut. Ha a I. régió csak a G_2 terméket, a II. régió a G_1 terméket termeli, akkor az autark állapothoz képest mindkét régióban és az egész rendszerben - az azonos inputegységek mellett is - javul a jószágellátottság. A két régióban a külkereskedelmi nyereség G_1 termékénél 0,2; míg G_2 termékénél 0,125 outputegység, tehát a komparatív költségelőnyök szerinti specializálódás és a külkereskedelem jóléti hatásokat eredményezett.

A komparatív
előnyök

Az abszolút és a komparatív költségek elméletét ki kell azzal egészíteni, hogy miként oszlik meg a kereskedelem nyeresége két régió között, s mindez miként hat a termelési tényezők áraira.

A kereskedelemről származó nyereség megoszlása két régió között attól függ, hogy milyen arányban cserélik a javakat az egységek. A naturáliákban kifejezett cserearányt term of trade indexnek nevezik. (Példánkban az egyszerűség kedvéért a G_1 és G_2 termék között 1:1 cserearányt tételeztünk fel.) Az abszolút és a komparatív előnyök klasszikus elmélete csak a kínálati oldallal foglalkozik és nem tudja megválaszolni a tényleges interregionális cserearányok kérdését. Ehhez a keresleti oldalt is be kell vonni, ennek megfelelően a net barter "terms of trade" fogalom (P) az exportárindex (P_X) és az importárindex (P_M) hányadosaként állítható elő.

A nyereség
megoszlása
a régiók
között

$$P = \frac{P_X}{P_M} \times 100$$

A P érték akkor javul, ha az exportált termékek ára gyorsabban nő, mint az importárak ára, mivel így konstans exportmennyiség mellett több jószágot lehet importálni. Ha P csökken, akkor az adott térségben többet kell exportálni, hogy az adott importmennyiséget garantálni lehessen.

Lényegében tehát egy régió jólétét is kifejezi az index, hiszen annak növekedésével az importjavak fogyasztása emelkedhet, míg a csökkenő index mellett jelentkező importfogyasztás állandósága, vagy éppen növekedése felemésztí a régió gazdaságát, annak fejlődését erőteljesen akadályozza.

A régió
jóléte

A termelési tényezőkre is hatást gyakorol a régiók közötti kereskedelem. Példánkban maradván, az I. régió a tőkéből viszonylag jól ellátott, míg a II. régió a munkából. Tételezzük fel, hogy a termelési tényezők relatív gyakorisága a tényezőárakban tükröződik, így az interregionális kereskedelem megindítása előtt a tőkében gazdag I. régióban a tőke, a munkaerőben gazdag II. régióban a munkaerő az olcsó. A külkereskedelem megindításával a régió azon javak termelésére specializálódik, amelyek tényezőintenzitása az adott régióban a legkedvezőbb. Azaz egy régió azt a jószágot fogja exportálni (importálni), amelynek előállításához viszonylag bőven (hiányosan) rendelkezik termelési tényezőkkel, azok intenzitását megfelelően tudja kihasználni. Ennek alapján az I. régió a tőkeintenzív javakat exportál és munkaintenzív javakat importál a II.

A termelési
tényezők
és a
kereskedelem

régióba, míg a II. régió beszállításában tőkeintenzív javak kerülnek többségbe, kiszállításában pedig a munkaintenzív termékek. Amíg nincs növekvő skáláhozadék, addig az interregionális kereskedelem mindkét régióban növekvő árakhoz vezet a viszonylag bőven rendelkezésre álló termelési tényezők mellett, és csökkenő árakhoz a viszonylag szűkösen rendelkezésre álló termelési tényezők esetében. Az interregionális kereskedelem tehát kiegyenlíti a termelési tényezők áraiban meglévő különbséget, miközben nem történt meg az erőforrások mozgása az egyik régióból a másikba. A HECKSCHEN-OHLIN (1950) svéd közgazdászok által kidolgozott elmélet alapján tehát a jóságok mozgása részben helyettesíti a termelési tényezők mobilitását.

A komparatív előnyök ezen továbbfejlesztéséből következik, hogy egy-egy régiónak a magas technológiai szintet elért (pl. Bajorország), s egyben specializált ágazatai nemcsak a növekedés hordozói lehetnek, hanem az egész régió megújítását gerjeszthetik. Hiszen ha a régió igényes technológiát tartalmazó termékeket exportál, kezdeti technológiai előnye (mint komparatív előny) a kereskedelmi expanzió és ennek a termelési tényezőkre gyakorolt hatása révén egyre jobb helyzetbe kerül. Így képes lesz újabb és újabb, magasabb technológiai színvonalú termékek előállítására, mivel ezekben a szektorokban egyre több termelési tényezőt (pl. képzettebb munkaerőt) képes a gazdaság alkalmazni. Ez olyan komparatív előny, amely részben az export specializációjából, részben pedig a termelési tényezők mobilitásából következik.

A technikai
szint és a
kereskedelem

A komparatív előnyt megtestesítő termékek is rendszerezhetők a fenti elmélet alapján, így aztán az egyes régiók is csoportosíthatók az exportkibocsátás alapján a megfelelő outputok szerint. Ennek alapján megkülönböztethetjük az ún. Ricardo-javakat, amelyek termelésében a komparatív előnyök döntően a nyersanyag, a természeti erőforrások elérhetőségéből adódnak. A természeti erőforrások helyhez kötöttek, s kezdetben ez orientálta a nagyipar kialakulását. Az ún. Heckscher-Ohlin-javak már nem elsősorban az erőforrásoktól függnak, ezek inkább a standard tömegtermeléshez kapcsolódnak. Kibocsátásukat alapvetően a tényezőarányok (tőke és munka) és a költségek különbözőségei határozzák meg. Végül az innovációs potenciált képviselő ún. Schumpeter-javak jellegzetesen a gyártási ciklus első szakaszában található meg, tehát a fejlődés kezdeti fázisát ölelik fel. Szemben a Heckscher-Ohlin-javakkal, a Schumpeter-javak nem standard tömegtermékek, hanem egyedi szakértelmet, illetve humántőkét igénylő javak, amelyek flexibilis menedzsmentet, marketing és logisztikai rendszereket, elérhető kockázati tőkét és számottevő K+F kapacitásokat tételeznek fel (GIERSCH 1978).

A javak
fajtái

A komparatív előnyök elmélete nem érvényesül tisztán és egyértelműen a régiók szintjén, ebben a dimenzióban inkább használatos az abszolút előny elve. A régiók közötti gazdasági szerkezeti eltérések, azok abszolutizálása miatt az egyes területek termelésében, kereskedelmi forgalmában olyan eltérések vannak, amelyek nem az önkorrekció, a regionális alkalmazkodás, a kiegyenlítés irányába mutatnak, hanem éppen ellenkezőleg a különbségek, az egyenlőtlenségek kulminálódását tükrözik. Ennek kiküszöbölésére viszonylag kevés jól alkalmazható regionális (gazdaságpolitikai) politikai eszköz ismert, mivel az árfolyampolitika, vagy éppen a vámrendszer, esetleg a migrációs kontroll a központi állam kompetenciájába tartozik. Az Európai Unióban éppen az egységes piac következtében a lemaradó régiók beilleszkedése elé számos akadály gördül. Hiszen lazul a régiók közötti bér- és áruralmassági

A kiegyenlítődé-
erősödése

mechanizmus, így nem lehet a komparatív előnyökre támaszkodni egy-egy régió termelési szerkezetének kialakításában. Azok versenyképességében a komparatív előnyök helyébe az abszolút előny-hátrány minősített értékei lépnek. A regionális politikának ebben az esetben arra kell törekednie, hogy az egységes piac méretéből, integrációjából fakadó globális hasznokat ezekben a régiókban is kamatoztassák. Ennek alapvető feltétele az infrastrukturális rendszerek teljesítményének növelése, ezen belül is a humántőke aktivitást segítő rendszerek fejlesztése. Emellett a régiókban olyan exportbázist kell kiépíteni, amely profitálhat a piac egyetemességéből, kiszélesedéséből. Új termelési tényezőket kell találni az elmaradott térségekben, amelyek komparatív előnnyel hasznosíthatók. Így a régió-specifikus szakismeret, a speciális és egyedi szakmák, termékek, termelési eljárások, a lokalizált tudás, ismeret, vagy éppen a természeti környezet, esetleg a közösségi életmód új növekedési forrásokat kínálhat. Végül feltétlenül szükséges a helyi gazdaság, a regionális belső piacok bázisain kiépülő vállalkozói réteg ösztönzése, amely aztán képes lehet a helyi források aktivizálásra, azoknak az európai piacon való megjelenítésére.

VI. A regionális gazdasági növekedés elméletei

Egy-egy régió fejlődését, gazdaságának növekedését az előző fejezetben már ismertetett külső és belső tényezők befolyásolják. Nem lehet egyetlen tényezőzt vagy éppen tényezőcsoportot kiemelni. Ennek megfelelően nem egy, hanem számos elmélet kísérli meg értelmezni és magyarázni a regionális növekedést, az azokat meghatározó faktorokat.

6.1. A neoklasszikus elmélet

A neoklasszikus regionális növekedési elmélet kiinduló tétele az, hogy a A kiegyenlítődés különböző termelési tényezők közötti eltérések éppen mobilitásuk révén egyenlítődnek ki, azaz a régiók közötti jövedelmi különbségek alapvetően a kiegyenlítődés irányába hatnak.

RICHARDSON (1973), aki a régiók közötti tényezők mobilitásának elméleteként értelmezte ezt a növekedési teóriát, a következő feltételekből indul ki: teljes foglalkoztatottság, a verseny szabadsága, a termelési tényezők akadálytalan áramlása, a régiók közötti szállítási költségek elhanyagolható értéke, az összes régióban közel azonos a termelési szerkezet, az egyes termelési tényezőket a határtermékük szerint értékelik a piacon, a bérszínvonal és a tőke hozadékának nagysága a termelési tényezők felhasználásának mértékétől függ.

RICHARDSON
feltételei

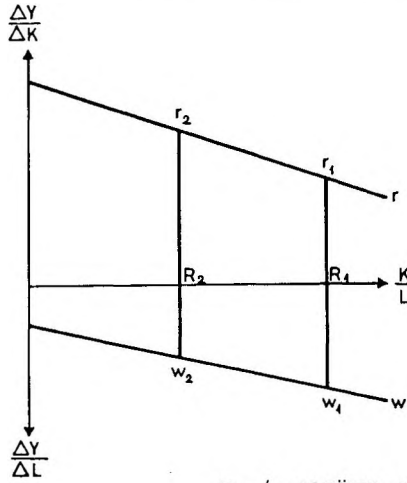
A 6.1. ábrán látható, hogy növekvő tőkeintenzitás (K/L) mellett a tőke határterméke csökken ($\Delta Y/\Delta K$) és a munka határterméke ($\Delta Y/\Delta L$) növekszik. A jelzett feltételek mellett a termelési tényezőket értékük alapján ellentételezik, azaz a tőke határterméke ($\Delta Y/\Delta K$) egyenlő a tőkehozadékkal (r), a munka határterméke pedig a reálbérrel (w).

Mivel a két régióban azonos termékeket állítanak elő, azonos termelési szerkezetben, a magasabb tőkeintenzitással rendelkező régió (R_1) magasabb reálbéreket (w_1), de alacsonyabb tőkehozadékokat (r_1) produkál, míg az alacsonyabb tőkeintenzitást mutató régióban (R_2) alacsonyabb reálbérek, de magasabb hozadékszint (r_2) alakul ki.

Az egyensúly helyreáll, mivel az alacsonyabb tőkehozadékokat nyújtó régióból (R_1) a tőke a magasabb tőkehozadékokat kínáló régióba (R_2) áramlik, miközben a munka mozgása fordított irányú, vagyis az alacsonyabb reálbért kínáló régióból (R_1) áramlik a magasabb reálbért nyújtó régióba (R_2). A termelési tényezők ellentétes mozgásának hatására a regionális különbségek mérséklődnek, így az egyes térségekben a jövedelmek folyamatosan közelítenek egymáshoz.

A jövedelmek
közelítése

6.1. ábra A tőke és a munka közötti kapcsolat

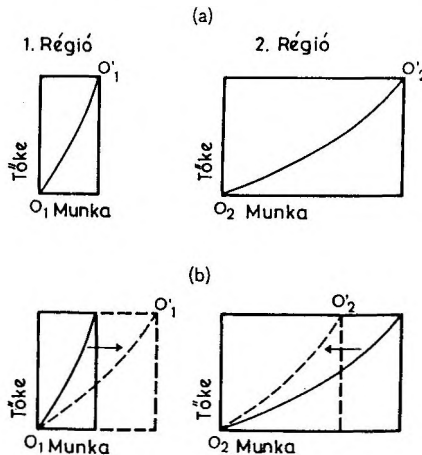

Forrás: SCHÄTZL, 1992.

A kiegyenlítődést szemlélteti a 6.2. ábra, ahol azonos tőkeállomány mellett a két régióban más és más a munkaerő-ellátottság. A II. régióban a magasabb munkaerő-kínálatához alacsonyabb bérszint tartozik, mint az I. régióban. A bérszínvonal-különbség azt eredményezi, hogy a munkaerő a II. régióból az I. régióba áramlik, aminek következtében csökken a munka határtermelékenysége az R_1 régióban és emelkedik a R_2 régióban. A feltételek alapján a munkaerő-vándorlás a bérek és a termelés regionális különbségeinek kiegyenlítéséhez vezet, így az egyensúly esetében mindkét régióban azonos lesz a bérszínvonal, ill. a termelés, vagyis az $O_1O''_1 = O_2O''_2$.

Eltérő
munkaerő-
állomány

6.2. ábra A termelési tényezők kapcsolata a kétrégiós modellben

Forrás: SCHÄTZL, 1992.

A régiók közötti tőkemozgások nagyságát a befektetések és a megtakarítások összehasonlításával lehet meghatározni. A regionális rendszer akkor kerül egyensúlyba, ha az összes befektetés (ΣB_i) azonos az összes megtakarítással (ΣM_i), ahol $B_i = k_i K_i$ és $M_i = m_i Y_i$ (k_i = a tőke növekedési üteme az i -edik régióban, K_i = a tőke nagysága az i -edik régióban, m_i = a megtakarítási ráta az i -edik régióban, Y_i = a jövedelmek az i -edik régióban).

Ha $k_i K_i > m_i Y_i$, akkor az i -edik régió tőkét fog importálni, ám az importra csak akkor kerül sor, ha a jövedelem nagysága nagyobb, mint a megtakarítás és a tőkeoefficiens ($V_i = K_i/Y_i$) hányadosa az adott régióban:

$$Y_i > \frac{m_i}{V_i}$$

A tőkeimport
és a
jövedelmek

Kétrégiós modell esetében az $y_1 > m_1/v_1$ és az $y_2 < m_2/v_2$ összefüggés érvényes, így a regionális rendszer akkor kerül egyensúlyba, ha a II. régióból tőke áramlik az I. régióba, viszont ez csak akkor lehetséges, ha $m_2 v_2 > m_1 v_1$, azaz a II. régióban magasabb a tőke megtakarítás aránya és/vagy alacsonyabb a tőkeoefficiens, mint az I. régióban.

Mindebből tehát arra következtethetünk, hogy minél magasabb a jövedelmek növekedési üteme az egyik régióban, annál nagyobb a valószínűsége, hogy ez a régió tőkét importál. Továbbá a gyorsabb növekedésű régiók tőkét importálnak a mérsékeltbb növekedésű régiókból, persze csak akkor, ha a régiók megtakarítási tényezője és a tőke jövedelmezősége a régiókban azonos.

A neoklasszikus nemzetgazdasági modellekből került levezetésre a regionális növekedési modell, így az alkalmazott megszorítások, feltételezések is szükségszerűen elfogadásra, adaptálásra kerültek. Míg a nemzetgazdaság zártabb rendszerében jól értelmezhető és jobban magyarázható a teljes foglalkoztatás, a szabad verseny, vagy a termelési tényezők közötti korlátlan mobilitás, addig a regionális dimenzióban ezek az összefüggések nehezen írhatók le. A termelési tényezők kihasználásában jelentős eltérések vannak az egyes régiókban, vagy éppen a térségi piacon lévő oligopóliumok és monopóliumok számos gazdasági ágazatban akadályozzák a tényezők korlátlan és szabad áramlását. A tőke és a munkaerő mozgása sem magyarázható a bérszínvonal és a tőkehozadékok eltérő különbségeivel. A vizsgálatok éppen az bizonyították, hogy a munkaerő migrációját nem egyszerűen a reálbérékben meglévő különbségek motiválják, hanem olyan kiegészítő tényezőktől függnnek, mint a munkahely kínálata, annak szerkezete, a létfenntartási költségek nagysága, a városiasodás foka, a lakásárak és a bérleti díjak nagysága, vagy éppen a szabadidő eltöltésének lehetőségei, sőt az elérhető társadalmi pozíció jellege.

A tényezők
áramlásának
korlátai

A neoklasszikus elmélet egyáltalán nem veszi figyelembe a fejlődéssel együttjáró kumulatív és szinergiális effektusokat, így a skáláhozadékokat, az agglomerációs hatásokat, vagy a technológiai fejlődés következményeit, esetleg a munkaerő át- és továbbképzéséből eredő fejlesztési forrásokat. Mindezek a tényezők kimondottan a gazdaságilag aktív és egyben prosperáló térségek irányába terelik a beruházásokat, hiszen a dinamikus térségekben nagyobb tőkehozadékokat lehet realizálni.

Új növekedési
tényezők

A periférikus térségekben az tapasztalható, hogy azok a vállalkozások telepednek meg, amelyeknél az előállított termékek az életciklus telítődési

A perifériák
korlátai

fázisaiban vannak, így a termelés sztenderdizálása könnyebben megoldható. Ennek következtében ezeknek a régióknak a távolsága növekszik a centrum térségektől és az ottani termelésnek kimondottan mennyiségi és nem minőségi jegyei lesznek, amihez persze a piaci kapcsolatok, a kutatás-fejlesztési bázisok is hiányoznak, nem beszélve a szakképzett munkaerőről.

A neoklasszikus modell továbbfejlesztésénél a hangsúlyt már az agglomerációs hozadékokra és a területi preferenciákra helyezték (RICHARDSON 1973). A területi agglomerációs hozadék több szempontból befolyásolja a regionális növekedést, hiszen elősegíti a technikai haladást és nagyobb termelékenységet biztosít, tőkét vonz (mivel alacsonyabb költségeket és nagyobb nyereséget jelent), befolyásolja a népesség vándorlási döntéseit és hat a települések belső térbeli szerkezetére. A területi preferenciákkal viszont meg lehet magyarázni azt, hogy miért nem ösztönözhetők a vállalatok a centrum településekből a kitelepülésre, és miért nem áramlik a népesség a fellendülő térségekbe, amíg a jövedelmek ki nem egyenlítődnek. A kidolgozott modelleket éppen a mérési nehézségek miatt roppant nehéz volt ellenőrizni, azonban az USA államaira végzett empirikus vizsgálatok ezen tényezők szerepét megerősítették.

A neoklasszikus elmélet jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a regionális növekedés kérdése alapos átgondolásra kerüljön. Itt már szakítás történt a klasszikus telephelyelméletekkel. Egyértelmű kapcsolat épül ki a nemzetgazdaság és a regionális gazdaság között; értelmezésre kerülnek a differenciált területi fejlődés problémái, annak legfontosabb tényezői - így a régiók tőkevonzási potenciálja, versenyképessége - és pontosabban megismerhetjük az agglomerációs hozadék tartalmát, érvényesülését a regionális gazdaságban. Az elmélet hatása egyértelműen kimutatható volt a fejlett piacgazdaságok regionális politikájában a hatvanas és a hetvenes években, mivel a területi fejlesztési modelleket éppen a neoklasszikus növekedési elmélet alapján dolgozták ki.

Az agglomerációs
hozadék

A regionális
és a
nemzetgazdaság
kapcsolata

6.2. A területi növekedési elméletek KEYNES után

KEYNES (1936) vizsgálta a beruházások hatását a jövedelmekre, s megállapította, hogy az összkereslet növekedését a befektetéseknek a megtakarítási rátához való aránya határozza meg. Egy beruházásnak és az általa gerjesztett más beruházásoknak a következtében fellépő jövedelem-növekedés jelentősen meghaladhatja a beruházás összegét. DOMAR (1946) és HARROD (1948) összekapcsolja a jövedelmeket a kapacitásokkal, s megállapítja, hogy a gazdaságban akkor van egyensúly, ha az összkereslet ugyanolyan mértékben növekszik, mint a termelési kapacitás. Mindez akkor következik be, amikor a beruházások jövedelmi és kapacitás hatása egymással megegyezik. A komplementer hatást HIRSCHMANN (1958, 1972) dolgozza ki. Arra a következtetésre jut, hogy minden beruházásnak előrecsatoló hatása van, amely az outputoknak a kapcsolódó ágazatokban történő további feldolgozása miatt következik be. Ugyanakkor vannak visszacsatoló hatásai is, amelyek a beruházáshoz és az általa megindított termeléshez szükséges áruk, szolgáltatások iránti keresletben érvényesülnek. Egy tejjüzem telepítésének

A jövedelmi
hatás

A kapacitás
hatás

előrecsatoló hatása a tejfelhasználás (pl. ízesített joghurtok) növelése, míg visszacsatoló hatása a szarvasmarha-állomány bővítése, vagy a csomagolóanyagok gyártókapacitásának fokozása. A komplementer hatás A komplementer hatás érvényesülhet a kereslet növekedésében, hiszen a beruházás következményeként keletkezett jövedelmek fokozzák az áruk és a szolgáltatások iránti keresletet, ami viszont további befektetéseket válthat ki. Beszélhetünk technológiai komplementer hatásról is, hiszen egy korszerű üzem telepítése hozzájárulhat a munkaerő-állomány képzettségének növeléséhez, s ezáltal újdonságfogadási képességének bővítéséhez, ami például kapcsolódó kisüzemek létrehozását eredményezheti. A beruházások egy-egy térségben hatnak az infrastrukturális ellátottságra, a települések felszereltségére, intézményi ellátottságára, így az államtól és a helyi kormányzatoktól újabb befektetéseket válthatnak ki, amelyek azután ismét serkentőleg hatnak a kapacitásokra, a jövedelmekre, s komplementer effektusaik révén további növekedési folyamatokat indíthatnak meg.

A telephelyelmélet és a gazdasági növekedés fenti értelmezésének A beruházás térbeli hatásai összekapcsolása lehetőséget nyújt arra, hogy a jövedelmi, kapacitás és komplementer hatásoknak térben érvényesülő következményeit megvizsgáljuk (SCHMIDT, 1966). Kimutatható, hogy egy beruházás gazdasági serkentő hatása a telephelyen a legélénkebb, majd attól távolodva fokozatos csökkenését regisztrálhatjuk. A hatótávolság függ az adott centrum vonzáskörzetétől, vagyis a lakosságnak attól a készletétől, hogy túltegye magát a lakóhely és a telephely közötti távolságtól, továbbá a közlekedési hálózattól, azok eszközeitől, minőségétől.

A fenti három hatás időbeli és térbeli viszonyát az jellemzi, hogy a kapacitások hosszú távon vannak jelen egy térségben, de azok koncentráltan jelentkeznek egy településen, míg a jövedelmi hatások rövid távon érvényesülnek, de térben már jobban szétterülnek. Végül a komplementer hatások mind időben, mind térben erőteljesebben terjednek, következményeik komplexen érvényesülnek a regionális gazdaságban.

A beruházások területi eloszlása, valamint az ezek által kiváltott jövedelmi és komplementer hatások jelentős területi különbségeket eredményezhetnek; így létrejöhettek növekedési, erőforrásvesztő és stagnáló térségek.

A növekedési régióra az a jellemző, hogy a lakosság jövedelmi szintje A növekedési, az erőforrásvesztő és stagnáló régió meghaladja az országos átlagot, a fejlődés dinamikus, a befektetések volumene folyamatosan emelkedik, a lokális iparban számottevő az exporttöbblet, a régió gazdasági potenciálja a termelési tényezők folyamatos beáramlását eredményezi. Az erőforrásvesztő régiókban viszont a gazdasági potenciál fokozatosan zsugorodik, a termelés volumene csökken, az ipari beruházások visszaesnek, valamint a mobil termelési tényezők kiáramlanak a térségből. A munkaerő elvándorlása szelektíven megy végbe, elsőként a fiatal, innovatív és aktív népesség vándorol el. A stagnáló régiók megrekedtek a már elért fejlődési állapotban. Ebben az esetben beszélhetünk stacioner és közömbös térségekről. Az előbbieket olyan ipari területek, ahol a pozitív és a negatív hatások egyaránt jelen vannak, míg az utóbbiak nem érintettek az ipar átalakító hatásaitól.

A regionális különbségek a nemzetgazdaság fejlettségétől függenek. Az A kiegyenlítés hosszú távú iparosítás kezdeti szakaszában az egyes beruházások jövedelmi, kapacitás és komplementer hatásai egy-egy térségben koncentrálnak. Az eszközök és a hatások kölcsönös rendszere - pl. az agglomerációs előnyök megjelenése - tovább erősítik a tömörülési folyamatokat. Hosszú távon azonban a különféle

politikai megfontolások (pl. területi különbségek artikulációja), a gazdasági következmények (pl. újabb kapacitások kiépítése, piaci helyzet változása), de a társadalmi effektusok (pl. környezetvédelem) miatt is regionális politikai intézkedések születnek az erőforrásvesztő és stationer térségek fejlesztésére. A hosszú távú fejlődés során tehát megkezdődik a kiegyenlítés a térségek között, megindul a különféle, de döntően állami eszközökkel az erőforrások áttérése a fejletlen és stagnáló térségekbe, s ezzel a jövedelmezőségi és a komplementer hatások gerjesztése.

6.3. Az exportbázis elmélet

Az exportbázis elmélet abból indul ki, hogy egy régió gazdasági növekedése döntően az exportra termelő ágazatok fejlődésétől függ, vagyis a fejlesztés meghatározó forrása a régió gazdasága iránt jelentkező interregionális kereslet. NORTH (1955) modelljét úgy írja le, hogy egy régióban a korlátozottan rendelkezésre álló nyersanyagok exportja a magasabb fejlettségű térségek felé teremtheti meg a gazdasági fejlődés alapját. Hiszen az exportból keletkezett bevételek részben az infrastruktúra fejlesztésére, részben pedig az exportbázis kiszélesítésére és annak termelési feltételei javítására szolgálnak. Mindezekhez beruházási eszközöket és különféle szolgáltatásokat a régió kívüli piacról szereznek be, de a regionális piacon is keresletet indukál az export fokozása (pl. helyi beszállítók). Az exportra termelő ágazatokban külső és belső megtakarítások jönnek létre, amelyek aztán gyorsítják a növekedési folyamatokat. A keletkező jövedelmek növekedése meghaladhatja az exportgazdaság felszívó hatását, így olyan ágazatok letelepedését eredményezik, amelyek a regionális piacok ellátását szélesítik. A térségi keresletre épülő üzemek növelik a belső megtakarításokat, ami fokozza a regionális ipar versenyképességét, döntően a régió kívüli piacokon, egyben lehetővé teszi az exportstruktúra tágítását. Az exportbázis diverzifikációs folyamatainak következtében a régió jövedelme erőteljesen emelkedik. Ezek a növekedési mechanizmusok - éppen a térségek eltérő gazdasági adottságai miatt - hosszú távon területi kiegyenlítődéshoz vezetnek.

Az exportbázis kiszélesítésével megindul a régió belülről a jövedelmek körforgása (6.3. ábra). Ezeknek egy része a térségen kívül realizálódik, illetve az exportágazatokban jelentkező áru és szolgáltatások importjának fedezését biztosítja. Másik része viszont a régióban marad, és térségintern áruk, szolgáltatások beszerzésére fordítják, emelve ezzel a regionális gazdaság termelését, annak jövedelmezőségét. A regionális ellátást szolgáló ágazatok jövedelmének egy része az importjavak és a szolgáltatások beszerzését, valamint a regionális áruk, továbbá a szolgáltatások felhasználását szolgálják. Ennek következtében a regionális gazdaság ágazatainak termelése, jövedelme növekszik, s a régió belülről olyan multiplikátor hatások indulnak meg, amelyek a újabb és újabb pótlólagos jövedelmeket eredményeznek.

A multiplikátor számszerűsíthető, hiszen a régióban keletkezett összes jövedelem (Y_T) egyrészt az exportágazatok által termelt jövedelemből (Y_e) és a lokális-regionális piacra előállított ágazatok jövedelméből tevődik össze (Y_l):

$$Y_T = Y_e + Y_l \quad (1)$$

Az inter-regionális kereslet

Az export hatása a fejlődésre

A jövedelmek körforgása

A multiplikátor

Mint azt a fentiekben leírtuk, a lokális-regionális jövedelem (Y_l) az exportjövedelmekkel áll kapcsolatban, annak értéke függ a marginális fogyasztás mértékétől (c) és a marginális import nagyságától (q):

$$Y_l [(1/1-c+q) - 1] \quad (2)$$

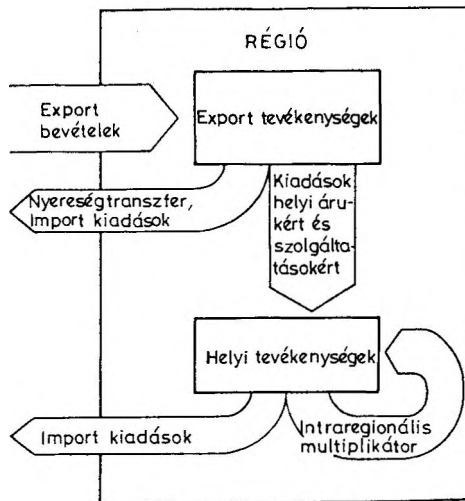
Ha a (2) egyenletet behelyettesítjük az (1) egyenletbe és átrendezzük, megkapjuk a regionális jövedelmet:

$$Y_l = Y_e (1/1-c+q),$$

amiben a $1/1-c+q$ kifejezés a multiplikatort jelöli. Ennek nagysága függ a lokális-regionális fogyasztástól és az import nagyságától, azaz minél nagyobb a lokális-regionális fogyasztás mértéke, és minél kisebb az import, annál nagyobb lesz az exporttevékenység multiplikátor hatása.

A regionális jövedelem

6.3. ábra Jövedelmek áramlása az exportbázis-modellben

Forrás: SCHÄTZL, 1992.

Az exportbázis elmélet fontos eszköze a lokális-regionális piacok vizsgálatának, egyben a régió kutatásnak, hiszen a regionális gazdaságban különbséget kell tenni exportra termelő, s ezáltal exporttevékenységekből jövedelmet élvező ágazatok (bázis szektor) és a lokális-regionális piacot ellátó ágazatok (nem bázis szektor) között. A bázis szektor ágazatai a régió kívüli gazdaság számára termelnek, de a beáramló jövedelemmel megtermelik az alapját a régió gazdasági fejlődésének, s egyben a lokális-regionális kereslet kiszélesedésének. A nem bázis szektor ágazatai viszont éppen a lokális-regionális piac számára állítanak elő javakat és szolgáltatásokat, gazdasági helyzetük a bázis szektor ágazataitól függ, de éppen a multiplikátor hatás alapján visszahatnak a bázis szektor ágazataira.

A bázis és nem bázis szektorok

A regionális kutatásban alapvető probléma, hogy egy-egy térségben miként határoljuk el az ágazatokat bázis és nem bázis tevékenységek szerint. A területi jövedelmi adatok hiányában a foglalkoztatottak száma alapján tesznek kísérletet az egyes ágazatok jellegének meghatározására. RICHARDSON (1980) négy alapvető eljárást ismertet:

Az elhatárolás

- Az „ad hoc” felosztás feltételezi, hogy egy regionális gazdaságban bizonyos tevékenységek alapvetőek, így pl. a mezőgazdaság, a feldolgozóipar, a kormányzati tevékenység, vagy az idegenforgalom, s ennek megfelelően osztja szét az ágazatokat a két jövedelemtermelő csoportra. Ez a közelítési mód naiv, hiszen számos ágazat tartalmazhat endogén és exogén részeket, gondoljunk csak a feldolgozóiparra, vagy az idegenforgalomra, mégis gyakran alkalmazzák az idősorok elemzésénél.
- A legerterjedtebb az ún. „helyi hányad” módszer, ebben feltételezik, hogy A "helyi hányad" egy ágazat helyi hányada, azaz $(F_{ri}/F_r) / (F_{ni}/F_n)$, ahol F a foglalkoztatottak száma, r a régió, n az ország, i az ágazat, ha a hányados értéke egynél nagyobb, akkor az adott ágazat exportál. Az exporthoz tartozó foglalkoztatás (X_{ri}) az alábbi képlettel állapítható meg:

Az "ad hoc" felosztás

$$X_{ri} = [F_{ri}/F_r - F_{ni}/F_n] F_r$$

Az exporthoz tartozó teljes foglalkoztatás az X_{ri} ágazatokhoz szerinti összegzéssel állítható elő. A helyi hányad módszere számos feltételt foglal magában. Így az azonos termelékenységet, az egy főre jutó fogyasztást az i-edik áru esetében országosan, ill. regionálisan, a keresztbeszállítások és a nemzeti szintű nettó export kizárását. A korlátok hatásait mérsékelhetjük az ágazati felbontás kiszélesítésével, azaz minél nagyobb a dezagregáció, annál kisebb a multiplikátor.

- A „minimális küszöb módszere” feltételezi, hogy a régió saját igényeinek kielégítéséhez szükséges, százalékosan megadott foglalkoztatási küszöb feletti összes foglalkoztatás a bázistevékenység.
- A lineáris regresszió módszerével is becsülhetők a gazdasági multiplikátorok, hiszen egy régió valamennyi ágazatára és ugyanezen ágazat nemzeti szintű foglalkoztatása idősorai között is összefüggést találhatunk. A regressziós egyenlet első tagja a foglalkoztatás azon részét adja meg, amely „érzékeny a külső foglalkoztatás változásaira”, míg másik tagja „érzékeny az ország többi részében történő teljes foglalkoztatásra”, így kiszámítható a bázis szektorban a foglalkoztatottak száma. Ez a közelítési mód fölébecsüli az exportot és alábecsüli az exportbázis multiplikátort, ugyanakkor számol a bázis és a nem bázis szektorok közötti összefüggésekkel, amelyeket az előző három eljárás csak közvetetten tudott figyelembe venni.

A minimális küszöb

A lineáris regresszió

Az exportbázis elméletet ért bírálatok három tényezőre összpontosítanak:

1. Az elmélet a gazdasági növekedés forrását a klasszikus értelmezés szerint a külkereskedelemben határozza meg, azaz a régiók közötti munkamegosztás révén a kiszállítások fokozásával realizálódnak a jövedelmek, s ezek visszaáramlásával emelkedik a regionális jólét. A súlypont a regionális gazdaság termékei iránt fellépő keresleten van, ám azt csak globálisan, s kimondottan a kiszállítások szempontjából tárgyalja. Nem veszi figyelembe a régióintern növekedési impulzusokat, amelyek a lokális-regionális piac mozgásából fakadnak, így nem számol a helyi befektetésekkel, a fogyasztási szerkezettel, az állami kiadások gazdasági szerepével vagy éppen a műszaki fejlesztés gazdaságserkentő hatásaival. Az elmélet csak azokra a régiókra alkalmazható, ahol a termelési kapcsolatok nincsenek kihasználva, illetve gyorsan mozgósítható termelési tartalékokkal rendelkeznek, s ahol még mérsékelt a lokális-regionális piacok hatása a termelésre.

Az export
egyoldalú
értékelése

2. A modellben kidolgozott jövedelmi körforgás elmélet is számos problémát vet fel. Hiszen nem lehet a gazdaságban az egyoldalú függésből kiindulni. Az ágazatoknak kölcsönös, s egyben funkcionális kapcsolati rendszerei alakulnak ki, amelyek nemcsak a lokális és a regionális piacoktól függenek, hanem az áttételeken keresztül más régiók piacaitól is. Az elmélet egy régió esetében magyarázó erejű lehet, azonban már a multiregionális rendszerek vizsgálatánál, az abban zajló gazdasági kapcsolatok és növekedési tényezők felvázolására kevésbé alkalmas.

A multiregionális
függés

3. A exportbázis modellek gyakorlati alkalmazása is számtalan akadályba ütközik. A regionális jövedelmi adatok hiányában éppen a foglalkoztatottak számának figyelembevételével nem lehet szétválasztani a bázis és a nem bázis szektorokat. A gazdasági prognózisokban való felhasználást is gátolja, hogy ezen szektorok aránya lényegében a foglalkoztatottak és a népesség összevetéséből következik, s a keletkezett értékek egyáltalán nem konstansak, sőt a népességgel és a gazdasági szerkezettel együtt igenis változnak.

A gyakorlati
alkalmazás
nehézségei

Az exportbázis elmélet térhódítása idején Európában a gazdaságfejlesztés alapkérdése az volt, hogyan épüljenek ki azok a húzóágazatok, amelyek a nagy volumenű exporttal serkenthetik a gazdaság növekedését. Az államnak jelentős szerepet szántak ebben a gazdaságpolitikában, hiszen központi kormányzati támogatás nélkül nem jöhettek volna létre ezek a bázis szektorok. A hatvanas években a növekedési pólus elmélet térhódításával ismét a bázisteóriák gondolatrendszere éledt újjá, de az állami beavatkozást szorgalmazó fejlesztéspolitikákban a hangsúly már eltolódik a korábbi kínálatorientált szemléletről a keresletorientált közelítés felé. Ennek az új struktúrapolitikának a középpontjában viszont az infrastrukturális rendszerek kiépítése és működtetése állt, mivel ezen szektorok könnyebben tervezhetőek voltak, ugyanakkor a vállalatok számára biztos piacot jelentett éppen a közületi fogyasztások előtérbeállítása. Az infrastrukturális szektor fejlesztésével és működtetésével az állam a gazdasági folyamatok közvetlen résztvevője lett, hiszen jelentős keresletet támasztott a termelő szektor felé, miközben azok hatékonyságát befolyásolta. Az infrastruktúra-politika nemcsak a termelő szférára volt hatással, hanem a háztartásokra is. Egyrészt felszívta az ipar és a mezőgazdaság termelékenység-növekedése miatt felszabaduló munkaerőt, másrészt fontos szerepet vállalt a fogyasztási szükségletek kielégítésében, a lakossági életkörülmények javításában (NIKODÉMUS, RUTTKAY, 1994).

A gazdaság-
politikai
feltételek

6.4. Az endogén fejlődés elmélete

A hetvenes évek elején megváltoztak a világgazdaság körülményei, hiszen kimerültek a korábbi növekedési források, a termelőtőke hozamai visszaestek, ennek megfelelően mérséklődött a beruházási kedv, mindezt tetézte az olajválság sokkoló hatása. A jelentős ipari államok gazdasági magterületein egyre súlyosabb feszültségek halmozódtak fel, részben a környezeti problémák előtérbe kerülése miatt, részben pedig a tradicionális termelési bázisok válsága következtében. Ugyanakkor a növekedési periódus hatására átalakul a szükségleti skála, megváltoznak az igények, számos új fogyasztási elem bukkan fel, amely a jóléti állam eszméjének és intézményeinek terjedésével természetesen igényként jelentkezik. Mindezek kifejezésre jutnak a társadalmi-szociális akciókban (pl. környezetvédelmi mozgalmak), új életmód kezdeményezésekben (pl. new age), közösségek önmagukra találásában, az önállóság, az autonómia igények felerősödésében, ami együtt jár a regionalizmus feltámadásával.

Ebben a sokváltozós viszonyrendszerben az új regionális fejlesztési stratégiát számos ipari államban a régiókon belüli lehetőségekben, a potenciálok kiaknázásában, a saját erő megújításában és fejlesztésében látták. Az alulról induló, a regionális potenciálokra, mint endogén forrásokra épülő fejlesztésektől az várható, hogy

- a megújítások új impulzusait teremtik meg,
- a természeti, a környezeti, de a térségi gazdasági adottságok és feltételek alapján, azoknak az át- és újraértékelésével a korábbiaktól eltérő programok alakuljanak ki,
- integrálódnak az adott térségek szociokulturális hagyományai, és a lakosság részvételével a társadalmi döntésekben, cselekvésekben eddig fel nem használt, ki nem merített források jelennek meg.

Az új területi politikák homlokterébe a térségek, a régiók adottságai, potenciáljai kerültek, amelyek aztán a fejlesztésekhez mint belső, endogén erőforrások állnak rendelkezésre és megfelelő körülmények között aktivizálhatók.

A regionális potenciál értelmezése, levezetése körül a szakmai vélemények eltérőek, másként és másként nevezik meg a téma szakértői az ehhez kapcsolódó fejlesztési akciókat: "fejlesztések alulról" (BRUGGES 1981), "szelektív önállóság" (STÖHR 1987), "autonóm régiófejlesztés" (LUKESCH 1981). Mindegyik közelítés egységes viszont abban, hogy az adott lokális és regionális közösségek újra tudatára ébrednek specifikus, "természetes" települési-térségi adottságaiknak, termelési hagyományaiknak, a rendelkezésre álló munkaerő sajátos képzettségének, valamint a régió politikai céljait és kulturális adottságait is aktivizálva komparatív előnyökhöz juthatnak más régiókkal szemben. Az erőforrások megváltozása, átértékelése és szocio-ökonomiai feltételek miatt ezen adottságok lehetnek a hordozói, a megjelenítői a régiók megújításának, revitalizálásának.

A korábbi regionális növekedési elméletek elhanyagolták az endogén forrásokat, hiszen a munkamegosztás jellege miatt az erőforrások (tőke, hatalom, információ) a centrumokban, a településhierarchia csúcsain

A gazdasági fejlődés korlátai

A regionális potenciál

A helyi adottságok

Az endogén források

koncentrálódtak, amelyek együttjártak a térségek erős specializációjával. A perifériák iránt a kereslet csak a favorizált erőforrások miatt jelentkezett, így ezek a hagyományos exportágazatokhoz kötődtek, holott azokat másként hasznosítva innovatívabban, hatékonyabban járulhattak volna hozzá az adott régió fejlődéséhez. Az innovációs ötletek a kommunikációs korlátok, a piaci ismeretek hiánya és az elmaradott technológia adottságai következtében is megrekedtek, nem kerültek kidolgozásra, inkább egy passzív vállalkozói magatartás kialakulását eredményezték. Végül a térségi erőforrások és képességek a régió kívüli keresleti tényezők számára "parlagon heverték" (STÖHR 1987), közben számos funkció elcsökevényesedett, vagy éppen leépült, jobb esetben csupán konzerválódott.

Az új regionális fejlesztés célja tehát elsősorban nem a magasan fejlett térségek adottságainak újramozgósítása, hanem a további - endogén - forrásoknak, a régió belüli potenciáloknak a hasznosítása, aktivizálása. Hiszen a fejlesztés alapproblémája, hogy miként lehet a területi faktorokat hatékony allokációval beilleszteni az adott társadalmi termelés és tevékenységek rendszerébe úgy, hogy azok működése optimális legyen az adott gazdasági, társadalmi viszonyok és feltételek között. Az irányzat elméleti gyökerei a generatív növekedési koncepcióban rejlenek (RICHARDSON, 1973), amiben az fogalmazódik meg, hogy a régiók autonóm fejlődési teljesítményéből, kapacitásából levezethető, sőt generálható a nagyobb területi egység növekedése, míg a komparatív előnyökre épülő regionális gazdaságfejlődés az aggregált növekedés térségekre bontott elosztásaként értelmezhető (NICODÉMUS, RUTTKAY 1994).

A regionális potenciálok, mint endogén erőforrások roppant széles skálán mozognak. Kiinduló feltételezés lehet az "egyes településekben, térségekben található földrajzi, környezeti, történelmi, kulturális, társadalmi, gazdasági tényezők együttes rendszerének értelmezése, és az ezen értéktartományok aktivizációját befolyásoló tényezők" (RECHNITZER, 1990) meghatározó szerepet jelenthetnek az adott területi egység modernizációs pályára állításában. Az alábbi tényezőcsoportokhoz (THOSS 1983) köthetők az endogén források, mint a regionális potenciál meghatározói:

- tőkepotenciál (rendelkezésre álló termelőbázisok és vagyon),
- munkaerő adottsága, iskolázottsága, képzettsége,
- infrastruktúra felszereltsége,
- földrajzi helyzet,
- környezeti állapot és minőség,
- piaci kapcsolatok (keresleti tényezők),
- szociokulturális adottságok,
- döntési-intézményi és hatalmi rendszer.

Az egyes endogén tényezők közvetve vagy közvetlenül megtalálhatók a másik megnevezett faktorban, vagy éppen az adott potenciál-komponensek egymásra hatása révén alakul ki. A földrajzi potenciálban már meghatározódnak egy-egy térség piaci lehetőségei, vagy kapcsolatai. Ezzel a faktoriall jellemezhetjük a közlekedési, a kommunikációs infrastruktúrát, annak viszonyait és korlátait. A térség munkaerő-potenciálja már megjelenik a népesség összetételében, de behatárolja a szociokulturális adottságokat is, és kihat a tőkeállományra, annak aktivitására. A településállományban rejlő adottságok fellelhetők ugyanúgy a

A területi
faktorok
új allokációja

Mivel
rendelkezünk?

A kölcsön-
hatások

tőke potenciálban, de az infrastrukturális rendszerekben is, és visszahatnak a munkaerőre, a humán dimenziókra. Látható, hogy ezen endogén tényezők önmagukban is értelmezhetők, de kölcsönös meghatározottságaik révén összefüggnek egymással, sőt bizonyos társadalmi, gazdasági körülmények között megindíthatnak aktivizációs folyamatokat, kiválthatják vagy magukban hordozhatják az adott régió megújításának lehetőségét.

A regionális potenciálok összekapcsolódhatnak. Közöttük kialakulhatnak egymásra épülések, olyan szövevények, amelyek újabb aktivizációs tereket nyithatnak meg és más, további endogén forrásokat alakíthatnak ki. A szinergia fogalmát STHÖR (1986) vezeti be, azt írja, hogy "nemcsak a speciális képviselőknek és intézményeknek egy régió belüli jelenléte, hanem azok dinamikus kölcsönhatása is előfeltétele lehet a regionális kreativitás és innovációk optimálissá tételére az adott szerkezeti instabilitás feltételei között" (34. old.). Több példán keresztül bizonyítja tanulmányában (szövetkezeti modell; Mondragon Szövetkezet - Spanyolország, magánszektor; Harmadik Itália városai - Olaszország, Harmadik Szektor modell; sziget - Japán), hogy egyrészt az endogén források megfelelő viszonylatban történő egymásra találása, másrészt pedig az exogén technikai és szervezeti innovációk dinamikus kölcsönhatása a korábitól már lényegesen eltérő regionális viszonyokat teremthet, sőt megindíthatja a további innovációk alakulását, megtelepedését, s ezzel az adott régiók gazdasági növekedését.

A regionális potenciál tehát egy-egy térség endogén forrásainak összessége. Ezek az adottságok megmaradtak, elrejtöztek vagy parlagon heverték a korábbi gazdasági kapcsolatokban és fejlesztési modellekben. A megváltozott körülmények között természetesen megfelelő exogén hatásokra aktivizálhatók, hordozói lehetnek a térségek megújításának. Egymás közötti kapcsolataik, átfedéseik és hálózataik új dimenziókat kínálhatnak a regionális fejlesztésben, ha a dinamikus kölcsönhatások exogén tényezőkkel erősödnek meg, azaz a szinergiák révén a térségi megújítás új fejlődési pályát alakíthat ki. Ezek megvalósítására a regionális politika eszköztára és intézményrendszere is alapvetően átalakult (RECHNITZER 1993).

A szinergia

Az exogén
hatások

6.5. A polarizációs elméletek

Az előzőekben tárgyalt elméletek hosszú távon célul a gazdaság regionális egyensúlyi állapotát tűzik ki, ahol az egyes régiók fejlődésében a konvergencia a jellemző. A polarizációs teóriák éppen fordítva, nem a kiegyenlítődésben látják a regionális fejlődés és növekedés természetét, hanem a fejlődési különbségek kiszélesítésében, a divergenciák előtérbe kerülésében. Kiinduló feltételeik között szerepel, hogy

A konvergencia
és a
divergencia

- a belső növekedési tényezők a régiók között eltérnek (pl. a termelési tényezők mennyisége és minősége különböző, más-más az ágazati szerkezet, de hasonlókat mondhatunk a fogyasztási, a megtakarítási szokásokról is),
- a régiók között erős függőség alakult ki a növekedési tényezőkben (pl. a perifériának a centrumtól való függősége, de gondolhatunk az áruk és a szolgáltatók áramlására, cseréjére),

- a lokális és a regionális piacokon számos oligopólium és monopólium található, amelyek meghatározzák a termelés szerkezetét, az árakat, de a gazdasági kapcsolatokat is.

Az egyensúlyi elmélet hívei azt állítják, hogy az egyensúlyi állapotot megzavaró előbbi hatások és jelenségek olyan reakciókat, s azok hatására ellenerőket mozgatnak, amelyek a regionális gazdasági rendszert újabb egyensúlyi állapotba terelhetik. A polarizációs elmélet követői viszont a fellépő egyensúlytalanságok által indukált körforgásokban létrejött halmozott, áttételes fejlődési folyamatokban, mint az ágazati és regionális polarizációban látják a fejlődés hordozóit, ami aztán egyensúlytalanságok sorozatán keresztül jelentkezik.

Az ágazati vagy szektorális polarizáció eredetét SCHUMPETER (1912, 1980) elméletében kell keresnünk, aki az innovációk értelmezésével, s azok gazdaságmegújító hatásaival magyarázza a növekedést. Ebből indul ki PERROUX is (1964, 1972), hiszen azt mondja, hogy a gazdaságban éppen az újdonságokat megjelenítő ágazatok a motorikus egységek. Azok, amelyek az egész gazdaság számára növekedési pólusként funkcionálnak. A motorikus egység - ez lehet egy vállalat, vállalatcsoport vagy ágazat - lényegében a gazdaság új erőforrás centruma, amelynek jellemzője, hogy termelése, piaci részesedése, s annak növekedési üteme jelentősen meghaladja az országos átlagot. A motorikus egységek gazdasági kapcsolatai más ágazatokkal, egységekkel számottevőek, s ezek az ágazatok a kooperációs viszonylatok nagyságrendje alapján irányítási pozícióba kerülnek. Azokban a szektorokban, ahol ezek a jelenségek megfigyelhetők a termelési volumen növekedése miatt már várható a külső és a belső megtakarítások fokozódása, s ezzel együtt a polarizációs folyamatok kiszélesedése. A motorikus egységek a gazdaságban kapcsolataik, gazdasági hatásaik következtében, továbbá elért tulajdonosi, hatalmi helyzetük alapján a tőlük függő gazdasági szektorokban lökészerű és fékező hatásokat indíthatnak meg, így azok gazdasági növekedését vagy stagnálását, esetleg válságát befolyásolhatják.

Nos, a regionális gazdaságtan PERROUX elméletének éppen ezen utolsó pontját ragadta meg. Hiszen a szerző fejtegetéseiben egyáltalán nem utal a telephely kérdésére, nem érinti a növekedési pólusok regionális elrendeződését, sőt említést sem tesz a lökészerű és fékező hatások területi összefüggéseiről, ám mégis, a növekedési pólus elmélet szinte kikényszerítette a térségi dimenzió megjelenítését, az abban való értelmezését.

MYRDAL (1957) határozott bírálója a deduktív módon levezetett egyensúlyi elméleteknek. Azt mondja, hogy a gazdaságban, mint rendszerben okozati láncok működnek, az egyes tényezők hatásai nem egyirányúak, hanem kumulatív folyamatokat eredményeznek. A gazdaság különféle faktorai, mint a kereslet, a jövedelmek, a beruházások, a termelés minden egyes változása a másik tényezőben más-más hatásokat válthatnak ki, amelyek aztán további folyamatokat indítanak be egy újabb, s egyben n-edik faktorban is. Mindezek eredőjeként pozitív - növekedési - vagy negatív - zsugorodási - válság-folyamatok következhetnek be. Az elméletnek már egyértelmű regionális összefüggése van, mivel ezek a körben mozgó, oksági, kumulatív folyamatok mindig valamilyen növekedési pólusban játszódnak le, így annak gazdasági fejlődését, de az azzal kapcsolatban álló más térségek és régiók gazdasági helyzetének alakulását is erősen befolyásolják.

Az egyensúlytalanság, mint mozgatóerő

Az ágazati polarizáció, a motorikus egység

A tényezők kölcsönös kapcsolata

MYRDAL (1957) szerint a régiók közötti egyensúlytalanság - ami az egy főre jutó jövedelemkülönbségekben jelenik meg - a központokban kétféle hatást válthat ki. Az egyik a "spread hatás", ami centrifugális terjedési folyamatokat indít meg, a másik a "backwash hatás", ami centripetális, elszívó, koncentráció gazdasági erőket léptet életbe.

A backwash vagy elszívó hatás mindazokat a negatív gazdasági változásokat jelenti, amelyeket egy növekedési központ elő tud idézni a környezetében, a régiójában. A centrum elszívja, szinte kiszivattyúzza a mobil termelési tényezőket a periférikus térségekből, mivel előnyösebb munka- és létfeltétel kínálatával, jobb tőkebefektetési lehetőségeivel koncentrálna az erőforrások egyre szélesebb skáláját. Mindezek eredménye, hogy a központban növekszik a termelési potenciál, ugyanakkor az elmaradott régiókban megindul a gazdaság leépülése. A régiók közötti kereskedelem révén a központ izemei egyre nagyobb piachoz jutnak, elárasztják a perifériákat termékeikkel, s az ottani termelő bázisokat még a lokális piacokról is kiszorítják, ami aztán megnehezíti az ipari üzemek telepítését.

A spread vagy terjedési hatás az előzőekkel ellentétes, hiszen éppen a központ expanziója révén indul meg a régiókban a fejlődés. A műszaki ismeretek terjedésével, a termeléshez szükséges anyagok felhasználásának növekedésével, a vezérágazatokhoz kapcsolódó kis- és középvállalkozások letelepedésével, új fogyasztási (pl. idegenforgalom, rekreáció) igények megjelenésével, vagy szolgáltatások felbukkanásával a kapcsolódó régió gazdasági potenciálja bővízhet, azok kényeszerű hátrányait leküzdzhetik.

A két ellentétes tendenciában rendszerint az elszívó hatások felülmúlják a terjedési effektusokat, ugyanakkor a fejlődés egyre magasabb szintjén - éppen a kommunikáció szélesedésével és a szakképzettség bővülésével - a gazdaságban a centrifugális erők már erősödnek, illetve csökkenni fognak a velük szemben megnyilvánuló ellenállások (pl. elzárkózás az újtól, az ismeretlentől), a vállalkozási formák terjedése, intézményi rendszerek elérhetősége stb.). Ugyanakkor az elmélet egyértelműen leszögezi, hogy a gazdasági erők szabad játéka a tartós regionális egyenlőtlenségeket teremti meg, s ez a tendencia annál erősebb, minél szerényebb a nemzetgazdaság. Ez viszont az állam szerepvállalását erősíti a regionális politikában, azt, hogy a regionális különbségek mérséklését csak a központi beavatkozással lehet mérsékelni.

A szektorális és a regionális polarizáció elméletéhez kapcsolódik HIRSCHMANN (1958) elmélete is, aki a gazdasági növekedést szektorális egyensúlytalanságok láncolataként határozza meg, amelynek során a vezető ágazatok növekedési hatásokat serkentenek a többi gazdasági ágazatban. Kétregiós modelljében egy növekedésre orientált északi régióból, elmaradott déli térségbe szivárgási hatások és negatív polarizációs effektusok áramlanak. Ez a fogalompár lényegében azonos MYRDAL elszívó és terjedési hatásaival. Hiszen a fejlődés kezdeti szakaszában a polarizációs hatások erősebbek a szivárgási hatásoknál, azaz a növekedésre orientált északi régió vállalkozói jelentős külső és belső megtakarításokat realizálnak, s mindezek következményeit a döntéshozók túlértékelik, ennek megfelelően beruházásait az északi régióba koncentrálnak. Területi egyensúlytalanság alakul ki, ami a gazdasági környezetben egyrészt agglomerációs hátrányokat eredményez (pl. környezetterhelés, területi hiány, növekvő bérköltségek stb.), másrészt pedig politikai hatásokat vált ki, amelyek összességében segíthetik a regionális különbségek mérséklését. A hosszú távú fejlődés során erősödnek a pozitív

A centripetális
hatás

A centrifugális
hatás

Az elszívás
erősödése

A szivárgás
délről
északra

szivárgási hatások, azaz felülműlják a polarizációs effektusokat, és új területi egyensúly kialakítását érhetik el.

MYRDAL és HIRSCHMANN gondolják végig elsőként a növekedési elméletekben a területi egyensúlytalanság kérdését, s azokra éppen a polarizációs elméletekkel keresnek választ. Modelljeik gyengesége, hogy a kumulatív folyamatokat nem a rendszeren belüli tényezőkkel, hanem a külső faktorokkal magyarázzák, másrészt a történelmi véletlenszerűségekkel indokolják a dinamikus és az elmaradott régiókat, végül nem tekintik át a centrifugális és a centripetális erők hatásait a regionális differenciálódási folyamatokban. A megoldásokat is másként látják, hiszen MYRDAL a regionális jövedelmek tartós divergenciájára számít és pesszimista az állami beavatkozások vonatkozásában. HIRSCHMANN viszont arra a következtetésre jut, hogy egyensúly hiányában olyan ellenerők alakulnak ki, amelyek hozzájárulhatnak a régiók közötti különbségek mérsékléséhez. Sajnos mindkét elméletnél hiányzik a gazdaság-matematikai megfogalmazás, így empirikus vizsgálatokkal nehéz érvényességüket bizonyítani vagy elvetni.

A fejlődés
egyensúly
nélkül

6.6. A gazdasági növekedés szakaszai a területi dimenzióban

A területi gazdaságok fejlődésének tanulmányozásánál nemcsak a közgazdasági megközelítések érvényesültek, hanem - éppen a fejlődés jellegéből következően - a történelmi, a demográfiai, a társadalmi, a politikai, de a környezeti faktorok is, s mindezek együttes hatása a különféle elméletekben szerepet nyert. A fejlődés értelmezésének bővülése magával hozta azt, hogy annak egyes szakaszai, stádiumai már leírhatók, értelmezhetőek legyenek mind az időben, mind a területi vetületben.

A fejlődés
átfogó
értelmezése

A fejlődési szakaszok elméleteiben két fontos megállapítást érdemes kiemelni. Az első, hogy az egyik fejlődési szakaszból a másikba történő átlépés nem valamiféle előre meghatározott törvényszerűségek alapján történik, hanem azt mindig az emberek cselekedetei és magatartása befolyásolja. A másik, hogy nem kell minden régióknak ugyanazt a fejlődési pályát bejárnia. Egyértelműen kimutatható, hogy egyedi, sajátos fejlődési lépcsők, szakaszok is vannak, azaz időben és térben az egyes régiók fejlődése nagyon differenciált lehet.

Az átlépés
és az eltérő
utak

A gazdasági fejlődés szakaszos jellege számos közgazdász, történész és társadalomtudós is foglalkoztatott. Megítélésünk szerint ROSTOW (1960) alábbi ötlépcsős növekedési elmélete az, amely erőteljes hatást gyakorolt a regionális szintű teóriák kidolgozására.

ROSTOW
szakaszai

1. A hagyományos társadalmakban a gazdasági növekedés csak nagyon korlátozott keretek között érvényesül. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma a meghatározó a gazdaságban, így a társadalom, de a gazdaság vertikális mobilitása is gyenge. A rendelkezésre nem álló, vagy nem hasznosított tudományos és technológiai ismeretek nem teszik lehetővé a termelés növekedését. A politikai hatalom a földbirtokosok kezében van. Történelmileg vizsgálva ez a társadalmi és egyben fejlődési állapot Newton koráig terjedt.

A hagyományos
társadalmak

2. Az átmeneti társadalomban létrejönnek a gazdasági fellendülés előfeltételei. A gazdasági, a technikai, a szociális, a társadalmi és a politikai viszonyokban

Az átmeneti
társadalmak

lassú elmozdulás figyelhető meg, amelyeket részben az endogén, részben pedig az exogén tényezők motiválnak. A gazdasági növekedés hordozói ebben a fejlődési stádiumban a mezőgazdaság és a bányászat, illetve az infrastruktúrában végrehajtott beruházások.

3. A gazdasági fellendülés stádiumával kezdődik a modern társadalmak korszaka. A nemzetgazdaságot sajátos dinamikus fejlődés jellemzi, ahol a beruházási hányadnak el kell érnie a nemzeti jövedelem 10%-át, amit vagy tőkeimporttal vagy a jövedelmek átcsoportosításával lehet elérni. Ennek következtében kialakul egy vagy több vezető ágazat, magas növekedési ütemmel. A dinamikus ágazatokból aztán növekedési impulzusok áradnak ki a többi gazdasági szféra felé. Mindezek azonban csak akkor működhetnek, ha a társadalomban megvannak, esetleg éppen kialakításra kerülnek a modern politikai, szociális és gazdasági-piaci intézmények. A gazdasági fellendülést ROSTOW az áttörés szakaszának tekintti, s annak időigényét két, három évszázadra becsüli. Ez a fejlődési szakasz jellemezte Angliát a XVIII. században; Franciaországot, Belgiumot és az Egyesült Államokat a XIX. század derekán; Japánban, Oroszországban, Kanadában a XX. század elején figyelhető meg.

A modern
társadalmak

4. A fejlődés érett szakaszában a modern tudomány és technológia segítségével az erőforrások egyre nagyobb hányadát hasznosítják emelkedő hatékonysággal. A nemzeti jövedelem jelentősebb részét (10-20% között) fordítják már beruházásokra, így egyenletesen növekszik az egy főre jutó jövedelem. A növekedés hajtóerői is átrendeződnek, hiszen a vezető ágazatok (szénbányászat, vas- és acélgyártás) mellett a dinamika hordozói az új ipari szektorok (gép-, vegyipar). A foglalkoztatási szerkezetben már megfigyelhető az átrendeződés (a munkaerő képzettsége és a bérek közötti kapcsolat), de a vállalatok irányításában is új tendenciák jelennek meg (a tulajdonos-vállalkozó mellett jelentős szerepet kap a menedzsment). Ez a gazdasági fejlődési időszak 60 évet vesz igénybe.

Az ipusztriális
társadalmak

5. A tömeges fogyasztás korszakában a növekedés hordozói már a modern technológiák, amelyek a jövedelmek szakadatlan emelkedését biztosítják. Ebben a fejlődési stádiumban a modern társadalmak választhatnak: vagy külső hatalmukat, befolyásukat érvényesítik, vagy jóléti álammá alakulnak át, vagy rendelkezésre álló erőforrásaikat a létfenntartási cikkek és a fogyasztási javak tömeges biztosítására terjesztik ki. Ez a fejlődési stádium jellemzi napjainkban az Egyesült Államokat és a nyugat-európai országokat.

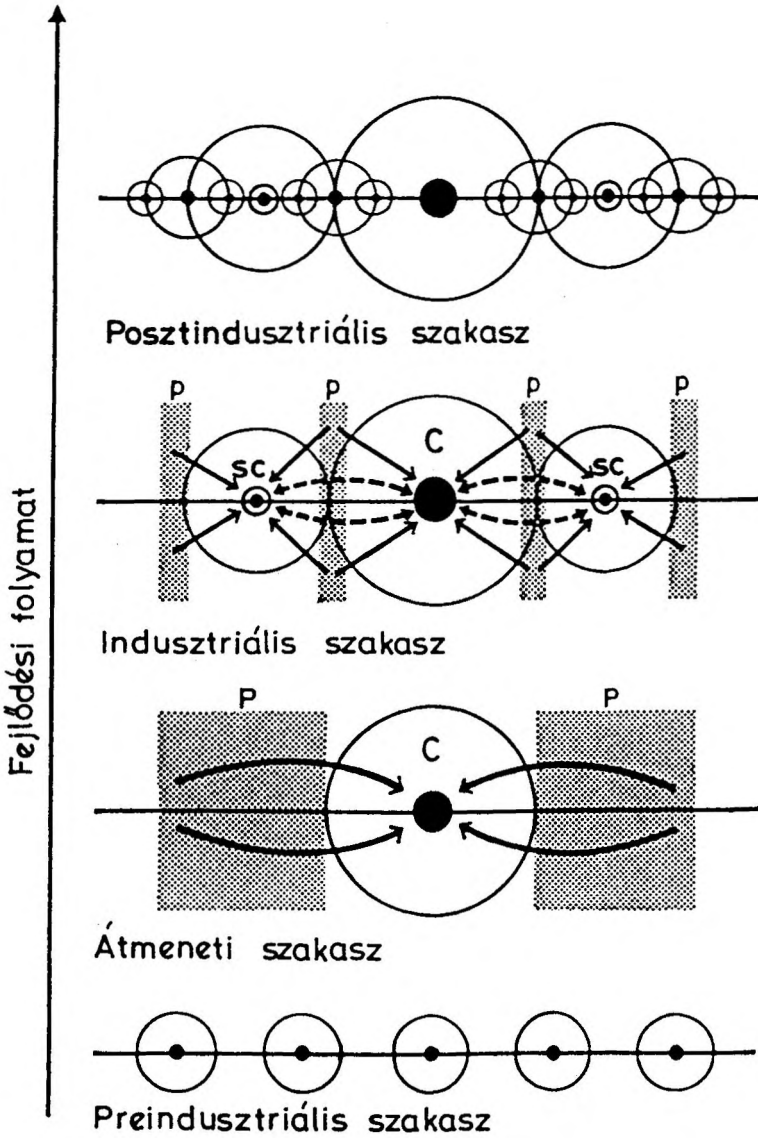
A poszt-
ipusztriális
társadalmak

FRIEDMANN (1973) gondolja végig ROSTOW növekedési modelljének területi összefüggéseit. Abból indul ki, hogy a nemzetgazdaság fejlődése során a területi szerkezetben változások indulnak meg, amelyek az erőforrások átrendeződésével, egyben a térszerkezet fokozatos átalakulásával írhatóak le. A négy fejlődési stádiumhoz - amelyet az iparosodás fokával mér és szemléltet: a preindusztriális (ROSTOW 1. és 2. szakasz), az átmeneti (ROSTOW 3. szakasza), az ipari társadalom (ROSTOW 4. szakasza), a posztindusztriális (ROSTOW 5. szakasza) - hozzárendelhető a sajátos területi szerkezet, ami a telephelyek elrendeződését, térbeli megjelenését is jellemzi (6.4. ábra).

A területi
erőforrások
átrendeződése

FRIEDMANN
szakaszai

6.4. ábra A térszerkezet változása és átrendeződése

Forrás: FRIEDMANN, 1973.

I. A preindusztriális korszakban a térszerkezetet az országban szétszórót és korlátozott gazdasági bázissal rendelkező független települések jellemzik. A gazdasági kapcsolatok rendkívül mérsékeltek, a gazdaság stagnál, a térségek rendje stabil. Ebben a fejlődési szakaszban a települések funkciói is megegyeznek egymással, közöttük nincs, vagy nagyon kezdetleges a hierarchikus viszony.

II. Az átmeneti fejlődési szakaszban már megkezdődik a településhálózat differenciálódása, amelyben vezető szerepet játszanak a városok. Kezdetben a gazdaság növekedését hordozó ágazatok, tevékenységek egyetlen központban koncentrálódnak. A centrum az ország többi térségéből felszívja a mobil termelési tényezőket, így ezekben a régiókban beszűkülnek a növekedés feltételei, ami a gazdaság stagnálását, vagy az erőforrások kiürülését eredményezi. A perifériákon tehát egyre mérsékeltőbb a gazdasági potenciál, annak tényezői megfogynak. A térszerkezet állapota instabil.

III. Az iparosodás előrehaladásával - döntően a politikai tényezők hatására - megkezdődik az alközpontok szerveződése. Az egyszerű centrum-periféria viszonyt felváltja a többcentrummal rendelkező térszerkezet. Hiszen a gazdaság fokozatosan integrálja a periféria egyre nagyobb hányadát. A mobil termelési tényezők már nemcsak az egyetlen centrumba, hanem az újonnan létrejött alközpontokba is áramlanak. Megkezdődik - éppen a munkamegosztás következtében - a centrumok közötti kapcsolatok szerveződése, a nemzetgazdaság növekedése egyre dinamikusabb, ám a perifériák teljesen nem tudnak még feloldódni a gazdaságba, így a térszerkezet változatlanul instabil.

IV. A posztindusztriális fejlődési stádiumban tartós a gazdasági növekedés, kialakul a hierarchikus rendszerben működő településszerkezet, amelyben a funkciók és a gazdasági szereplők interdependenciája érvényesül. A térgazdaság teljes integrációjával együtt a növekedési potenciálok kimerülnek, a regionális különbségek minimumra csökkennek, a területi szerkezet egyensúlyba kerül.

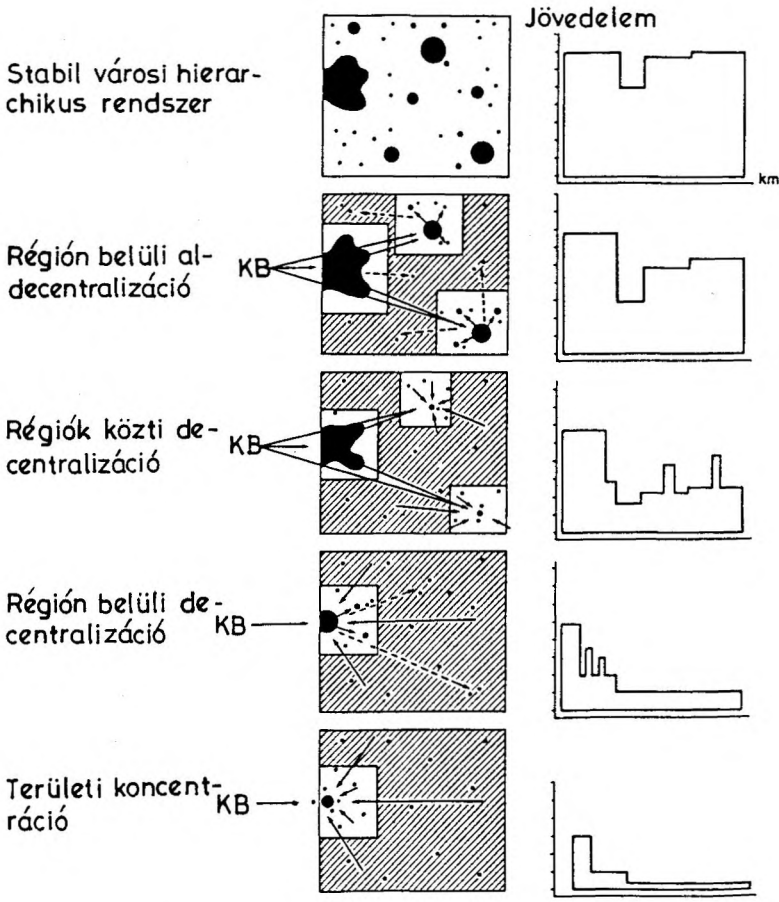
RICHARDSON (1980b) gondolja tovább a fenti rendszert, felállítva egyben a térszerkezet decentralizációs polarizáció elméletét. Ebben modellezi - a fejlődő országok példáján keresztül - a gazdasági növekedés egyes szakaszainak hatását a térszerkezetre (6.5. ábra).

Kiindulása az, hogy a fejlődés kezdeti állapotában a számottevő telephelyi előnyökkel rendelkező egyetlen régió koncentrálja a beruházási eszközöket. Megindul a kumulatív fejlődés, amit a belső és a külső megtakarítások, a mobil termelési tényezők, valamint a közvetlen külföldi befektetések serkentenek. A centrumban agglomerációs előnyök jelennek meg, ennek hatására újabb erőforrás-koncentrációk indulnak be. Eközben kiéleződik a centrum-periféria viszony, a területi különbségek nőnek. A következő fejlődési szakaszban viszont a centrum régióban figyelhető meg egy átrendeződi folyamat. A jelentős növekedési potenciál miatt megnő a munkaerő beáramlása a központi régióba, felbukknak az agglomerációs hátrányok, így például a slömösödés, az infrastrukturális rendszerek telítődése, az emelkedő telekárak, amelyek negatív irányba terelik a termelési költségeket. Az újabb üzemek már nem a centrumba, hanem annak vonzáskörzetébe, hatásterületére települnek, miközben megkezdődik az egyes termelési potenciálok kihelyezése ezekben az aktiválódó térségekbe, azaz felismerhető a tevékenységek látványos decentralizációja.

A térszerkezet decentralizált modellje

A magterület fejlődése

6.5. ábra A térszerkezet változása és az egy főre jutó jövedelmek a polarizációs-decentralizációs modellben

Stabil városi hierarchikus rendszer

Régió belüli al-decentralizáció

Régiók közötti de-centralizáció

Régió belüli de-centralizáció

Területi koncentráció

Jövedelem

km

- Városi-ipari centrum
- Vonzáskörzet
- Települések
- ▨ Periféria
- > Innovációk elterjedése
- KB → Külföldi befektetések
- > Mobil termelési tényezők

A fejlődés következő fázisában a magrégió belüli decentralizációval egyetemben felismerhető a régiók közötti decentralizáció is. A korábbi perifériák egyes alközpontjaiba - többnyire a nagyobb városokban - a fejlődés új dinamikája figyelhető meg. Ezekben az alközpontokban a termelési feltételek bővítésével nőnek az infrastrukturális beruházások, amelyek párosulnak az alacsonyabb bérekkel és egyéb mérsékeltebb input költségekkel. Mindezek növelik a jövedelmeket, ami a lokális és a regionális piac szélesítését eredményezi. Az alközpontok tehát új, más agglomerációs előnyöket kínálnak, ami a bel- és a külföldi tőkét arra serkenti, hogy nagyobb mértékben települjön meg a fejlődő régióban, annak központjaiban. Ezzel a folyamattal egy időben a munkaerőnek az áramlása is kimutatható a centrum régiókból és a megmaradt perifériákból az új növekedési alcentrumokba, régiókba. A gazdaságnak ez a szétterülése a richardsoni decentralizációs polarizáció elmélet lényege.

A fejlődés következő fázisában már megismétlődnek a centrumok körül lezajlott folyamatok. Hiszen a decentralizáció itt is megkezdődik, azaz az új gazdasági szervezetek az alközpontok köré települnek. A fejlődési modell eredménye, hogy intra- és interregionális szinten végbemegy a decentralizáció, az egész gazdaságban egy stabil, a településhierarchia elvei alapján működő rendszer alakul ki, aminek következtében a területi különbségek mérséklődnek, az egy főre jutó jövedelmek a térszerkezet egyes pontjain jelentősen nem térnek el egymástól.

RICHARDSON decentralizációs polarizációra épülő növekedési elmélete több szempontból előremutató. Egyrészt a fejlődési szakaszok elméletét bővítette, azt részben a neoklasszikus kiegyenlítés elméletéhez kapcsolta, miközben a telephelyelméletek megállapításait is alkalmazta, azaz a regionális növekedés feltételeit sokkal árnyaltabban vizsgálja. A másik pozitívuma, hogy bizonyította a piaci mechanizmusok területi kiegyenlítő szerepét a fejlődő országokban. Persze hiányossága is ebben rejlik, hiszen a néhány piacgazdaságot folytató ipari ország gyakorlatát ültette át a fejlődő országokra, így kénytelen szembenézni a belső növekedési determinánsok (pl. a lakosságszám növekedése, a társadalmi és a gazdasági szerkezet eltérése, a műszaki ismeretek hiánya stb.) között lévő különbségekkel, illetve azzal, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok hatása ezen országok területi szerkezetére nagyon eltérő lehet.

A gazdasági fejlődés szakaszaira épülő elméletek hozzájárultak a gazdasági növekedés összefüggéseinek jobb, árnyaltabb megértéséhez, ám ezek a történelmi-leíró jellegű elméletek mégsem adnak kimerítő magyarázatot a növekedés területi tényezőihez, illetve azok különféle hatásaihoz. Az elméletek nem tesznek egyértelmű elhatárolást az egyes korszakok meghatározására, a fejlődési pálya lefutásának menetére, vagy az egyik fejlődési szakaszból, a másikba való átmenet kritériumaira. A modellek alapját a fejlett ipari országok, azok regionális folyamatai jelentették, így alkalmazásuk a fejlődő országokra erősen vitatható. Ugyanakkor a gazdasági fejlődés és a térszerkezet összefüggéseinek vizsgálatához jó eszközként szolgálhatnak, hiszen segítségükkel a térszerkezet változásait, annak átalakulását jobban megérthetjük.

A regionális decentralizáció

Az alközpontok felzárkózása

Az ipari országok gyakorlatának általánosítása

A fejlődés következő fázisában a magrégió belüli decentralizációval egyetemben felismerhető a régiók közötti decentralizáció is. A korábbi perifériák egyes alközpontjaiba - többnyire a nagyobb városokban - a fejlődés új dinamikája figyelhető meg. Ezekben az alközpontokban a termelési feltételek bővítésével nőnek az infrastrukturális beruházások, amelyek párosulnak az alacsonyabb bérekkel és egyéb mérsékeltebb input költségekkel. Mindezek növelik a jövedelmeket, ami a lokális és a regionális piac szélesítését eredményezi. Az alközpontok tehát új, más agglomerációs előnyöket kínálnak, ami a bel- és a külföldi tőkét arra serkenti, hogy nagyobb mértékben települjön meg a fejlődő régióban, annak központjaiban. Ezzel a folyamattal egy időben a munkaerőnek az áramlása is kimutatható a centrum régiókból és a megmaradt perifériákból az új növekedési alcentrumokba, régiókba. A gazdaságnak ez a szétterülése a richardsoni decentralizációs polarizáció elmélet lényege.

A fejlődés következő fázisában már megismétlődnek a centrumok körül lezajlott folyamatok. Hiszen a decentralizáció itt is megkezdődik, azaz az új gazdasági szervezetek az alközpontok köré települnek. A fejlődési modell eredménye, hogy intra- és interregionális szinten végbemegy a decentralizáció, az egész gazdaságban egy stabil, a településhierarchia elvei alapján működő rendszer alakul ki, aminek következtében a területi különbségek mérséklődnek, az egy főre jutó jövedelmek a térszerkezet egyes pontjain jelentősen nem térnek el egymástól.

RICHARDSON decentralizációs polarizációra épülő növekedési elmélete több szempontból előremutató. Egyrészt a fejlődési szakaszok elméletét bővítette, azt részben a neoklasszikus kiegyenlítés elméletéhez kapcsolta, miközben a telephelyelméletek megállapításait is alkalmazta, azaz a regionális növekedés feltételeit sokkal árnyaltabban vizsgálja. A másik pozitívuma, hogy bizonyította a piaci mechanizmusok területi kiegyenlítő szerepét a fejlődő országokban. Persze hiányossága is ebben rejlik, hiszen a néhány piacgazdaságot folytató ipari ország gyakorlatát ültette át a fejlődő országokra, így kénytelen szembenézni a belső növekedési determinánsok (pl. a lakosságszám növekedése, a társadalmi és a gazdasági szerkezet eltérése, a műszaki ismeretek hiánya stb.) között lévő különbségekkel, illetve azzal, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok hatása ezen országok területi szerkezetére nagyon eltérő lehet.

A gazdasági fejlődés szakaszaira épülő elméletek hozzájárultak a gazdasági növekedés összefüggéseinek jobb, árnyaltabb megértéséhez, ám ezek a történelmi-leíró jellegű elméletek mégsem adnak kimerítő magyarázatot a növekedés területi tényezőihez, illetve azok különféle hatásaihoz. Az elméletek nem tesznek egyértelmű elhatárolást az egyes korszakok meghatározására, a fejlődési pálya lefutásának menetére, vagy az egyik fejlődési szakaszból, a másikba való átmenet kritériumaira. A modellek alapját a fejlett ipari országok, azok regionális folyamatai jelentették, így alkalmazásuk a fejlődő országokra erősen vitatható. Ugyanakkor a gazdasági fejlődés és a térszerkezet összefüggéseinek vizsgálatához jó eszközként szolgálhatnak, hiszen segítségükkel a térszerkezet változásait, annak átalakulását jobban megérthetjük.

A regionális decentralizáció

Az alközpontok felzárkózása

Az ipari országok gyakorlatának általánosítása

6.7. A növekedési pólusok és a regionális fejlődés

PAELINCK (1965) elmélete szerint az ágazati növekedési pólusokból - éppen az együttes és az egymást erősítő hatások következtében - technikai, jövedelmi, pszichológiai és földrajzi polarizációs effektusok indulnak ki. A növekedési centrumban a vezérágazatok fejlettségük miatt kikényszerítenek egy sajátos technológiai kapcsolati rendszert, ami aztán serkentőleg hat más ágazatok tevékenységére is. Jövedelmi polarizáció alatt a regionális multiplikátor hatást kell érteni; azt, hogy a dinamikus ágazatok jelentősen befolyásolják, gerjesztik a fogyasztásra orientált ágazatokat, azok fejlődését. A pszichológiai (magatartási) hatások a vállalkozói magatartásban mérhetők le. Abban, hogy egy dinamikus ágazatba történt beruházás fokozza a kis- és középvállalkozások aktivitását, azok gazdasági tevékenységének kiterjesztését. Ezeket a hatásokat együttesen a földrajzi polarizációban lehet összefoglalni, hiszen ezek mindig egy adott centrumban, vagy annak régiójában jelennek meg, így az ottani gazdaság fejlődését serkentik.

A polarizációs hatások rendszere

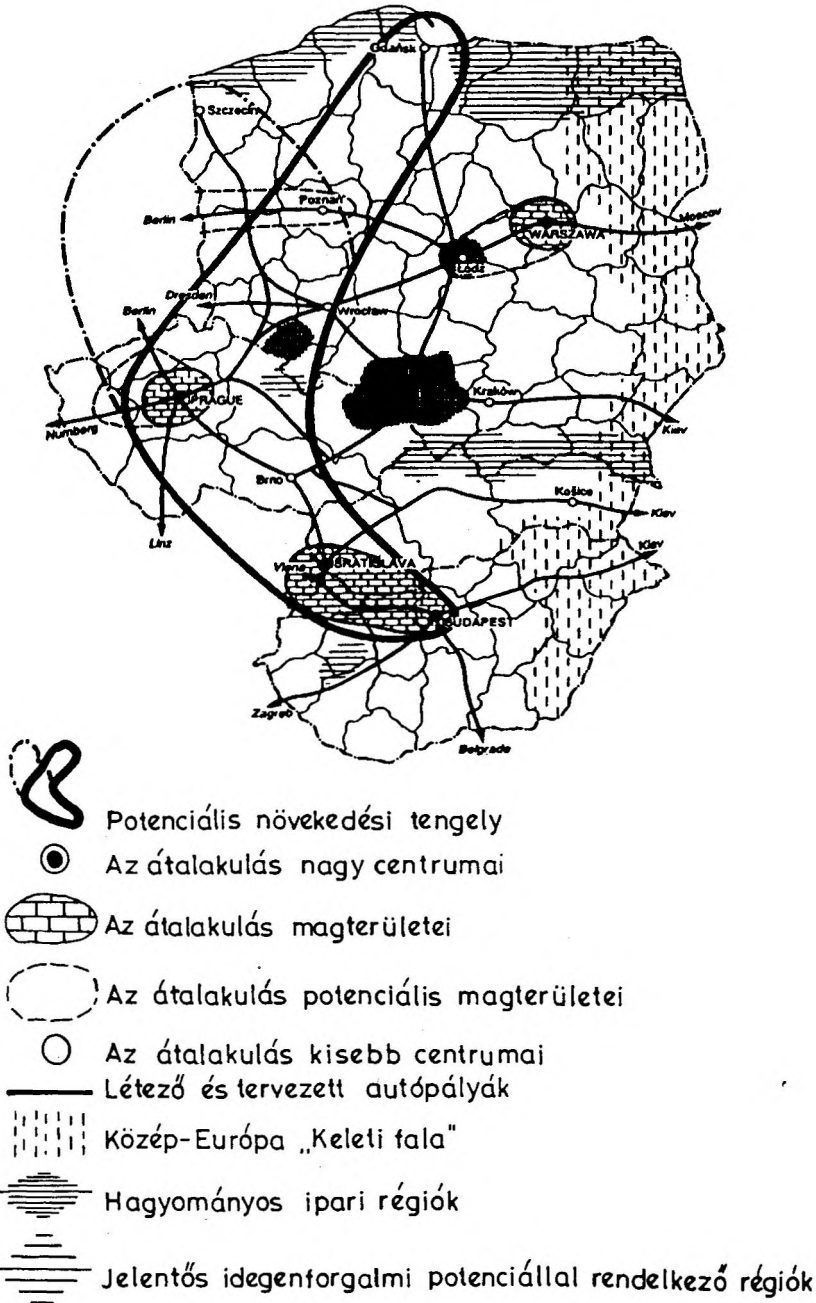
A növekedési pólusok elméletének továbbfejlesztése BOUDEVILLE (1966) nevéhez fűződik, aki abból indult ki, hogy az ágazati polarizáció a gazdaságban egyúttal regionális polarizációhoz is vezet, azaz a dinamikus ágazatokat tömörítő központok lényegében területi növekedési csomópontként funkcionálnak. Értelmezése szerint a fejlesztési pólus olyan centrum település, ahol a dinamikus ágazatok egész komplexuma megtalálható, amelyek a magas iparosodottsági fok következtében jelentős gazdasági potenciállal rendelkező régió központjában helyezkednek el, s onnan az agglomerációs hatások révén növekedési hatásokat bocsátanak ki a hierarchia alacsonyabb szintjén lévő településekre. A növekedési régiót a központi helyekre vonatkozó elvek alapján határozta meg, míg a centrum gazdasági hatótávolságát a gravitációs és a potencia modellek segítségével jelölte ki, ahol az egyes települések tömegét az áru és a kommunikációs áramlások mennyiségével ragadta meg.

A területi növekedési központok

A növekedési pólus koncepciónak növekedési régió elméletté történő kibővítése a jelenségek komplexebb megragadását jelenti, azonban nem számol azzal, hogy a dinamikus ágazatok hatása nemcsak a magterülettel érintkező településekben, hanem az azoktól távolabbi centrumokban, vagy régiókban is érvényesülhet. Ezt ismeri fel POTTIER (1963), aki a nyugat-európai ipari fejlődés elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy a gazdasági fejlődés gyűjtőpontjai a közlekedési hálózatokkal vannak összekötve, s ezek a kapcsolatok erősen befolyásolják a centrumok növekedését. A gazdasági fejlődés a szállítási szektorban az innovációk gyors terjedését eredményezte, ami a közlekedési infrastruktúra szalagszerű rendszereinek kialakításával járt együtt (pl. autópályák, víziutak, vasutak, villamos-, földgáz-, olajvezetékek stb.). Ezek mentén fejlesztési tengelyek, zónák alakultak ki, ahonnan mint gyűjtőpontokból aztán növekedési hatások terjedtek át más, kapcsolódó térségekbe. A fejlesztési tengely koncepció részben látványos volt, részben pedig jó magyarázatot adott a területi különbségek lehetséges, hosszú távú mérséklésére, így a regionális tervezésben is mély nyomokat hagyott (6.6. ábra).

A növekedési régiók

6.6. ábra Az átalakulási folyamatok területi koncentrációja Közép-Európában

Forrás: GORZELAK, 1994.

A növekedési pólus elmélet eddigi legátfogóbb kiterjesztésével LASUÉN (1969) munkásságában találkozunk. Kutatásaiban a gazdasági növekedést és az urbanizáció kérdéskörét egy dinamikus területi rendszerben kísérte meg összekapcsolni. Ehhez a növekedési pólus elméletbe integrálta nemcsak a telephelyelméleteket - ezek közül is hangsúlyozottan a központi helyek kérdéskörét -, hanem a regionális növekedés többi magyarázatát is, így az exportbázis és a centrum-periféria modelleket.

A gazdasági
növekedés
és az
urbanizáció

Kiinduló tézisei a következők:

1. A növekedési pólusban a gazdasági egységeknek egy ágazati és egyben regionális klasztere található, amelyet éppen a regionális exporttevékenységek kapcsolnak össze.
2. A növekedési pólus fejlődése azoktól az impulzusoktól függ, amelyeket a nemzetgazdaságban jelentkező kereslet vált ki. Ezek a hatások végigvonulnak egyrészt a gazdasági klasztereken, azokban újabb effektusokat gerjesztenek, másrészt pedig eloszlanak a pólusok között is, azok versenyképességének megfelelően.
3. A növekedés a pólusok felől indul ki, részben az ágazati, részben a földrajzi perifériák irányába, amiket a piaci kapcsolatok rendszere közvetít a telephelyek hálózatán keresztül.

SCHUMPETER gondolatai alapján LASUÉN az innovációkban jelöli meg az ágazati és a regionális klaszterek kialakulásának, továbbá az egymás közötti kapcsolatainak az okát. Azt feltételezi, hogy egy országban a városhálózat szerkezete lényegében az innovációk adaptálásának időbeli és térbeli lenyomata, s ezek szakaszosan jelennek meg, azaz ágazati és földrajzi klaszterekben érvényesülnek. A gazdasági növekedést elméletében a technológiai változások sorozataként értékeli. Így az invenció, a diffúzió és az adaptálás szakaszai időben és térben egyrészt elkülönülnek, másrészt ezen fázisok között egyre rövidebb időközök figyelhetők meg, aminek eredményeképpen az ágazati növekedési pólusok száma egyre több lesz, s azok között is megindulnak a kumulatív folyamatok. Az ágazati klaszterek térben is koncentrálnak, hiszen nőnek a külső és a belső megtakarítások, a kapcsolatok és az egymásra épülések révén bővülnek a piaci és a termelési komplementer hatások. A dinamika a regionális pólusokban éppen ebben a komplementer hatásban keresendő, hiszen ennek hatására új piaci hálózatok alakulnak ki, újabb és újabb tevékenységek jelennek meg, amelyek aztán meggyorsíthatják ennek az egyre sokoldalúbb ágazati, s egyben területi koncentrációnak a fejlődését.

Az ágazati,
a regionális
klaszterek
és az
innovációk

A fejlődési folyamatban - amely alatt lényegében az innovációs folyamatot kell érteni - tehát az ágazati klaszterek szoros egymásra utaltsága együtt jár az urbanizációs folyamat által gerjesztett regionális klaszterek kialakulásával. Ezen két rendszer együttes hatásmechanizmusai aztán befolyásolják az innovációk terjedését, s ezzel meghatározzák a regionális növekedés feltételeit is.

Az innovációs folyamatot három szakaszra bonthatjuk fel, így beszélhetünk a találmányról (invenció), annak elterjedéséről (diffúzió) és az alkalmazásba vételről (adaptáció), de különbséget kell tenni fogyasztói és vállalkozói innovációk között. A találmányok olyan felfedezések, amelyek a vizsgált térség egyetlen helyén sem voltak ismertek. Ezek elterjedése LASUÉN véleménye szerint a magasabb fejlettségű országok nagyobb, jól felszerelt városaiban

Az innováció
szakaszai és a
területi fejlődés

kezdődik meg. A többi országban és centrumokban ezek az újdonságok mint külső növekedési determinánsok jelennek meg. A fogyasztói innovációk a kommunikációs rendszereken keresztül terjednek, az innovációs központból kiindulva koncentrikusan a periférikus térségek felé. A diffúzió hatótávolsága és sebessége a lakosság felvevőképességén és szintén a meglévő kommunikációs rendszerek hatékonyságán múlik. A vállalkozói innovációk speciális kommunikációs rendszereken keresztül terjednek, irányai a kerekék küllőihez hasonlítanak. Az innovációs centrumból kiinduló kommunikációs tengelyek hossza egyenlőtlen, hiszen azokat a fogadó térségek telephelyi eloszlása határozza meg, az alkalmazásba vétel viszont hasonlít a fogyasztói innovációk terjedéséhez.

Az innovációk regionális terjedése és adaptációja szoros kapcsolatban van az egyes nemzetgazdaságok fejlettségével. Az egymást követő innovációk terjedési modelljei hasonlítanak egymásra, s ezeket a regionális klaszterek területi szerkezete határozza meg. Vagyis az ország városhálózata, annak struktúrája és kapcsolati rendszerei döntően befolyásolják a fejlődést hordozó innovációk terjedését.

Az innovációk terjedésében tehát a városhálózatnak, az annak felszereltségében rejlő tényezőknek meghatározó szerepe van. Ha abból indulunk ki, hogy az újdonságok a magasan fejlett országok kis számú centrumából indulnak ki, akkor az innovációk nemzetközi terjedésére, azoknak a fejlődő országokban való megtelepedésére is az a jellemző, hogy elsőként a fejlett centrumok veszik át a fejlődést hordozó elemeket. A perifériák irányába történő terjedés időtartama nagyobb, mint a két nemzetközi innovációs fázis között eltelt időszak, így a fejlődő országok előtt két lehetőség áll:

A városhálózat és az innovációk

- centrumaik felvehetnek egy-egy új innovációt, még mielőtt az egész országban elterjedne. Ennek következtében kettős gazdaság alakul ki, ahol a területi polarizáció egyre nagyobb a centrum és a perifériák között;
- a centrumok mindaddig halogatják az innovációk felvételét, míg az összes országrész megbirkózik az előző innováció befogadásával. Ebben a modellben a fejlett és a fejlődő országok között a polarizáció még nagyobb lesz, így aztán kénytelenek a korszerűtlen technológiával folytatni termelésüket.

LASUÉN (1973) vizsgálatai megállapítják, hogy a fejlődő országok regionális rendszerei az elsőként ismertetett megoldás alapján működnek, azaz kis számú centrumban koncentrálnak az újdonságok. A gazdasági növekedés hatására a területi különbségek nem csökkennek, hanem nőnek, miközben a városhálózat hierarchikus jellege tovább erősödik. A újdonságok viszont a meglévő regionális szerkezetben futnak végig, így a kialakult térszerkezet hosszú távon rögződik, ami a regionális egyenlőtlenségek tartós fennmaradását eredményezi. A növekedési pólus elmélet továbbfejlesztése lehetőséget nyújt arra, hogy a gazdasági növekedés és az urbanizáció között egyértelmű kapcsolatokat állítsunk fel, s ezzel a fejlődés regionális összetevőiről még árnyaltabb képet kapjunk. Segítségét jelent a fejlődő országok regionális politikájának kidolgozásához, azonban a leegyszerűsítések (pl. egyetlen aktív centrum feltételezése, az innovációk fogadásának feltételei, vagy a fejlődési determinizmusok) nem ösztönzik az elmélet gyakorlati elterjedését.

Az egyenlőtlen-ségek hosszú távon rögződnek

6.8. Centrum és periféria modellek

Míg a növekedési pólusok kimondottan az ipari országok térszerkezetének fejlődésére vonatkoznak, addig a centrum és a periféria modellek főként a fejlődő országok problémái felé fordulnak. FRIEDMANN (1973) centrum-periféria modelljében a közgazdasági szemlélet mellett a társadalmi, a magatartásbeli és a politikai összefüggéseket is figyelembe veszi, így integrálja a korábbi növekedési modellek felismeréseit.

A fejlődés elméletét a területi összefüggésekben dolgozta ki, hiszen kiinduló tézise az, hogy az emberi tevékenységek és azok társadalmi interakciói térségformálóak, ugyanakkor a térségek jellemzői is meghatározzák ezeket a cselekvéseket, kapcsolatokat. A fejlődés egyrészt alakítja a térszerkezetet, másrészt a területi kapcsolatok rendszere befolyásolja a fejlődési folyamatot. A fejlődést diszkontinuitív (hézagos, szakaszos), kumulatív folyamatként határozza meg, amely lényegében az innovációk sorozataként, majd azok klasztereként, az innovációk átfogó rendszereként értelmezhető. Ennek alapján a fejlődés megkülönböztethető a növekedéstől, amit egy adott rendszer - értelmezve ezt a gazdasági és a politikai rendszerekre egyaránt - szerkezeti változások nélküli expanziójaként határoz meg. Az innovációk FRIEDMANN szerint az új ötleteknek vagy eddig nem ismert javaknak és eljárásoknak egy adott társadalmi rendszerbe történő eredményes bevezetése. Ezek az új ideák, javak, eljárások keletkezhetnek egy adott rendszeren belül vagy átvehetők más rendszerekből.

A történelmi tapasztalatok alapján az innovációk keletkezésének különösen kedveznek a nagy és dinamikus városi rendszerek. Kimutatható, hogy erős pozitív kapcsolat van egyrészt a városnagyság és a városodottság foka, másrészt az innovációk elterjedése között. Az innovációkat koncentráló régiókat (magrégiók) centrumnak, míg az összes többi területet perifériának tekinthetjük. A centrumok a perifériákkal autoritási-függőségi kapcsolatban állnak, és zárt területi rendszert alkotnak. Az autoritást társadalmilag legitimizált hatalomként határozza meg, ez nyújtja a centrum részére azt a lehetőséget, hogy autonóm döntésekkel befolyásolja a periféria fejlődését. A perifériát a centrumtól való függés jellemzi, s a polarizációs fejlődés már a különböző hierarchikus szinteken meg végbe. FRIEDMANN lehetséges területi rendszerei ennek megfelelően a világ, a multinacionális rendszerek, a nemzet és a nemzeten belüli régiók.

A centrum és a periféria között fennálló kapcsolatokat az alábbi összefüggések jellemzik:

1. A centrum kikényszeríti a periféria szervezeti függőségét, amelyet a centrum intézményeinek a perifériákon való megjelenése testesít meg. Ezek az intézmények aztán a döntéshozói a periféria lakosságát érintő létfontosságú döntéseknek (gondoljunk a telephelyi függésre, az azok felszámolásából keletkező megélhetési feszültségekre).
2. A centrum periféria feletti uralmát önerősítő polarizációs mechanizmusok serkentik, ezek a „feedback” (visszacsatolási) hatások a következők:

A térségformáló
erők

A városi
rendszerek

A centrum
és a periféria
kapcsolatai

- a hatalmi effektusok; a periféria gazdasági gyengítése, a növekedési potenciálok átszivárogatása a centrumba,
- az információs hatások; a centrum interakciós képességének erősítése, a lakossági, a jövedelmi, a termelési tényezők dinamikus növekedése révén,
- pszichológiai hatások; a tartós innovációs folyamatot segítő körülmények koncentrációja a centrumban,
- modernizációs hatások; a centrum fennálló társadalmi rendszerének átforgalmazása, az innovációk által gerjesztett kumulatív változások még fokozottabb érvényesítése miatt,
- szinergia hatások; az innovációk által gerjesztett újabb innovációk megjelenése a gazdaság egyre szélesebb szférájában,
- termelési hatás; az innovációk költségeinek csökkentése a belső és a külső megtakarítások segítségével.

3. A hatalmi viszonyok előre nem látható következményei miatt a centrum innovációi előbb-utóbb a perifériákon is bevezetésre kerülnek, és információk áramlanak egyre erőteljesebb ütemben a függő területekre. A periféria lakossága tudatára ébred függőségének, s az erőszakos konfliktusok helyett a centrum hatalmi elitje - korlátozott - decentralizációs politikába kezd, amelynek következtében a periférián új mellékközpontok alakulnak ki.

4. Ha a konfliktusok levezetése a centrum hatalmi elitjének érdekében áll, akkor meggyorsítja az innovációk terjedését, az azokat kísérő hatásokat a periférikus régiókban. Ezzel párhuzamosan a döntési hatalom valós decentralizációja is megkezdődik a régi és az új centrumok között. Az autoritás-függőség jellegű kapcsolatok fokozatosan eltűnnek a centrumok és a perifériák között, a területi fejlődés egyre kiegyenlítettebb lesz. Ennek a modellnek az alkalmazására FRIEDMANN a lehetőséget csak a magasan fejlett és az integratív regionális struktúrákkal rendelkező országokban látja, így az Egyesült Államokban, Németországban és Svédországban.

A FRIEDMANN által kidolgozott centrum-periféria modell új dimenziókat nyújt a regionális gazdasági növekedés értelmezéséhez, hiszen nemcsak az innováció fogalmát dinamizálja, hanem interdiszciplináris összefüggésekbe helyezte a területi folyamatokat, azok együttes hatásrendszereit. Kimutatja, hogy a területi különbségek centrumok és perifériák kialakulásához vezethetnek, ezek zárt területi rendszert alkotnak, a centrumok a perifériákkal autoritáson alapuló függőségi kapcsolatban állnak, s leküzdésükre a perifériáknak is központosítani kell az erőforrásaikat. A centrum-periféria elmélet az egyik megalapozója, s egyben kiváltója volt a posztmodern regionális politikáknak.

Az inter-
diszciplináris
megközelítés

VII. A gazdaság és a település

A gazdaság mindenkori fejlettségi színvonala és a települések fejlődése között szoros az összefüggés. Magasan fejlett gazdaság kedvező feltételeket biztosít(hat) a települések fejlődéséhez. Elmaradott, korszerűtlen gazdaság következményeiben fékezi a települések fejlődését, konzerválja a települési viszonyokat. A települési viszonyok fejlettsége is befolyásolja a gazdaság helyzetét, fejlődését: kedvező feltételeket biztosít(hat) működéséhez. Az infrastruktúra az a "közös nevező", mely megteremti, biztosítja mind a gazdaság, mind pedig a települések fejlődésének feltételeit. Ezt az összefüggést jól szemléltetik az elmúlt évtizedekben végbement folyamatok. Településeink helyzetében, fejlődésében döntő szerepe volt a gazdaságnak és az infrastruktúrának. A gazdaság két szektora - az ipar és a mezőgazdaság - alapjaiban megszabta a népesség területi elhelyezkedését, ennek következményeként települési viszonyainak alakulását, a településrendszer egészének, illetve az egyes településcsoportoknak, településeknek a fejlődését. Az infrastruktúra a gazdaság és a települések fejlődésében követő jellegű volt. Az infrastruktúra kezdeményező szerepet, meghatározó funkciót az elmúlt évtizedekben a magyarországi településrendszer fejlődésében kevésbé, vagy alig töltött be. Az ország azon térségeiben, amelyek a dinamikus gazdasági fejlődésnek a színterei voltak, az infrastruktúra követő jellegű fejlesztése hozzájárult a népesség települési viszonyainak, s ennek révén életkörülményeinek javulásához. Az ország nagyobb részén az infrastruktúra fejlődésének elmaradása, az infrastrukturális ellátottsági viszonyok korszerűtlen volta nemcsak a gazdaság fejlődésének volt egyik gátló tényezője, hanem a települési viszonyok elmaradott, korszerűtlen jellegének konzerválódását is erősítette.

Követő
jelleg

7.1. A termelés és a településfejlődés összefüggései és kölcsönhatásai

7.1.1. A mezőgazdaság és a település

A mezőgazdasági termelés szerepe az elmúlt századok során meghatározó volt a települések fejlődésében. Jelentős változásokat váltott ki a tőkés gazdálkodás és az ipari fejlődés széleskörű kibontakozása, elmélyülése. Ez különbözőképpen érintette a városi és a falusi településeket. A fejlődést meghatározó tényezők sorában a városok jelentős hányadában háttérbe szorult a mezőgazdaság szerepe. A falvak túlnyomó többségének létét, fennmaradását - a korábbi századokhoz hasonlóan - a mezőgazdasági termelés jelentette. Felgyorsult az a folyamat, melynek során a városok, különösen az ipari centrumok munkaerőigényeiket a falvakból nyerték. Ezt erőteljes bevándorlás

A mezőgazdaság
szerepe

követte az ipari üzemeknek helyt adó városokba, a szomszédságukban fekvő településekre.

A mezőgazdaság - településfejlődés kapcsolatai lényegében ezt a folyamatot jelezték a háború után az ún. szocialista iparosítás időszakában, mely a gazdaság fejlesztésének extenzív szakasza volt. Felgyorsult a munkaerő elvándorlása a falusi településekből, s ennek másik pólusaként a városok, az ipari centrumok nagymérvű népességyarapodása.

A mezőgazdasági termelésnek a települések fejlődésében az elmúlt évtizedekben betöltött szerepét értékelve az állapítható meg, hogy az nem a lehetséges mértékben segítette a települések fejlődését: a települések jelentős részének a stagnálása, visszafejlődése következett be. Változás a mezőgazdaság és a településfejlődés között lényegében csak az elmúlt évtizedben figyelhető meg. Ebben a folyamatban döntő szerepe van annak, hogy a mezőgazdaság átalakul, élelmiszergazdasággá jelenik meg. Másik ilyen tényezőként említhető az ipar szerepe. Háttértevékenységként a mezőgazdasági üzemekben szerep jut az iparnak is, elősegítve az agrár-ipari tevékenység egységes komplexumként történő megjelenését. Kérdés, hogy a tulajdonviszonyok átrendeződése következményeiben mennyiben hagy teret a falusi ipar működésének. Nyugati országok példája nyomán feltételezhető, hogy ez a szerep - a megváltozott feltételek között is - fennmaradhat. Valóban szövetkezeti alapon szervezett élelmiszerfeldolgozás, húsipar stb. az új feltételek között is működhet (kell működnie), ennek révén is erősítve a falusi térségek népességmegtartó képességét. Az urbanizáció szélesebbkörű elterjedése, a községi településekben élő népesség életmódjának változása is döntő szerepet játszik abban, hogy új kapcsolatrendszerek alakulnak ki a mezőgazdaság és a településfejlődés között. A városközelségnek különösen döntő szerepe van a mezőgazdaság és a településfejlődés új kapcsolatainak alakulásában. Ebben a folyamatban megkülönböztetett szereppel és jelentőséggel bír az infrastruktúra.

A mezőgazdaság - településfejlődés vonatkozásában az ország területének jelentős részén kiélezetten érvényesül a centrum-periféria viszony. Ennek következményeit figyelhetjük meg a falusi térségek települési viszonyaiban kialakult nagymérvű különbségekben, különböző feszültségcövek létrejöttében. A kedvező táji-természeti adottságok, ha nem párosulnak az infrastrukturális ellátottsággal, akkor a lehetséges mértékben nem hasznosulnak, nem segítik elő a falusi térségek fejlődését. Azokban a térségekben, amelyek infrastruktúrával jobban ellátottak, ahol van ipari bázis, ez kedvezőbben befolyásolja a mezőgazdasági termelés fejlődését is. A mezőgazdaság csak önmagában nem alkalmas a megfelelő fejlődésre: az iparral és más tevékenységekkel (falusi turizmus stb.) jelenthet településfejlesztő tényezőt.

Az elmúlt években tartós tendenciaként érvényesül a falvak differenciálódása. Várható, hogy ez a folyamat kevésbé mérséklődik. Feltételezhető, hogy a kiváló termőhelyi adottságú térségek településeiben a mezőgazdaság megőrzi pozícióit; továbbakkal gyarapodva stabilizáló tényezőként érvényesülhet. Ez következményeiben nemcsak a falvak népességmegtartó képességének erősítését segítheti, hanem a népesség eltartásának feltételeit is érezhetően javíthatja. A kedvezőtlen termőhelyi adottságú térségek, tartósan elmaradott, hátrányos helyzetű körzetek településeiben változatlan tendenciaként lehet számolni a mezőgazdaság további térvesztésével. Ebben döntő tényezőként értelmezhetjük az infrastruktúra, különösen az alapinfrastruktúra elmar-

Ipar a falvakban

A centrum-periféria viszony

A falvak

differenciálódása

dottságát, korszerűtlenségét (7.1. ábra). A mezőgazdaság és a településfejlődés A földhasznosítás kapcsolatait a munkaerő tényező mellett más tényezők is befolyásolják, érintik. Egyik ilyen tényező a terület, a földgazdálkodás. A városok, különösen a nagyvárosok rászorulnak a szomszédságukban fekvő falvak földterületére: különböző építmények és létesítmények elhelyezésére igyekeznek azt igénybe venni. E folyamat nyomán a város és a közvetlen szomszédságukban fekvő települések összefonódnak, egységes településtest alakul ki.

7.1.2. Az ipar és a települések

Az iparfejlődés extenzív periódusában a nagymérvű munkaerőigény kielégítése céljából erőteljes elvándorlás bontakozott ki a falusi térségek településeiből a bányaművelés helyeihez, a feldolgozóipari üzemeket befogadó városok, ipari centrumok felé. E folyamat másik karakterisztikus vonása a lakó- és munkahelyek között kibontakozott nagymérvű ingavándorforgalom. Ez a legerőteljesebben érvényesülő hatások egyike az ipar - településfejlődés kapcsolatrendszerében. Az újonnan létrehozott ipari üzemek a telephelyül választott városokban, községekben jelentős területet igényeltek. Az ipar és a bányászat által vonzott munkaerő letelepítésére kolóniák, lakótelepek, nagy lakóterületi egységek, sőt új városok épültek. Az ipartelepítés, a tömeges lakásépítési tevékenység területi elhelyezése, az általuk ösztönzött, illetve kikényszerített infrastruktúra-fejlesztés következményeiben markánsan befolyásolta az érintett települések történelmileg kialakult szerkezetét, átrendezte a területfelhasználás hagyományos rendszerét. A természeti erőforrások - bányakincsek, erdők, vizek - ipari termelés céljaira történő igénybevétele, hasznosítása az ipar és a településfejlődés közötti kapcsolatokban is mélyreható változások folyamatait váltotta ki.

A migráció és az ingázás irányai

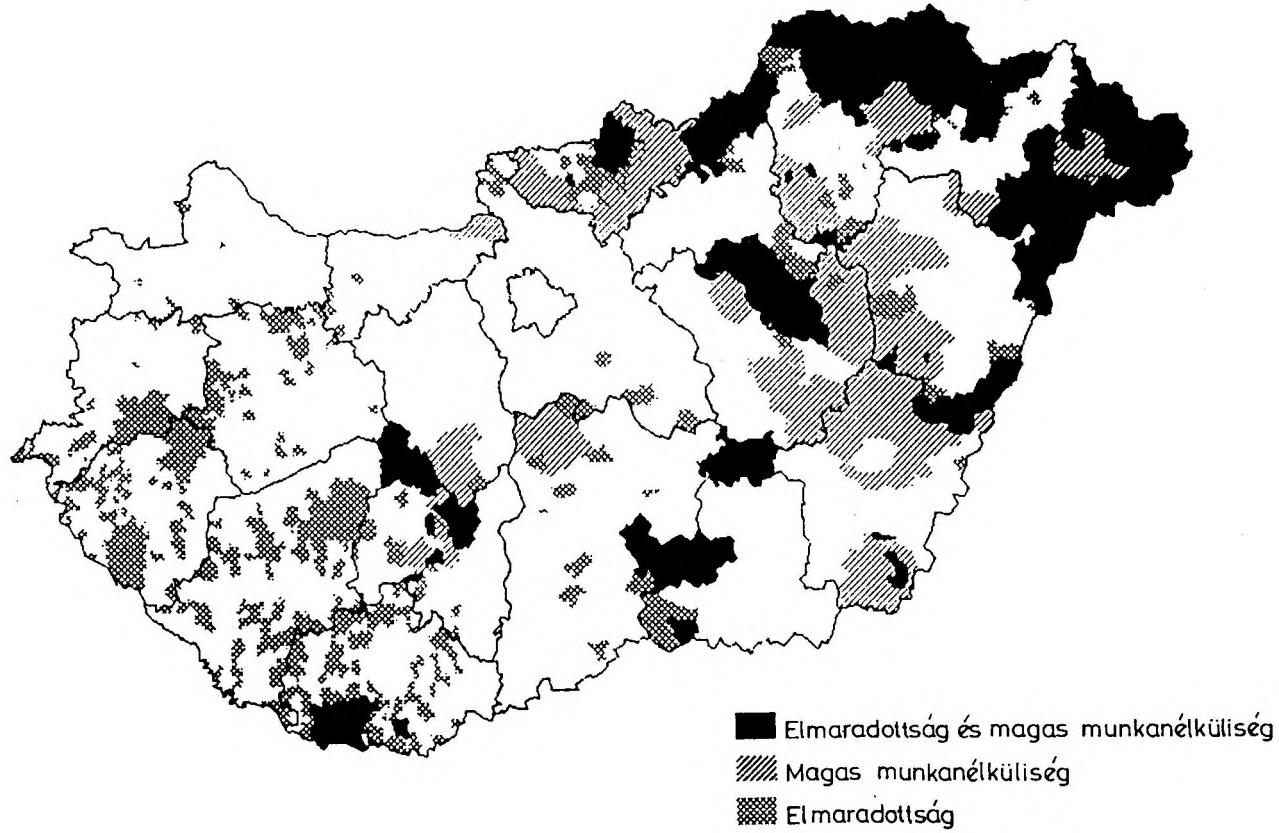
Az extenzív iparfejlesztés következményeiben megbontja a településrendszer hagyományos szerkezetét, átrendezi a települések egymás közötti kapcsolatait, történelmileg kialakult funkcionális és hierarchikus összefüggéseit. A kapcsolatrendszerek átrendeződése, átalakulása a legerőteljesebben a munkahely-lakóhely közötti kapcsolatokban nyilvánul meg.

Az extenzív iparfejlesztés hatásai

Az extenzív iparfejlesztés gyors ütemben kibontakoztatja az urbanizálódás folyamatát. Ennek leglátványosabb vonása a városok, különösen a nagyvárosok, a megyeszékhelyek, a főváros, valamint a közvetlen vonzáskörzeteikben fekvő települések lakosságának erőteljes, dinamikus növekedése, a népesség foglalkoztatottsági struktúrájának átalakulása. Ugyanakkor e folyamat ellentétéként, szélesedő mértékben stagnálás, majd gyorsuló ütemben hanyatlás következik be a falusi térségek településeinek helyzetében, demográfiai viszonyaiban. Ez a folyamat azonban rendkívül ellentmondásos, következményeiben nagy regionális különbségeket jelent, illetve hív életre az egyes térségek falusi településeinek helyzetében, a települések egymás közötti kapcsolataiban, a város-falu közötti viszonyokban. Ezzel fáziskésésben halad az életkörülmények urbanizálódása, a lakosság életvitelének átalakulása. Az iparfejlesztés centrumai alapul szolgálnak nagyobb településstruktúrák, elsősorban nagyobb településcsoportok, majd azok összefonódásával, területi összenövésével agglomeráló térségek, agglomerációk, konurbanizációk, urbanizációs tengelyek létrejöttéhez és Az agglomerációk fejlődéséhez.

Regionális különbségek

7.1. ábra A területfejlesztési támogatások térségei

Forrás: Pénzügyminisztérium, 1993.

Ezek az új településstruktúrák egyben a termelési rendeltetésű infrastruktúrák hálózati és létesítményi rendszereinek koncentrációs pontjai is. Ez a folyamat hazai viszonylatban az ötvenes években bontakozott ki erőteljesen, s a hatvanas évtized településfejlődésének egyik markáns jellemzője volt (7.2. ábra).

Az ipari üzemek kihasználják, felélik az érintett települések infrastruktúra-állományát: számottevő fejlesztés, korszerűsítés nélkül igénybe veszik a meglévő műszaki infrastruktúra hálózatainak szolgáltatásait, gyakran maximális mértékben leterhelve azokat. Új lakásépítésre csak kismértékben vagy alig, az intézményhálózat fejlesztésére, bővítésére csak az alapellátás vonatkozásában kerül sor. Lényegében csak az iparfejlődés követelményeihez közvetlenül alkalmazkodó infrastruktúra-fejlesztésekre kerül sor. Ezek egyoldalúan az ipar érdekei által kiváltott infrastruktúra-fejlesztések: lakótelepek építése az iparban dolgozók elhelyezésére; az ipar igényeit kielégítő víz- és energiaellátó rendszerek sok esetben a települések igényeit is biztosítják. A helyi, településközi tömegközlekedés a munkaerő szállításával egyoldalúan az ipar érdekeit szolgálja. (Jól nyomon követhető ez a folyamat az erőltetett iparosítás során telepített új városok, lakótelepülések vonatkozásában, valamint a történelmi ipari centrumok fejlesztésében.)

Az ipar- és településfejlődés kapcsolatainak elemzéséből kitűnik, hogy az extenzív iparfejlesztés a természeti és a települési környezet állapotában mélyreható, káros következményekkel jár. A természeti erőforrások igénybevétele, gyakran pazarló jellegű hasznosítása, a kitermelés, az ipar működése a természeti közegek állapotában nagymérvű károsodási folyamatokat vált ki. Ennek következménye a települések légtérének, a vízfolyásoknak, helyenként a talajnak a károsodása, szennyeződése, a táj elcsúfítása, a természeti értékek pusztulása.

Ez a káros hatás érvényesül az emberek egészségi állapotának romlásában, különféle betegségek széleskörű elterjedésében (légzőszervi megbetegedések, bőrártalmak stb.). A stresszhatások felgyorsulnak, a levegőszennyeződés következtében az épületállomány, a műszaki létesítmények korrodálódnak. Hatásos környezetvédelmi intézkedések hiányában, illetve nem kielégítő mértékük, intenzitásuk nyomán megbomlik az ember és környezete között kialakult egyensúly. Ez a folyamat a legszembetűnőbbben és a legnagyobb károkkal az ipar koncentrációs területén, településcsoportjaiban jelenik meg.

Az extenzív iparfejlődés következményeként, mintegy e periódus záró szakaszaként több iparág válságérzékenysége erőteljesen megerősödik, s ennek hatására a válságérzékeny ipari ágazatok üzemei működésének térségeiben válságövezetek alakulnak ki (a termelés nagymérvű csökkenése, munkanélküliség, elszegényedés stb.). E folyamat következményeiben az érintett települések infrastrukturális ellátottsági viszonyainak nagymérvű romlásához vezet.

Felerősödik a népesség elvándorlásának folyamata; a visszamaradó népesség szakmailag kevésbé kvalifikált, alacsony általános műveltségi színvonalú. Az így kialakuló helyzetnek döntő szerepe van a települések elmaradottságának felerősödésében, különösen az infrastrukturális ellátottsági viszonyok vonatkozásában. A jobb pozíciójú térségek adottságai erőteljesebben érvényesülnek. Ezekben a térségekben az ipar progresszív ágazatainak üzemei működnek, kedvezőbb az infrastruktúra kiépítettsége.

Az ipar és az
infrastruktúra

Környezeti
állapot

Válságövezetek

7.2. ábra A koncentrációs folyamat települési képződményei

- I. az agglomerációk határa és száma
- II. a településegységek határa és száma
- III. a településcsoportok határa és száma

Forrás: TÓTH, PERCZEL, 1994.

Erőteljesebb ezekben a térségekben az innováció-érzékenység. Eme folyamatok hatására erősödik az elmaradott, hátrányos helyzetű térségek földrajzi kiterjeszkedése, szociális, társadalmi, gazdasági, ökológiai, települési és infrastruktúra problémáik kiéleződése.

Alapvetően új helyzetet teremt az ipar - településfejlődés kapcsolatrendszerben az intenzív iparfejlesztés. E fejlődés következményeiben a településrendszer nagymérvű differenciálódását, a településszerkezet jelentős átalakulását váltja ki; erősíti a települések közötti különbségeket, minőségileg átrendezi funkcionális kapcsolataikat, pozícióikat; háttérbe szorítja, leépíti a települések-településcsoportok között korábban kialakult hierarchikus tagozódást és kapcsolatrendszert.

Az intenzív iparfejlesztést hordozó iparágak üzemeinek termelési szerkezete, strukturája, az azokban foglalkoztatott munkaerő szakmai felkészültsége és színvonala nemcsak az ipar nagymérvű intellektualizálódását hozza magával, hanem közvetett hatásában a települések szellemi potenciálját erősítő tényező is. Meghatározó jelentőségűek azok a települések, településcsoportok, amelyek kiváló közlekedésföldrajzi adottságokkal rendelkeznek, a közlekedési kapcsolatok csomópontjaiban helyezkednek el, infrastrukturális háttérük kiépített, jelentős szellemi potenciállal tűnnek ki, elhelyezkedésük piacentrikus, vagy legalábbis piacközeli, az átlagnál jobbakkommunikációs kapcsolataik, az információkhoz való hozzájutás lehetőségei. Ez következményeiben azt jelenti, hogy megnő azon iparágak üzemeinek a szerepe, jelentősége, amelyek kevésbé anyag- és energiaigényesek; működésükben döntő szerepe van az információhoz való hozzájutás feltételeinek, a piac közelségének, a termelési folyamatok közötti kooperációnak, a tudományos-műszaki bázisnak, az egyetemekhez, főiskolákhoz való kapcsolódás lehetőségeinek. A munkaerő területi elhelyezkedésében, a foglalkoztatottsági viszonyok szerkezetében jelentős átstrukturálódással, s ennek nyomán az ország egyes térségeiben, településeiben jelentős munkaerőcsökkenéssel lehet számolni. (A kialakult munkanélküliség nem ehhez a folyamathoz kapcsolódik.) Nő az ipar infrastruktúra iránti "éhsége". Ez minőségileg új, más jellegű elvárásokat, követelményeket fogalmaz meg az infrastrukturális ellátottság különböző szektoraival, színvonalával szemben (jó közlekedési kapcsolatok, fejlett szellemi háttér, jó piaci kapcsolatok, innováció-érzékenység, bank- és hitelintézmények jelenléte stb.).

Az intenzív iparfejlesztés következményeiben - a fentiekben jellemzett sajátosságaiból fakadóan - kiélezi a településrendszer ellentmondásait, újabb feszültségforrásokat hívhat életre. Tartós tendenciaként érvényesül az elmaradott területek problémája. Tendenciájában ez a folyamat az ország településeinek jelentős hányadát érinti/érintheti. Az intenzív folyamat sajátossága, hogy következményeiben kényszerítő erővel hat a hagyományos ipari térségek átalakulására, strukturális átrendeződésére: felgyorsítja az elavult termelési szerkezet "válságát", felbomlását, elősegíti új progresszív ipari tevékenységek kibontakozását és meghonosodását. Ennek következményei különösen a településrendszer és a települések szempontjából jelentősek. Az infrastruktúra-fejlődést ösztönözve az átalakulás folyamata egyrészt a települések fejlődésének új hatótényezőit közvetíti, másrészt a településszerkezet korszerű átalakulását segítheti elő.

Az intenzív iparfejlesztés

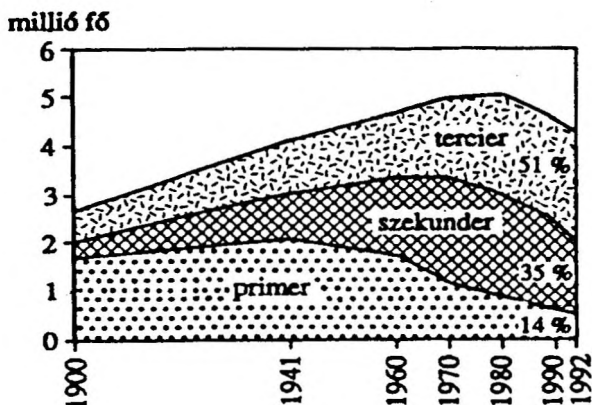
A település adottságainak átértékelődése

Az ellentmondások kiéleződése

7.2. A terciér, a kvaterner szektor és a településfejlődés összefüggései, kölcsönhatásai

A terciér ágazatokban foglalkoztatottak száma hazánkban folyamatosan nő, aránya azonban nemzetközi összehasonlításban még mindig igen alacsony (7.3. ábra). Igaz, hogy ez az összehasonlítás több szempontból nem korrekt. Egyfelől azért, mert a hazai, a foglalkoztatottság struktúráját bemutató statisztikai adatok a jelen helyzetben nem teljeskörűek, pontatlanságokat tartalmaznak, így kevésbé alkalmasak a nemzetközi adatokkal való egybevetésre, összehasonlításra. Másrészt azért, mert a hazai ágazati besorolási rendszer az iparhoz sorol ma is olyan tevékenységeket, amelyek nyugaton a terciér ágazatokhoz tartoznak. Mindez azt jelenti, hogy hazánkban a terciér foglalkoztatottság talán nem annyira marad el gazdasági fejlettségünk mögött, mint amennyire a statisztikák kimutatták. Ugyanakkor eltérnek a terciér ágazatok belső arányai is a nyugatitól: rendkívül magas a közlekedésben-szállításban, közepes a kereskedelemben, igen alacsony az oktatásban, az egészségügyben és az egyéb szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya. Tekintve véve a hazai infrastruktúra elmaradottságát, a szolgáltatások alacsony színvonalát, a terciér ágazatok olyan fejlesztést igényelnek, ami a foglalkoztatási problémákat is megoldhatná. Ez egyfelől hozzáállás, másfelől anyagi lehetőségek függvénye, és aligha oldható meg rövid távon.

7.3. ábra A foglalkoztatási szerkezet átalakulása Magyarországon

Forrás: CSÉFALVAY, 1994.

Területi hatásaiban a terciér ágazatok szükségszerű fejlesztése igen kedvező lehet. A terciér ágazatok munkahelyeinek mai koncentrációját nem ismerjük, de aktív keresőinek területi elhelyezkedése rendkívül koncentrált, a fővárosban és általában a nagyvárosokban sokkal nagyobb, a kisebb településekben sokkal kisebb a terciér aktív keresők aránya, mint például Ausztriában. Feltehetően a

A területi hatások

tercier munkahelyek koncentrációja még ennél is nagyobb mértékű, mivel a legtöbb dolgozót foglalkoztató közlekedési (például teherpályaudvarok) és kereskedelmi (például nagykereskedelmi raktárak) létesítmények főként a nagyobb városokban helyezkednek el. Ha a közlekedésben a közvetlen szolgáltató létszám, a vízgazdálkodásban főként az új hálózatok és a létesítmények üzemeltetése, a kereskedelemben a kiskereskedelem fejlődik, úgy a munkahelyek városi koncentrációja jelentős mértékben csökkenhet. Ugyancsak területi kiegyenlítődéshez vezethet a város-községgazdálkodás fejlesztése. Ezzel ellentétben feltehetően a városokban gyarapodnak továbbra is az új személyi, gazdasági, pénzügyi, jogi szolgáltatások, feltehetően minden városban (7.4. ábra), terítetten az ország területén.

A városi
szolgáltatások

Az egészségügy és az oktatás fejlődése hasonlóképpen városi koncentrációban várható, remélhetően nem növelve a jelenlegi koncentrálttságot. A kiegyenlítősebb településfejlődés egyik alapkérdése ezen intézmények területi koncentrációjának következetes mérséklése.

A kvaterner szektor, a tudományos kutatás, kísérleti tervezés és a felsőoktatás terén jelentős létszámbővülés csak a felsőoktatásban várható - az egyetemi felvételi vizsgarendszer már említett eltörlése és a pedagógusképzés iránti igény fellendülése miatt. Arra semmi jel sem mutat, hogy a kutatás-fejlesztés létszáma bővülne. Ha igen, az az innovatív gazdasági vállalkozásokon belül várható, nem az önálló kutató-fejlesztő tevékenységekben. Sőt, ha megvalósul a felsőoktatásban dolgozók fokozott bevonása a tudományos kutatómunkába, akkor az egyetemek, a főiskolák számos önálló kutatóhelyet feleslegessé is tehetnek. A kvaterner szektor fejlesztéséhez nem is létszámbővítésre, hanem a kutatási feltételek - gépparkok, információbázisok, nemzetközi kooperáció - fejlesztésére lenne elsősorban szükség (7.5. ábra).

A kvaterner
szektor

A kvaterner szektor területi koncentrációjának jelentős mérséklődése várható akkor, ha az egyetemek, a főiskolák és a vállalatok kutató részlegei nagyobb szerephez jutnak a kutatásfejlesztésben. De ehhez - éppen úgy, mint a színvonalnöveléshez - az információáramlás feltételeinek lényeges javítása szükséges.

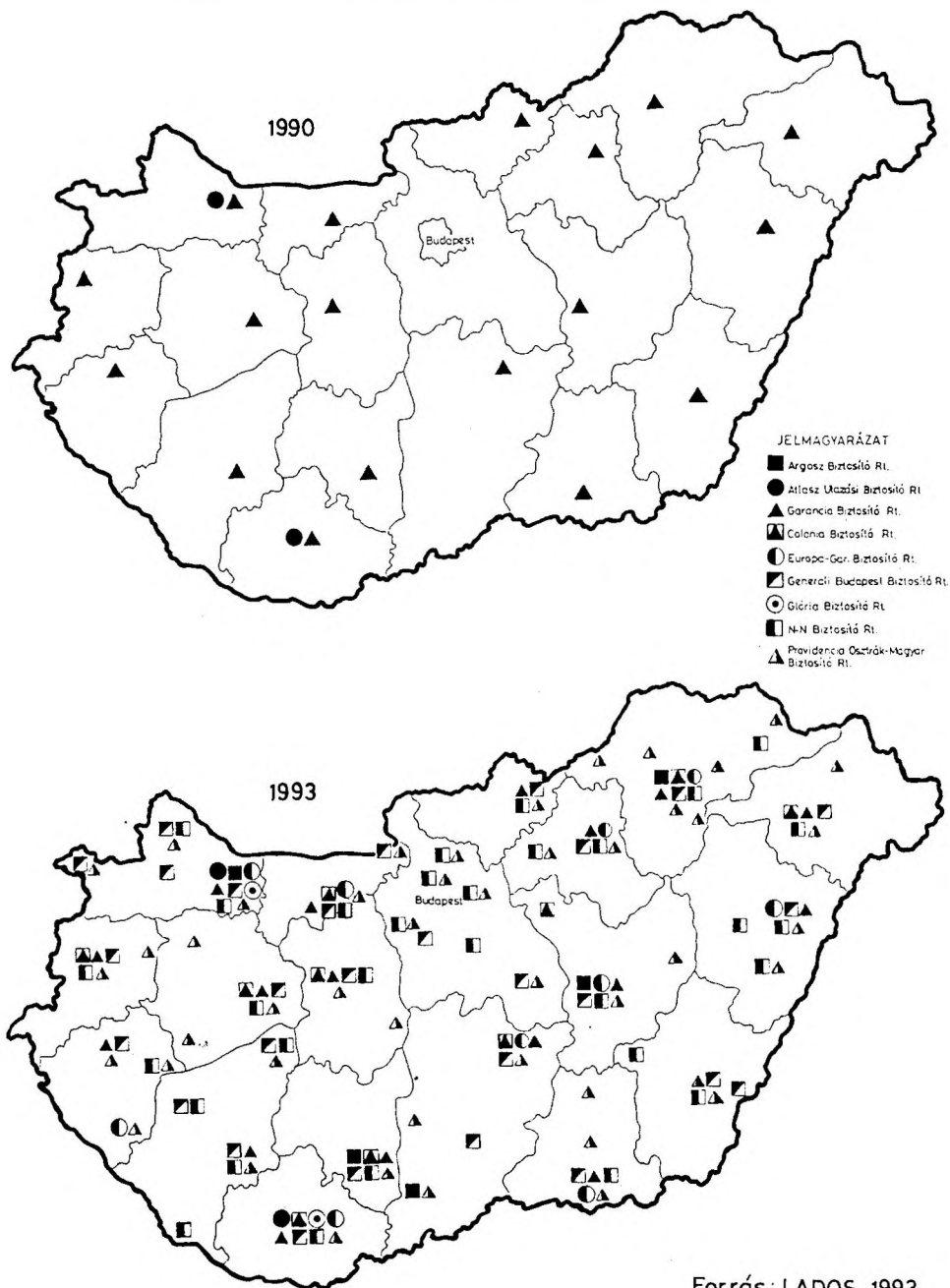
7.3. Az infrastruktúra és a településfejlődés összefüggései, kölcsönhatásai

Napjainkban a települések fejlődésének, átalakulásának legneuralgikusabb pontja az infrastruktúra. Ennek megfelelő kezelése, a felhalmozódott feszültségókok feloldása, a legfeszítőbben megnyilvánuló problémák megoldása a települések fejlődésének "alfája és omegája", a településfejlesztés elsődleges, legfontosabb feladata.

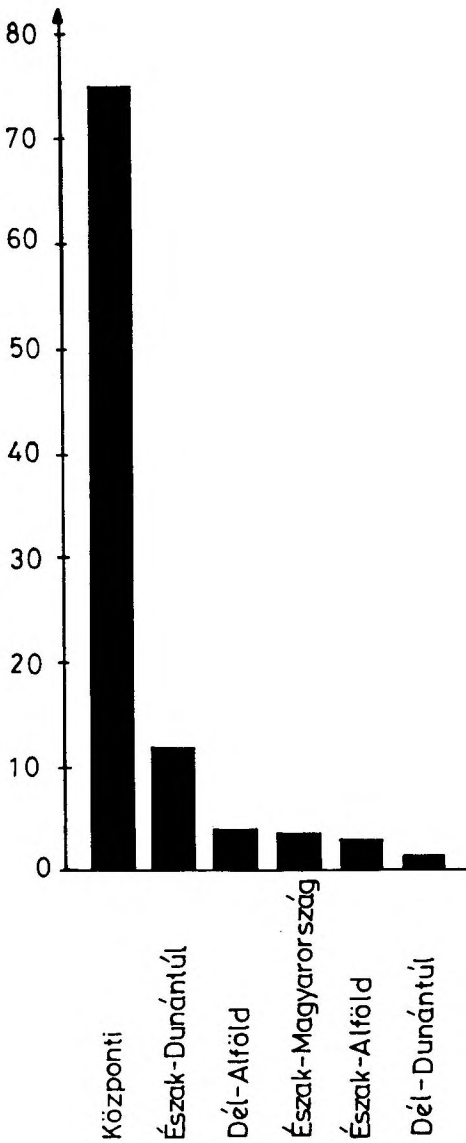
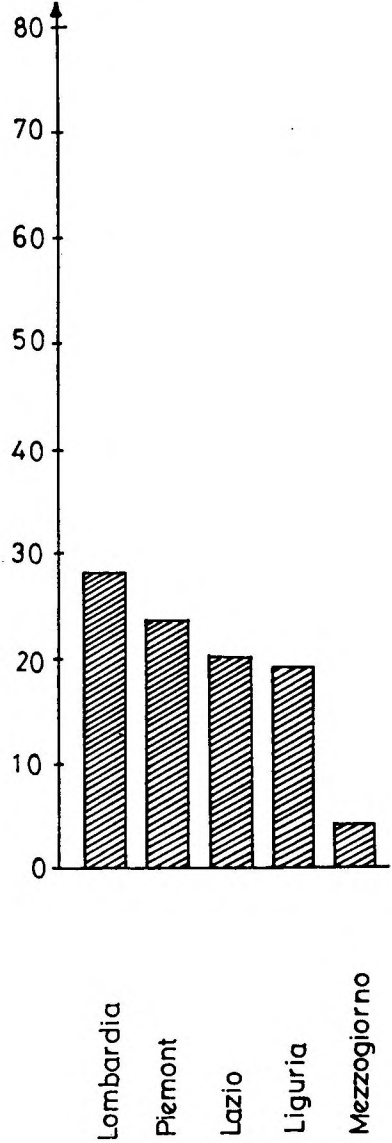
Alfa és
omega

Kiéleződnek az infrastruktúra elmaradottságából, korszerűtlen voltából fakadó következmények, a fejlődés/fejlesztés ellentmondásai. Ezek negatívan, kedvezőtlenül befolyásolják a településfejlődés folyamatait. A települések helyzetének megítélésében, fejlődésük mai és jövőbeni feltételeiben a legerőteljesebben differenciáló tényező az infrastruktúra, az infrastrukturális ellátottsági viszonyok.

7.4. ábra A magyarországi biztosítótársaságok elterjedtsége

7.5. ábra A kutatás-fejlesztési ráfordítások regionális megoszlása

Magyarország
1986Olaszország
1985

Forrás: FARAGÓ, 1994.

A lakásellátás és a településfejlődés kapcsolatában egyetlen tényezőt tartunk kiemelésre érdemesnek: azt, hogy a jövőben a tulajdonformától függetlenül a lakásállomány egészével kell gazdálkodni, összehangolva a meglévő lakásállomány folyamatos karbantartását és korszerűsítését a különböző okokból szükséges új lakásépítésekkel. Ez azt jelenti, hogy a lakásgazdálkodásnak ki kell terjednie a települések különböző területein elhelyezkedő, különböző korokban és beépítésmódokban megvalósult lakások teljes körére.

A lakás-
ellátottság
és a település-
fejlődés

A mobilitást lehetővé tevő lakáspiaci rendszernek természetesen magában kell foglalnia a hátrányos helyzetű családok szociálpolitikai támogatását, de lehetőleg oly módon, hogy az ne konzerváljon avult, korszerűtlen lakásállományt, és ne eredményezzen társadalmi szegregációt.

A szociális infrastruktúra és a települések fejlődése közötti kapcsolatok eltérő módon érvényesülnek a településrendszeren belül. A községi településekben, különösen az aprófalvas térségekben az intézményeknek kistérségi, regionális-településközi szerepük van. Nemcsak az ott élő népesség életkörülményeinek egyik meghatározó komponensei; nem kis mértékben az intézményhálózat kiépítettségétől, működésétől is függ e térségek népességmegtartó képességének erősítése. A nagyobb lakosságú községi településekben és főként a városokban a szociális infrastruktúra intézményeinek helyzete, fejlesztése a legszorosabban kapcsolódik a lakásépítéshez.

A szociális
infrastruktúra

A szociális infrastruktúra intézményeinek fejlesztése a legutóbbi időkig a legszorosabban összekapcsolódott a tömeges lakásépítés területi elhelyezkedésével, nagy lakóterületi egységek, város/városrész méretű lakótelepek építésével. Lényegében a lakásépítés és a szociális infrastruktúra intézményrendszereinek kiépülése összefonódott. Ez a körülmény integrációs kapcsolat jelleggel meghatározza a tömeges lakásépítés területi szerveződésének struktúráját. Ugyanakkor a tömeges jellegből fakadóan a szociális infrastruktúra-fejlesztés irányultságának is egyik döntő tényezője.

Kulcsfontosságú a településekben - függetlenül azok nagyságától, jellegétől, egymásközi kapcsolataikban betöltött funkciójától, szerepétől - az alapellátás feltételeinek megteremtése, biztosítása. Mi értelmezhető az infrastruktúra-fejlődés - településfejlődés mai szakaszában és viszonylag hosszabb távon az "alapellátás" fogalmán? Ide sorolhatjuk a lakással való ellátást. Intézmények, illetve az általuk nyújtott szolgáltatások közül a bölcsődei-óvodai ellátást, a rendszeres háziorvosi szolgálat feltételeinek biztosítását, az alapvető élelmiszerekhez és fogyasztási cikkekhez való hozzájutás lehetőségét, az öregekről történő szociális gondoskodást (szociális otthon vagy öregek napközi otthona, szociális gondozók hálózatának működése révén). A közmű jellegű szolgáltatások közül az egészséges ivóvízhez való hozzájutást, a villamosenergia ellátást, a telefonösszeköttetés lehetőségét (legalább utcai telefonállomás révén).

Az alapellátás

A városok funkcionálásának, a területi munkamegosztásban betöltött szerepének kidomborításában, kívánatos irányú és jellegű erősítésében döntő, ha nem kulcsfontosságú szerepe van a középfokú intézmények rendszereinek: a gimnáziumoknak, a szakközépiskoláknak, a kórházaknak, a szakrendelőknek, a szakosított üzletek hálózatának, a vendéglátási intézményeknek, a bankoknak, a pénzintézeteknek, a nagykereskedelmi szervezeteknek stb. Ezek létrehozása, működése révén teremthetők meg, biztosíthatók a város és a szűkebb-távolabbi térségében fekvő településekkel a szükséges kapcsolatok, lényegében a városok

A középfokú
intézmények

és vonzáskörzeteik funkcionálása. A közép fokú intézményhálózat fejlesztése a legszorosabban összefügg a városok fejlődésével, kiegyensúlyozottabb feltételek közötti működésükkel, regionális szerepkörük érvényesülésével. A városok új nagy lakóterületi egységei, lakótelepei közép fokú intézményekkel kevésbé ellátottak. Csak kismértékben telepítettek azokban ilyen intézményeket. A közép fokú intézményhálózat kiépítése, fejlesztése kulcsfontosságú kérdés ezen lakóterületi egységeknek a várostestbe, a város funkcionális működésébe történő organikus integrálásuk szempontjából, de elengedhetetlen feltétel a lakosság életkörülményeinek kedvező irányú befolyásolása érdekében is.

Szélesebb értelemben ez is "infrastruktúrának" tekinthető, a legszorosabb összefüggésben van a hagyományos értelemben kialakult és működő infrastruktúra rendszerekkel. A szellemi infrastruktúra a települések infrastrukturális ellátottsági viszonyainak minőségileg új, magasabb szintjét képviseli. Hatása, következményei a települések fejlődésére kettős értelemben érvényesülnek. Egyrészt mint olyan hatótényező, amely a maga sajátos személyi feltételeivel, intézményeivel mindinkább meghatározó szerepet tölt be a települések fejlődésében. Másrészt a szellemi infrastruktúra a maga összetett és sokirányú működésének következtében és hatására meghatározó szerepet gyakorol az adott város, település infrastrukturális helyzetére, fejlődésére. Azokban a városokban, településekben, ahol a hagyományos értelemben vett infrastrukturális feltételek hiányosak, kedvezőtlenek, az ellátottság viszonyai korszerűtlenek, kevésbé remélhető a szellemi infrastruktúra megtelepülése, fejlődése, ebből fakadó dinamizáló hatásának érvényesülése. Ezzel szemben másik pólusként az a helyzet alakulhat ki, amikor a szellemi infrastruktúra felgyorsuló fejlődése magával hozhatja, vonhatja a város, a település gyorsabb fejlődését, elsősorban az infrastrukturális ellátottsági viszonyok vonatkozásában (például felsőfokú oktatási intézmény létrejötte, működése ösztönzi a művelődési-kulturális intézmények fejlődését, működésük színvonalának lényeges javulását; újabb oktatási intézmények - szakiskolák, szakközépiskolák - létrejöttét, működését segítheti elő; intellektuálisabb ipari tevékenységek - mikroelektronika, finommechanika stb. - létrejöttéhez vezethet az általános kulturális színvonal és a szakmai műveltség növelését elősegítő feltételek biztosításával stb.).

Az információ széleskörű elterjedése és meghatározó jelentőségű szerepének kidomborodása a települések infrastruktúráját, infrastrukturális ellátottsági viszonyait - lényegét tekintve - kettős szempontból befolyásolja, határozza meg. Egyrészt az informatika átalakítja, átrendezi a települések hagyományos infrastruktúrájának helyét és szerepét azok fejlődésében, a népesség ellátottsági viszonyaiban. Bizonyos infrastrukturális szolgáltatások iránti igényeket jelentős mértékben csökkent vagy teljesen kiiktat, másokat felfuttat, vagy netán újakat hoz létre. Ugyanakkor az informatika eszköz- és intézményrendszerei révén közvetített kapcsolatok fejlődéséből, elmélyüléséből fakadó következmények újabb igényeket támasztanak az infrastruktúra fejlesztésével, korszerűsítésével szemben.

A településfejlődés és az infrastruktúra-fejlődés törvényszerűségét vizsgálva megfogalmazható az a felismerés is, hogy nemcsak az anyagi javak termelése vonatkozásában van kiemelkedő fontosságú szerepe a műszaki haladásnak. Az infrastruktúra-fejlesztés területén is megkülönböztetett jelentősége van annak, hogyan lehet felgyorsítani a műszaki haladást, elősegíteni a tudományos-

A szellemi
infrastruktúra

Az információ
és az
infrastruktúra

A műszaki
fejlesztés

technológiai fejlődés eredményeinek bevezetését, és főként szélesebbkörű alkalmazását (például új korszerű technológiák, szervezési módszerek a tömeges lakásépítésben; új anyagokból, szerkezetekből előállított, biztonságos üzemeltetésű közművezetékek; nagyobb teherbíró képességű, a fagykároknak és más ártalmaknak ellenálló útburkolatok; környezetóvó járművek; a szemét és a hulladék másodlagos hasznosítására alkalmas technológiák; korszerűbb fűtési rendszerek stb.). Az infrastruktúra-fejlesztés lehet a legfőbb hordozója településeink vonatkozásában a műszaki haladás új eredményei alkalmazásának. Ebből fakad az az összefüggés, hogy az infrastruktúra fejlesztését nemcsak önmagában, vagy a szigorúan vett, jelenre vonatkoztatott gazdasági megítélés szempontjából kell mérlegelnünk, hanem úgy is, hogy az mit jelenthet, hogyan segíthet hozzá a műszaki haladás vívmányainak szélesebbkörű elterjesztéséhez és alkalmazásához.

7.4. A településrendszer átalakulásának, fejlődésének összefüggései

A településrendszer átalakulása, fejlődése az elmúlt évtizedekben kiegyensúlyozatlan, ellentmondásos és feszültségekkel terhelt folyamat volt. A gazdasági stabilitás megingása, a pangás, a gazdaság kedvezőtlen helyzete, a gazdálkodási feltételek rosszabbodása tovább mélyítették, erősítették a településfejlődés ellentmondásait, feszültségforrásait. Az e folyamatokat kiváltó okok lényegében több csoportra oszthatók.

A településrendszer átalakulásának, fejlődésének ellentmondásos, feszültségekkel terhelt folyamatainak egyik - alapvető - oka a történelmi örökségre vezethető vissza. A magyarországi településrendszer anomáliái, feszültségforrásai több évszázados fejlődés, pangás, visszafejlődés, felemelkedés, egymást kizáró, majd erősítő folyamatok következményeiként alakultak ki, és súlyos örökségként terhelik a "mát". Ennek a folyamatnak összetevői sokrétűek. A török megszállás máig ható negatív következményei éppen úgy érvényesülnek, mint a múlt század utolsó harmadában felgyorsult tőkés gazdasági fejlődés nyomán kialakult nagymérvű területi, települések közötti aránytalanságok, vagy a trianoni békeszerződés kegyetlenül negatív következményei az ország területi és települési struktúrájában.

Az elmúlt évtizedek településpolitikai magatartása és településfejlesztési gyakorlata nem volt képes a múltból örökölt problémák megfelelő kezelésére.

A településpolitika elvei és követett gyakorlata új feszültségforrásokat hívott életre a települések fejlődésében; ezek a feszültségek újabb ellentmondásokat, anomáliákat jelentenek. A legszembetűnőbb következmények a következőkben foglalhatók össze. Kialakult a nagyvároshálózat. Ennek ára azonban "súlyos"; egyrészt a főváros körüli agglomeráció megjelenése, gyors fejlődése, másrészt a közép- és kisvárosok egyenetlen, el/lemaradó fejlődése. A nagyvárosok kiemelt fejlesztése felélte a településfejlesztés céljaira igénybe vehető erőforrások nagy részét; a közép- és a kisvárosok fejlesztésére kevés maradt. A faluhálózat rendkívül aránytalan fejlődése következményeiben nagy összefüggő falusi térségek demográfiai eróziájához, népességének elvesztéséhez, csökkenéséhez, a települések nagy részének, főként a kis- és aprófalvak

Történelmi
okok

A település-
politika

leépüléséhez vezetett. Az ország egyes körzeteiben, így a főváros, a nagyvárosok, a megyeszékhelyek közvetlen környezetében, a tömeges üdülés-idegenforgalom legfrekvenciáltabb térségeiben fekvő falusi települések felgyorsult fejlődése, népességgyarapodása, az infrastruktúra elmaradottsága, korszerűtlensége miatt jelentett és jelent erőteljesen érvényesülő feszültségforrást a települési viszonyokban. Az iparosítás kezdeti szakaszában létrehozott új városok kevésbé integrálódtak a településrendszerbe, s egy részük torzóként jelzi a nem átgondolt településpolitikai döntések hibás következményeit. A települési viszonyok ilyen jellegű, irányú átalakulása, a népesség térbeli elhelyezkedésének átrendeződése nemcsak az infrastrukturális ellátottsági viszonyok további elmérgesedését, újabb feszültséggócokkal történő "gyarapodását" eredményezte, hanem a környezet, különösen a települési környezet állapotának felgyorsuló rosszabbodásához, károsodásához vezetett.

A gazdaság fejlődése az ország azon térségeit, településcsoportjait/településeit részesíti előnyben, ahol a termelés-szolgáltatások fogadásának, működtetésének feltételei, adottságai az átlagosnál kedvezőbbek, vagy lényegesen kedvezőbbek. Ezek vonatkozhatnak közlekedéscsoporthelyi helyzetükre, infrastrukturális ellátottsági viszonyaik fejlettségi (relatív fejlettségi) színvonalára, népességük foglalkoztatottsági struktúrájára, szakmai összetételére és színvonalára. Különösen kiemelkedő jelentősége lesz a telephelyválasztás mérlegelésében, a döntéshozatali eljárásokban olyan tényezőknek, mint például: a közlekedési, a szállítási és a hírközlési infrastruktúra fejlettsége, az információkhoz való zavartalan és gyors hozzájutás, továbbításuk lehetőségei, feltételei, a szellemi háttér fejlettsége, sokrétűsége, a piacközelség, valamint a nemzetközi munkamegosztás, az árucserreforgalom fő folyamataiba való bekapcsolódás személyi strukturális és intézményi feltételei, adottságai.

A településrendszer fejlődésében két nagy ellentétes jellegű és irányú folyamat érvényesülése figyelhető meg. Ezek a folyamatok ma is meghatározzák a településfejlődést. A ma érvényesülő folyamatokban benne vannak a jövő tendenciái. Ebből következően a településfejlődés jövőbeni folyamataira is ez a kettős ellentmondásosság, feszültség valószínűsíthető.

Prognosztizálható az a folyamat, hogy tovább folytatódik és markánsabban érvényesül a településrendszer strukturális átalakulásának eredményeként létrejött településstruktúrák megerősödése, újak kialakulása. Ez a folyamat jellegében, irányultságában, intenzitásában eltérő lesz/lehet az ország egyes térségeiben. Várhatóan a legerőteljesebb ez a tendencia a főváros, a nagyvárosok térségeiben és a tömeges üdülés-idegenforgalom körzeteiben lesz (7.6. ábra).

E folyamat ellentétéként (mintegy negatív értelmű és töltetű "ellenpólusként") tovább terjed a településrendszer jelentős hányadának (az apró- és kisfalvas településmódú térségeknek) a "leszakadása", lemaradása. Az elmúlt évtizedben a lemaradás mérséklésére eszközölt beavatkozások, anyagi ráfordítások érdemleges eredményt nem adtak ezen térségek valós problémáinak kezelését illetően. Nem javultak a népességmegtartó képesség feltételei, a népesség elvándorlása folytatódott ezekből a térségekből, az infrastrukturális ellátottsági viszonyok színvonala tovább romlott. A településállomány további részének ilyen irányú leszakadásával lehet számolni.

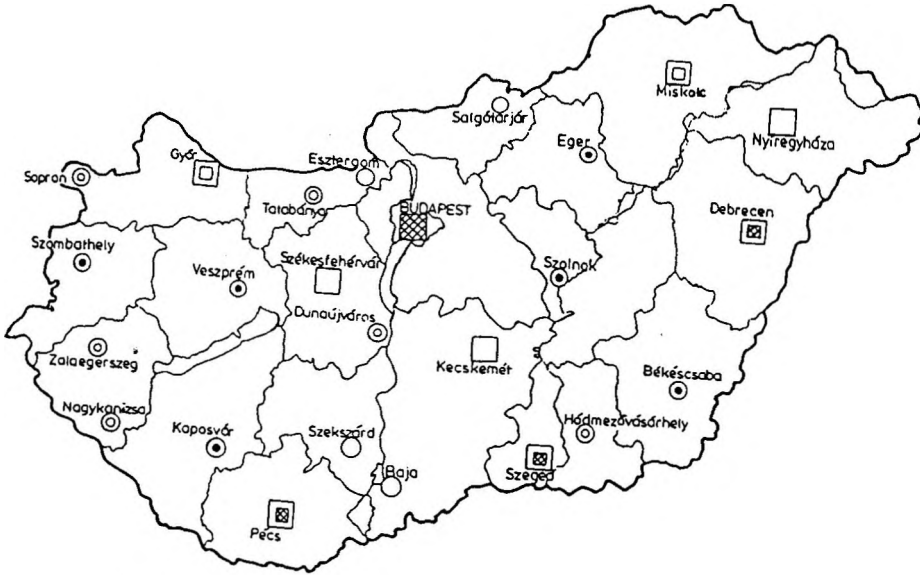
A gazdaság
által
preferált
térségek

Az átalakulás
irányai

A dinamikus
települések

Stagnáló,
leszakadó
települések

7.6. ábra A nagyvárosok lehetséges klasszsisai Magyarországon (1991)

- 1 főváros
- 2 tényleges regionális központ
- 3 részleges regionális központ
- 4 további 100 000-nél népesebb városok
- 5 megyeszékhelyek, megyéjükön túlnyúló funkciókkal
- 6 további megyei jogú, 50 000-nél népesebb városok
- 7 kisebb lélekszámú, de funkcionálisan az előbbiekhöz hasonló városok

Klasszsisok

Az egyes szintekbe tartozó városok száma

A városok együttes száma

1

1

1

2

3

4

3

2

6

4

3

9

5

6

15

6

6

21

7

4

25

Forrás: TÓTH, 1994.

Kettős értelemben, egyrészt azon térségek településeit érintheti ez a folyamat, ahol válságérzékeny ipari üzemek működnek. A miskolci, méginkább az ózdi térség elmúlt években kialakult helyzete pregnánsan szemlélteti ennek a folyamatnak a települések fejlődésére gyakorolt kedvezőtlen hatását, negatív következményeit (népesség-elvándorlás, az infrastruktúra, különösen a "települési infrastruktúra" fejlődésének stagnálása, a környezet állapotának romlása stb.). Másrészt a kisvárosok nagyobb része, valamint a középvárosok jelentős csoportjai képtelenek lesznek felzárkózni, kedvezőbb pozíciókat elérni fejlődésükhöz.

A településfejlődésben érvényesülő, várhatóan a jövőben is valószínűsíthető folyamatok felismerése, a feltárt sajátosságok figyelembe vételével történő kezelése, befolyásolása a településpolitika egyik központi kérdése, feladata lesz.

A település-
politika

A településfejlődés egyik különösen bonyolult kérdése a településstruktúrák - elsősorban az agglomerációk, agglomerálódó térségek - problémáinak kezelése, fejlődésük befolyásolása. A helyi önkormányzatok kialakulásával létrejövő új feltételek között szükséges megteremteni a struktúrák összehangoltabb fejlődését elősegítő beavatkozás eszköztárát.

A településrendszer fejlődésében végbemenő váltás egyik ösztönző, meghatározó komponense - mint arra már korábban utaltunk - a településfejlődés hatótényezőinek változása. Az ipar és a mezőgazdaság szerepéről a települések fejlődésében már szóltunk. Az infrastruktúra kiemelt jelentőségét is bemutattuk. Ennek keretében kiemeltük a szellemi infrastruktúra súlyát és jelentőségét a települések életében, fejlődésében.

Hatótényezők

Az említett hatótényezők mellett a településrendszer fejlődésében, átalakulásában a városok, a települések földrajzi elhelyezkedéséből fakadó előnyök, illetve hátrányok markáns érvényesülésével lehet, illetve kell számolni.

Ezzel szoros összefüggésben valószínűsíthető a városi funkciók átrendeződése - az ország egyes térségei regionális sajátosságainak összefüggésében -, a területi társadalmi-gazdasági fejlődés új feltételi között érvényesülő hatások következményeként.

Jelentősebb változásokkal, átalakulással számolhatunk a városi funkciók körét, jellegét illetően. Ebben a folyamatban a tényezők széles körének egymást erősítő, egymásra ható következményei érvényesülnek. Különösen gyorsan és markánsan fejeződnek ki azok a változások, melyek az információk gyűjtése, rendszerezése, feldolgozása, közvetítése vonatkozásában új intézmények létrehozását, működését eredményezhetik. A kereskedelmi-áruforgalmi tevékenység, a bank és a hitelélet várhatóan gyors fejlődése az e tevékenységekhez kapcsolódó intézmények hálózatának, az azokban foglalkoztatottak számának gyarapodásához vezethet. Ezeknek a funkcióknak meghatározó szerepe lesz a városok fejlődésében, a városok közötti munkamegosztás elmélyülésében (7.7. ábra).

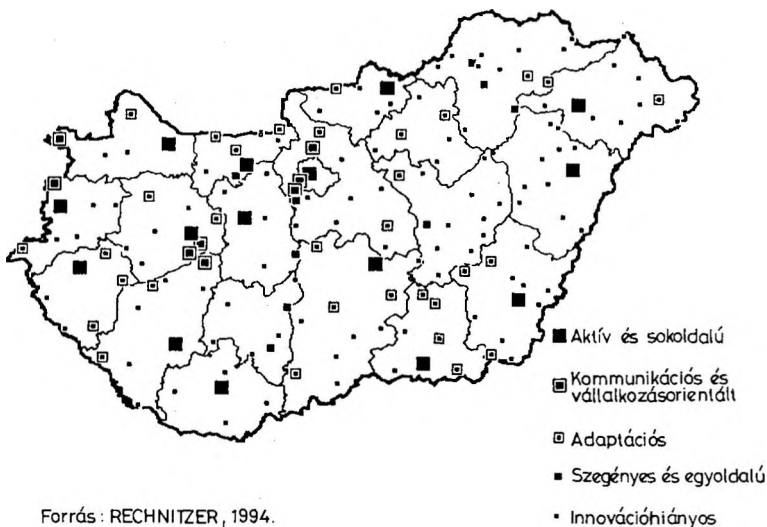
A funkciók
átrendeződése

Dinamikus fejlődés valószínűsíthető a kiváló fekvésű, közlekedésföldrajzi helyzetű, átlagosnál fejlettebb infrastruktúrával és fejlett szellemi potenciállal kitűnő városok esetében. A településstruktúrákban fekvő kis- és középvárosok átlagosnál gyorsabb fejlődését segítheti a településközi funkciómegosztás erősödése. Fejlődésükben szerepe lehet annak is, hogy a nagyvárosok, a megyeszékhelyek helyett a lakásépítés ezekben a városokban realizálódhat (a települési környezet kedvezőbb állapota, a lakásépítés céljaira igénybe vehető

Dinamikus
és stagnáló
települések

szabad területek stb.). A kedvezőtlen fekvésű, az alacsony, korszerűtlen infrastruktúrájú, a területi társadalmi-gazdasági fejlődés "árnyékában" fekvő városok fejlődése lassú, vagy jobb esetben stagnáló lesz. A korábban említettekől következően a kisvárosok jelentős hányadánál ezzel a helyzettel lehet számolni.

7.7. ábra A városok innovációs potenciálja

Forrás: RECHNITZER, 1994.

A legnehezebb kérdés az, hogyan alakul/alakulhat a falusi települések mintegy kétharmadának a helyzete, sorsa. A stagnálás, esetenként a leépülés tendenciáit jelző folyamatok szélesebbkörű megnyilvánulásai ellenére az alapinfrastruktúra kiépítése, korszerűsítése révén, a lakosság infrastrukturális ellátottsági viszonyainak javításával erősíthetők a népességmegtartás feltételei. A tulajdonviszonyok változása falun, a föld szerepének erősödése, a helyi önkormányzatok kialakulása és fejlődése ezen települések fennmaradásában, "új életre keltésében" meghatározó tényezőként érvényesülhet.

Alapvetően új helyzetet jelenthetnek a települések helyzetében, fejlődésükben az önkormányzatok. Ennek révén megteremthető és biztosítható a települések szuverén fejlődése, a saját elhatározás sorsuk alakításában. Ehhez kapcsolódóan a települési-önkormányzati tulajdon anyagi alapot jelent/jelenthet a fejlődés számára. Az önkormányzatok kialakításának, működésének feltételeit a települések maguk formálják, illetve kell formálniuk: tulajdonukkal maguk gazdálkodhatnak/gazdálkodnak. A központi településpolitikának ezt kell segítenie, ösztönöznie, ennek megfelelő eszközrendszerek megteremtése és alkalmazása révén. A központi településpolitika másik fontos funkciója lehet a településközi együttműködés, a funkciómegosztás erősítésének, elmélyítésének a támogatása. A településrendszer sajátosságai, struktúrája kedvező feltételeket kínál a települések-településcsoportok közötti együttműködés számára (intézmények fejlesztése, működtetése, a közlekedési kapcsolatok erősítése, az energia, a vízellátás közös megoldása, településközi-kistérségi szemét- és hulladéklerakók létesítése stb.). Az önkormányzatok magatartásának ez irányú befolyásolása megkülönböztetett fontossággal bír.

A falusi
települések
helyzete

Az önkormány-
zatok

VIII. A városnövekedés szakaszai - urbanizációs ciklusok¹

A különböző társadalomtudományokkal foglalkozó amerikai, majd nyugat-európai kutatók az 1950-es, 1960-as évek során a modern városfejlődés időszakában eddig nem tapasztalt jelenségre lettek figyelmesek: bizonyos fejlett térségekben a városok, azon belül is a nagyvárosok eddigi szakadatlan népesség-koncentrációja megtört. Sőt, az 1970-es, 1980-as években egyes magterületek (core) népessége csökkenni kezdett. A növekedési (urban growth), az agglomerációs és a városi rendszerek (urban system) vizsgálatok helyett a városfejlődés dinamikája (urban dynamics) került a kutatók érdeklődésének középpontjába.

A gazdaság szakadatlanul változásban van. Felszálló és leszálló ágak - konjunktúra ciklusok - követik egymást. A hosszú távú gazdasági ciklusok leszálló ága rendszerint a gazdasági szerkezetváltás, a nagyléptékű technikai-technológiai váltás, az innovációk hullámának "teremtő" időszaka. A gazdasági szerkezet és a jövedelem-felhalmozás szintjeinek változása a fő jellemzői a társadalmi-gazdasági fejlődésnek.

Leegyszerűsítve a társadalomtörténeti fejlődés fokozait, három szintet különböztethetünk meg: a preindusztriális, az indusztriális és a posztindusztriális társadalmat. A "modern kor" vizsgálata az utóbbi két szakaszhoz kötődik. Az ipari forradalom az addig nagymértékben mezőgazdasági társadalmat ipari társadalommá alakította át. A jelen század derekától vált jellemzővé a terciarizálódás, vagyis a szolgáltató szektor gyors kiterjedése. A hetvenes évektől az - e századra jellemző - ipari fejlődés fordista tömegtermelési rendszerét új típusú termelési szervezetek kezdték felváltani. Ezeket - a korábbi termelési-szervezeti rendszerhez viszonyítva - nagyfokú rugalmasság, a termékek, a módszerek és az eljárások gyors változása jellemzi. Napjainkban a távközlési rendszerek fejlődésével, a számítógépek általánossá válásával, a mindennapi életbe való beépülésével a fejlett országokban már információs társadalomról beszélnek. A következő szakaszt, már a jövő évezredbe átlépve, a környezet minőségével kapcsolatos tényezők és a biotechnológia elterjedése formálhatják ki.

A gazdaság egyes szakaszaiban a tőke, az erőforrások összetétele és földrajzi elhelyezkedése változó. Mindez a településrendszer átalakulását, a városok, a városrendszerek fejlődési pályáját is alapvetően vezérli. A gazdaság nagy ciklusai az urbanizáció² ciklusaiban is tetten érhetők. Mint ahogy a gazdasági

Hosszú távú
gazdasági
ciklusok

A terciarizálódás

Az információs
társadalom

¹ A fejezet döntően a holland iskola (KLAASEN, van den BERG) és ENYEDI munkáira támaszkodik.

² Az urbanizáció kifejezés a latin urbs (város) szóból származik és eredetileg az építészet használta fogalom volt: városrendezést jelentett. Az urbanizáció, a mai szóhasználatban kettős jelentéssel bír. Jelenti egyrészt a városi népesség jelentős méretű kiterjedését, a rurális térségek lakosságának robbanásszerű városba áramlását. Ebbe a kategóriába belefér a városok számának gyarapodása, új városok keletkezése is. Egy szóval kifejezve a folyamatot, ez a városodás. Ugyanakkor az urbanizáció kifejezi a városi életmód kiterjedését, a korábban csak

A falu-város
ellentét

fejlődés sem homogén a világ egészét tekintve, úgy az urbanizációnak is egyidejűleg más-más szakaszát tapasztalhatjuk, ha fejlett vagy fejlődő térségekre, "nyugat-kelet" vagy "észak-dél" összehasonlítására fordítjuk a figyelmünket. Sőt, a nagyrégiókon belül is eltérő fokozatok érvényesül(het)nek egyidejűleg a város(rendszer) méretétől, illetve az egyes nagycentrumoktól, növekedési pólusoktól való távolság függvényében.

A fentiek tükrében - ENYEDI nyomán - kiinduló tételként fogadhatjuk el a következőket:

- az ipari forradalom által generált modern urbanizáció szakaszos jellegű;
- e folyamatban koncentrációs és dekoncentrációs szakaszok váltják egymást;
- az urbanizáció szakaszai globálisan érvényesülnek - megjelenésüket a helyi történelmi és földrajzi sajátosságok, a gazdasági fejlettség foka befolyásolja.

Az 1970-es években megjelenő, a nagyvárosok népesség koncentrációjának megtorpanását elemző tanulmányok fektették le a szakaszos városnövekedés elméletének alapjait. Ezek közös vonásai a következők: A szakaszos városnövekedés

- Az ipari forradalmat követő, mintegy 200 éves városfejlődési folyamat szakaszokra bontható.
- Valamennyi szerző a legfejlettebb ipari országokra vonatkoztatva vizsgálta a jelenséget.

Mára, az elméletet elfogadók körében általánossá vált a modern urbanizáció négylépcsős leírása. Egy-egy lehetséges szakaszolást mutat be a 8.1. és a 8.2. táblázat. Bár az egyes periódusok elnevezése gyakran különbözik az eltérő szerzők munkáiban, a már tapasztalat által, statisztikailag is bemutatható lépcsőfokok időbeli tagolása, tartalmi jellemzői - kisebb differenciáktól eltekintve - rendszerint megegyeznek. Az egymással vitatkozó nézetek az induló új szakasz elképzelhető leírásában térnek el leginkább. A legalapvetőbb különbséget a jövő várakozásaival kapcsolatban fedezhetjük fel.

Egyes elméletek elsősorban az objektív, általános társadalmi-gazdasági fejlődés hatására (pl. az informatika behatolása az élet minden területére) helyezik a hangsúlyt, míg a másik pólus egy aktív település- vagy várospolitikán (city management) keresztül befolyásolhatónak véli a következő lépcsőfok urbanizációs folyamatait.

városnak számító szolgáltatások, minőségek (pl. általános közművek, telefon, stb.) általános települési elterjedését, illetve a városi javak (pl. kórház, színház) gyors, időben lerövidülő elérhetőségét (fejlett közlekedéshálózat). Egy szóval kifejezve a folyamatot, ez a városiasodás.

8.1. táblázat

A modern urbanizáció szakaszainak jellemzői a holland iskola nyomán

1. szakasz - Urbanizáció

A munkahely jellemzői	A lakóhely* jellemzői	A közlekedés jellemzői
<p>A magterületen:</p> <p>ipari termelési kapacitások kiépítése, ipari komplexumok alapítása; munkaerőhiány, a munkaerővonzás erősödése; a magterület vagy a magterület egy részének funkcionális specializációja: kézműipar, kereskedelem, adminisztráció stb.; rossz minőségű munkahelyi környezet; növekvő telekárak.</p>	<p>A magterületen:</p> <p>erős népességnövekedés a bevándorláson keresztül; új lakónegyedek kiépítése: a lakóhely és a munkahely egysége; a városközpont túlsordulása a történelmi városmagon, metropoliszok, ill. a városi szintű környezet szétterjedésének megjelenése, a város területi beépítettségének fokozódása;</p> <p>alulfejlett szolgáltatások; magas népsűrűség, lakáshiány, gyenge minőségű lakások építése, elégtelen szórakozási lehetőségek, társadalmi és egészségügyi problémák megjelenése a lakóhely-munkahely egység hatásaként; növekvő környezeti szennyezés és helyhiány.</p>	<p>A magterületen:</p> <p>a közlekedési rendszer kiépítése, a magterület növekedése a közlekedési vonalak mentén; közlekedési kapcsolat létrehozása a magterületek között; tömegközlekedés kialakulása a főbb központokban, de még fejletlen és elégtelen kapacitással.</p>
<p>A magterületen kívül:</p> <p>a középvárosok stagnálása; agrártúlnépesedés, elvándorlás a rurális területekről, a rurális térségek lemaradása.</p>	<p>A magterületen kívül:</p> <p>tetemes különbség a városi és a vidéki "jólét" szintje között.</p>	<p>A magterületen kívül:</p> <p>a közép- és kisvárosok többségében még nem épült ki a városi közlekedés</p>

2. szakasz - Szuburbanizáció

A munkahely jellemzői

A magterületen:

az ipar további expanziója és modernizációja, a gyárak kitelepülnek a városközpontokból; az új ipari technológiák az ipar koncentrációjának további erősödését segítik elő; központi üzleti negyedek növekedése, hivatali és (be)vásárló központok kialakulása; a tercier szektor súlyának megerősödése a foglalkoztatásban; a city veszít lakóhelyi szerepéből; csökkenő kisvállalkozások; a központ gyengülő elérhetősége; a city munkaerővesztése.

A magterületen kívül:

növekvő foglalkoztatás a szuburbánus gyűrűben; a város-vidék különbségek csökkenése; szorosabb kapcsolat a vidéki és a városi gazdaság között; nemzeti méretű villamosítási programok; a mezőgazdaság további gépesítése

A lakóhely* jellemzői

A magterületen:

migráció a "FUR"-on kívülről, a történeti részek állagának leromlása; a nagyobb magterületek népességnövekedésének lelassulása; a lakóhelyi szerep csökkenése; az idősebb belső városi negyedek slumosodása; a népesség szegregációja, gettósodás; új lakóterületek kialakítása a magterület peremén; a történelmi városnegyed helyreállításának megkezdése; a lakóhely és a munkahely szegregációja; közgazgatási és pénzügyi problémák; a city közigazgatási határainak kiterjesztése; növekvő telekárak; a városi környezet leértékelődése

A magterületen kívül:

migráció a magterületről a gyűrűbe, új lakóterületek kialakítása; nagy területet átfogó szuburbanizáció; a városi életmód minőségi fejlődése: zöldövezeti lakókörnyezet, közszolgáltatások, szórakozás

A közlekedés jellemzői

A magterületen:

a közlekedési rendszer kiterjedése; a városon belüli elérhetőség fejlesztése; a magán gépkocsipark gyors fejlődése, s ezzel a magán közlekedés, az autósűrűség növekedése; növekvő közlekedési zsúfoltság és parkolási problémák, amelyek csökkentik a központ elérhetőségét; a közlekedés és a közlekedési infrastruktúra-fejlesztés igényének erősödése; a tömegközlekedés pénzügyi gondjai; a közlekedés magas külső költségei; a hétfégi rekreációs övezetek fejlesztésének növekvő igénye.

A magterületen kívül:

a közlekedési rendszer kiterjedése; a magán gépkocsipark gyors fejlődése; elégtelen közlekedési kapacitások a munkába járáshoz.

3. szakasz - Dezurbanizáció és interurbán decentralizáció

A munkahely jellemzői**A magterületen:**

csökkenő ipari és terciér foglalkoztatás; a foglalkoztatás csökkenésének felgyorsulása; csökkenő telekárak a városközpontban, kiáramlás onnan; a nem használt irodai kapacitások megnövekedése; a kiskereskedelem, a vendéglátóipar és más szervizek forgalomhanyatlásának felgyorsulása.

A magterületen kívül:

az ipari és a terciér foglalkoztatás stabilizálódása a szuburbánus gyűrűben; növelő foglalkoztatás a hanyatlásban lévő nagy FUR területek övezetében elhelyezkedő közepes méretű agglomerációkban.

A lakóhely* jellemzői**A magterületen:**

csökkenő bevándorlás az agglomerációba; fokozódó migráció a magterületről a gyűrűbe; a városi népesség gyorsuló csökkenése; a jó minőségű lakások kereslete csökken; a háztartások számának csökkenése; az üres lakások, nyitott vagy üres telkek számának növekedése, a lebontott lakások számának növekedése; a népesség növekvő szegregációja és gettósodása, növekvő bűnözés, a közműrendszerek és a szórakozási lehetőségek csökkenő kihasználása

A magterületen kívül:

fokozódó migráció a cityből és a szuburbánus övezetből a kisebb agglomerációkba; stagnáló lakásépítés a szuburbánus övezetben; csökkenő népesség a szuburbánus övezetben; növekvő népesség a közepes méretű agglomerációkban; a városhierarchia szintjeinek beállása.

A közlekedés jellemzői**A magterületen:**

a tömegközlekedés, a városi közlekedési lehetőségek csökkenő használata; a tömegközlekedés növekvő deficitje.

A magterületen kívül:

* A szerzők nem a teljes településhálózatra végezték el vizsgálataikat. Figyelmük középpontjában az ún. Funkcionális Városi Térség (Functional Urban Region, FUR) vagyis egyes városrendszerek, agglomerációk, megacity-k magterületének (core) és közvetlen gyűrűinek (ring) elemzése állt. (Megj. - L. M.)

Forrás: BERG van den, etc. 1982: A Study of ... "Chapter 3 - Stages of Urban Development" pp. 24-45., "Table 9.1. - Spatial Developments in Stages of Urban Development" és "Table 9.2. - Problems Connected with Spatial Developments in Stages of Urbanization" pp. 114-115. alapján

8.2. táblázat

A modern urbanizáció szakaszainak jellemzői ENYEDI nyomán

Szakaszok	A gazdaság jellemzői	A települések jellemzői	Időtartama
1. szakasz A városrobbanás	Ipari forradalom, extenzív iparosítás	Gyors nagyvárosi növekedés, tömeges elvándorlás faluról, a népesség erős koncentrációja	Fejlett tőkés országok: XVIII. sz. végétől az 1930-1950-es évekig Kelet-Közép-Európa: XIX-XX. sz. fordulójától az 1960-1970-es évekig Fejlődő országok: 1960-as évektől tart
2. szakasz Viszonylagos dekoncentráció	Modern iparágak, intenzív fejlődés	Kisvárosi, elővárosi fejlődés, településegységek (pl. városi agglomerációk), a falusi település-állomány modernizálódik, népessége stabilizálódik	Fejlett tőkés országok: 1930-1950-es évektől az 1960-as évek végéig Kelet-Közép-Európa: jelenleg* lép a szakaszba
3. szakasz Dezurbanizáció	Gyorsan növekvő ipari termelékenység, a termelő szektorok csökkenő foglalkoztatása, a K+F szektor húzó jellege, a foglalkoztatottak többsége nem termelő (posztindusztriális szakasz)	Rurális (nem városi) népesség-növekedés, nagyvárosi népesség-csökkenés, elővárosi gyűrű kibővülése	Fejlett tőkés országok: 1970-es évektől
4. szakasz Az informatika urbanizációja	A csúcstechnológia (elektronika, robottechnika, biotechnika, távközlés) általános elterjedése, társadalmi-szervezeti adaptáció	A munkahelyek erős decentralizációja, egységes civilizációs szintű településrendszer kialakulása, új központok kiemelkedése	Fejlett tőkés országok: Várhatóan az 1990-es évektől

* 1970-as, 1980-es évek (Megj. - L. M.)

Forrás: ENYEDI 1988: A városnövekedés szakaszai. Akadémiai Kiadó, Budapest. 16-17. o. 1. táblázat

8.1. Az első szakasz: A városrobbanás³

A szakasz kezdete az ipari forradalomhoz, általában a modern gazdaság A városrobbanás elrugaskodásához (take-off) kötődik. Ez egyértelműen a népesség települési koncentrációjának szakasza. Meglódulnak és a városba áramlanak a falusi tömegek, gyorsan növekszenek a nagyvárosok.

A városok térségi formáját az határozza meg hogy mekkora és milyen irányú a szállítási lehetőségek, valamint a közlekedési ellátás nyújtotta elérhetőség kiterjedése. A gazdasági fejlettség foka és jövedelemszintje azt kényszeríti ki, hogy az, aki a városban dolgozik, ott is lakjon. A lakóhelyválasztás lehetősége a közlekedési ellátás függvényében korlátozott.

Ahogy a közlekedés fejlődik, a városok alakja területileg kifejlődik. Az ipari forradalom kezdeteikor a munkások gyalog tudták a munkahelyet elérni, tehát a gyárak környezetében kellett lakóházakat építeni. A vasút és a villamos megjelenésével hosszabb távolság is áthidalhatóvá vált, így a város a vasúti nyomvonalak, az állomások, a megállóhelyek mentén terjeszkedett tovább.

A városrobbanás fokozata - mintegy másfél évszázadra széthúzódva - lényegében a Föld valamennyi nagy régiójában elkezdődött. A fejlett ipari országok, a volt szocialista országok, valamint a kevésbé fejlett országok urbanizációja nemcsak a városrobbanás későbbi megindulásában, hanem annak társadalmi-gazdasági hátterében is eltért egymástól.

Nyugat-Európa rohamos városnövekedése egy széles, a középkorban kialakult városhálózaton keresztül ment végbe. Egyes korábbi központok kiemelkedtek, mások elmaradtak, illetve újak keletkeztek és indultak gyors növekedésnek. Kelet-Közép-Európa államaiban a gazdaság - Nyugat-Európához képest - folyamatos megkésettégi állapota tükröződött a településhálózatban is. A fél-háromnegyed évszázaddal később induló industrializáció hátszögét egy szerény és gyengén polgárosodott városhálózat adta. A II. világháború lezárásával kialakult új világrendben pedig ezekben az országokban egy második ipari "take-off" és ezzel együtt nemcsak a népesség koncentrációja, hanem a városhálózat kiterjedése, számbeli gyarapodása is végbement. A fejlődő országok túlnyomó többségében azonban ezt a napjainkban is folyamatos városrobbanást nem az industrializáció generálta.⁴

A városrobbanás kezdeteinek minden térségre érvényes közös jellemzője, hogy ennek a szakasznak a legerőteljesebb városfejlődési folyamatai már meglévő városi státuszú központokhoz kapcsolódtak, amelyek addig is mint közigazgatási, kulturális, vallási, kereskedelmi vagy katonai központként működtek.

A város kiterjedése a közlekedési vonalakat (vasút) követi

³ Az irodalom általában az első szakaszt urbanizációnak nevezi, mivel így szemléletesebb a ciklus bemutatása a különböző előtagoknak (szub-, dez-, re-) az urbanizáció szóhoz való csatolásával. Jelen esetben inkább ENYEDI elnevezését követjük. Megítélésünk szerint ez jobban kifejezi a szakasz tartalmát, hiszen az egész elmélet, valamennyi lépcsőfokot beleértve maga az urbanizáció körül forog.

⁴ Az "urbanizáció iparosítás nélkül" (urbanization without industrialization) már e század harmincas éveiben bevezetett és elterjedté vált terminus volt a Harmadik Világ országaiban elinduló városnövekedés jellemzésére. (BAIROCH 1975)

8.1.1. Nyugat-Európa, Észak-Amerika és Japán

A városnövekedés ösztönzője nemcsak az iparosítás, hanem a kereskedelem is volt. Az első városrobbanás országai a XIX. század elején a világ nagyrészt gyarmati uralom alá vonták, s a világkereskedelmet szinte kisajátították.

Nyugat-Európa az iparosítás kezdetén már eléggé fejlett városhálózattal rendelkezett. Sok esetben a városokban felhalmozódott kereskedelmi tőke is hozott létre ipart. Az első ipartelepek nem voltak különösen nagyméretűek, de - kezdetleges technológiájuk következtében - viszonylag sok munkást foglalkoztattak, akiket az üzemek közelében telepítettek le.

A korai időszakokban a jövedelemszínvonal, a munkával eltöltött idő nem engedte meg, hogy az egyes emberek túlságosan távol lakjanak a munkahelyüktől, ezért ez az áramlás a városi népesség koncentrációjához, a vidéki népesség csökkenéséhez vezetett. A munkavállalók arra kényszerültek, hogy magában a városban, vagy a városmagot övező gyárak közvetlen környékén kialakuló új lakónegyedekben éljenek. Tehát ezt az első fázist a meglévő város területének nagy, koncentrált lakónegyedekkel való gyors kiterjedése jellemzi. Ugyanakkor új városok is keletkeztek ott, ahol kedvező feltételek mutatkoztak az iparosításhoz. Az ipar Angliában és Franciaországban számos helyen megjelent; az iparosodás kiterjedt a településhálózat mélységében. A városnövekedés e hálózat számtalan pontján megindult, nem korlátozódott a látványosan bővülő nagyvárosokra.

Észak-Amerikára a szakasz az 1860-as években terjedt át. Az ipari forradalom itt is alapjában véve városi jellegű településhálózatot talált, mivel az első XVI-XVIII. századi telepések mindenekelőtt városokat hoztak létre. A meginduló városrobbanás elsősorban az Európával szoros kapcsolatban lévő kelet-atlanti partvidéken játszódott le, hiszen az amerikai ipari forradalom kezdeti erőforrásai (technológia, munkaerő, piac) Európából táplálkoztak. Míg a keleti partvidéken elindult a városok gyors növekedése, addig a telepések épp csak meghódították a Közép-Nyugatot, amely az ország fő agrárvidékévé vált. Így ebben a térségben nem a városi települési forma vált jellemzővé, hanem egy falusi Amerika bontakozott ki.

A ma első számú vezető ipari hatalma, Japán csak a századfordulón lépett az industrializáció és a városnövekedés e szakaszába, amely a XX. század második felében bontakozott ki erőteljesen az ország ugrásszerű gazdasági fejlődésének hatására.

Ez az urbanizációs szakasz a legfejlettebb ipari országokban összességében mintegy másfél évszázadot ölelt fel. Együtt járt a mezőgazdaság alapvető műszaki fejlődésével is, ami a falusi népesség gyors csökkenését tette lehetővé. Ez volt az alapvető munkaerőbázisa az expanzív és az extenzív iparfejlődésnek. A városi népességarány ezekben a térségekben a XX. század közepére 70-80%-ot ért el.

8.1.2. Kelet-Közép-Európa

Az ipari forradalom, s ezzel a modern urbanizáció egy gyengén, egyetlenül fejlett városi térben jelent meg. A klasszikus ipari elrugaszkodás-városrobbanás szakasztól a kelet-közép-európai folyamatok három alapvető vonásban tértek el. Egyrészt az ipari forradalom a kontinens nyugati feléhez képest fél évszázad

Fejlett országok:
az ipari
forradalom és a
városrobbanás

Nyugat-Európa:
a hagyományos
városhálózat
bázisán

Észak-Amerika:
urbanizált
partvidék,
falusi
Közép-Nyugat

Kelet-Közép-
Európa:
megkésített
városfejlődés

késéssel kezdődött. A másik ilyen jellemző, hogy az ipari forradalom lassú és időben megszakított volt. Harmadrészt, e térségben a városi és az ipari fejlődés teljesen egybefonódott.

Kelet-Közép-Európa a XIX. században Nyugat-Európa perifériájának számított. A század végén megjelenő iparosítás és városnövekedés forrásai gyengék voltak. Torz városhálózat jött létre. A falusi szektor sokáig elmaradott és nagyméretű maradt, s gyakorlatilag a rurális területek társadalmi, gazdasági viszonyai nem változtak. A nagybirtokrendszer és az alkalmazott hagyományos művelési módszerek voltak a mezőgazdaság fejlődésének akadályai. Ennek megfelelően a falu és a város már amúgy is tekintélyes egyenlőtlensége minden szempontból tovább fokozódott, s a következő évtizedek urbanizációs folyamatainak egyik legalapvetőbb tényezőjévé vált.

A munkaerőfelesleg a legnagyobb népsűrűségű vidéki területeken növekedőben volt. Közülük csekély számban találtak megélhetést a városban, mivel az ipar még fejletlen volt. Ezenkívül a városba áramlók semmiféle ipari képzettséggel nem rendelkeztek. Emiatt a múlt század végén és a századfordulón hatalmas méretű kivándorlási hullám indult meg Kelet-Közép-Európa vidéki területeiről a fejlett nyugat-európai országokba és az Egyesült Államokba.

Az I. világháborút követő időszak új, vagy új formában jelentkező problémákkal volt terhelve. A legelső ezen problémák sorában - az új határvonalakkal összefüggésben - az egyes országok területi integritásának kialakítása volt. Emiatt gyakran újra kellett formálni egyes területek teljes vasúthálózatát. A vasúttal ellentétben a közúthálózat kiépítettsége általában szegényes volt. A szállítás legelterjedtebb módja továbbra is a lóhasználat maradt.

Néhány lépés elindult, hogy előkészítse ezen országok gazdasági integrációját: elsődlegesen magába foglalva azon területek iparosítását, amelyek korábban kizárólag mezőgazdasági jellegű területek voltak. Ösztönözték, hogy a már meglévő ipari területeken kívül új ipari üzemek is települjenek. Ezért regionális áramfejlesztő rendszereket hoztak létre.

Megkísérelték megreformálni a zűrzavaros mezőgazdasági rendszert a mezőgazdasági termelés bátorítása és a vidéki munkanélküliség elleni küzdelem segítése céljából. Az alkalmazott módszerek csak korlátozott területre terjedtek ki, és többnyire eredménytelenek maradtak.

Kelet-Közép-Európában a II. világháború vége jelentette a fordulópontot. A politikai rendszer alapvető változáson ment át, amikor ezek az országok megpróbálták helyreállítani a háború okozta veszteségeiket, s ez néhány esetben - az I. világháborút követő időszakhoz hasonlóan - új államhatárokhöz való alkalmazkodást is jelentett. Az első számú prioritást az ipar növekedése kapta.

Az iparosítási programok óriási munkaerőkeresletet támasztottak a városiasodott területeken és fordítva, erőteljes elvándorlást okoztak a vidéki területekről a városokba. A városnövekedés leggyorsabb időszaka 1960 és 1975 között volt a kelet-közép-európai országokban.

A migrációt azonban nemcsak a gazdasági megfontolások hozták magukkal. A másik tényező a falu és a város jóléte közötti folyamatos egyenlőtlenség volt. A város az oktatás, a képzés, a kulturális lehetőségek elérését kínálta, azok valamennyi velejáró előnyével.

Elmaradott,
kiterjedt
falusi szektor

Erős
kivándorlási
hullámok

Iparosítás =
városok
"csinálása"

Az újjáépítés időszakára jellemző tőkehiány és az ipar elsődlegessége a beruházásoknál lecsökkentette a szociális infrastruktúrára fordítható költségvetést, amelyet abban az időben még nem-termelő ágazatnak tekintettek. Ez erősen befolyásolta a városfejlődés irányát.

Ha az urbanizáció a városokban lakók számával és a városok települési szolgáltatásokkal való ellátottságának fokával mérhető, akkor azt mondhatjuk, hogy Kelet-Közép-Európa országai az iparosítás révén az urbanizációba lépkedtek a II. világháborút követő 30-40 év során. Ez a városfejlődés azonban nem pótolta a korábbi elmaradottságot, és több szempontból tökéletlen maradt. Egyrészt mennyiségi szempontból, mert a városi népesség aránya a térségben csupán az 55-60%-ot érte el, s ez alacsonyabb, mint Nyugat-Európa hasonló időszakában. Másrészt az iparosítás nem változtatta meg alapvetően azt az induló helyzetét a térségnek, hogy a városi társadalmakban még nem fejlődött ki a polgárság, a maga gazdasági és kormányzati autonómiáival, az ahhoz illő szervezetekkel, a városi polgári kultúrával. Harmadrészt az iparosítás és a városfejlesztés felülről vezérelt volt. Ez utóbbi jellemző a dél-európai, a latin-amerikai és a dél-kelet-ázsiai perifériáknak a felzárkózást megkísérlő országaira is.

Polgárság
nélküli
városok

8.1.3. Fejlődő országok

A világ nagyobbik felét kitevő fejlődő országok a legutóbbi évtizedekben léptek, vagy napjainkban lépnek a modern urbanizáció útjára. A városrobbanás elemi erejű. BAIROCH találóan "város infláció"-nak (urban inflation) nevezi ezt a folyamatot. A városi népesség növekedése itt négyszer gyorsabb, mint a fejlett országokban.

Fejlődő
országok:
"város
infláció"

A Harmadik Világ országaiban a városi népesség az 1950-es 286 millió főről 1985-re 1.140 millióra növekedett. Míg 1950-ben a világ 30, kétmilliónál népesebb metropolisza közül mindössze 7 került ki a nem kommunista fejlődő országokból, addig 1985-ben a 34, ötmilliónál népesebb metropolisz közül már 19 található ezekben a térségekben. A jelen adatok és az előrebecslések is jól mutatják, hogy a fejlődő országok urbanizációja sem homogén. Például LO (1992) tanulmánya szerint az ezredfordulón Latin-Amerika népességének 75, Afrikáénak 42, Ázsiáénak pedig 37%-a fog városokban élni. E térségek ma jellemző növekedését - a szerző - a XXI. század derekáig valószínűsíti.

Ez a városnövekedés tehát lényegét tekintve - a lakosság fokozódó területi-városi koncentrációja - megegyezik a korábban lezajlott nyugat-európaival és észak-amerikaiival, ugyanakkor több szempontból eltérő. BAIROCH (1975) a hagyományos "taszítás-szívás" (push-pull) teórián - agrártúlnépesedés, mint taszító tényező a rurál oldalon; magasabb szintű városi jövedelem és életszínvonal, mint szívó tényező a város oldalán -, vagyis a migráció általános magyarázó tényezőjén túl a gyarmatosítás megszűnését, illetve a városi népesség természetes szaporodásának rendkívüli megugrását jelölte meg a "város infláció" fő okozóiként.

A természetes
szaporodás
megugrása

A gyarmatosítás időszakában a gyarmati kormányzóság sok országban adminisztratív módon gátolta a népesség városokba áramlását. Ezt az akadályt a függetlenség megszerzésekor rendszerint eltörölték. Ráadásul a kolonializmus alóli felszabadulást szinte mindenütt a központi adminisztráció túlzott

expanziója követte. Az import-helyettesítés bázisán építkező iparosítás szintén ezekbe a városokba irányult.

Fontos elemnek tűnik az is, hogy ezek a térségek a technikai fejlődés magasabb fokán kapcsolódtak be az urbanizációs folyamatokba. Erre utal a fejlődő országok nagyvárosainak sajátos kettőssége (urban dualism), amelyet a formális/informális szektor dichotómiájaként ír le a szakirodalom: a formális szektort a hazai és a külföldi modern ipari, üzleti szektor alakítja. Az elérhető jövedelem és az életszínvonal viszonylag magas, de ennek a szektornak a befogadóképessége meglehetősen szűk. A városba özönlő tömegek jelentős hányadát az informális szektor abszorbalja, amely a tradicionális tevékenységek - pl. házaló vagy piaci árusok, kis/mikrokereskedők, kézműiparosok, napszámosok és szolgáltatások (szállítás, cipőtisztítás) stb. - széles körét öleli föl, s élesen eltér a hivatalos, továbbá a "fehér galléros" foglalkoztatástól. Különösen kiugró az informális szektor szerepe a több mint 5 millió lakosú Limában, ahol például a helyi közlekedés 90%-a a félhivatalos és az informális gazdaságon keresztül bonyolódik.⁵

Az informális szektorban foglalkoztatottak döntő részaránya a nagyvárosok egyre növekvő slum és squatter (Peruban 'pueblos juvenes', Brazíliában 'favelas') településein élnek. A fokozódó falu-város egyenlőtlenségek és a formális gazdaság korlátozott abszorpciós képessége oly mértékben felduzzasztják a városnak ezeket a területeit, hogy a Harmadik Világ metropoliszaiban 20-tól 90%-ig terjed a slum/squatter területen elhelyezkedő háztartások száma a város egészét tekintve (LO 1992). A kialakuló slum/squatter területekre áramló falusi népesség megőrzi a faluközösségi életformát és a falusi demográfiai szokásokat.

A fejlődő országok első szakaszbeli urbanizációjának további sajátosságai:

- A gyorsan iparosodó országokban - mint Dél-Korea, Tajvan, Brazília - az ipar húzza a városrobbanást. Sok helyütt azonban a szolgáltató ágak vonzása, főleg pedig a mezőgazdaság válsága duzzasztja fel a városokat.
- A szakasz gyorsabb lefolyásának ígérkezik, mint az a fejlett országokban volt, de a városnövekedés az országok túlnyomó részében egy vagy néhány nagyvárosra korlátozódik. Nem alakult ki korszerű városhálózat: a többmillió megapoliszok és a falusi vásárhelyek között hiányzik a középvárosok láncja.
- A térség nagyvárosai elképesztő mértékben koncentrálnak országuk gazdasági, politikai erejét. Abidjanban bonyolódott le Elefáncsontpart összes gazdasági és kereskedelmi tevékenységének 70%-a 1978-ban; Bangkok Thaiföld pénzügyi és bankéletének 86%-át, az ipari létesítmények 74%-át tömöríti, miközben csupán az ország népességének 10%-a él ebben a városban.
- A hatalmas városok ellenére - a latin-amerikaiakat kivéve - falusi jellegűek maradtak. A nyolcvanas évek derekára Ázsia és Afrika országainak jelentős részében az urbanizáció foka nem érte el még a 30%-ot, pedig éppen a legelmaradottabb és legfalusiasabb országokban a legnagyobb ütemű a városnövekedés.

A formális-
informális
szektor
dichotómiája

A metropoliszok
és a squatter
települések

Az egypólusú
országok

⁵ Urban Development Report 1987. Oxford University Press.

- A fejlődő országok gyorsan növekvő városaiból hiányzik a városi polgár, a középosztály, a fejlett országok városi társadalmának alappillére. Jelen van azonban a gazdagság. A gazdagság és a hatalom összefonódása sokkal inkább jellemző, mint egyfajta polgárosultság. A gazdagság az egyéni luxusban mutatkozik meg, és gyakran külföldön tőkésedik. A fejlődő országok nagyvárosai tehát nyomornegyedek, gazdag lakóövezetek és csillogó városközponti hivatalok, üzletházak elképesztő elegyei.

Mint már korábban - LO (1992) tanulmánya nyomán is - utaltunk rá, a városrobbanási szakasz a fejlődő világ egészét tekintve nem zárul le századunkban. Az a településhálózat, amit létrehoz, valószínűleg társadalmi és térbeli szerveződésében is jelentősen különbözni fog a fejlett ipari országok településhálózatától. Ennek a különbségnek a mértékét, az általánosnak tekintett fejlődési modelltől való eltéréseit a jövő fogja megválaszolni.

8.2. A második szakasz: A szuburbanizáció⁶

Ez a szakasz olyan gazdasági fejlettségi körülmények között következik be, amelyet napjainkban intenzív fejlődésnek szokás nevezni. Az iparosítás nagy mennyiségű hulláma befejeződött, az ipar szerkezeti átalakulása a legfontosabb gazdasági mozzanat. A foglalkoztatásban gyorsan növekszik a szolgáltató ágazatok szerepe. Az urbanizálódásban kitüntetett helyet foglal el az infrastruktúra fejlesztése. A településállomány legjellemzőbb vonása a városi agglomerációk kifejlődése, és a kisvárosi hálózat megerősödése. A falusi településállomány gyorsan modernizálódik, azaz városiasodik. A falusi elvándorlás mérséklődik. A faluállomány egy része nem képes részt venni a modernizálódás folyamatában, elmarad, népességét veszíti, esetleg teljesen elnéptelenedik. A stabilizálódott falvakban azonban az alapvető civilizációs szint (az alapellátás) nem marad el a városokétól. A falusi és a városi életkörülmények jelentősen közelednek.

Az egyszerű falu-város ellentét helyébe az agglomerációk (urbanizált terek, városrendszerek) és a falusi térségek polarizációja lép. Ez elsősorban társadalmi-gazdasági polarizáció és nem az életkörülmények korábbi szakadéka. A falu/város kiegyenlítődésben maga az agglomerációs városforma is nagy szerepet játszik, s alapvető fontosságú a magas szintű infrastrukturális hálózatok és intézmények elterjedése.

A népesség területi dekoncentrációja több vonatkozásban is kimutatható. Egyrészt a nagyvárosi területegyütteseken belül, ahol a népesség a központi területekről áthelyeződik az elővárosokba. Másrészt a városhálózaton belül, ahol a népességnövekedés a kis- és középvárosokra tevődik át, a kisvárosi hálózat pedig bővül. A dekoncentráció azonban csak viszonylagos,

A szub-urbanizáció: az elővárosok fejlődése

Az agglomerációk és a falusi térségek ellentéte

⁶ ENYEDI erre a lépcsőfokra a viszonylagos dekoncentráció megjelölést alkalmazza. Mivel a holland szerzők és ENYEDI egyaránt abszolút és relatív koncentrációs vagy dekoncentrációs szakaszra bontják az egyes lépcsőket, ezért ebben az esetben megfelelőbbnek találtuk az általános irodalmi elnevezés használatát.

hiszen a városi népességarány növekedése továbbra is tart, a faluállományon belül szintén jelentkeznek koncentrációs folyamatok.

Ez a szakasz a fejlett ipari országokban a múlt század végétől kezdődött (a városi agglomerációk megjelenésével), az 1930-as évektől bontakozott ki teljesen, és az 1960-as évekig tartott. Némi időeltolódással mindez Japánra is érvényes. A fejlett országok első perifériája - közöttük Kelet-Közép-Európa - jelenleg (az 1970-es évektől) lép be ebbe a szakaszba. A fejlődő országok közül a gyorsan iparosodó országok szintén hasonló urbanizációs jeleket mutatnak, azonban az európai perifériánál erőteljesebb városnövekedés mellett.

A
kisvárosi hálózat
bővülése

8.2.1. Nyugat-Európa

Az iparilag fejlett országok városfejlődésében, egy periódussal a gyárak létrejötte után, a gazdasági szerkezet gyorsuló változása következett. Habár a városok növekedése, azok népességvonzása folytatódik, vagy konszolidálódik, e szakaszban a hangsúly a minőségi fejlődésen van. Vagyis a fejlesztési prioritások átlépnek a jobb lakások és a közszolgáltatások szférájába. Ezt a növekedő jövedelmek tették lehetővé, amelyek egyénileg és közösségileg is fizetőképes keresletet támasztottak a javak iránt.

Nyugat-Európa:
a közlekedés
és az
elővárosi
fejlődés

A város területi változásainak döntő tényezőjévé a motorizált közlekedés fejlődése vált. A tömegközlekedési lehetőségek kiterjedése, a buszközlekedés és a személygépkocsi tömeges megjelenése kiszélesítette a lakóhely hatókörét, mivel azok nem függték a vasút- vagy a villamoshálózatoktól. Kellems környezetben elhelyezkedő, tágas új lakónegyedek, "kertvárosok" csatlakoztak a (bel)városhoz. Városi parkokat és zöldövezeteket terveztek; más üres területekre múzeumok, színházak, iskolák és kórházak épültek. Magában a városközpontban a szolgáltató szektor számára tartottak fenn területeket, vagy meglévő hatalmas épületek kaptak új funkciót, mint egy-egy hivatal székhelye.

Az
agglomerációk

Az új közlekedési módoknak, az elérhetőség fejlődésének köszönhetően a gyárakat, amennyire csak lehetett a városok szélére helyezték, ahol kevesebb kellemetlenséget okoztak. A városban az ipari társadalmat bankokkal, hivatalokkal, a teljes közigazgatási és személyi szolgáltatások bonyolult rendszerével szerelték fel. Ebben az időszakban az emberek kezdtek a városon kívül élni, ugyanakkor a városban dolgoztak. A mozgalom a jómódúak kis csoportjaival kezdődött, akiknek mind az idő, mind a jövedelem, mind a közlekedési lehetőségek vonatkozásában módjában állt kiköltözni a városból, amely aztán az ellentétes irányú migrációs folyamatok gyors növekedését eredményezte.

A kertvárosok

A kormányzatok az infrastrukturális építkezéseken és a közlekedés bizonyos formáiról való gondoskodáson keresztül képesek megerősíteni vagy akadályozni bizonyos területi folyamatokat. Ha a közlekedési rendszer jobb kiépítettségű, a város képes a terjeszkedésre.

Ennek a szakasznak az utolsó fázisát - különösen Nyugat-Európában - a magánautók óriásira növekedett használata és a szinte mindenki számára elérhető szociális infrastruktúrák iránti kereslet erős növekedése jellemzi. A személyautó használata megkönnyíti a távolságok áthidalását, tekintet nélkül arra, hogy a tömegközlekedés miként helyezkedik el. Különösen az ingázó utazást befolyásolja ez a helyzet: az embereknek nem szükséges a munkahelyük, vagy a tömegközlekedési szolgáltatások közelében

A
magánautózási
tömegessé
válása

letelepedniük. A társadalom nagy csoportjai számára teljesen új helyzet teremtődött: ők élhetnek bárhol egy adott széles területen úgy, hogy még megfelelően elérhető mindaz, amit a jólétük szempontjából fontosnak vélnék. Egy városi munkahely könnyen összekapcsolható egy tetemes távolságban lévő lakóhellyel úgy, hogy számos városi szolgáltatás elérhető marad. A kertvárosok kezdeti megjelenését később azok roppant méretekben való kiterjedése követte. Valamennyi európai országban - ahol a személygépkocsi elterjedté vált - tipikus az emberek azon törekvése, hogy házuk a városon kívüli zöldövezetben helyezkedjen el. A kormányzati politika és a lakáshatóságok ritkán akadályozzák ezt a tendenciát. Ellenkezőleg, a városokon kívüli nagyméretű építkezésekkel serkentik a "kiáramlási" mozgalmat, ezért tömeges szuburbanizálódás jellemzi sok európai ország területi változásait ebben az urbanizációs szakaszban. A népesség a központi városok elővárosaiban növekszik, míg magában a city-ben számuk gyakran csökken.

Mivel a városok vonzása, hatóköre már túlterjedt egy valamikori megnövelt közigazgatási területen is, sokkal pontosabb az "agglomerációk", az "urbanizált terek" vagy a "városrendszerek" terminus használata. A városközpont és az azt övező elővárosok funkcionálisan egyesültek, a lakások és a munkahelyek területi megoszlása nagyobb területen terül szét. Ugyanígy a rekreáció elhelyezkedése is, amely szintén ugyanezen a területen belül található.

A közigazgatási
határok
átlépése

8.2.2. Kelet-Közép-Európa

Ezekben az országokban minden a termeléssel és az adott prioritásrendszerrel volt kapcsolatban. E miatt és a tőkehiány miatt a lakásszektor és a szolgáltatások alacsonyabb fokú fejlettsége volt jellemző.

A városfejlesztési programok az ipari növekedést szolgáló terveknek rendelődtek alá. A nagyvárosok kivételével az új lakások építésének költségeit az új ipartelepek kísérő beruházásainak tekintették. Így azok a kis- és középvárosok, amelyekbe nem telepítettek ipari telephelyet, stagnáltak. Ez különösen a kisvárosokat viselte meg, mivel a mezőgazdasági termelés és a kereskedelem központosított, integrált rendszerének bevezetését követően elvesztették a mezőgazdasági termelés és a fogyasztás közötti közvetítő szerepüket. Ezzel ellentétben egyes, már régebben is iparral rendelkező régiók gyors fejlesztése városi agglomerációkat alakított ki. Új városok bukkantak föl, amelyekben az ipar telepítését követően magas népesség-növekedési rátát rögzítettek.

Néhány új telephelyet a kevésbé fejlett területekre telepítettek, hogy biztosítsák azok növekedését. Az új ásványianyag lelőhelyek felfedezése ugyancsak erős hatást gyakorolt az ipartelepítési döntésekben. Gyakran úgy választottak helyeket, hogy azok föl tudják szívni a környék felesleges munkaerjét illetve, hogy megelőzzék a városból való elvándorlást. Ez segített leszorítani az új lakások iránti keresletet.

A legtöbb telephely azonban a meglévő nagy ipari központokba települt. Elhelyezkedésük fontos szempontja az iparnak a vidéki területekről érkező képzett munkaerő iránti igénye volt.

Nyugat-Európával ellentétben a közlekedési szolgáltatás eredményeként rengeteg ember élt a saját településén és ingázott naponta a munkahelyére, a városba. Ezen életmód növekedése azt eredményezte, hogy rendkívül

Kelet-Közép-
Európa:
alacsony fokú
infrastrukturális
ellátottság

Az ingázó
társadalmak

elterjedté vált annak a munkás-paraszt csoportnak a kialakulása, amelyben a családfő a városban dolgozott, a család többi tagja pedig az otthoni kis farmon gazdálkodott. E népcsoport száma az iparosítási program megvalósításával arányosan növekedett, amely új ipartelepek telepítéséről gondoskodott a kevésbé fejlett régiókban.

Ez a roppant terjedelmű ingázó óriási szükségletet jelentett a tömegközlekedés számára, amelynek fejlesztése szintén az elsődleges prioritások közé tartozott. Fejlesztették a városi és az elővárosi közlekedési rendszereket (villamos, autóbusz, villamosított vasút). Egyes vállalatok saját, független közlekedési rendszert építettek ki dolgozóik számára.

A munkába utazás, a gazdasági tevékenységek összessége közötti ipari kapcsolatok, a rurális területek urbanizációja a városközpontok és a fontosabb városok körül - mindezek az ún. városi agglomerációk kifejlődéséhez vezettek.

A városi agglomeráció települési egységek csoportját jelenti, amelyek népesség-koncentrációja, gazdasági potenciálja és funkciói élesen eltérnek - mind mennyiségben, mind minőségben - a nemzeti településhálózat többi elemétől.

A vizsgálatok szerint a városi agglomerációk Európa valamennyi volt szocialista országában gyorsan növekedtek ezen időszak alatt. Ezt a gazdasági növekedés, a területi koncentráció-dekoncentráció, a területi, valamint a funkcionális integráció dinamikus folyamata eredményezte. Az esetek egy részében az elérhetőség is meghatározó szerepet játszott. Ennek köszönhető az ipari telephelyek koncentrált elosztása, illetve hogy az agglomerációk központi területén a lakások mennyisége elégtelen volt.

A nagy városokat és azok központjait magában foglaló városi agglomerációkban koncentráldott a népesség és a gazdasági potenciál legjava. A legmagasabb növekedési rátát az újonnan felfedezett alapanyag-lelőhelyek területén felbukkanó kezdeti agglomerációk mutatták.

Míg régebben az agglomerációk általában a főbb közlekedési vonalak mentén fejlődtek, később ahogy a motorizáció növeli az egyéni mobilitást, az ezen zónák közötti területek kezdenek feltöltődni. Így az agglomerációk alakja a csillag formából a "kövér paca (folt)" irányába változik, amely minden irányba kiterjed.

Ezek a nagy népességi, ipari és szolgáltatási koncentrációk szükségessé teszik a technikai infrastruktúra komplikált rendszerének a fejlesztését. Kiepitik a városok és az agglomerációk fűtési rendszerét, akárcsak a regionális vezetékes víz- és csatornaellátási rendszereket. Az agglomeráción belül a belső kapcsolatok fokozásának növekedése az úthálózat kiigazításához vezet, lehetővé téve ezáltal a közlekedési forgalom növekedését, illetve ezen területeknek a regionális szállítási rendszer fejlődésébe való bekötését. Az ingázók száma nem változik, de az emberek különböző okból kifolyólag utaznak. Míg korábban azért utaztak munkába, mivel a városokban lakáshiány volt, most többen valószínűleg azért, mert kiköltöztek a (város)központból. Egyre többen részesítik előnyben az agglomeráció peremén való letelepedést. A városközpontok népesedettsége csökken, az elővárosok viszont gyors növekedést mutatnak, időnként az építkezési tevékenység ellenőrzésének teljes hiányában.

Bizonyos dekoncentrációs jelek tehát arra utalnak, hogy a térség egyes régiói beléptek a második szakaszba. Maga a városi népesség dekoncentráltabban helyezkedik el a kis- és a középvárosi hálózat bővülésével. Tapasztható hálózat bővülése

Az alapanyag
bázisra települő
ipari
agglomerációk

A kis- és
középvárosi

azonban már a legnagyobb városok népességnövekedésének lelassulása vagy megállása is. A városhálózaton belül a népesség eloszlása arányosabbá válik, s mint a fentiek mutatják, a városi agglomerációk fejlődése is lazíthatja a nagyvárosi népességtömörülést. A térség egyes részein a falusi népesség stabilizálódásával, sőt növekedésével is találkozhatunk, bár aránya általában csökkenő. A gazdaság területi dekoncentrációját jelzi, hogy az ipar földrajzi eloszlása az elmúlt évtizedekben jelentősen változott. Több országban az iparosítás súlypontjai korábbi elmaradott agrárvidékekre helyeződtek, az ipar elterjedt a településházat jelentős részén.

Ennek ellenére a szakasznak a - nyugat-európaítól eltérő legfőbb - térségi sajátossága valószínűleg a falusi népesség viszonylag magas aránya lesz majd. A gyorsan bővülő terciér szektor - elsősorban az elhúzó ipari szerkezet és a piacváltás nyomán - a felszabaduló munkaerőt szívja föl, így kevésbé képes újabb falusi tömegeket a városba vonzani. A városhálózat "alsó" rétegeinek bővülése még tovább tart, ám ez a szuburbanizációs szakasz, amelyben a falusi népesség stabilizálódása várható, a nyugat-európainál és az észak-európainál nagyobb és erősebb falusi szektor jelenlétében kezdődik.

Ez annyit is jelent, hogy az urbanizációs folyamatban a falu modernizálására kitüntetett figyelmet kell(ene) fordítani. Egyrészt, mert a lakosság jelentős részét érinti. Másrészt, mert a falusi településállomány urbanizációs (városiasodottsági) szintje rendkívül alacsony. Harmadrészt, mert a fejlett országok tapasztalatai azt mutatták, hogy a városfejlődési ciklus következő fokozata - amelyben a rurális térségek, mint lakóhely felértékelődtek - azért indulhatott el, mert ezek a térségek infrastrukturális felszereltsége már kielégíthette a városból kitelepülők igényeit.

Viszonylag
magas
falusi
népességarány

8.3. A harmadik szakasz: A dezurbanizáció

Ezt a szakaszt eddig csak a legfejlettebb ipari országokban tapasztalták, mégpedig az 1960-as évektől. A gazdaság posztindusztriális időszakába lép, a termelő szektorok foglalkoztatottsága gyorsan csökken: a mezőgazdaság az aktív keresőknek már csak néhány százalékát foglalkoztatja, azonban az ipar munkaerő lekötése is tovább veszt súlyából. A foglalkoztatottak zöme a terciér szektorban dolgozik, és egyre növekvő gazdasági húzóereje van a quaterner szektornak (kutatás-fejlesztés).

A népesség területi dekoncentrációja erősödik, és nem marad meg a városhálózaton belül. Új elemként jelentkezik, hogy a népességnövekedés súlypontja áthelyeződik az agglomerációkon kívüli rurális terekbe. Az első jelek Nagy-Britanniában az 1950-es években mutatkoztak; az 1960-as években Észak-Amerika, az 1970-es évtizedben pedig Nyugat-Európa számos országa települési folyamatainak tapasztalatai alapján kirajzolható egy szabályos dezurbanizációs szakasz.

Azon agglomerációk, amelyek a városfejlődés ezen szakaszában helyezkednek el, a jelenlegi úthálózat infrastruktúrája hosszú távon nem képes megbirkózni az ingázók ezreivel, akik hétköznapiakon a városba áramlanak és parkoló helyet próbálnak találni. Az eredményezett túlszűfolttség következtében egyre kevésbé elérhetőek a munkahelyek, a városi szolgáltatások. Kísérletek történnék, hogy

A
dezurbanizáció:
a vidék
városodása

A quaterner
szektor
erősödése

A túlszűfolt
közlekedés

javítsák a városközpontok elérhetőségét az infrastruktúra tökéletesítésével és a tömegközlekedés használatának serkentésével.

Az infrastruktúra fejlesztéséhez elengedhetetlen, hogy területeket szabadítsanak fel az új megközlítő utak számára, módosítsák az utak elrendezését és gondoskodjanak a parkolási lehetőségek kiterjesztéséről. Az ezekhez szükséges tér többnyire a legidősebb lakónegyedekben található, amelyek az urbanizáció kezdeténél alakultak ki; ezeket sorra feláldozzák, hogy megújítsák és újraszervezzék a város központját. Az itt élő emberek arra kényszerülnek, hogy a peremkerületeken keressenek "menedéket", vagy csatlakozzanak azokhoz, akik az elővárosi településekbe költöztek.

Az az elképzelés, hogy a városközpont közlekedésében a személyautó helyett a tömegközlekedés részarányának növekedése kerüljön előtérbe, indirekt módon ugyanazt eredményezi. A tömegközlekedési szolgáltatások javítása és azok kiterjesztése a várost övező elővárosi településekre sokkal könnyebbé teszi a város elérését a "suburb"-lakók számára, ugyanakkor az emberek még könnyebben hajlanak arra, hogy a várost felcseréljék a "suburb"-bel. Mivel funkciói mind kiterjedtebbek, nagyméretűbbek, a terciér szektor számára több és több hely szükségeltetik, amelyet a város idősebb lakónegyedektől kell elvenni. Akárhál fordul elő az itt leírt folyamat, a központi város népességszáma folyamatosan csökkenést mutat.

Végül is ez a fejlődés magának a városnak a sikeres működését veszélyezteti. Amikor a népesség elhagyja a várost, olyan szolgáltatások, mint az üzletek, az iskolák, az orvosi ellátás hamarosan követik. Ha a városközpont túlterhelt marad, eljön az az idő, amikor a hivatalok számára is vonzóbb lesz letelepedni a "suburb"-ben, vagy akár a városi területen kívül az ország egy másik területén, amelyet messzire elkerült a teljes urbanizáció és sokkal jobban megközlíthető, mert nincs túlszűfoltóság. Nemcsak a városok, de az elővárosok népessége is csökkenni fog, míg egyes vidéki területek városi területekké alakulnak át, gyakran a természeti környezet és az értékes farmlékek felszámolása árán. Ez a dezurbanizáció szakasza, melyet városközi decentralizáció kísér.

A 8.3. táblázat, illetve a 8.1. ábra a városnövekedés eltérő szakaszait szemlélteti. Az első szakasz során a központi város (vagy core - magterület) gyorsan növekszik, ugyanakkor az azt övező elővárosi (ebben a fázisban még vidékies) gyűrű népessége csökken vagy változatlan marad. Ez a városrobbanás szakasza. A következő fázisban (szuburbanizáció) a központi város növekedése kezd csillapodni, míg az elővárosi gyűrű népessége fokozatosan növekszik. A gyűrűben élő népesség részaránya tetemesen megemelkedik. A harmadik - dezurbanizációs - szakaszban a központi város eléri azt a pontot, amelytől kezdve népessége oly mértékben kezd csökkenni, hogy a teljes Funkcionális Városi Régió (Functional Urban Region - FUR) népessége csökkenni kezd.⁷

⁷ A hetvenes években 14 európai országot - köztük Magyarországot is - átfogó városnövekedési kutatások alapján alakították ki a kutatók a Functional Urban Region fogalmát. Vizsgálataik során a következők szerint határozták meg az egyes FUR-okat:

a./ Mindazokat - egy központi város körül szerveződő - a városi régiókat, melyek népességszáma meghaladta a 200000 főt, 1970-ben FUR-nak tekintették;

b./ Mivel az egyes városok regionális szerepe az adott ország városszerkezetében többnyire sokkalta fontosabb, mint azok abszolút mérete, ezért néhány - egy-egy regionális központ körül elhelyezkedő - régiót, amelyek népessége nem érte el a 200000 főt, szintén FUR-nak tekintettek;

Slumosodó
város-
központok

A városközi
decentralizáció

8.3. táblázat

A Funkcionális Város Régió (FUR) fejlődési szakaszai

Fejlődési szakaszok	Típusok	A népességváltozás jellemzői		
		Magterület	Gyűrű	FUR
I. Urbanizáció	1. Abszolút centralizáció	++	-	+
	2. Relatív centralizáció	++	+	+++
II. Szuburbanizáció	3. Relatív decentralizáció	+	++	+++
	4. Abszolút decentralizáció	-	++	+
III. Deurbanizáció	5. Abszolút decentralizáció	--	+	-
	6. Relatív decentralizáció	--	-	---
IV. Reurbanizáció	7. Relatív centralizáció	-	--	---
	8. Abszolút centralizáció	+	--	-

Teljes növekedés

Teljes hanyatlás

Az urbanizáció, a szuburbanizáció, a deurbanizáció és a reurbanizáció ebben a rendszerben a következő módon jellemezhető:

Urbanizációról (városrobbanásról) beszélünk, amikor a magterület népesség-növekedése a meghatározó és a teljes FUR is növekedésben van.

Szuburbanizációról beszélünk, amikor a gyűrű népesség növekedése a meghatározó, és a teljes FUR még növekedésben van.

Deurbanizációról beszélhetünk, amikor a magterület népességcsökkenése a teljes FUR népesség csökkenéséhez vezet.

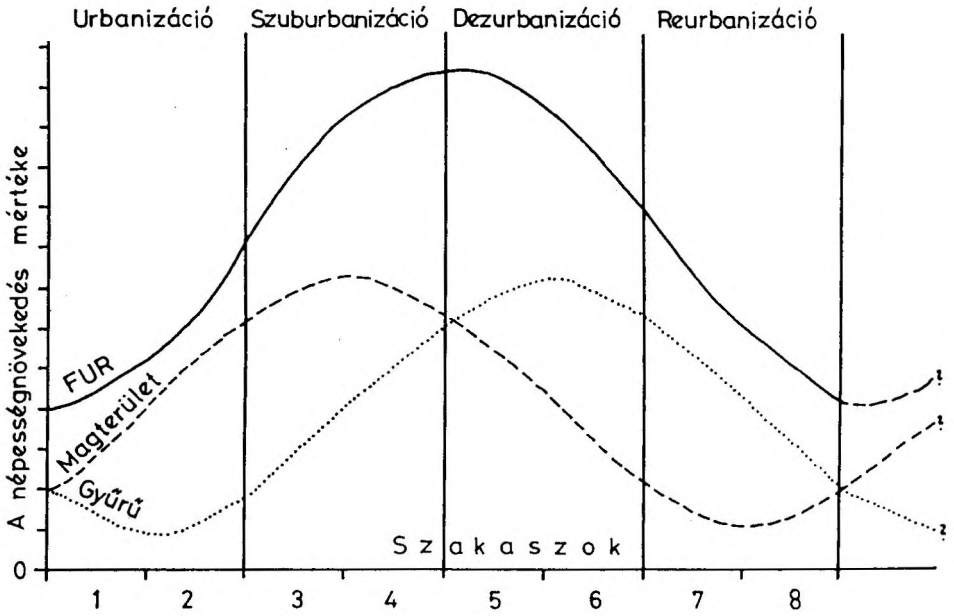
Elkövetkezhet a reurbanizáció szakasza is, ha a magterület népesséaránya ismét növekedik a teljes FUR népességében. A hetedik típusban a Magterület hanyatlása lassúbb, mint a gyűrűé, a nyolcadikban pedig a magterület népessége újra növekedni kezd, míg a gyűrű még mindig csökken.

Forrás: BERG van den, etc. 1982: A Study of ... "Chapter 3 - Stages of Urban Development" Table 3.1. 36. o.

c./ A FUR-ok területi lehatárolásánál azokat az összefüggő, illetve környező településeket vették figyelembe, amelyekből a népesség több mint 15%-a ingázott a központba, illetve számoltak az egyes országokban használatos hivatalos agglomeráció lehatárolásokkal is.

A vizsgálatba bevont térségekben összesen 189 FUR-t definiáltak.

8.1. ábra A magterület, a gyűrű és a funkcionális városregió a városfejlődés egyes szakaszaiban

Forrás: BERG, 1982.

A területi fejlődés ezen szakasza a város életciklusában eltér a megelőző szakaszokétól: megszűnt a szakadatlan növekedés vagy a (fa év)gyűrűszerű növekedés. A központi város és elővárosi övezetének abszolút hanyatlása kapcsolatban áll az elérhető hátszág népességének, munkaalkalmainak gyors növekedésével a nagy (domináns) FUR körül mintegy 50-120 km kiterjedésben, ahol kis és közepes (szubdomináns vagy szatellit) városi területek találhatóak. A szatellit városok rendszerint a városi életciklus egy korábbi szakaszánál tartanak, mint a domináns FUR; ez többek között kisebb méretükben tükröződik. A városközi decentralizáció mértéke meglehetősen gyors is lehet.

A népesség és újabban a munkahelyek decentralizációja az a folyamat, amely a dezurbanizációt jellemzi, tekintet nélkül azok méretére, régiójára vagy más városokhoz viszonyított elhelyezkedésére. Az eltérés abban van, hogy ez a folyamat a városfejlődés melyik fokozatában működik (8.2. ábra). Az ország virágzó régióiban elhelyezkedő városok sokkal gyorsabban hajlanak a decentralizációra, mint azok, amelyek periférikus vagy kevésbé fejlett régiókban fekszenek. A nemzeti városhálózat mérete szintén fontos a decentralizáció mértékének a magyarázatában, mivel ez a méret többnyire a városi magterületek sűrűségével áll összefüggésben. Ez viszont attól függ, hogy az egyes városok mely szakaszt érték el saját életciklusukban.

A korábbi extrapolációk pl. azt valószínűsítették, hogy az USA lakossága az 1970-es években a Három nagy agglomerációban (a kelet-atlanti megapoliszban, a Nagy Tavak vidékén és Dél-Kaliforniában) tömörül; ezzel szemben 1970 és 1980 között a falusi népesség növekedése négyszer volt nagyobb, mint a nagyvárosi agglomerációké, s a falusi népesség aránya ismét elérte az 1960. évit. Az okokat nemcsak a városi funkciók módosulásában kell keresni, hanem a rurális terek megújult dinamizmusában is. A falusi tér nem egyszerűen befogadja a városi hatásoknak, de aktív szerepet játszik a településhálózat formálásában is. Felértékelődött a rurális terek település/lakóhely értéke, mely a vonzóbb természeti környezetnek, a nagyobb közbiztonságnak, az emberközeli életformának köszönhető.

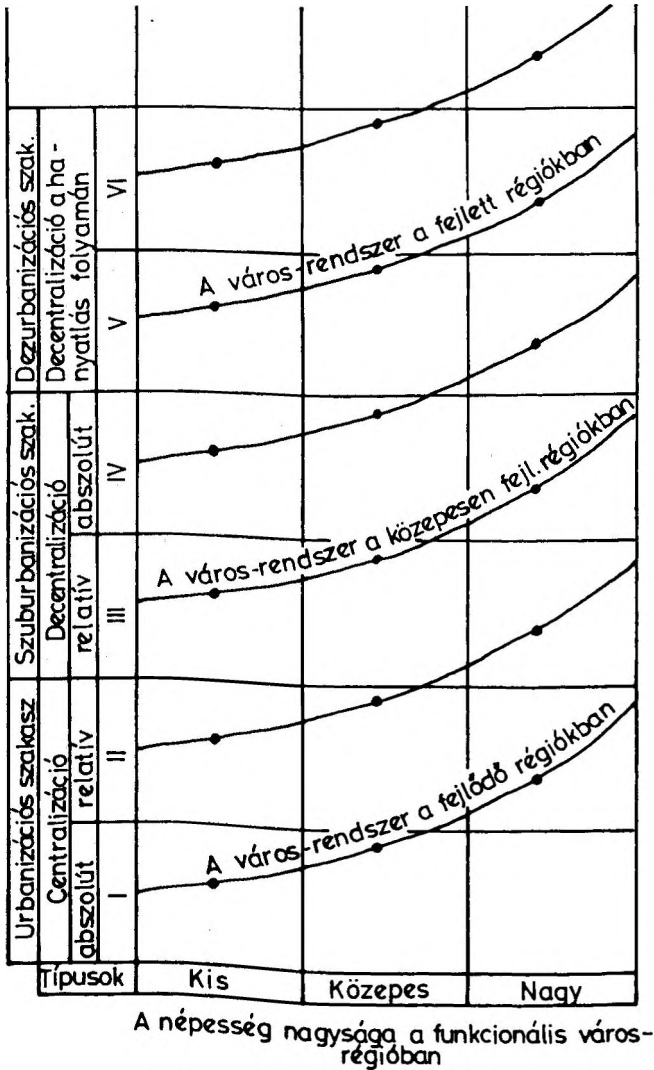
Magyarországon az elmúlt száz évet tekintve a népesség koncentrációja három szakaszra bontható. A II. világháború végéig tartó első szakaszban Budapest mindegyik településszintről beszívta a népességet (8.3. ábra). A következő - 1980-ig tartó - szakaszban Budapest népesség-koncentrációja jellemző marad, de a városhálózat ill. a 10.000 lakost meghaladó települések népességarányának emelkedése sokkal látványosabb. A napjainkig tartó harmadik szakaszban Budapest népességaránya stabilizálódik, a városoké tovább erősödik. Ennek döntő forrása azonban nem a népesség migrációja. Magyarország népessége 1981 óta folyamatosan csökken. A népesség koncentrációjának alakulása így elsősorban attól függ, hogy mely település nagyságrendi csoportokba kisebb mértékű a népesség fogyása. Ez a csoport a kedvezőbb korszerkezettű városokat jelenti.

Magának a városhálózatnak a kiterjedése is jól szakaszolható (8.4. ábra). Többnyire a területi és a településpolitikai is mozgatja ezt a folyamatot. A II. világháborút követő időszakban az ország iparosítása generálta a városodást. A hetvenes évektől viszont a folyamatot döntően az vezérelte, hogy a központi elosztás a városhálózatot mikor, milyen erősséggel preferálta. Így lökészerűen emelkedett a városi státuszért folyamodó települések száma azon időszakokban, amikor a tanácsi, majd önkormányzati finanszírozási-támogatási rendszerben a városi státusz plusz forrásokat jelenthetett.

A városhálózat
elemei eltérő
fejlődési
szakaszban
vannak

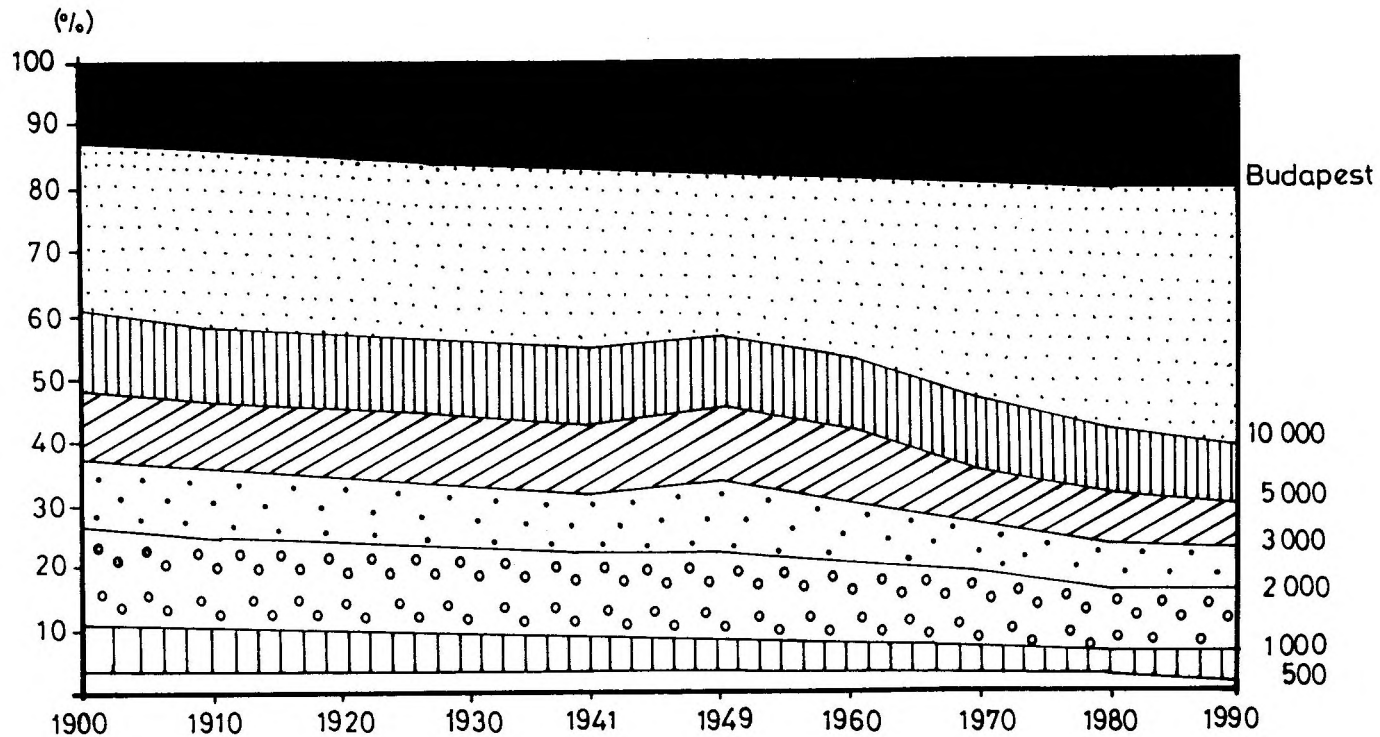
Az egypólusú
országokból a
városrendszerek
és a régiók
országok felé

8.2. ábra A népesség centralizációjának és decentralizációjának kapcsolata a város méretével és a regionális gazdasági fejlődéssel

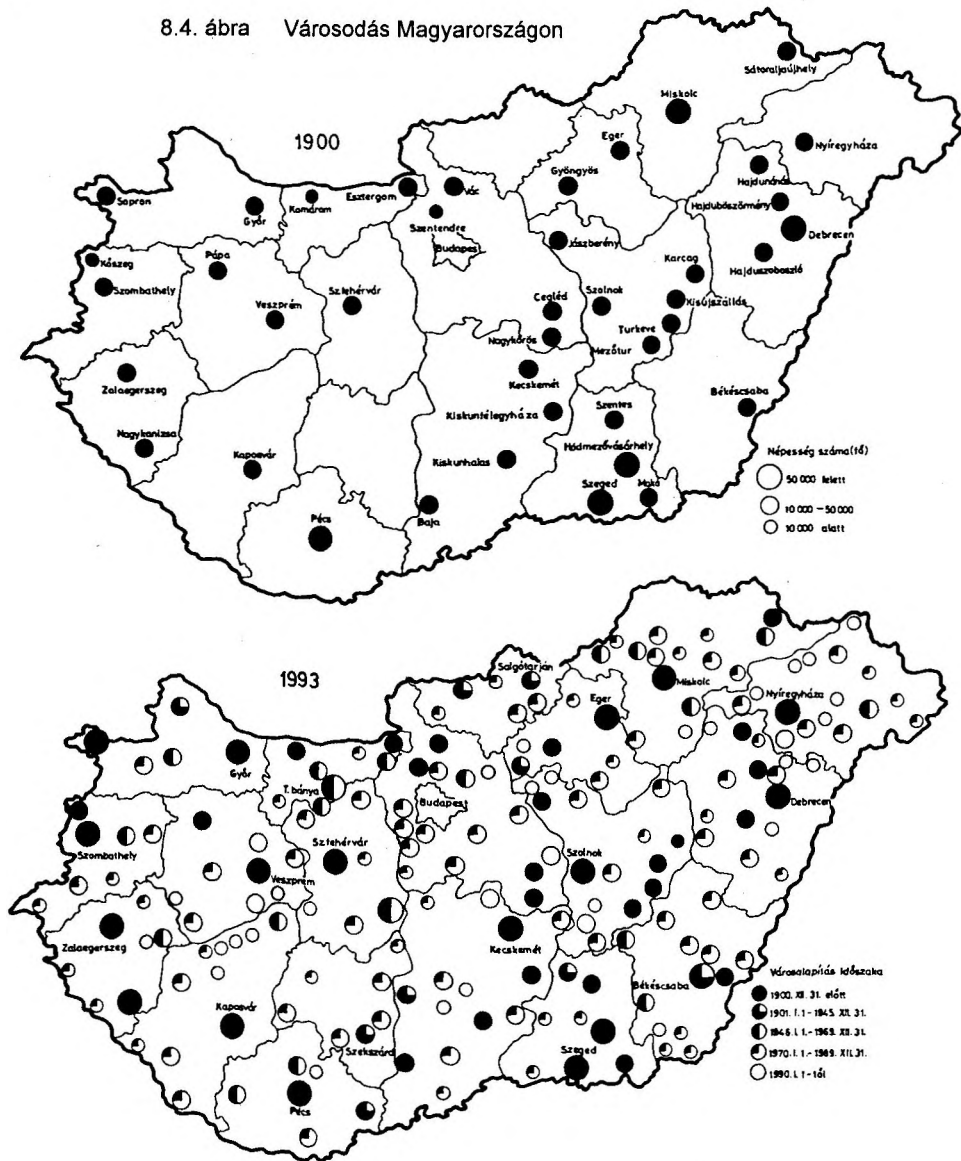
Forrás: BERG, 1982.

8.3. ábra A népesség megoszlása településméret szerint, 1900-1990

Forrás: SÁRFALVY, 1991.

8.4. ábra Városodás Magyarországon

Szerk.: LADOS M.

8.4. A negyedik szakasz: A reurbanizáció?

Az elmélet már megpróbálkozik a lehetséges következő szakasz megrajzolásával is. Egyes szerzők a fentiekben leírt dezurbanizáció és decentralizáció gyorsuló folyamatában látják a jövő városnövekedésének (illetve -hanyaglásának) egy lehetséges változatát. Bemutatnak azonban egy másik elképzelhető utat is (pl. a holland iskola), amelyet reurbanizációnak kereszteltek el.

Nyugat-Európában, mind a helyi, mind a központi kormányzatok ráébredtek arra, hogy a meglévő lakásállomány rehabilitálásával, városmegújító programok indításával, a közlekedési helyzet javításával, gyalogos zónák kialakításával, a társadalmi infrastruktúra felértékelésével megfordítható a nagyvárosaikban tapasztalható irányzat és helyreállítható azok image-a. Azt, hogy ezek az intézkedések rábírják-e az embereket a városban maradásra, illetve a városon kívülről csábítanak-e beköltözésre és letelepedésre, nehéz megmondani. A dezurbanizáció további iránya a nagyvárosokban túlságosan általánosnak és olyan erősnek tűnik, amely csak a legszigorúbb politika alkalmazásával képes a várt eredményeket hozni. Ilyen politikákat csak a nyolcvanas évek második felében kezdtek kidolgozni (city management, city marketing megjelenése, elterjedése a fejlett országokban). Elkerülhetetlennek látszik, hogy a városok és különösen a nagy FUR-ok, a nem túl távoli jövőben a problémák sokaságával küzdenek meg.

ENYEDI vitatja a holland iskolának a nagy FUR-ok újbóli növekedésére vonatkozó előrejelzését. Szerinte ez az újabb területi koncentráció kizárólag a városi agglomerációkon belüli népesség elrendeződésére lehet igaz, s nem fordítja meg a dezurbanizációs folyamatokat.

Ennek ellenére állítható, hogy lesz negyedik, sőt "többedik" szakasz is. A következő azonban még inkább a dekoncentráció, mint a koncentráció jegyeit viseli majd magán (bár ez utóbbi sem teljesen kizárható). Az újabb szakaszok elindulása abból a feltételezésből következik, hogy az urbanizációs szakaszok követik és kifejezik a termelőerők fejlődésének különböző érettségi fokát. A legfejlettebb országokban határozottan érezhető, hogy alapvető változások játszódnak le a termelőerők állapotában. Nem egyszerűen olyan szerkezeti változásokról van szó, amely szerint visszaszorul a kohászat vagy a textilipar. A csúcstechnológia megjelenése, elterjedése, az ehhez történő társadalmi-szervezeti adaptáció jelentősen megváltoztathatja a termelőerők elhelyezkedését, a foglalkoztatás módjait, a lakóhely-megválasztás tényezőit. A csúcstechnológia itt van, megkezdte a fejlett országok életének átfarmálását, és mindennek hatása - ENYEDI szerint - a következő évtizedben a településrendszer átalakulásában is jelentkezni fog. Bizonyára tovább egységesül a településrendszer civilizációs színvonala; lehetőség nyílik a munkahelyek nagy részének igen erős (a lakóhelyig eljutó) decentralizációjára, ám egyes irányító tevékenységek centralizációjára, új központok kiemelkedésére is.

A következő szakasz: a reurbanizáció?

A city management és a város rehabilitáció

Az információs társadalom és a településhálózat

8.5. Az urbanizáció trendjei

A gazdaság szüntelen változásban van, amelyben felszálló és leszálló periódusok követik egymást. A településhálózat fejlődése követi ezeket a változásokat. Az Angliából elinduló ipari forradalom, a korábbi időszakoktól mind mennyiségileg, mind minőségileg eltérő városfejlődést eredményezett. Ennek a folyamatnak a következő általános jegyeit fogadhatjuk el:

- az ipari forradalom által generált modern urbanizáció szakaszos jellegű;
- e folyamatban koncentrációs és dekoncentrációs szakaszok váltják egymást;
- az urbanizáció szakaszai globálisan érvényesülnek - megjelenésüket a helyi történelmi és földrajzi sajátosságok, a gazdasági fejlettség foka befolyásolja.

A városnövekedés szakaszosságát elfogadó elméletek körében napjainkig a modern urbanizáció négylépcsős leírása vált elterjedtté. Az első három szakasz időbeli megjelenését és elterjedését, az egyes szakaszok jellemzőit alapos vizsgálatokkal igyekeztek bemutatni, igazolni. A következő, negyedik szakasz megítélésében, előrejelzéseiben azonban eltér az e témával foglalkozók véleménye.

A városnövekedés első szakaszában a központi város gyorsan növekedik, ugyanakkor az azt övező elővárosi (ebben a fázisban még vidékies) gyűrű népessége csökken vagy változatlan marad. Ez az urbanizáció szakasza. A második szakaszban (szuburbanizáció) a központi város növekedése kezd csillapodni, míg a elővárosi gyűrű népessége fokozatosan növekszik. A gyűrűben élő népesség részaránya tetemesen megemelkedik. A harmadik - dezurbanizációs - szakaszban a központi város eléri azt a pontot, amelytől kezdve népessége oly mértékben kezd csökkenni, hogy a teljes Funkcionális Városi Régió népessége csökkenni kezd.

A következő szakasz létrejötté a gazdaság szüntelen változásából, az újabb és újabb innovációs ciklusok megindulásából következik. Ezek hatása a következő évtizedben a településrendszer átalakulásában is jelentkezni fog. Az információs technológia fejlődésével és gyors terjedésével a településrendszer civilizációs színvonalának további egységesülése várható; lehetőség nyílik a munkahelyek nagy részének igen erős (a lakóhelyig eljutó) decentralizációjára, ám egyes irányító tevékenységek centralizációjára, új központok kiemelkedésére is.

IX. Regionális politika

9. 1. A regionális politika tartalma

Az ember, társadalmi lényé válásának kezdeteitől megszervezi földrajzi környezetének használatát és működtetését. A céltudatos emberi tevékenység a tér különböző elemeinek, szintjeinek (a természeti környezet, a gazdaság és a kulturális-szellemi szféra) a használatára, ellenőrzésére és értékelésére, a különálló térbeli szervezetek kapcsolatainak a megszervezésére irányul a társadalmi szükségletek kielégítésének céljából.

A társadalmi alapfunkciókat (lakás, munkavégzés, elosztás-ellátás, képzés-kultúra, regenerálódás, kommunikáció, közösségi élet) hordozó térelemek és a társadalmi szükségletek összehangolása a történelmi fejlődés során különböző formákat öltött. A társadalom által használt térben szervezett és spontán folyamatok zajlanak. A tudatos térszervezés különböző szinten lévő társadalmi szerveződések (népcsoport, település, régió, állam, nemzetközi közösség) tevékenységének az eredménye. A szabályozottságot - egyre táguló földrajzi környezetben - kezdetben a társadalom kisebb csoportjai alakították ki (például az égetéses vándorművelést Afrikában az egyes törzsek szabályozták, a szigorú térszervezésen nyugvó Nílus-völgyi öntözéses gazdálkodás már több település együttműködését igényelte, a Római Birodalom kontinentális úthálózatának kiépítése központi és regionális erőfeszítéseket feltételezett). Az állam szerepe a nemzetgazdaságok, a tőkés nemzeti piacok létrejöttének idején, a XIX. században erősödött meg. Az állam aktív beavatkozása a térszervezésbe a városépítés szabályozásával, az állam és az állampolgár viszonyát területileg is egységesen irányító modern közigazgatási szervezetek létrehozásával kezdődött.

Az ipari kapitalizmus jelentősen átrendezte Európa valamennyi országának gazdasági erőterképét. A nyersanyagigényes ágazatok rohamos fejlődése a korábbi növekedési központoktól (Antwerpen, Velence, Firenze, Amszterdam, Bordeaux) távoli területeken indult meg, e térségek (Észak- és Kelet-Anglia, Lotharingia, Ruhr-vidék, Észak-Olaszország) településeinek a népességszám megsokszorozódott. Más országrészek a nagy vándorlások következtében elnéptelenedtek. A XIX-XX. század fordulóján jöttek létre a nagyvárosi ipari agglomerációk, ekkor alapozódott meg jó néhány ország monocentrikus térszerkezetűje (1880-1936 között például a párizsi régió népességszáma 3,3 millióval nőtt, megháromszorozódott, Franciaország népességéből való részesedése 5%-ról 19%-ra nőtt, az ország területének 56%-át kitevő nyugati régiók a múlt század közepén még a francia népesség 48%-át adták, e század derekán már csak 37%-át, több mint 2 millió ember vándorolt Párizsba és a keleti iparvidékekre). Az új ipari központokban uralkodó kaotikus állapotok késztették az állami szerveket különböző fejlesztési rendszabályok bevezetésére. A legátfogóbb törvényi szabályozásra 1909-ben Nagy-Britanniában került sor. A Lakás- és Várostervezési Törvény alapján a helyi önkormányzatok - megfelelő állami pénzügyi támogatás mellett - fejlesztési terveket készítettek és ezekben egységes normákat érvényesítettek.

A tevékenységek összehangolása

Az erőforrások átrendeződése

A két világháború között a térbeli fejlődés részleges szabályozását egyre több ország kormánya iktatta programjába. Az I. világháború utáni új kelet-közép-európai nemzetállamok a korábban eltérő érdekkörökhöz tartozó területeik kohéziójának erősítésére dolgoztak ki koncepciókat, majd a 30-as évek elejének gazdasági depressziója váltott ki állami beavatkozást és fejlesztést Nyugat-Európa és az Egyesült Államok válság sújtotta térségeiben. Komplex regionális fejlesztésről azonban még csak Nagy-Britanniában beszélhetünk. 1928-ban megalakult az Ipari Áttelepítési Tanács, majd az 1934-ben elfogadott Speciális Térségek Törvénye négy nagy nehézipari körzet (Dél-Wales, Északkelet-, Északnyugat-Anglia és Kelet-Skócia) fejlesztésére különleges pénzügyi alapokat és önálló szervezetet (a Speciális Térségek Rekonstrukciós Társaságát) hozott létre. Átfogó vizsgálatok indultak az ipar és a népesség területi átrendezésének szervezésére.

A térbeli
fejlődés
szabályozása

A II. világháború utáni újjáépítés eufóriája átmenetileg feledtette a kirívó regionális egyenlőtlenségeket, a 40-es évek végén azonban a pi- egyenlőtlenségek acgazdaságokban átfogó regionális fejlesztési programok készültek. Jelentős fáziskéséssel a kelet-európai szocialista országok is kidolgozták területfejlesztési elképzeléseiket (a termelőerők területi elhelyezésének addig már sokfajta tervezetét előállító Szovjetunió után az első területfejlesztési dokumentum Magyarországon készült 1959-ben Az ipartelepítés állami feladatai címmel). A piacgazdaságok paradigmaváltása a 70-es években felülvizsgálatra készítette a korábbi regionális fejlesztési filozófiákat. E fejlődési periódus elméleti és gyakorlati tapasztalatainak átfogó értékelése nyomán tisztázódtak az ipari és a posztindusztriális társadalmak területfejlesztési feladatai és céljai, a regionális politika a társadalom- és a gazdaságpolitika szerves részévé vált.

A területi
egyenlőtlenségek

A területfejlesztés feladata a területi adottságok, lehetőségek és a térelemek közti kölcsönkapcsolatok törvényszerűségeinek feltárása és hasznosítása révén a társadalmi alapfunkciók gyakorlásához szükséges kedvező feltételek megteremtése (más szóval a lakossági életkörülmények javítása) a társadalmi méltányosság és az igazságosság elve (vagyis az életkörülményekben megmutatkozó objektív különbségek mérséklési szándéka) érvényesítésével. Modern piaci viszonyok között a területfejlesztés hosszú távú céljai a következők:

A területfejlesztés
feladatai

- munkaalkalmak teremtése, a munkanélküliségi ráták mérséklése;
- a túlnépesedett városközpontokra nehezedő demográfiai nyomás csökkentése;
- a nemzeti erőforrások hatékony hasznosítása;
- a régiók közti indokolatlan fejlettségi különbségek mérséklése;
- a regionális kultúrák és az identitás megőrzése, különös tekintettel a nemzeti kisebbségek lakta területekre;
- a népesség és a környezet egyensúlyának a megőrzése, illetve helyreállítása.

E célrendszer természetesen térben és időben eltérően érvényesül, a különböző tértípusok fejlesztésében az egyes elemek más-más kombinációja képzelhető el. A területfejlesztési célok megvalósításához eszközökre van szükség. A területfejlesztés eszköztára sokfajta elemet tartalmaz, alkalmazásuk a

A területfejlesztés
eszközei

A két világháború között a térbeli fejlődés részleges szabályozását egyre több ország kormánya iktatta programjába. Az I. világháború utáni új kelet-közép-európai nemzetállamok a korábban eltérő érdekkörökhöz tartozó területeik kohéziójának erősítésére dolgoztak ki koncepciókat, majd a 30-as évek elejének gazdasági depressziója váltott ki állami beavatkozást és fejlesztést Nyugat-Európa és az Egyesült Államok válság sújtotta térségeiben. Komplex regionális fejlesztésről azonban még csak Nagy-Britanniában beszélhetünk. 1928-ban megalakult az Ipari Áttelepítési Tanács, majd az 1934-ben elfogadott Speciális Térségek Törvénye négy nagy nehézipari körzet (Dél-Wales, Északkelet-, Északnyugat-Anglia és Kelet-Skócia) fejlesztésére különleges pénzügyi alapokat és önálló szervezetet (a Speciális Térségek Rekonstrukciós Társaságát) hozott létre. Átfogó vizsgálatok indultak az ipar és a népesség területi átrendezésének szervezésére.

A térbeli
fejlődés
szabályozása

A II. világháború utáni újjáépítés eufóriája átmenetileg feledtette a kirívó regionális egyenlőtlenségeket, a 40-es évek végén azonban a pi- egyenlőtlenségek acsgazdaságokban átfogó regionális fejlesztési programok készültek. Jelentős fáziskéséssel a kelet-európai szocialista országok is kidolgozták területfejlesztési elképzeléseiket (a termelőerők területi elhelyezésének addig már sokfajta tervezetét előállító Szovjetunió után az első területfejlesztési dokumentum Magyarországon készült 1959-ben Az ipartelepítés állami feladatai címmel). A piacgazdaságok paradigmaváltása a 70-es években felülvizsgálatra készítette a korábbi regionális fejlesztési filozófiákat. E fejlődési periódus elméleti és gyakorlati tapasztalatainak átfogó értékelése nyomán tisztázódtak az ipari és a posztindusztriális társadalmak területfejlesztési feladatai és céljai, a regionális politika a társadalom- és a gazdaságpolitika szerves részévé vált.

A területi
egyenlőtlenségek

A területfejlesztés feladata a területi adottságok, lehetőségek és a térelemek közti kölcsönkapcsolatok törvényszerűségeinek feltárása és hasznosítása révén a társadalmi alapfunkciók gyakorlásához szükséges kedvező feltételek megteremtése (más szóval a lakossági életkörülmények javítása) a társadalmi méltányosság és az igazságosság elve (vagyis az életkörülményekben megmutatkozó objektív különbségek mérséklési szándéka) érvényesítésével. Modern piaci viszonyok között a területfejlesztés hosszú távú céljai a következők:

A területfejlesztés
feladatai

- munkaalkalmak teremtése, a munkanélküliségi ráták mérséklése;
- a túlnépesedett városközpontokra nehezedő demográfiai nyomás csökkentése;
- a nemzeti erőforrások hatékony hasznosítása;
- a régiók közti indokolatlan fejlettségi különbségek mérséklése;
- a regionális kultúrák és az identitás megőrzése, különös tekintettel a nemzeti kisebbségek lakta területekre;
- a népesség és a környezet egyensúlyának a megőrzése, illetve helyreállítása.

E célrendszer természetesen térben és időben eltérően érvényesül, a különböző tértípusok fejlesztésében az egyes elemek más-más kombinációja képzelhető el. A területfejlesztési célok megvalósításához eszközökre van szükség. A területfejlesztés eszköztára sokfajta elemet tartalmaz, alkalmazásuk a

A területfejlesztés
eszközei

gazdaságpolitikai irányzatoknak megfelelően országonként és - a területi fejlődési problémák milyensége szerint - régióként változatos lehet.

A regionális fejlesztési célok megvalósítása általában az alábbi eszközökkel történhet:

1. Pénzügyi ösztönzők (tőkejuttatások, költségvetési támogatás, kedvezményes hitelkonstrukciók, kamatkedvezmények, adókedvezmények, gyorsított értékcsökkenési leírás, munkaerő-mobilitási és -átképzési támogatások);

2. Központi szabályozás (területileg körülhatárolt fejlesztési korlátozás, tevékenységek visszafejlesztése, áttelepítése, területi tervezés és programozás, állami tulajdonú vállalatok alapítása, állami megrendelések preferálása, az állami intézményrendszer decentralizálása, növekedési pólusok, fejlesztési területek kijelölése);

3. Infrastrukturális beruházások (a gazdaságfejlesztés kedvező környezetének komplex alakítása: energetikai rendszer, vízellátás, közlekedési hálózat, ipari parkok, kutatási-fejlesztési kapacitás, szakemberképzés, pénzügyi-gazdasági-piaci szolgáltatások fejlesztése).

A területfejlesztési feladatok végrehajtását, az általános célkitűzések regionális adottságoknak megfelelő részletes kifejtését, a fejlesztési eszközök kiválasztását és alkalmazását vertikálisan és horizontálisan tagolt intézményrendszer végzi. Az állami szerepvállalás fokozódásával, a területfejlesztési feladatok számának gyarapodásával, a fejlesztésbe bevont térségek méretének és körének változásával és az eszközök választékának bővülésével párhuzamosan differenciálódott a területfejlesztés szervezeti rendszere. Kezdetben a néhány kisebb térségre kiterjedő feladatokat valamely központi szervezet kiegészítő tevékenységként képes volt megszervezni, az 50-es évtizedtől azonban már központi kormányzati szervek alapfeladatul kaptak regionális fejlesztési funkciókat, kiépültek a központi hatóságok dekoncentrált területi intézményei, egyre több feladatot vállaltak magukra a regionális, a helyi önkormányzatok, és pozíciókhoz jutottak a döntéselőkészítésben a területfejlesztés más szereplői (érdekképviseltek, társadalmi mozgalmak, nemzetközi szervezetek) is.

A regionális fejlesztés tehát e században fontos sokszereplős tevékenységgé fejlődött. Ma már valamennyi fejlett országban a térelemek és a területi struktúrák fejlesztésének céljait, az ezek megvalósításához szükséges eszközök, intézmények összességét felölelő önálló regionális politikaként van jelen.

Az intézmény-
rendszer

9. 2. A regionális politika korszakai

9. 2. 1. A regionális politika kiteljesedése (1950-1980)

A II. világháború utáni rekonstrukciókat követő nagy gazdasági fellendülés Európa különböző fejlettségű és adottságú térségeiben eltérő típusú folyamatokat indított el. A hagyományos ipari központok és régiók modernizálódtak, a perifériák elmaradottsága tovább fokozódott, az ezekről eláramló népesség a nagyvárosi agglomerációkban telepedett le, tovább növelve a konurbációs gyűrűk szociális problémáit.

A területi
szerkezet
átalakulása

Felgyorsult az agrárnépesség csökkenése, az akkori hat közös piaci országban az ágazat 1950 és 1970 között 12,5 millió főt (56,5%) veszített. Valamennyi országban jelentősen mérséklődött a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya; Nyugat-Európában 20-25%-ról 6-8%-ra, Dél-Európában 45%-ról 18%-ra. Olaszország déli régióiból 1950 és 1976 között 4,5 millió ember telepedett át zömmel Észak-Olaszország iparvidékeire, tovább duzzadt a párizsi régió, Kelet-Anglia, Észak-Rajna-Vesztfália népessége. Ezekre a fejlett területekre összpontosult a gyorsan fejlődő szolgáltató szektor jelentős része. A mezőgazdasági foglalkoztatottak számának csökkenése Spanyolországban, Portugáliában és Írországban is a rurális térségek válságához vezetett. Ezekben az országokban jelent meg először a nagytömegű falusi munkanélküliség, amelyet sem az ipar, sem pedig a fejletlen szolgáltató szektor nem volt képes felszívni. A nyugat-európai 1%-os munkanélküliségi rátákkal szemben a dél-európai agrártérségekben 10-12%-os munkanélküliségi mutatók jelentek meg.

Az 50-60-as évek töretlen gazdasági fejlődése, a korszak uralkodó politikai áramlata és közgazdasági gondolkodása, a jóléti állam gazdaságpolitikája a regionális politikában is új korszakot nyitott. Az addigi rejtett, "szunnyadó" területfejlesztést aktív állami intervenciók politikája váltotta fel. Nyugat-Európa országaiban kiterjedt regionális fejlesztési programok fogalmazódtak meg. A központosított jövedelmek egyre növekvő hányadát fordították az országok térszerkezetének átalakítására, a területi egyenlőtlenségek mérséklésére.

Az első grandiózus regionális fejlesztési program a duális területi struktúrájú Olaszországban indult 1950-ben, az ország lakosságának 35%-át kitevő déli régiókban. A Mezzogiorno Nyugat-Európa legfejletlenebb térsége volt, az egy főre jutó GDP az északolasz átlag harmadát-felét tette ki, a foglalkoztatottak 56%-a a mezőgazdaságban - döntően hatalmas latifundiumokon - dolgozott. Az infrastrukturális mutatók is messze elmaradtak az északi régióktól. A program - amelynek irányítását külön minisztérium végezte, finanszírozására pedig önálló pénzügyintézetet, Cassa per il Mezzogiorno szerveztek - első fázisában, a földreformmal párhuzamosan átfogó infrastruktúra-fejlesztésre került sor. Tíz esztendő alatt 1000 milliárd lírát fordítottak a térség fejlesztésére, negyed részét út-, vízhálózat, energetikai rendszerek kiépítésére. A 60-as évtizedben 1280 milliárd lírát ruháztak be, immár 30%-át infrastruktúra-fejlesztésre. A ráfordítások nagyobb hányada az ipari beruházásokra jutott, ekkor kezdtek kiépülni Dél-Olaszország nagyipari központjai, jórészt északi nagyvállalatok részlegeiből és állami tulajdonú vállalataiból.

Franciaországnak egy más típusú fejlődési problémával kellett megküzdenie. Párizs - ahogy már utaltunk rá - "felfalta a vidéket". A főváros nemcsak népesedési túlsúlyával emelkedett ki az országból, hanem azáltal is, hogy a modern iparágak és a szolgáltatási-irányítási funkciók is ide összpontosultak. A francia gépkocsiipar 60%-a, a precíziós gépgyártás, a gyógyszeripar 65%-a, a bankok és a pénzügyintézetek 50%-a, a kutató-fejlesztőhelyek 75%-a volt a fővárosban. A francia regionális politika első nagy akciója a Területfejlesztési Bizottság (DATAR) állami decentralizációs programjának a kidolgozása volt. 1955-1971 között 3000 párizsi vállalatot telepítettek ki, több mint félmillió ipari munkahely létesült az ország nyugati régióiban. A Loire-vidéken, Alsó-Normandiában az ipari foglalkoztatottak száma megduplázódott, más elmaradott régiókban is 30-70%-kal emelkedett. (A gépkocsigyártás fejlesztését is vidéken támogatták, 150 ezer új munkahely létesült és 1970-ben már Párizson kívül állították elő a gépkocsik 60%-át.) A kitelepített munkahelyek

Az első területi programok; Olaszország

Franciaország

Felgyorsult az agrárnépesség csökkenése, az akkori hat közös piaci országban az ágazat 1950 és 1970 között 12,5 millió főt (56,5%) veszített. Valamennyi országban jelentősen mérséklődött a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya; Nyugat-Európában 20-25%-ról 6-8%-ra, Dél-Európában 45%-ról 18%-ra. Olaszország déli régióiból 1950 és 1976 között 4,5 millió ember telepedett át zömmel Észak-Olaszország iparvidékeire, tovább duzzadt a párizsi régió, Kelet-Anglia, Észak-Rajna-Vesztfália népessége. Ezekre a fejlett területekre összpontosult a gyorsan fejlődő szolgáltató szektor jelentős része. A mezőgazdasági foglalkoztatottak számának csökkenése Spanyolországban, Portugáliában és Írországban is a rurális térségek válságához vezetett. Ezekben az országokban jelent meg először a nagytömegű falusi munkanélküliség, amelyet sem az ipar, sem pedig a fejletlen szolgáltató szektor nem volt képes felszívni. A nyugat-európai 1%-os munkanélküliségi rátákkal szemben a dél-európai agrártérségekben 10-12%-os munkanélküliségi mutatók jelentek meg.

Az 50-60-as évek töretlen gazdasági fejlődése, a korszak uralkodó politikai áramlata és közgazdasági gondolkodása, a jóléti állam gazdaságpolitikája a regionális politikában is új korszakot nyitott. Az addigi rejtett, "szunnyadó" területfejlesztést aktív állami intervenciók politikája váltotta fel. Nyugat-Európa országaiban kiterjedt regionális fejlesztési programok fogalmazódtak meg. A központosított jövedelmek egyre növekvő hányadát fordították az országok térszerkezetének átalakítására, a területi egyenlőtlenségek mérséklésére.

Az első grandiózus regionális fejlesztési program a duális területi struktúrájú Olaszországban indult 1950-ben, az ország lakosságának 35%-át kitevő déli régiókban. A Mezzogiorno Nyugat-Európa legfejletlenebb térsége volt, az egy főre jutó GDP az északolasz átlag harmadát-felét tette ki, a foglalkoztatottak 56%-a a mezőgazdaságban - döntően hatalmas latifundiumokon - dolgozott. Az infrastrukturális mutatók is messze elmaradtak az északi régióktól. A program - amelynek irányítását külön minisztérium végezte, finanszírozására pedig önálló pénzügyintézetet, Cassa per il Mezzogiorno szerveztek - első fázisában, a földreformmal párhuzamosan átfogó infrastruktúra-fejlesztésre került sor. Tíz esztendő alatt 1000 milliárd lírát fordítottak a térség fejlesztésére, negyed részét út-, vízhálózat, energetikai rendszerek kiépítésére. A 60-as évtizedben 1280 milliárd lírát ruháztak be, immár 30%-át infrastruktúra-fejlesztésre. A ráfordítások nagyobb hányada az ipari beruházásokra jutott, ekkor kezdtek kiépülni Dél-Olaszország nagyipari központjai, jórészt északi nagyvállalatok részlegeiből és állami tulajdonú vállalataiból.

Franciaországnak egy más típusú fejlődési problémával kellett megküzdenie. Párizs - ahogy már utaltunk rá - "felfalta a vidéket". A főváros nemcsak népesedési túlsúlyával emelkedett ki az országból, hanem azáltal is, hogy a modern iparágak és a szolgáltatási-irányítási funkciók is ide összpontosultak. A francia gépkocsipar 60%-a, a precíziós gépgyártás, a gyógyszeripar 65%-a, a bankok és a pénzügyintézetek 50%-a, a kutató-fejlesztőhelyek 75%-a volt a fővárosban. A francia regionális politika első nagy akciója a Területfejlesztési Bizottság (DATAR) állami decentralizációs programjának a kidolgozása volt. 1955-1971 között 3000 párizsi vállalatot telepítettek ki, több mint félmillió ipari munkahely létesült az ország nyugati régióiban. A Loire-vidéken, Alsó-Normandiában az ipari foglalkoztatottak száma megduplázódott, más elmaradott régiókban is 30-70%-kal emelkedett. (A gépkocsigyártás fejlesztését is vidéken támogatták, 150 ezer új munkahely létesült és 1970-ben már Párizson kívül állították elő a gépkocsik 60%-át.) A kitelepített munkahelyek

Az első területi programok; Olaszország

Franciaország

45%-a 50 ezer feletti, 35%-a 5 és 50 ezer közötti telepítésre került a központilag szerkezetátalakításra kijelölt kritikus övezetekben. A gazdaságpolitika parancsnoki posztjai - ez nem csupán francia sajátosság - azonban továbbra is a fővárosban maradtak, 1972-ben 500 vezető francia nagyvállalat közül 382-nek még mindig Párizsban volt a központja.

A pénzügyi ösztönzőkkel és állami szabályozással (ezek legfontosabbika a párizsi ipartelepek bővítési tilalma volt) irányított decentralizációs program másik jelentős teljesítménye a nagy regionális központok, Párizs ellenpontjainak (Bordeaux, Lille, Lyon, Marseilles, Nancy-Metz, Nantes, Strasbourg, Toulouse) a fejlesztése volt. E nagyvárosok infrastrukturális rekonstrukciója, csúcstechnológiai, tudományos-oktatási központokká alakítása azt eredményezte, hogy e városok versenyképessé váltak a nemzetközi munkamegosztásban és multiplikátor hatással voltak régiójuk gazdasági fejlődésére is. A Párizsra nehezedő demográfiai nyomás mérséklését szolgálta a főváros környéki új városok megalapítása.

Míg az előbbi két országban a regionális egyenlőtlenségek kialakulásában alapvetően belső, nemzeti tényezők játszottak szerepet, addig a regionális politika szülőhazájában, az Egyesült Királyságban külső hatások - a Brit Birodalom felbomlása - idéztek elő újabb regionális feszültségeket. A tengerentúli kereskedelem visszaesése és a kontinentális kapcsolatok megélénkülése a délkelet- és közép-angliai régiók gyors növekedését eredményezte. A gazdasági fejlődés új motorja, a szolgáltató szektor is elsősorban az ország legfontosabb üzleti-adminisztratív központjának, Londonnak a környékét preferálta. Az északi nagy kikötővárosok és nagyipari központok hanyatlásnak indultak. A támogatást igénylő térségek köre tehát lényegesen kibővült, az 1945. és az 1960. évi iparfejlesztési, valamint az 1947. évi regionális fejlesztési törvények új fejlesztési övezeteket jelöltek ki (a munkanélküliségi ráta és a gazdaság szerkezeti mutatók alapján), az új állami beruházások zöme ezeken a területeken valósult meg. A magánbefektetéseket pénzügyi támogatásokkal ösztönözték. A tekintélyes költségvetési eszközöket felemésztő regionális politika eredményességének megítélése a politikai viták állandó napirendi pontja volt, ami érthető is, hiszen a kétségtelen eredmények ellenére az északi területekről a népesség vándorlása nem állt meg, 1961 és 1966 között - amikor a regionális támogatások a legmagasabbak voltak - 2 millió fővel gyarapodott a déli régiók lakossága.

A nemzetközi politikai változások nyomán új regionális problémákkal szembekerült Német Szövetségi Köztársaság az európai tendenciákkal egybeeső, de mégis sajátos regionális politikát alakított ki. Az 1949-ben megalakult Nyugat-Németország településszerkezetében, belső regionális kapcsolataiban, struktúráiban gyors változások játszódtak le. Megindult az 1950-ben még a foglalkoztatottak 23%-át adó mezőgazdaság átalakulása; a rurális Bajorország a modern ipari fejlődés útjára lépett. Részen politikai okok miatt is új funkcionális központok szerveződtek (Frankfurt lett a pénzügyi, Düsseldorf a biztosítótársaságok, München a multinacionális nagyvállalatok központja), az észak-rajna-vesztfáliai régió ipari dominanciája csökkenni kezdett, a déli és a középső régiókban az ipari foglalkoztatottak száma dinamikusabban nőtt. A nagyvárosok újjáépítésével népességkoncentrációs folyamat vette kezdetét, a 70-es évek elején 24 nagyvárosi agglomerációban élt az ország lakosságának fele. Az ország keleti határmenti zónái és azok

Egyesült
Királyság

nagyvárosai (Hamburg, Lübeck, Kassel) viszont elveszítették korábbi vonzaskörzeteiket és stratégiai okok miatt is háttérbe szorultak.

A szociális piacgazdaság politikai irányvonalához szervesen kapcsolódó német regionális politika az 1951. évi Regionális Fejlesztési Program, majd az 1965. évi törvény 4 problematikus tértípust jelölt ki: a városi agglomerációkat, a falusias térségeket, a keleti határmenti övezeteket és Nyugat-Berlint.

Bár a német regionális politika eszközzrendszerének elemei a többi piacgazdaságéihoz hasonlóak voltak, az ezt működtető intézményrendszer azonban - az ország föderatív berendezkedése miatt - decentralizált volt. A szövetségi kormány a regionális politika általános céljait fogalmazta meg, a végrehajtás szervezése és finanszírozása azonban a Landok és a települési közösségek feladata volt.

A regionális fejlesztési teendőket vázoló előbbi példáinkkal - és a többi nyugat-európai kis ország tapasztalatai is hasonlóak voltak - azt kívántuk érzékeltetni, hogy noha az egyes országok térstruktúráinak egyenletlenségei - a történelmi fejlődés sajátosságai miatt - eltérő mértékűek voltak, az ipari társadalom modernizációs stratégiái ezért sajátos nemzeti regionális politikai célokat fogalmaztak meg, az eszközök alkalmazásában azonban számtalan hasonlóság mutatható ki. E közös vonások a korszak uralkodó társadalmi-gazdasági paradigmájában gyökereznek. A keresletösztönző, a nagy szervezetek méretgazdaságosságát preferáló, a jövedelmeket centralizáló és újraelosztó keynesiánus gazdaságpolitika regionális részpolitikáját a következők jellemezték:

- a regionális politika célkitűzései uniformizált mennyiségi növekedési orientációt mutattak, a fejlesztési stratégiák kvantitatív szempontok alapján értékelt "mintákat" igyekeztek átültetni a problematikus térségekbe, ehhez jelentős külső erőforrásokat használtak fel, a politika sikerét kizárólag mennyiségi változók segítségével értékelték;
- a politika eszközzrendszerében a termelési tényezők mobilitását ösztönző tőkejuttatások domináltak, a munkaerő minőségi és strukturális jellemzői figyelmen kívül maradtak;
- a központilag irányított állami intervenciós politika a fejlesztendő területek belső erőforrásai iránt érzéketlen maradt, mindenekelőtt a számára kedvező erőforrások (nyersanyagok, természeti kincsek, szakképzetlen munkaerő) egyoldalú hasznosítására törekedett;
- a területi munkamegosztás egyoldalúan, a centrumtárségek előnyére fejlődött, a problematikus régiók fejlesztése nem szolgálta a belső területi kohézió erősítését és a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást, a gazdasági tevékenységek szűk specializációja válságérzékeny struktúrát eredményezett;
- a külső erőforrásokra építő regionális politika a vállalati funkciók térbeli elkülönülését eredményezte, a telepítéseket végrehajtó vállalatok a rutin jellegű, alacsonyabb technikai színvonalú, környezetszennyező termelési folyamataikat helyezték el a fejlesztendő térségekben, a döntéshozó funkciók, a kutatás-fejlesztés, a marketing-értékesítés, a külkereskedelem irányítása a centrumokban maradt. Ez azonban sok esetben nem a fejlett térségek terciarizálódását szolgálta, hanem elodázta a szerkezetátalakítást;

A német
regionális
politika

Az ipari
társadalmak
modernizációs
stratégiái

- a regionális politika végrehajtására az állam dekoncentrált intézményrendszert (tervezési régiókat, hivatalokat) épített ki, az ágazati fejlesztési programokat ezek a hivatalok csak technikai értelemben hangolták össze, a regionális közösségek szükségleteire rugalmatlanok voltak.

Az 1970-es évek elején bekövetkezett világgazdasági korszakváltás a tradicionális regionális politikára is hatással volt, egy új típusú fejlesztési irányzat vette kezdetét Európa piacgazdasági országaiban.

Kelet-Közép-
Európa

Kelet-Közép-Európa tervgazdálkodást folytató államaiban iránymódosulás nem következett be, a hagyományos területfejlesztési felfogás volt a meghatározó. Mindössze a magyar és a lengyel reformok keretei között fogalmazódtak meg elképzelések a regionális politika modern eszköz- és intézményrendszerének a kialakítására, ezek a kísérletek azonban - rendszeridegen jellegük miatt - többségükben sikertelenek voltak. Bár a szocialista területfejlesztés az utóbb említett két országban céljait igyekezett mindig az európai normák szellemében megfogalmazni, megvalósításukat azonban az egyközpontú tervgazdaság politikai követelményeinek rendelték alá: az ágazati (elsődlegesen ipari) tervek regionális koordinálását központi, bürokratikus erőforráselosztás helyettesítette. A kelet-közép-európai területfejlesztési politikák, a hatalmi stabilitás szempontjai és az infrastruktúra szerepének ideológiai lekicsinyítése miatt egyértelműen várospártiak és faluellenesek voltak, deklarációi ellenére a településhálózat erőteljes koncentrációját támogatták. Nem kétséges, hogy ennek eredményeként egy formájában korszerű városhálózat alakult ki a korábban rurális Kelet-Közép-Európában, a klasszikus városfunkciók azonban rosszul működtek. A termelés infrastrukturális rendszerei ugyan megszerveződtek, a településközi kapcsolatok hálózatai azonban nem épültek ki, mint ahogy az életkörülmények kiegyenlítése helyett a települési diszfunkciók következtében újfajta társadalmi egyenlőtlenségek keletkeztek.

9. 2. 2. A regionális politika új szakasza

A fordista-taylorista tömegtermelésen nyugvó monopolista felhalmozásA decentralizáció növekedési szakaszát a fejlett ipari államokban a 70-es években a differenciált piac húzóerejére építő, decentralizációs korszak váltotta fel. A monopolizálódás, a vállalati struktúra koncentrációs tendenciái megfordultak, gyarapodott a kisvállalkozások száma. A vállalati struktúra koncentrációjának megtorpanása mérsékelte az állami gazdaságpolitika közvetlen beavatkozási lehetőségét. Mivel a tőke mellett az információ vált a gazdaság elsődleges stratégiai erőforrásává - ez utóbbiak a gazdaság piaci rendjében kevésbé monopolizálhatók -, szélesebb út nyílt a gazdaságba való bekapcsolódásra. A gazdaság decentralizációs irányú szerkezetváltozása, a társadalmi és az ezzel összefüggő kulturális, életmódbeli differenciálódás a politikai szerkezetet is módosította. A politikai struktúra decentralizálása a politikai regionalizmusban és a helyi társadalmak szabad szerveződésében öltött testet.

A nemzetgazdaságok fejlődési képességének meggyengülése és az ipari tevékenységek egész világra kiterjedő újjászervezése sok régióban a munkaerőpiaci helyzet és a versenypozíciók romlásához vezetett. A 70-es évek közepétől az ún. "előregedett" iparvidékek váltak a legproblematisabb

A területi
válság

területekké. A jobbára államosított alapanyagipar válsága munkahelyek százezreinek a felszámolását eredményezte. Az 1980-as évek elejéig a nyugat-európai textilipar 710 ezer, a szénbányászat 512 ezer, a kohó- és acélipar 301 ezer munkahelyet veszített. A válságba került iparvidékek kis- és középüzemeinek a körében is nyilvánvalóvá váltak a szervezeti gyengülés jelei. A korábbi területi politikáknak - a viszonylag kedvezőbb gazdasági körülmények között - nem sikerült ezeken a problematikus területeken olyan struktúrákat kifejleszteni, amelyek az autonóm fejlődés alapjai lehetnek volna. A területi politika hagyományos eszközzrendszere: a monetáris beruházási támogatás és az üzemtelepítés egyre hatástalanabbá vált.

A strukturális válsággal küszködő területek különböző típusokba sorolhatók. A kedvező nyersanyagbázisokon kifejlődött területek (pl. a Ruhr-vidék, az angliai ún. fekete övezet, a vallon iparvidék, a spanyol Baszkföld) alkotják az egyik csoportot, a másik típusba pedig a viszonylag fejletlenebb környezetből kiemelkedő ipari szigetek (nagyvárosok, ipari tengelyek, vonalak) sorolhatók. Ez utóbbiak esetében a helyi nyersanyagforrások szerepe jóval kisebb. A második csoportba tartozó túlfellett ipari agglomerációkban az alkalmazott gazdaságpolitikai eszközök nagyrésze továbbra is korlátozó jellegű, az agglomerációs mag tehermentesítését támogatott deindusztrializációs politika szolgálja.

A gazdaságilag hanyatló, depressziós területek közös jellemzője, hogy mind kevésbé képesek saját problémájuk önerőből történő megoldására. A korai segítség a revitalizálás szempontjából tehát igen lényeges. A gazdasági növekedés ütemének csökkenése vagy a visszaesés kilátástalan pszichológiai légkört teremt, szakemberelvárandórást idéz elő, demográfiai eróziót vált ki. A társadalmi-gazdasági struktúrák meggyengülése pedig mérsékli az újjáélesztés esélyeit, növeli a társadalmi költségeket. Annak ellenére, hogy a szerkezetátalakítás magas ráfordításokkal jár együtt, mégis könnyebben valósítható meg, mint az új iparosítás. Az iparilag fejletlen területeket ugyanis a tőke és a képzett munkaerő hiánya jellemzi. Az újrafejlesztést ugyanakkor nehezíti, hogy a hagyományos területeken kialakult ipari bázisokkal, intézményekkel kell számolni, a működő struktúrák tehetelenségi nyomatóka, az egyéni egzisztenciák és az életpályák jövőbeli bizonytalansága visszatartó erőt jelent.

A depressziós térségek konjunkturális reakcióképességének legfontosabb akadálya szinte mindenütt a nem lakossági fogyasztásra termelő kitermelőipar korlátozott ár- és termékdifferenciálási lehetősége, holott a kereslet konjunkturális ingadozásait ezzel lehet a leginkább kivédeni. Az alapanyag-termelésnek prioritást biztosító gazdaságpolitika jelentős támogatások révén nem versenyképes gazdasági tevékenységeket favorizált. Ez a magatartás egyértelműen nehezítette az ágazati és a termékszerkezet diverzifikálását. A vezető ágazatok versenyképességének romlását, a kereslet visszaesését nem kísérte olyan stabilizációs politika, amely más ágazatok fejlesztésével igyekezett volna a térség innovációs és alkalmazkodási képességét fejleszteni. Végül a nagyvállalatok regionális koncentrációja, a kölcsönös függés következtében, a vállalatok, az uralkodó politikai szervezetek és a szakszervezetek között olyan érdekazonosságot alakított ki, amely a gazdasági szerkezet megőrzését célozta. A jelentős anyagi támogatáshoz jutott vállalatokat a protekcionista "védelem" nem kényszerítette innovációra, teljes erejükkel és politikai befolyásukkal a meglévő szerkezet megőrzéséért

A területi
típusok

A megújítás
nehézségei

küzdöttek. A vállalatok fennmaradásáért közösen lépett fel a politika, a helyi kormányzat és a munkavállalók. A gazdasági szerkezet fenntartása tehát a különböző érdekcsoportok egyetértésének közös nevezője volt.

Az iparilag fejlett területeken a gazdasági növekedést akadályozó tényezők a következők:

- a szerves fejlődéssel diverzifikációra képtelen ipari struktúra,
- a gazdasági szolgáltatások szűk köre, nagyvállalati koncentrációja,
- jelentékeny külső függés a vállalatok irányításában, különösképpen a külpiaci értékesítésben és a kutatás-fejlesztés területén,
- a munkaerő egyoldalú szakképzettsége, a konvertálható szakképzettségű foglalkoztatottak alacsony részaránya,
- a technológia-igényes termékek szűk köre, az előállított termékek korszerűtlensége, a termékéletciklus első fázisában levő termékek rendkívül alacsony aránya, a szabványosított tömegtermelés dominanciája a feldolgozóiparban.

A gazdasági növekedés akadályai

A depressziós térségek revitalizálására az alkalmazkodás legkülönbözőbb alternatív stratégiáit dolgozták ki. Az egyes stratégiai koncepciók nemcsak abban különböznek egymástól, hogy a tőke és a munkaerő eltérő minőségére építenek, hanem abban is, hogy alkalmazásuk sikere a regionális politikák milyenségén is múlik. Azonban bármelyik alternatívát is nézzük, a területfejlesztés korábbi gazdaságpolitikai alapkoncepciójával való szakítást tapasztaljuk. A térségi fejlesztésekben a régió kívüli termelési tényezők - a tőke, a munkaerő, a szakképzési bázisok, a technológiai, a vállalkozói funkciók és az állami támogatások stb. - iránti igény csökken.

A legtöbbször ajánlott és használt alkalmazkodási stratégiák a következők:

(1) A meglévő termelőbázis hatékonyságának fokozására, a gazdaságos termelés feltételeinek megteremtésére irányuló stratégia.

A magasabb tőkeintenzitást szolgáló vállalati szervezeti változások, a tőke skáláhozadékanak emelését célzó vállalati törekvések jelentik e túlélési stratégia alapját. Ez az út a nagy szériában termelő vállalatok számára kínál reális alternatívát. E változat regionális hatásai: növekvő beruházási tevékenység és technológiai korszerűsítés, valamint az ezekkel párosuló jelentős létszámleépítések.

(2) A termelési kapacitások számottevő csökkenését célzó stratégia.

E változatra területfejlesztési stratégiát mindenekelőtt azokban a térségekben érdemes alapozni, ahol a termékciklusok tekintetében elavult a termelési struktúra, ahol magas a párhuzamos termelési tevékenységek aránya, s számottevő a fejlődésképtelen kis- és középüzemek súlya. E stratégiát jobbra olyan, nemzeti méretekben nem kiemelkedő jelentőségű magterületeken alkalmazták, amelyek az (1) változattal nem voltak képesek eredményeket elérni. E stratégia a gazdaság átmeneti leépülését, kritikus foglalkoztatási feszültségeket és a térség jövedelemtermelő képességének drasztikus romlását eredményezi.

(3) A termelőüzemek áttelepítésén nyugvó stratégia.

A többtelephelyes vállalatok a racionalizálásnak azt az útját választják, hogy bezárják térben távoli telephelyeiket, és a termelési kapacitásokat kedvezőbb telephelyeken koncentrálnak. Ez a változat csakis ott alkalmazható, ahol olyan

vállalati központok működnek, amelyek jelentős vidéki telephelyhálózattal rendelkeznek.

(4) Az új piacok és termékek kombinációjára építő stratégia.

A stratégia alapja a termékszerkezet radikális megújítása, új külpiaci orientáció, a versenyképesség alapja nem az előállított termékek ára, hanem annak minősége, a szolgáltatások spektruma. E stratégia az innováció-orientált területfejlesztési politika alapja.

Az ismertetett stratégiai változatok azonban olyan ideáltípusok, amelyek önmagukban igen ritkán alkalmazhatók. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a különböző stratégiák elemeinek változatos kombinációjára nyílik mód. A nemzeti munkamegosztásba szervesen illeszkedő korábban dinamikus magterületek számára leginkább olyan offenzív stratégiát ajánlanak, amely a vállalatokat az innovációs lehetőségek maximális kihasználására kényszeríti; azaz az (1) és a (4) változat kombinációját tartják célszerűnek.

A fejlődési pálya megrajzolása során azonban fokozott figyelemmel kell lenni arra, hogy a recesszióknak milyen mélyek a gyökerei az egyes térségekben. Igen alaposan meg kell fontolni, hogy a kedvezőtlen folyamatokra az "ugyanazt, csak intenzívebben" módon reagáljunk-e. Sok nyugat-európai depressziós térségben alkalmazták kezdetben a hagyományos területfejlesztési politikai eszközöket, a speciális válságterületekre irányították a figyelmet, és közvetlen hatékonyságjavító eszközöket kezdtek alkalmazni. Ezzel párhuzamosan a központi kormányzatok tűzoltó akciókba kezdtek az egyoldalú szerkezetű, hagyományos ipari területeken az üzembeszárások és a munkanélküliség miatt kialakult feszültségek csökkentésére. Ezek a villámprogramok elsősorban a válságba került ipari üzemek állami támogatását célozták, valamint gazdasági előnyöket, ösztönzőket kínáltak az újonnan telepített üzemek, elsősorban országos hatókörű vállalatok részlegei számára. Ezek a gyors, igen sokszor ötletszerű állami beavatkozások azonban ritkán segítették a válság sújtotta területek alapvető strukturális hátrányainak a felszámolását, azaz a néhány ágazattól való függés csökkentését, az innovatív és az alkalmazkodóképesség növelését, vagyis egy diversifikált gazdasági struktúra kialakítását.

A 70-es évek gazdasági recessziójának következtében a fejlett tőkés államokban a regionális politika kialakult konszenzusai felbomlottak.

A központi kormányzatok gazdaságpolitikája elsősorban a romló nemzetgazdasági helyzet általános problémáinak a felszámolására irányult. Az új gazdaságpolitika átértékelte a központi kormányzatok szerepét a regionális fejlesztésekben. A korábbi regionális politikák hibájául rótták fel, hogy a központi kormányok túlzott tőketámogató hajlama miatt megszűnt a közvetlen kapcsolat a támogatási segélyek mennyisége és a foglalkoztatás generálása között. A segélyek csaknem egészében a csökkenő foglalkoztatottságot produkáló gyáripárba irányultak, míg a tercier ágazatok támogatása csekély volt. Tulajdonképpen egy konzervatív gazdasági szerkezet újratemelését finanszírozták, a központi hivatalok képtelenek voltak érzékelni a gazdaságszerkezeti változások miatt fellépő mélyebb gondokat. Ráadásul a tercier szektor nem is illett bele a bürokratikus szemléletű regionális politikába, mert befolyásolása finomabb és összetettebb eszközöket kíván, mint a gyáripár telepítése, fejlesztése.

A tőkebevitelen alapuló munkaerőfelszívás regionális elképzelései elfeledkeztek arról a lehetőségről, amely a munkaerő kínálati oldalának minőségi átalakításából fakadt. Az alacsonyabb felkészültséget igénylő

Az állami programok hiányosságai

A központi kormányzatok új szerepe

folyamatok fejlesztésével szívták fel a munkaerőt, így tovább mélyítették a technikai különbségeket, illetve a szakképzettségi diszparitásokat.

Nemzeti méretű verseny indult meg a helyi hatalmi szervek között a munkahelyteremtés és a gazdaságfejlesztés egyre szűkebb csatornákon csordogáló forrásaiért. Új szervezetek is megjelentek, amelyek néha kicsiny területek (városrészek, településegységek) gazdasági orvoslását tűzték ki célul.

A posztindusztriális szakasz gazdaság- és társadalompolitikája tehát hatással volt a regionális politikákra is. A gazdasági növekedésre alapozott hagyományos területfejlesztési koncepciókat új programok kezdték felváltani. A regionális politika mind több eleme kapcsolódott a gazdasági szerkezet átalakításához.

Az új, szerkezetátalakítás-orientált regionális stratégia jellemzőit a 9.1. ábrán foglaljuk össze.

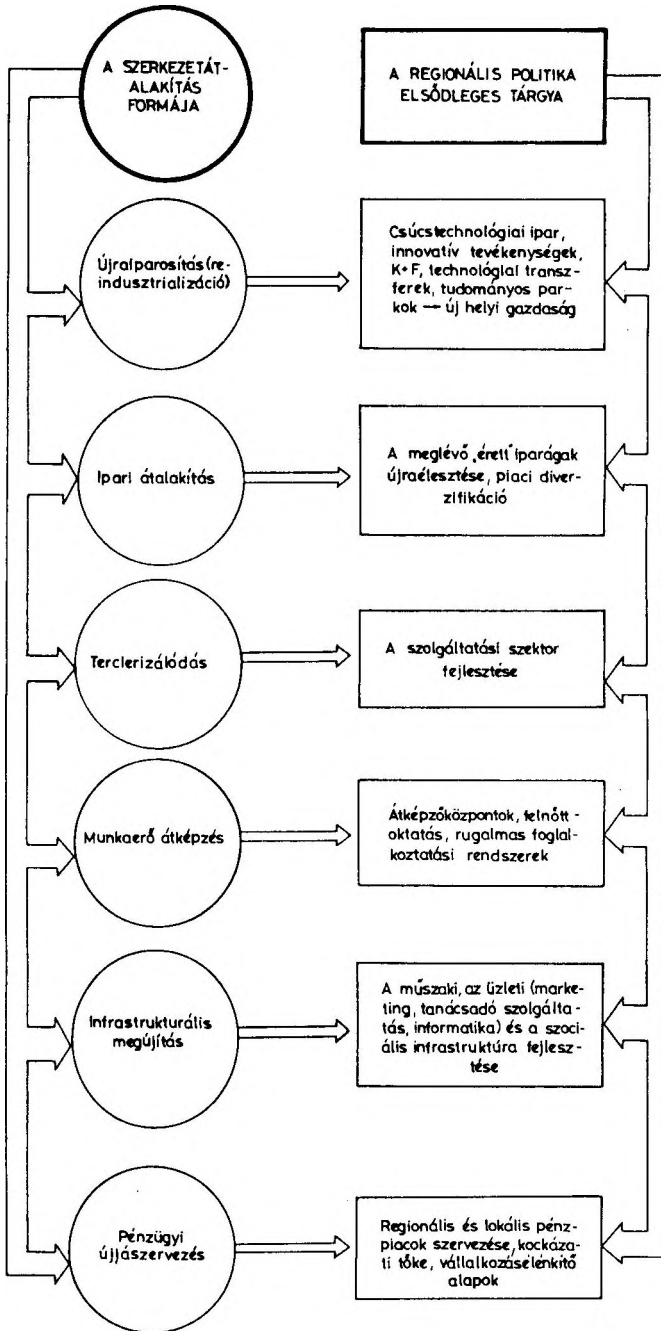
A szakmai és a politikai viták kereszttüzeiben álló vélemények a regionális politika jövőjéről két jól elkülöníthető csoportba sorolhatók.

A regionális politika visszaszorítását valló nézeteken kívül a regionális politikát támogatók két köre rajzolódik meg. Az egyik koncepció hívei a regionális politika gyökeres reformja, pozícióinak megerősítése mellett érvelnek. A hangsúlyt a hagyományos regionális politika revíziójára és megerősítésére helyezik annak érdekében, hogy az képpé váljon az akut területi válságok feldolgozására, a regresszív folyamatok visszafordítására. A regionális politika újraértékelt törekvéseinek a homlokterében továbbra is azok a célok állnak, amelyek pénzügyi támogatások révén igyekeznek a vállalkozókat olyan tevékenység folytatására ösztönözni, amit enélkül nem tennének meg az adott térségben. Kétségtelen annak a veszélye, hogy a regionális politika marginálissá válik. E veszély viszont elhárítható, ha a vállalatoknak nyújtott ösztönzőkön kívül a gazdasági környezet komplex átalakítását is céljai között szerepelteti. Azaz a tartós kilábalás elengedhetetlen feltételei közé sorolta a magas színvonalú infrastruktúrát és az emberi erőforrásokat (9.2. ábra). Olyan széles alapokon álló regionális fejlesztési programok kidolgozása mellett foglaltak állást, amelyeket regionális beruházási programok is alátámasztottak. Mindezek szorosan integrálódtak a közkiadások megtervezésének a folyamatába. Ennek az elképzelésnek a hívei tulajdonképpen a regionális szintű koordináció erősítésében, a központi és a helyi kormányzatok összehangolt programjaiban látták az igazi megoldást. A kormányzat széttagolt szerveinek, a különböző minisztériumoknak és hatóságoknak, a terület társadalmi-gazdasági folyamataira befolyást gyakorló intézményeknek regionális értelemben vett széttagoltságát kívánták felszámolni.

E törekvések kiteljesedése két dimenzióban követelt meg változásokat. Egyrészt a központi kormányzat szintjén az egész gépezet olyan átalakítása vált szükségessé, amely a gazdaságpolitikába és az államháztartás tervezésébe teljes komplexitásában képes volt integrálni a regionális tényezőket. Másrészt a régiók szintjén is szükség volt az alkalmas politikai-adminisztratív keretek kialakítása. Az erőforrásallokáció prioritásainak meghatározására, a politika végrehajtásának koordinálására, a feladatok komplexitását szervezetileg leképzeni képes intézményrendszer kialakítása vált esedékessé.

Az új
regionális
politika
alapelvei

9.1. ábra A szerkezetátalakítás-orientált regionális stratégia

Szerk.: HORVÁTH GY.

9.2. ábra A tradicionális és az új regionális politika különbségei

JELLEMZŐK	HAGYOMÁNYOS	ÚJ
PROBLEMATIKUS RÉGIÓK	Kétpólusú: fejlett, fejletlen	Soktényezős (különböző regionális-strukturális gyengeségek)
ALAPSTRATÉGIA	Regionális növekedés	Regionális innováció
SZERVEZETI FORMA	Régióközi elosztás	Belső regionális erőforrások mozgósítása
POLITIKA TÁRGYA	Tőke, anyag Mennyiségi növekedés Gyáripar Tervek Kisszámú nagyvállalat	Információ, technológia Minőségi átalakulás Szolgáltatások, ágazatközi kapcsolatok Programok Sok kis-és középüzem
DINAMIKA	Térben állandó problematikus régiók A növekedési pólusok stabil hálózata	Térben változó problematikus térségek Spontán helyi erőforrás mobilizáció

A fejlett országok mai regionális politikáinak a fő jellemzője, hogy tovább fejlődött a regionális alapokon álló preferenciális támogatási rendszer, amely már a munkaerő-többlettel rendelkező térségek akut gondjainak nem tüneti jellegű megoldására hivatott.

A központi kormányzatok átgondolták az intervenció, a tervezés és a struktúraátalakítás menedzselésének minden pozitív lehetőségét. Ma már nyilvánvaló, hogy a beavatkozások nélkül a növekedés vagy a foglalkoztatási mérleg régiók közötti diszparitásai nem tűntethetők el. A teljesen magára hagyott gazdaságról alkotott neoliberais elképzelés nemcsak a régi feszültségek enyhítését tenné lehetetlenné, hanem új, súlyos problémákat is okozna.

A gazdasági nehézségekkel küszködő területek fejlesztésére irányuló állami politika rendszerint a következő szempontokat veszi figyelembe:

a) A korábbiaknál átfogóbb és komplexebb kritériumok alapján határozza meg a segítségre szoruló térségek körét. Az alkalmazott kritériumrendszer az alapvető munkaerőpiaci jelzőszámok és a munkaerőforrások adatain kívül magába foglalja a gazdasági szerkezet és a vállalati szervezetrendszer alapvető jellemzőit, az innováció hordozóinak jellegét és csomópontjait, valamint a környezeti-helyi adottságok és értékek indikátorait is. Igen fontos kritérium: ahhoz, hogy valamely terület segíyezhetővé váljék, fel kell tudni mutatnia valamiféle gazdasági potenciálban jelentkező előnyt.

b) A regionális preferenciális támogatásoknak csak az lehet a célja, hogy elsődlegesen a munkahelyek számának a növekedését, illetve a foglalkoztatási lehetőségek egyensúlyát teremtsék meg. A regionális fejlesztési támogatásokat rendszerint korlátozásnak vetik alá, amely az álláshelyenkénti legmagasabb költségek meghatározásán alapul. Ha az álláshely egy meghatározott limitnél magasabb összeggel teremthető meg, nem folyósítják a támogatást. Általános tapasztalat, hogy nagymértékben növekedett a terciér szektor fejlesztésének segíyezése, valamint regionális technológiafejlesztési alapokat hoztak létre az innovációs lehetőségek kiterjesztésére, illetve az innovatív feltételekhez kapcsolódó munkaerő képzésének támogatására.

c) A regionális támogatásokban a szelektivitás elve érvényesül. A világos és koherens értékelési rendszeren nyugvó átfogó szelekció a regionális és a kistérségi stratégiák összehangolását is elősegíti.

d) A regionális stratégiák végrehajtásának meghatározó elemei - a helyi és a regionális kormányzati szervek mellett - a különböző fejlesztési ügynökségek és társaságok. E fejlesztési szervezetek állami vagy vegyes finanszírozású intézmények, feladatuk a problematikus térségek társadalmi-gazdasági fejlesztési programjainak kidolgozása, pénzügyi támogatása, tanácsadás és információszolgáltatás (Belgiumban például 7, az NSZK-ban 50, Hollandiában 5, Írországban 5 fejlesztési társaság működik).

A központi kormányok politikájának alárendelt vagy azoktól független regionális gazdaságszervező, tanácsadó-menedzselő intézményének a régiók belső erőforrásainak feltárása, koncentrálására, az ott működő vállalatok eszközeinek, létszámának jobb kihasználására, mobilitásuk fokozására irányuló feladatokat látnak el. E sokfunkciójú (munkaerőkövetítés, átképzés, marketing-piacutatás, információs szolgáltatások stb.) intézmények - amelyek többsége kiterjedt külföldi fiókhalózzal is rendelkezik - fontos szerepet játszanak a strukturális átalakításokhoz feltétlenül szükséges tőkejavak régióba áramlásának szervezésében is.

Az állami
politika
új szempontjai

e) A regionális gazdasági szerkezetátalakítás állami költségvetésből finanszírozott tételeit parlamenti kontrollnak vetik alá, rendszerint állandó parlamenti bizottság készíti elő a döntéseket, s a törvényben rögzített támogatási formák hosszabb időtávra biztos kalkulációs alapot jelentenek a gazdálkodó-vállalkozó szervezetek számára.

Az állami regionális politika irányváltozása érzékelhetően átalakította a területfejlesztés pénzügyi-ösztönzési rendszerét is. A regionális ösztönzési politika változásának egyik kiváltó oka az Európai Közösség országaiban a költségvetési kiadások csökkenése volt. Ennek következtében a hatékony regionális ösztönzés súlypontjai a korábbi automatikus megoldásokról a kizárólagos (diszkrecionális) ösztönzési formákra helyeződnek át. Ez utóbbi ösztönzési forma - lévén, hogy a támogatások szigorú kritériumok alapján, nem "ajándékozási" jelleggel történnek - az állami eszközök takarékos és hatékony felhasználását kényszeríti ki.

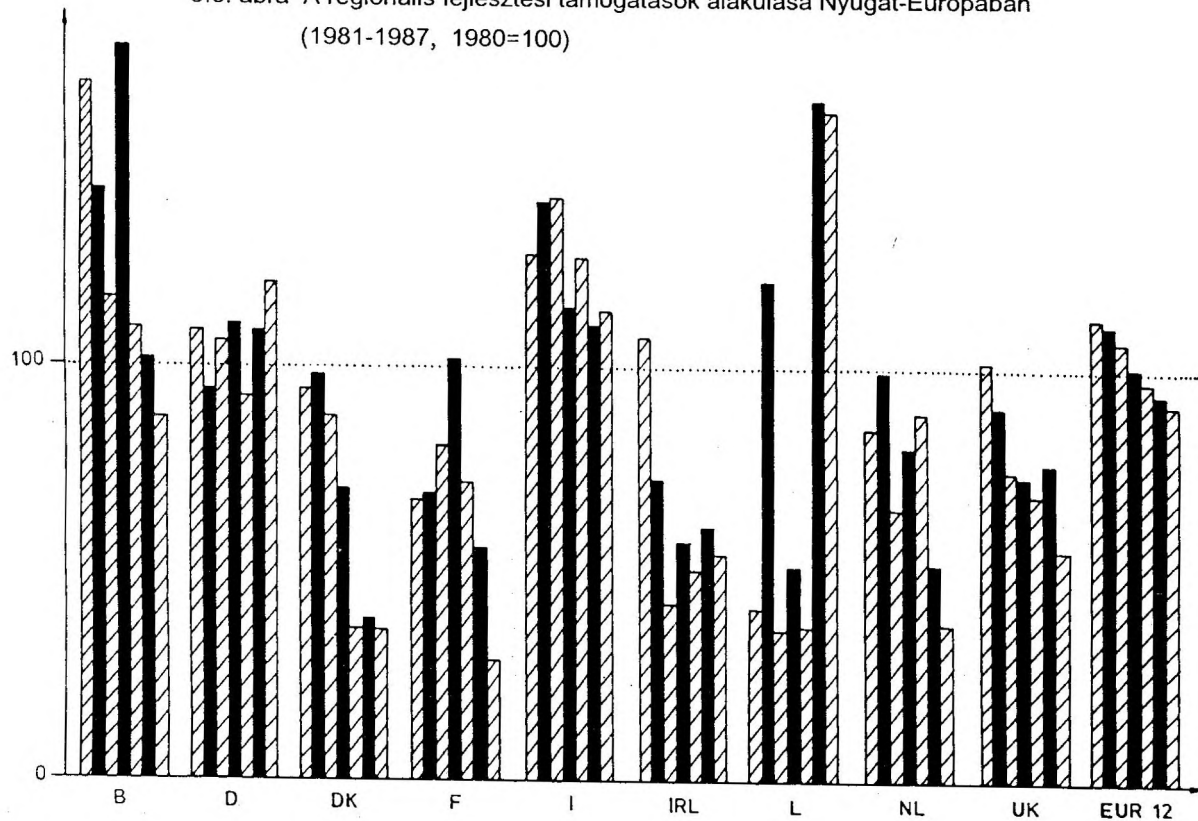
Annak ellenére, hogy a regionális fejlesztésre fordított állami ráfordítások a 80-as évtizedben Nyugat-Európában - ingadozások közepette - csökkenő tendenciát mutatnak (9.3. ábra), a közös piaci fejlesztési források - ahogy a következő fejezetben majd látjuk - ezt ellensúlyozzák, és a támogatott területek fejlesztésére a nemzeti GDP 1,0-1,5%-át áldozzák, ami lakosonként 50-150 ECU közötti szóródást mutat (9.1. táblázat).

A regionális ösztönzés változásának másik vonása - és a hatékony regionális politika fontos vitakérdése - a regionális támogatási mechanizmusok centralizálása és decentralizálása közötti viszony alakulása. A korábbi központosított ösztönzési alapokat ma már az országok többségében decentralizálták. Annak ellenére, hogy sokhelyütt erős a központi szervek ellenállása - a helyi szervek intellektuális alkalmatlanságára hivatkozva - a decentralizálás további szélesítésére, Spanyolország és Olaszország kivételével ma már a decentralizált ösztönzési alapok vannak túlsúlyban.

Az ösztönzési rendszer működésének harmadik lényeges vonása a regionális politika gazdasági környezetében gyökerezik. A magas munkanélküliségi rátát mutató régiókban - s a regionális politikák legfontosabb terepét ez jelenti - az ösztönzés alapvetően a tőkeberuházásokra irányul. A tőkeorientált ösztönzés hatékonysága a munkaerő-orientált támogatásokkal szemben ma már egyértelműen bizonyított tény. Az EGK-országokban alkalmazott közel negyven ösztönzési forma közül mindössze kilenc irányul a munkaerő speciális támogatására.

Az ösztönzés-orientált regionális politika negyedik alapkérdése az, hogy miként válasszák ki a támogatandó tevékenységi formák körét. Általános tendencia, hogy fokozatosan növekszik a tercier szféra támogatása. Portugália kivételével valamennyi országban változatos regionális támogatási formákban részesülnek az idegenforgalmi, az üzleti és tanácsadó szolgáltatási, az információfeldolgozási, a fogyasztási szolgáltatási fejlesztések és a K+F tevékenység. Az ipari ágazatoknak nyújtott támogatások döntő része a feldolgozóiparba jut, a kitermelő-, az alapanyaggyártó ipar részesedése elenyésző, s igen ritka az építőipar és a mezőgazdasági termelés regionális ösztönzőkkel való támogatása (9.2. táblázat).

9.3. ábra A regionális fejlesztési támogatások alakulása Nyugat-Európában
(1981-1987, 1980=100)

Forrás: THE REGIONS IN THE 1990s. p. 61.

9.1. táblázat

A regionális támogatások alakulása az EGK-országokban, 1987

Ország	A támogatott területek népessége, ezer fő	Az ország népességének alapjaiból nyújtott %-ában	Az EGK strukturális programokból nyújtott támogatás, ECU/fő	A nemzeti regionális támogatás, ECU/fő, 1985
Belgium	2 444	24,8	42,6	10,6
Dánia	359	7,0	42,6	10,6
Franciaország	15 849	28,7	62,0	4,2
Görögország	6 397	70,4	-	95,4
Hollandia	1 879	14,0	60,5	14,1
Írország	3 508	100,0	145,2	24,1
Luxemburg	143	37,0	63,6	9,1
Nagy-Britannia	21 340	37,7	67,9	25,2
NSZK	11 508	18,9	37,6	10,2
Olaszország	27 086	47,5	65,4	59,8
Portugália	10 158	100,0	-	95,4
Spanyolország	31 823	82,0	-	40,0

Forrás: YUILL-ALLEN-BACHTLER (1988) alapján saját számítások.

9.2. táblázat

Fontosabb regionális ösztönzők az EGK-országokban, 1984

Megnevezés	Ösztönzési forma	Támogatott ágazat	Az odaítélt támogatások száma
Belgium	Kamatkedvezmény (Flandriában)	K, F, É, SZ, I	361
	Kamatkedvezmény (Vallóniában)	K, F, É, SZ, I	129
Dánia	Beruházási juttatás	F	96
	Kedvezményes hitel	F	8
Franciaország	Regionális politikai alap	F, SZ, I	827
	Regionális foglalkoztatási alap	F, SZ, I	-
	Helyi vállalkozási adókedvezmény	F, SZ, I	222
Hollandia	Beruházási prémium	F, SZ	206
	Termelőeszköz hitel	F, I	151
Írország	Iparfejlesztési alap	F	238
	Nemzetközi szolgáltatási program	SZ	26
NSZK	Beruházási kedvezmény	K, F, I	2 580
	Beruházási alap	F, I	923
	Különleges amortizáció	K, F, É, SZ, I	15 901
	Kedvezményes hitel	É, SZ, I	10 674
Olaszország	Dél-Alap	F, SZ	2 710
	Kedvezményes hitel	F, SZ	-
	Társadalombiztosítási kedvezmény	F, SZ, I	-

Jelmagyarázat: É=építőipar, F=feldolgozóipar, I=idegenforgalom, K=kitermelőipar, SZ=szolgáltatások

Forrás: YUILL-ALLEN-BACHTLER (1988) alapján saját feldolgozás.

Az ösztönzési formák, a szelektív és a decentralizált ágazati támogatások egyenes következménye, hogy a szerkezetátalakítások legfontosabb bázisa valamennyi országban a kis- és a középvállalati szféra. Az általános gazdaságpolitika befolyásolási mechanizmusai és a regionális politika érdekeltiségi szférájának a metszéspontjában álló eme vállalati forma a nyugat-európai gazdasági struktúra átlakításának a motorja. A gazdasági szerkezet megváltoztatásának minőségi követelményei módosították az iparpolitikai elképzeléseket is. Az új ipari stratégiák homlokterébe két, egymással szoros kapcsolatban álló fejlesztési irányzat került: egyfelől az ún. deindusztrializációs folyamat (azaz a XIX. században telepített "kéményes" ipar visszafejlesztése), másrészt a reindusztrializáció beindítása (csúcstechnológiát gyártó üzemek telepítése, a termelés komputerezése, a robottechnikák elterjesztése stb.). A globális gazdaságpolitika a kis- és középvüzemek fejlődéséhez kedvező általános társadalmi-gazdasági környezetet teremtett, deregulációs politikával igyekezett kiiktatni a működésüket gátló tényezőket.

A kis- és
közép-
vállalkozások

Az országos struktúraátalakító programokkal párhuzamosan - sőt sokszor azoktól függetlenül vagy azokat megelőzve - alakították ki a helyi és a regionális kormányzatok saját iparpolitikájukat. Számítalan esetben központi anyagi segítség nélkül kényszerültek új iparpolitikai eszközök igénybevételére. A helyi megoldások jelentőségét a termelés újjászervezésének sürgető igénye (a hanyatló ipari tevékenységek miatt kialakuló munkanélküliség politikai destabilizálódást okozó veszélye) miatt ismerték fel, ez magyarázza kidolgozásuk szükségességét is. Az alkalmazott eszközök körét természetesen befolyásolta a helyi kormányzatok korlátozott hatalma. Olyan új koncepciókat kellett kidolgozni, amelyek figyelembe veszik ugyan az adott terület adottságait, gazdasági érdekeit és problémáit, de korlátozott anyagi támogatási forrásokkal rendelkeznek. A helyi kormányzatok vállalták azt a szerepet, hogy új vállalatok alapításának a szervezésével, új termelési körök meghonosításával hozzájáruljanak területük gazdaságának revitalizálásához. Gazdaságfejlesztő tevékenységükben fontos együttműködési partnereik a különböző üzleti csoportok, pénzügyi körök, ritkábban nagyvállalatok is.

Helyi
regionális
programok

Természetesen a központi kormányok ezeket a törekvéseket jogi garanciák, a gazdasági hatalom decentralizálását elősegítő törvények segítségével igyekeznek támogatni. Lehetővé vált - például Olaszországban -, hogy a helyi kormányzatok fejlesztési pénzügyi intézeteket alapítsanak, amelyek a helyi ipart pénzügyi támogatásban részesítik, sok esetben közvetlenül is érdekeltek a vállalkozásokban. A helyi-regionális szervek szinte valamennyi tartományban műszaki szolgáltató központokat alapítottak, amelyek új technológiák terjesztésével és magas munkaigényességű egyéb szolgáltatásokkal állnak a kis- és középvállalatok rendelkezésére. Tartományonként 6-8 szolgáltató központot találunk.

Ösztönző
jogszabályok

Ezek a példák is azt bizonyítják, hogy mind a területi gazdasági szerkezet átalakításában, mind pedig az ebben lényegesen szerepet játszó kis- és középvállalati struktúra megteremtésében a hagyományos intézményrendszer mellett új speciális szervezetek kialakítására is szükség van. A szerkezeti változások ösztönzése és szervezése több - önkormányzati, igazgatási, üzleti, pénzügyi - szervezet együttműködésével valósítható meg.

9. 3. A Közös Piac regionális politikája

9. 3. 1. Regionális különbségek a Közösségben

A Nyugat-Európa legfejlettebb államaiból alakult Európai Közösségben - a határok bővülésével, a tagországok számának gyarapodásával - a regionális különbségek integrációt befolyásoló szerepe fokozatosan erősödött. Míg korábban viszonylag homogén és földrajzilag nem túl távoli gazdasági terek egybeszervezése jelentette a területfejlesztési feladatot (az olasz Mezzogiorno, néhány francia és nyugatnémet rurális térség volt a regionális politika akcióterülete), a "Kilencek", majd a "Tizenkettek" a regionális különbségek olyan méreteit produkálták, hogy a 70-es évek közepétől új regionális politikát és intézményrendszert kellett kidolgozni. A regionális politika a Közösség fontos feladatává vált, s ez tükröződik az alapokmányban is. Az 1957. évi Római Szerződés a preambulumban még csak általában tesz arról említést, hogy a tagállamoknak a gazdasági egység megteremtését és a harmonikus fejlesztést az egyes régiók közti különbségek mérséklésével, az elmaradott területek felzárkóztatásával kell összekapcsolni. Az 1987. évi Egységes Európai Okmány 130. cikkelye a regionális politika főbb célját eképpen fogalmazza meg:

- a) az egyes régiók közti eltérések, a megkésett fejlődésből fakadó esélykülönbségek mérséklése,
 - b) ennek érdekében összehangolt nemzeti, közösségi gazdaságpolitika és strukturális eszközök kialakítása,
 - c) a Regionális Fejlesztési Alap (a Közösség 1975-ben létrehozott területfejlesztési intézménye) feladata, hogy megszüntesse a kirívó regionális aránytalanságokat, segítse elő a fejlődésben elmaradt régiók felzárkóztatását, valamint a depressziós ipari körzetek újraélesztését,
 - d) a Közösség különböző pénzügyi forrásainak koordinálása a hatékony regionális politika érdekében. A Maastrichtban 1992-ben kötött Európai Unió Szerződés megerősítette ezeket az alapelveket, és javaslatot fogalmazott meg a Közösség kohézióját erősítő közlekedési infrastruktúra-hálózat fejlesztését szolgáló új regionális pénzügyi alap megszervezésére, valamint kötelezővé tette a regionális politika eredményeinek 3 évenkénti részletes értékelését.
- Görögország, Spanyolország és Portugália felvételével az EGK-ban a foglalkoztatottak száma és a hazai össztermék 13%-kal, a népességszám 18%-kal, a munkanélküliek száma 30%-kal, a közösség területe és agrárnépessége 36%-kal növekedett. A fejlődésben visszamaradt térségekben élő népesség aránya megduplázódott, a Tizenkettek lakosságának az egynegyede olyan körzetben él, ahol az egy főre jutó GDP a közösségi átlag (1988-ban 14 700 ECU) 75%-a alatt marad, egy újabb negyede pedig nem éri el az átlagot. A tagállamokon belüli területi különbségeket jelzi egyébként, hogy minden országban van átlag alatti jövedelmű körzet; Spanyolország, Portugália, Görögország és Írország valamennyi területi egysége ebbe a kategóriába tartozik (9.3. táblázat - 9.4. ábra).

A regionális
különbségek
és az
integráció

A regionális
politika
céljai

A jövedelmi
különbségek

9.3. táblázat

A jövedelem szóródása az EGK-régiókban, 1986-1988, EGK-12=100

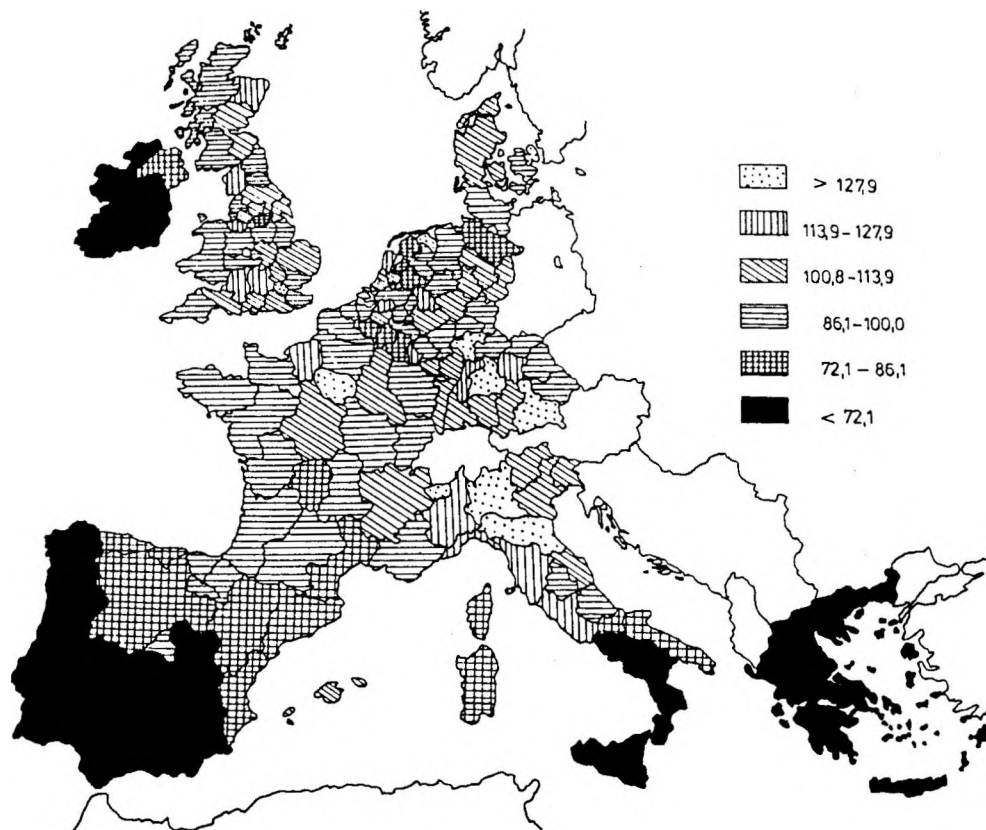
Tagállam	A legmagasabb egy főre jutó GDP-t mutató régió		A legalacsonyabb		Országos átlag
	megnevezés	értéke	megnevezés	értéke	
Belgium	Antwerpen megye	124,8	Hainaut	77,6	100,7
Dánia	Fővárosi régió	132,6	Keleti régió	94,7	112,5
Franciaország	Ile de France ^{a)}	165,6	Korzika	76,8	109,3
Görögország	Sztereia Ellada	67,3	Ipeiros	41,9	54,8
Hollandia	Észak- Hollandia ^{b)}	123,6	Friesland	84,6	104,2
Írország	-	-	-	-	64,5
Luxemburg	-	-	-	-	121,7
Nagy-Britannia	Nagy London ^{c)}	164,0	Észak- Írország	80,6	106,5
NSZK	Hamburg ^{d)}	182,7	Lüneburg	77,5	113,6
Olaszország	Lombardia	137,3	Calabria	58,7	103,5
Portugália	Lisszabon és Tejo-völgy	69,7	Északi régió	41,9	53,6
Spanyolország	Baleári szigetek ^{e)}	109,2	Extremadura	49,0	73,6

Forrás: The Regions in the 1990 alapján saját számítások.

Megjegyzések:

- a) Második Felső-Normandia (115,7)
 b) A groningeni körzet (183,1) kivételével, ahol a jövedelem kb. felét a földgázkitermelés adja.
 c) Második Grampian (124,5)
 d) Második a darmstadti körzet (148,9)
 e) Második Rioja (90,0)

9.4. ábra A GDP regionális különbségei a Közös Piac országában, 1988
(A közös piaci átlag százalékában)

Forrás: THE REGIONS IN THE 1990s. p. 20.

Tekintélyes aránytalanságok jellemzik a régiók foglalkoztatási viszonyait is. A Közös Piac 16 régiójában (ezekben él az össznépeség 27,6%-a) a munkanélküliség az átlagot (1990-ben 8,3%) 50%-kal meghaladja. Magas - közösségi átlag feletti - munkanélküliséget mutató régiókban az EGK-népeség 58,0%-a él (9.5. ábra). A jövedelmi viszonyokhoz hasonlóan a legkedvezőtlenebb helyzetben a Közösség mediterrán szárnya van. Spanyolország helyzete többszörösen is súlyos: nincs olyan tartománya, amely átlag alatti munkanélküliséget mutatna, itt található a Közös Piac legmagasabb munkanélküliségi rátájú régiója (Andalúziában közel 1 millió ember keres munkát, a munkanélküliségi ráta 27,3%), s különösen magas a fiatal korosztály munkanélküliségi mutatója (Spanyolországban minden második, Dél-Olaszországban minden harmadik 18-25 év közötti fiatal munkanélküli). Görögország helyzete azért sajátos (tartományaiban a munkanélküliség nem éri el a közösségi átlagot), mert ebben az országban még nem indultak be jelentős szerkezetátalakítási programok, s a mezőgazdasági túlfoglalkoztatottság miatt kapunk "kedvező" értékeket (9.6. ábra).

A gazdasági teljesítőképesség és a foglalkoztatottság alakulását elsősorban a térségek gazdasági struktúrája határozza meg, a régiók belső szerkezeti adottságai lényeges eltéréseket mutatnak. Az iparilag fejlett tagországokban a posztindusztriális társadalom gazdasági szerkezete jellemzi a térségeket (a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya 4-8% között mozog, s 50% körüli vagy afölötti a terciér ágazatokban dolgozók aránya), a dél-európai országokban (a Mezzogiornót is ide számítva) az agrárágazatnak még mindig jelentős súlya van számos régióban. Spanyolország tartományainak harmadában a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya 20% fölött van (Galíciában 39,3%, Extremadurában 27,9%), Görögországban pedig 7 körzetben meghaladja a 40%-ot, a dél-olasz régiókban is 20% feletti értékeket találunk.

A Közösség regionális politikája azonban nem csupán a fejlődésben elmaradott térségeket vonta hatókörébe, a területi egységek tipizálása komplex társadalmi-gazdasági paraméterek alapján történt, ezért a problematikus régiók több típusával találkozhatunk (9.4. táblázat): Az egyes régiótípusok sokszor átfedik egymást, bizonyos régiók halmozottan hátrányos helyzetűnek tekinthetők, például a leggyengébb teljesítőképességű régiók nagy részét az 1-3-4-6-8. típusba is besorolhatjuk. Az egyes típusok tagországonkénti elhelyezkedését mutatja az 9.5. táblázat.

A területi
típusok

9. 3. 2. A közös regionális politika eszközei

A regionális politikai célok megvalósítását az Európai Közösség külön pénzügyi alapjai szolgálják. A viszonylagos belső kiegyenlítettség miatt - ahogy már jeleztük - kezdetben a Közösségnek nem voltak elkülönített pénzügyi eszközei regionális politikai célokra. A területi feszültségek mérséklésére a strukturális alapok valamelyike (Európai Szociális Alap, Mezőgazdasági Tanácsadó és Szavatoló Alap), illetve az Európai Fejlesztési Bank vagy az Európai Szén- és Acélközösség nyújtott pénzügyi támogatást. A regionális politikában bekövetkezett fordulat szervezeti következménye volt az Európai Regionális Fejlesztési Alap létrehozása 1975-ben.

A pénzügyi
alap

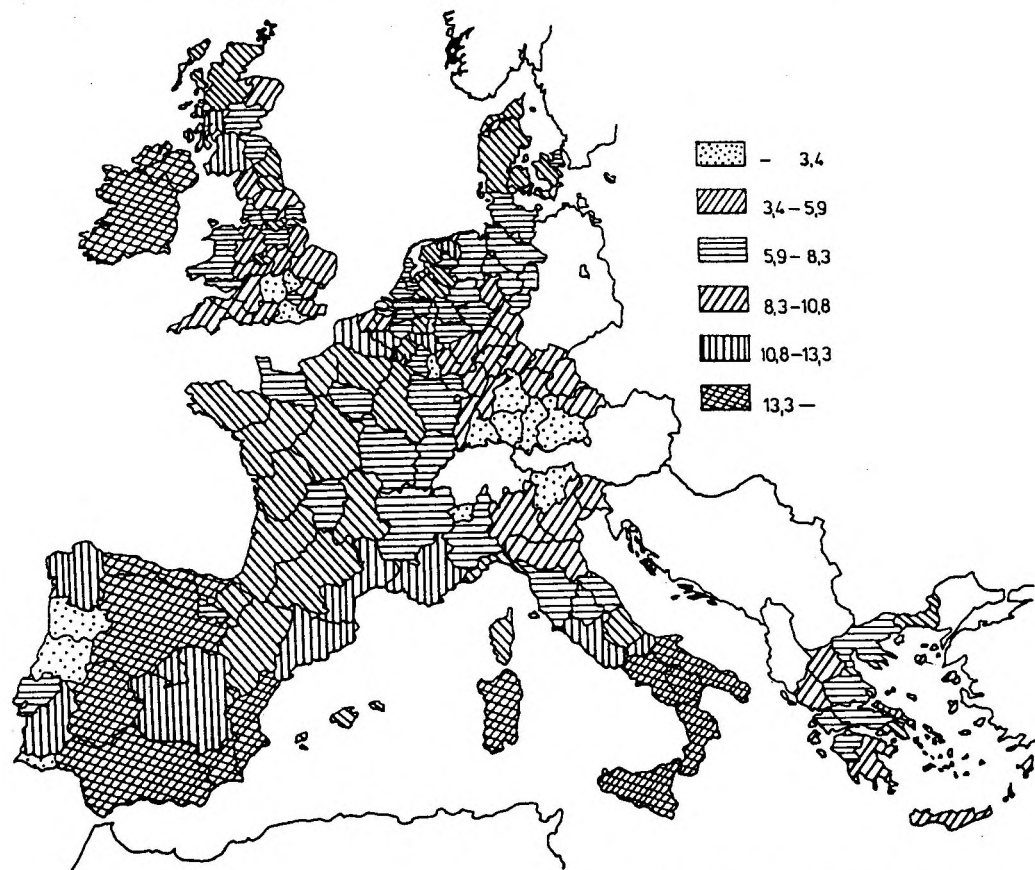
9.4. táblázat

A Közös Piac problematikus régiótípusai, 1985

Régiótípus	A lehatárolás kritériuma	Népsűrűség, fő/km ²	A foglalkoztatottak megoszlása, %			A bruttó regionális termék		
			Primer	Szekunder	Tercier	Munka- nélküliségi ráta %	egy lakosra jutó értéke az EGK-átlag %-ában	egy foglal- koztatottra
1. Fejletlen régió	Az egy főre jutó GDP	80	24,2	27,5	48,3	14,0	61	57
2. Hanyatló ipari régió	Az ipari foglalkoztatottak és a munkanélküliek arányának kombinációja	199	-	-	-	14,6	95	-
3. Agrártérség	A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya	75	22,5	28,9	48,6	13,5	70	71
4. Mediterrán régió	A mezőgazdasági végtermék több mint 50%-a meghatározott kertészeti termék	104	18,2	26,1	55,7	14,5	71	75
5. Problematikus nagyvárosi övezet	A városi körzet 35%-a alacsony növekedést mutat	312	2,9	36,7	60,4	16,6	83	-
6. Periférikus régió	A szintetikus index a közösségi átlag 78%-a alatt van	85	18,0	30,5	51,4	14,5	74	74
7. Szigetek	Az elhelyezkedés	109	20,1	23,0	56,9	15,6	67	74
8. Határmenti régió	A tagállamok érintkező területei	113	-	-	-	11,7	99	-

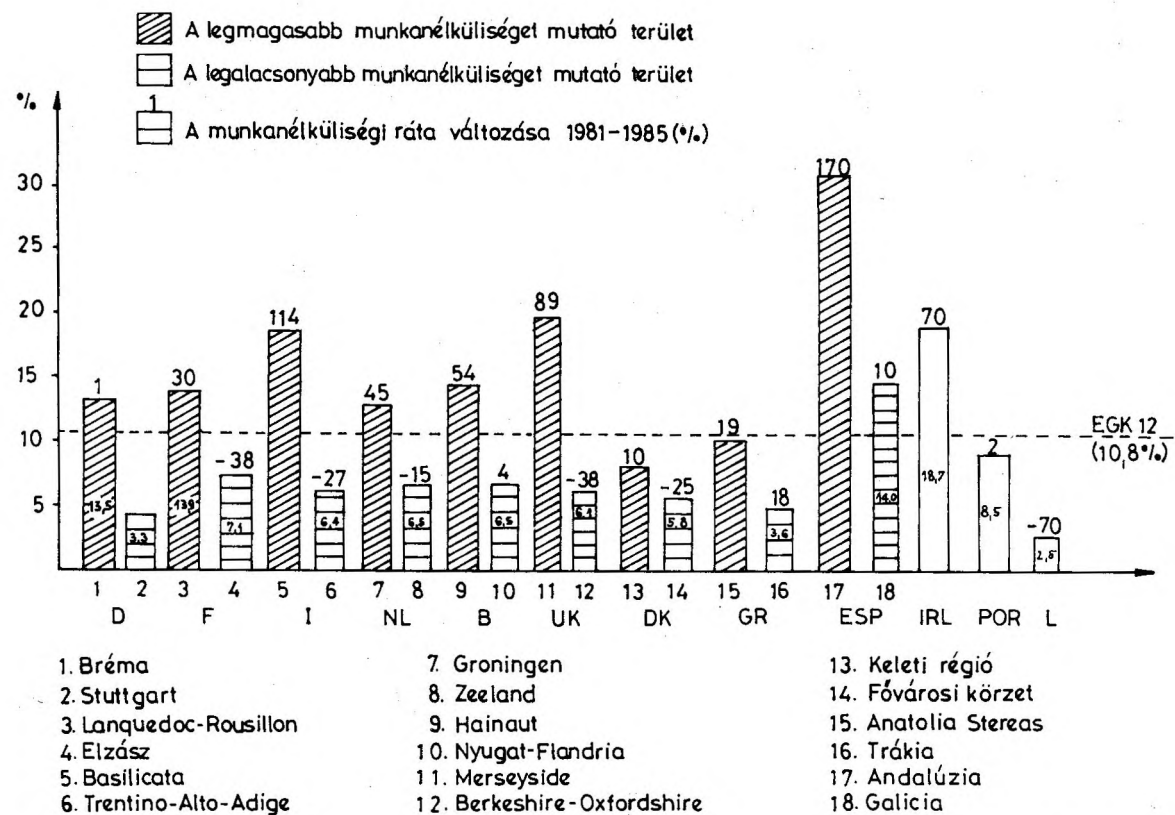
Forrás: Terza relazione periodica ...

9.5. ábra A munkanélküliségi ráták regionális különbségei a Közös Piacban, 1990 (%)

Forrás: THE REGIONS IN THE 1990s. p. 20.

9.6. ábra A munkanélküliség regionális szélső értékei az EGK országaiban, 1985

Szerk.: HORVÁTH GY.

9.5. táblázat

A problematikus régiótípusokban élő népesség aránya, %

Tagország	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Belgium	0,0	42,1	0,0	0,0	14,1	0,0	0,0	77,5
Dánia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	66,3	16,0	4,9
Franciaország	0,4	26,7	32,3	11,3	15,2	17,4	0,5	19,9
Görögország	100,0	0,0	57,7	92,4	-	100,0	14,7	0,0
Hollandia	0,0	19,1	0,0	0,0	12,5	0,0	0,1	51,5
Írország	100,0	8,5	100,0	0,0	40,0	100,0	0,3	11,5
Luxemburg	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
Nagy-Britannia	0,0	45,2	0,0	0,0	28,5	15,2	0,4	2,8
NSZK	0,0	10,4	1,7	0,0	1,8	0,0	0,1	13,1
Olaszország	36,0	11,8	40,1	46,5	16,4	42,1	11,7	5,6
Portugália	100,0	0,0	100,0	0,0	-	100,0	5,0	22,3
Spanyolország	45,0	36,2	64,3	39,5	24,7	100,0	4,2	17,6
Összesen	19,2	23,2	26,7	17,8	14,8	33,5	3,5	15,2

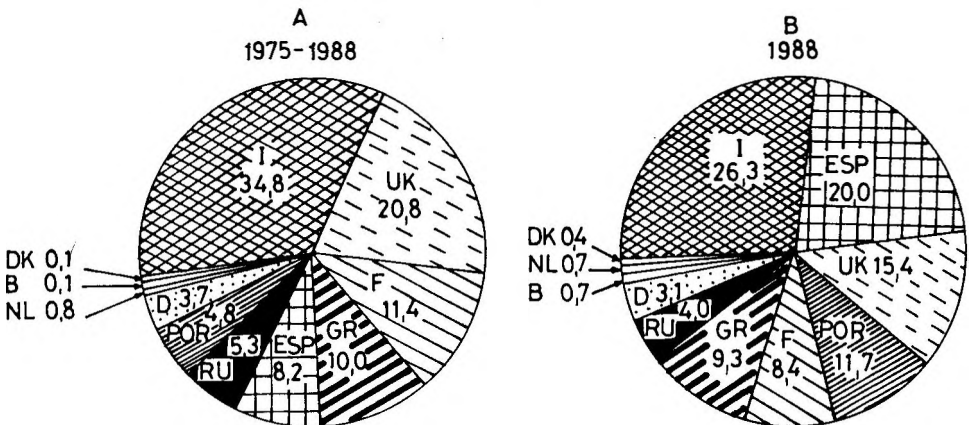
Forrás: Terza relazione periodica ...

Az első három éves költségvetési periódusban (1975-1977) 1300 millió ECU, 1989-ben pedig egy esztendőre már 4500 millió ECU állt az Alap rendelkezésére. (A területfejlesztés finanszírozására a három strukturális alapból egyébként 1988-ban kb. 7700 millió ECU-t fordítottak. A regionális politika súlyának növekedését mutatja, hogy ez a pénzügyi tétel 1978-ban az EGK költségvetés 4,3%-át, 1983-ban 9,4%-át, 1988-ban 17,1%-át tette ki.)

Az Európai Regionális Fejlesztési Alap 1975-1988 között 24400 millió ECU-t fordított kb. 41 ezer közösségi beruházás finanszírozására. E 14 esztendő alatt az Alap forrásaiból 900 ezer munkahely létesült Nyugat-Európában. A fejlesztések 84,0%-a infrastrukturális beruházás volt. A 9.7a. ábrán látható, hogy az Alapból a legnagyobb összegeket Olaszország és Nagy-Britannia használta fel ebben az időszakban, bár 1988-ban már Spanyolország a második legjobban támogatott ország (9.7b. ábra).

A felhasználás
irányai

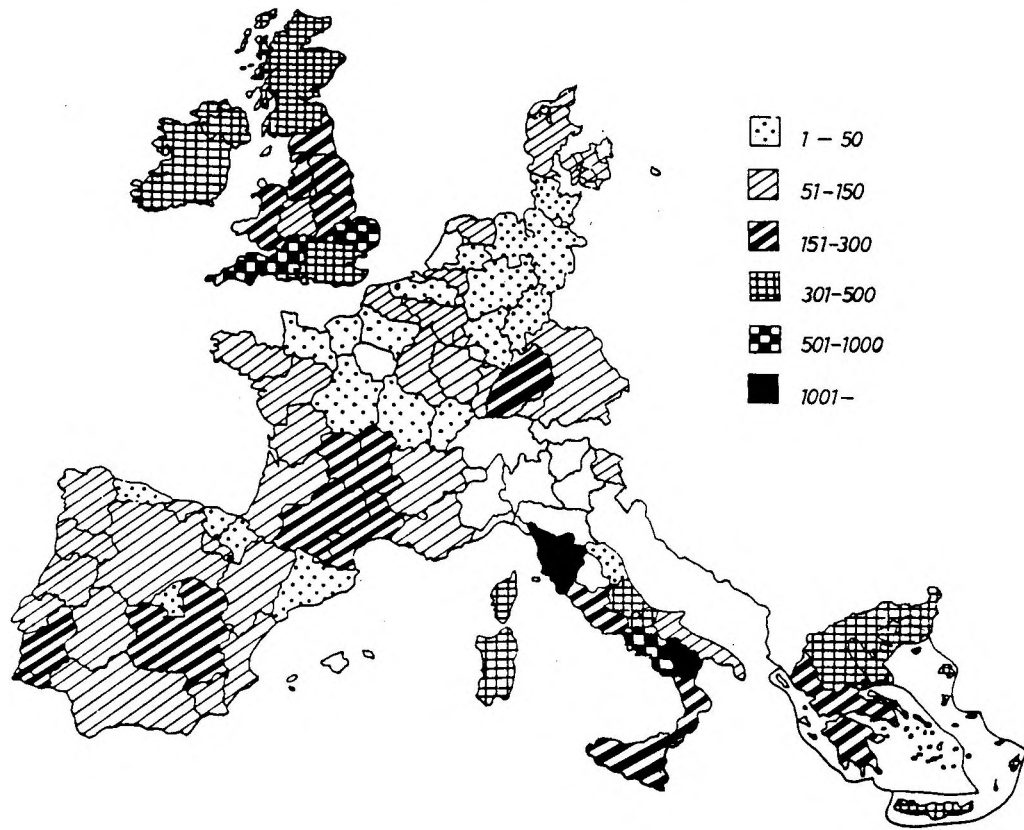
9.7. ábra Az Európai Regionális Fejlesztési Alap felhasználása tagországoként (%)

Szerk.: HORVÁTH GY.

A Közösség legfejlettebb régióit leszámítva 1975-1988 között valamennyi körzet részesült Alap-támogatásban. A támogatást elnyert térségek lakóira fejenként 173 ECU jutott. 1000 ECU feletti támogatásban részesültek azonban az olasz Toscana és Basilicata régiók, 300-1000 ECU támogatásban pedig az olasz Campania, Abruzzi, Molise, Calabria, Szardínia, a görög Kréta, Makedónia és Epirosz, valamint több brit régió (9.8. ábra).

9.8. ábra Az Európai Regionális Fejlesztési Alapból folyósított támogatások egy lakosra jutó összege, 1975-1988 (ECU)

Forrás: THE REGIONS IN THE 1990 s.

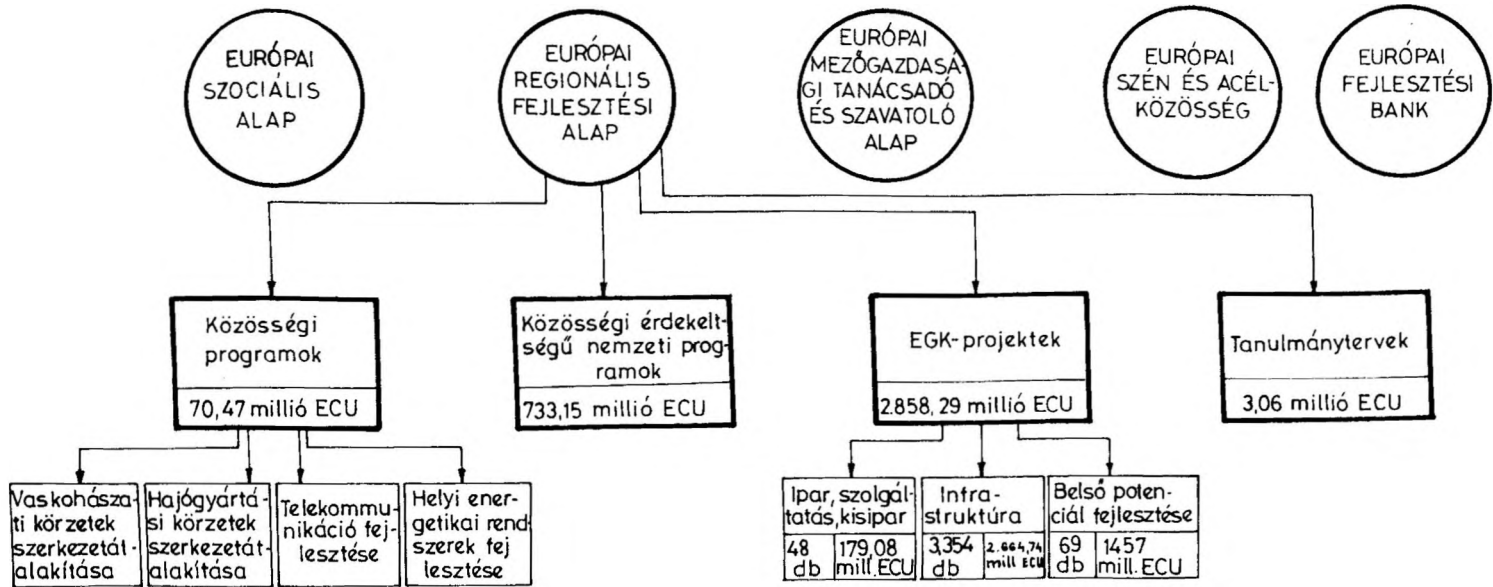
Az Alap támogatási programjait és az 1988. évi összegeket a 9.9. ábrán szemléltetjük. A regionális politikai célok, valamint a fejlesztési alapok hasznosításának tapasztalatai alapján - figyelembe véve az 1993-tól érvényes egységes piac követelményeit is - az Európai Közösség Tanácsa 1988. évi határozatában módosította a strukturális alapok, köztük az Európai Regionális Fejlesztési Alap működésének alapelveit, mindenekelőtt azért, hogy megteremtse köztük a kellő összhangot és felhasználásuk módja célirányosabb legyen. Egyidejűleg döntött az Alap megduplázásáról is. Az előirányzat szerint 1991-ben 11,6 milliárd ECU, 1992-ben 12,9 milliárd ECU, 1993-ban 14,5 milliárd ECU fordítható területfejlesztési célokra. A reform első számú alapelve a pénzügyi eszközök problematikus régiókba való koncentrációja volt. (A 80-as évtized végére a benyújtott támogatási pályázatok - nagy számuk miatt - már szinte áttekinthetetlenek voltak, 1988-ban a beérkezett 7976 pályázatból 3910-et fogadtak el.)

A határozat öt fejlesztési prioritást jelölt meg:

1. A fejlődésben megkésett területek (ahol az egy főre jutó bruttó regionális termék a közösségi átlag 75%-a alatt van);
2. Az iparilag hanyatló régiók, határmenti területek vagy egyéb fontos munkaerő-központok (ahol a munkanélküliségi ráta és az ipari foglalkoztatottak aránya a közösségi átlag felett van, és az ipari foglalkoztatottak száma folyamatosan csökken);
3. Tartósan magas munkanélküliséget mutató területek (ahol a 25 év feletti aktív népesség 12 hónapon túli munkanélkülisége a közösségi átlag feletti);
4. A 25 év alatti fiatalok munkához juttatásának elősegítése;
5. Az agrártérségek fejlesztése
 - a) a mezőgazdasági termelési szerkezet átalakítása, az agrárpiacok fejlesztése,
 - b) a rurális övezetek fejlesztésének előmozdítása (ahol magas az agrár-foglalkoztatottak aránya, alacsonyak az agrártermelés jövedelmei és alacsony a térség egy főre jutó GDP-je is).

Az új struktúrapolitikai célrendszer második alapelve: a közös részvétel és együttműködés a támogatásban érintett terület szervei, a regionális folyamatok szereplői, a nemzeti kormányok és a közösség szervezetei között a fejlesztési akció valamennyi fázisában, lévén a strukturális támogatások kiegészítő jellegűek, hatékonyságukat a térség szereplőinek együttműködése is befolyásolja. A harmadik alapelv a gazdaságpolitikai stratégiák helyi, regionális és nemzeti összehangolásának szükségességét rögzíti.

9.9 ábra A regionális politika pénzügyi forrásai az EGK-ban, 1988

Szerk.: HORVÁTH GY.

Irodalomjegyzék

- ALBRECHTS, L.- MOULAERT, F.- ROBERTS, P.- SWYNGEDOUW, E. (eds.) 1989. *Regional Policy at the Crossroads. European Perspectives.*, Kingsley Publishers, London.
- ALLAN, M. W. 1987. *The Western European Economy. A Geography of Post-War Development.* Hutchinson, London.
- ÁLLÓ G.- HEGEDŰS GY. CS.- KELEMEN D.- SZABÓ J. 1989. *A digitális képfeldolgozás alapproblémái.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ARMSTRONG, H.- TAYLOR, J. 1985. *Regional Economics and Policy.* Philip Allen, Oxford.
- BAIROCH, P. 1975. *The Economic Development of the Third World since 1900.* Methuen, London.
- BALCHIN, P. N.- BULL, G. H. 1987. *Regional and Urban Economics.* Harper and Row, London.
- BARTA GY. 1991. Az ipar szerepe a "szocialista" gazdaság- és területfejlesztési politikában. *Tér és Társadalom*, 4. sz. pp. 37-51.
- BARTKE I. 1968. A termelékenységre és a hatékonyságra területi különbségei. *Közgazdasági Szemle* 7-8. sz.
- BARTKE I. 1969. Az ipari fejlettség területi összehasonlítása. *Területi Statisztika*, 2. sz. pp. 154-162.
- BARTKE I. 1987. Az ipar területi hatékonyságának változási irányai. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz. pp. 420-431.
- BARTKE I. 1989. A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BARTKE I. 1990. A területi irányítás reformja. *Info-Társadalomtudomány*, 13. sz. pp. 7-14.
- BELUSZKY P. 1985. A vonzáskörzet-kutatás néhány kérdése. In: *A vonzáskörzetek gazdasági és közigazgatási kérdései.* Szerk.: FARAGÓ L.- HRUBI L. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 15-18.
- BENKO, G. 1992. *Technológiai parkok és technopoliszok földrajza.* MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs-Budapest.
- BENNETT, R. (ed.) 1987. *Territory and administration in Europe.* Pinter Publishers, London.
- BERÉNYI I. 1992. Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERG, L. VAN DEN 1987. *Urban System in a Dynamic Society.* Aldershot.
- BERG, L. VAN DEN- DREWETT, R.- KLAASEN, L. H.- ROSSI, A.- VIJBERG, C. H. T. 1982. *A Study of Growth and Decline. Volume 1. of Urban Europe.* Pergamon Press, Oxford - New York, etc.
- BERG, L.VAN DEN- KLAASEN, L. H. 1989. *Financing Urban Developments and Revitalisation.* EURICUR. Rotterdam.
- BIBÓ I. 1986. Közigazgatási területrendezés és az 1979. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. In: *Válogatott tanulmányok III.* pp.141-294. Magvető Kiadó, Budapest.
- BIRCH, D. L. 1987. *Job Creation in America.* Free Press, New York.
- BOLTHO, A. (ed.) 1982. *The European Economy. Growth and Crisis.* Oxford University Press, Oxford.
- BOUDVILLE, J.-R. 1966. *Problems of Regional Economic Planning.* Edinburgh.
- BROWN, L. A. 1981. *Innovation diffusion.* Methuen, London, New York.
- BRUGGES, E. A. 1981. *Innovationorientierte Regionalpolitik: Notizen zu einer neuen Strategia.* *Geographische Zeitschrift*, 68. pp. 173-198.

- CAMAGNI, P. R. 1992. The concept of innovative milieu and its relevance for public policies in european lagging regions. Paper presented at the 4th Word Congress of RSA, Palma de Mallorca.
- CASTELLS, M.- HENDERSON, J. (eds.) 1987. Global Restructuring and Territorial Development. Sage, London.
- CHAPMAN, K.- WALKER, D. F. 1991. Industrial Location: Principles and Policies. Blackwell, Oxford.
- CLOUT, H. 1986. Regional Variations in the European Community. Cambridge University Press, Cambridge.
- CLOUTH, H. D. (ed.) 1981. Regional Development in Western Europe. Chichester, John Wiley and Sons, London.
- Commission of the European Communities: The Regions in the 1990s. EEC. 1991. Brussels.
- CSÉFALVAY Z. 1990. Térképek a fejünkben. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSÉFALVAY Z. 1994. A modern társadalomföldrajz kézikönyve. IKVA Könyvkiadó, Budapest.
- CUMBERLAND, J. H.- KORBACH, R. J. 1973. A regional inter-industry environmental model. Papers of the RSA, N° 30.
- DICKEN, P.- LLOYD, P. E. 1990. Location in Space. Theoretical Perspectives in Economic Geography. Harper Colins, London.
- DOMAR, E. D. 1946. Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment. *Economica* N° 14. pp. 137-147.
- DUNFORD, M. F. 1988. Capital, the State and Regional Development. Pion Ltd., London.
- ENYEDI GY. 1978. Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- ENYEDI GY. 1980. Falvaink sorsa. Magvető Kiadó, Budapest.
- ENYEDI GY. 1982. Temetés vagy a tetszhalott élesztése. *Területi Kutatások* 5. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 52-54.
- ENYEDI GY. 1984. Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ENYEDI GY. 1987. Tér és Társadalom. *Janus* 1. sz. pp. 3-13.
- ENYEDI GY. 1988. A városnövekedés szakaszai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ENYEDI GY. 1989. Településpolitikák Kelet-Közép-Európában. *Társadalmi Szemle*, 10. sz. pp. 20-31.
- ERDŐSI F. 1991. Kommunikáció és térszerkezet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- F. KOVÁCS E. 1991. Városok sokváltozós térben. Vita Kiadó, Budapest.
- FARAGÓ L. 1992. A térszemlélet változó tartalma. In: A regionális tudományok integrálása a felsőoktatásba. *Területi szemlélet a közgazdaságtudományban, avagy van-e regionális gazdaságtan Magyarországon?* Szerk.: LADOS M.- KOCSIS ZS. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs-Győr. pp. 155-168.
- FARAGÓ L.- HORVÁTH GY.- HRUBI L. 1990. Szerkezetátalakítás és regionális politika. Ts-2/2 Programiroda, Budapest.
- FISHER, H. B.- RUSHTON, G. 1979. Spatial efficiency of service locations and the regional development process. *RSA Papers*, Vol. 42.
- FODOR L.- ILLÉS I.- BOGNÁR J-NÉ 1970. A budapesti agglomeráció vizsgálatánál alkalmazott mérlegrendszer összefoglaló ismertetése. OT Tervgazdasági Intézet Közleményei, 4. sz.
- FRANCIA L. 1976. A faktoranalízis és alkalmazása területi vizsgálatokban. In: A regionális elemzések módszerei. Szerk.: KULCSÁR V. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 264-310.
- FRIEDMANN, J. 1973. Urbanization, Planning and National Development. Beverly Hills-Cal., London.
- FRIEDMANN, J.- FOREST, Y. 1988. The politics of place: toward a political of territorial planning. In: *Regional Economic Development. Essays in honour of Francois Perroux*. Eds. Higgins, B.- Savoie, D. J. Unwin Hyman, Boston.

- FRIEDMANN, J. 1986. Regional Development in Industrialized Countries: Endogenous or Self-Reliant. In: Bassand, M.- Brugger, E. A. et. al. eds. pp. 203-217.
- FRISNYÁK S. 1992. Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest.
- FUA, G. (ed.) 1991. Orientamenti per la politica del territorio., Il Mulino, Bologna.
- GASPARINI, M. L.- SCARAMELLA, M. 1985. Società, economia e territorio nell'Europa Comunitaria. Instituto Grafico Italiano, Napoli.
- GIERSCH, H. 1978. A European Look at the World Economy. University of Kiel, Kiel.
- GOLDSMITH, W. W.- ROTHCHILD, M. F. 1974. The effect of regional specialization on local activity: A study of Chile. RSA Papers, Vol. 32.
- GORE, C. H. 1984. Regions in Question. Space, Development Theory and Regional Policy. London, Methuen.
- GORZELAK, G. 1994. Regional patterns of Centre Europe transformation 1990-2005. Paper presented at the 34th European Regional Science Association Congress, Groningen, August 22-26. 1994.
- GRANASZTÓI P. 1976. Városaink sorsa. Magvető Kiadó, Budapest.
- HÄGERSTRAND, T. 1952. The Propagation of Innovation Waves. Lund Studies in Geography, Gleerup.
- HÄGERSTRAND, T. 1967. Innovation diffusion as a spatial process. Chicago.
- HAGETT, P.- CLIFF, A. D.- FREY, A. 1977. Locational analysis in human geography. New York.
- HAGETT, P. 1979. Geography: A modern synthesis. Harper International Editor, New York.
- HALL, E. T. 1987. Rejtett dimenziók. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HANSEN, N.- HIGGINS, B.- SAVOIE, D. J. 1990. Regional Policy in a Changing World. Plenum Press, New York
- HARROD, R. 1948. Towards a Dynamic Economics. London
- HART, R. A. 1975. Interregional Economic Migration: Some Theoretical Considerations. Journal of Regional Science, Vol. 15., N° 2.
- HEALY, M. J.- ILBERY, B. W. 1990. Location and change. Perspectives an Economic Geography. Oxford University Press, Oxford.
- HENCZ A. 1973. Területrendezési törekvések Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- HIRSCHMANN, A. O. 1958. The Strategy of Economic Development. Yale University Press, New Haven.
- HIRSCHMANN, A. O. 1972. Beruházási döntések és stratégiák. In: Infrastruktúra. Szerk. ILLÉS I.- RIMASZOMBATI J. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HORVÁTH GY. 1989. A regionális gazdaságszervezés fejlődése és intézményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH GY. 1990. Regionális politika és szerkezetátalakítás a depressziós térségekben (nyugat-európai tapasztalatok). Magyar Közigazgatás, 2. sz. pp. 135-146.
- HORVÁTH GY. 1991a. A regionális gazdaságok együttműködése Európában. Európa Fórum, 1. sz. pp. 102-116.
- HORVÁTH GY. 1991b. A Közös Piac regionális politikája és intézményei. Ökonómia, 1. sz. pp. 58-70.
- HORVÁTH GY. 1994. Dél-Dunántúl és Európa. Kutatási jelentés. MTA Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs.
- HUDSON, R. 1989. Wrecking a Region: State Policies, Party Politics and Regional Change. Pion Ltd., London.
- ILLÉS, I. 1975. Regionális gazdaságtan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ISARD, W. 1953. Regional commodity balances and interregional commodity flows. American Economic Review, N° 43.
- ISARD, W.- ANSELIN, L. 1982. Integration of multiregional models for policy analysis. Environment and Planning, N° 14

- ISARD, W. 1951. Interregional input-output analysis: A model of space economy. Review of Economics and Statistics, N° 33.
- IVÁNYI A. SZ. 1990. Innovációs stratégiák és módszertan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- JENSEN, J.- BUTLER, C. H. 1987. The regional economic effects of European integration. Geoforum. 2. sz. pp. 213-227.
- KEATING, M.- JONES, B. (eds.) 1985. Regions in the European Community. Clarendon Press, Oxford.
- KEYNES, J. M. 1936. General Theory of Employment, Interest and Money. Macmillan, London.
- KLAASEN, L. H. 1990. Metropolitan Planning - The Harmonious City. Rotterdam.
- KÓRÓDI, J.- KŐSZEGFALVI, GY. 1970. Városfejlesztés Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- KÓRÓDI, J. 1968. Input-output módszer alkalmazása a hazai ipar földrajzi kutatásokban (Kazincbarcika példáján). Földrajzi Értesítő, 4. sz. pp. 429-446.
- KOROMPAI A. 1985. A társadalom téri létformájának néhány sajátossága és a területi tovagyűrűző hatások. Földrajzi Értesítő, 4. sz. pp. 369-376.
- KÓSA L.- FILEP A. 1983. A magyar nép táji-történeti tagolódása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KŐSZEGFALVI, GY. 1985. Településfejlesztés, településpolitika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- KŐSZEGFALVI, GY. 1991. Települési infrastruktúra. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOTLER, P. 1991. Marketing management. Elemzés, tervezés, végrehajtás. Műszaki Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS, T. 1968. Vas megye ágazati kapcsolati mérlegének tervezete és a kidolgozás problémái. Területi Statisztika, 6. sz. pp. 640-645.
- KRAJKÓ, GY. 1982. A gazdasági körzet néhány fontosabb vonása. Területi Kutatások 5. pp. 25-41. MTA Földrajzi Kutatóintézete, Budapest.
- KUKLINSKI, A. 1987. Regional policies: experiences and prospects. International Social Science Journal, 2. sz. pp. 173-186.
- A külföldi tőke Magyarországon 1990-1993. Kutatási jelentés. Szerk.: RECHNITZER J. 1994. MTA Regionális Kutatások Központja Észak-dunántúli Osztálya, Győr.
- LADOS M. 1993. A biztosítási szektorban működő szervezetek területi terjedése. In: A biztosítási piacot befolyásoló tényezők regionális elemzése és prognózisa. Kutatási jelentés. Szerk.: ILLÉS I. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 239-300.
- LACKÓ L. 1978. Települések vonzáskörzetének meghatározása egymásrahatási modell segítségével. Földrajzi Értesítő 1. sz. pp. 31-43.
- LACKÓ L. 1988. Területi fejlődés, politika, tervezés. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LACKÓ L. 1992. A regionális tudományok új lehetőségek előtt. In: A regionális tudományok integrálása a felsőoktatásba. Területi szemlélet a közgazdaságtudományban avagy van-e regionális gazdaságtan Magyarországon? Szerk.: LADOS M.- KOCSIS ZS. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs-Győr. pp. 6-13.
- LASUÉN, J. R. 1969. On Growth Poles. Urban Studies N° 6. pp. 137-161.
- LASUÉN, J. R. 1973. Urbanization and Development. The Temporal Interaction between Geographical Clusters. Urban Studies, Vol. 10. pp.163-188.
- LEE, R.- OGDEN, P. E. (eds.) 1976. Economy and Society in the EEC. Spatial Perspectives. Saxon House, Farnborough.
- LEHMANN A.- VUICS T. 1992. Földrajzi fogalmak kisszótára. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Living Together. A Study of Regional Disparities 1977. Economic Council of Canada.
- LO, FU-CHEN 1992. Growth and Management of the Third World Megapolis. In: Comprehensive Urban Studies N° 45. United Nations University Series, New York.
- LONG, L. 1991. Residential Mobility Differences among Developed Countries. International Regional Science Review, N° 2.

- LOWRY, I. S. 1966. Migration and Metropolitan Growth: Two Analytical Models. San Francisco.
- LUKESCH, R. 1981. Selborganisation und autonomie Regionalentwicklung. Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft N° 10. pp. 319-332.
- Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Szerk. TÓTH J.- PERCZEL GY. 1994. ELTE Természettudományi Kar, Budapest.
- MAROSI S.- SOMOGYI S. (szerk.) 1990. Magyarország kistájainak katasztere I-II. MTA Földrajztudományi Kutatóintézete, Budapest.
- MÁTYÁS A. 1979. A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- MATZNER, E. 1976. Notizen zur Gesellschaftsreform. Europaverlag, Wien.
- MAZZUCA, R. (ed.) 1988. Documenti per l'organizzazione del territorio. Torino, G. Giappichelli.
- MIERNYK, W. H. 1979. A Note on Recent Regional Growth Theories. Journal of Regional Science, Vol. 19. N° 3.
- MOLLE, W.- CAPPELLIN, R. (eds.) 1988. Regional Impact of Community Policies in Europe. Aldershot, Avebury.
- MOMPER, N. 1991. Schéma européen d'aménagement du territoire. Conseil de l'Europe, Strasbourg,
- MUMFORD, L. 1985. A város a történelemben. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- MYRDAL, G. 1957. Economic Theory and Underdeveloped Regions. London.
- NAISBITT, J.- ABURDENE, P. 1991. Megatrendek 2000. OMIKK, Budapest.
- NEMES NAGY J. 1993. Bevezetés a regionális tudományba. Oktatási segédanyag. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, Budapest.
- NEMES NAGY J.- PIROS GY. 1984. Fizikai analógiákon alapuló területi elemzések. In: Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban. Szerk.: SIKOS T. T. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 162-186.
- NEMES NAGY J. 1990. Területi egyenlőtlenségek dimenziói. Tér és Társadalom, 2. sz. pp.15-30.
- NICODÉMUS A.- RUTTKAY É. 1994. A gazdasági modernizáció elemei a hazai regionális fejlődésben. Kandidátusi értekezés, Budapest.
- NICODÉMUS A. 1991. A térbeli diffúzió problémája és alkalmazási lehetőségei. Földrajzi Értesítő, 1-2. sz. pp. 7-25.
- NIJKAMP, P. 1988. Az infrastruktúra és a regionális fejlődés többdimenziós gazdaságpolitikai elemzése. Tér és Társadalom, 3. sz. pp. 105-125.
- NORTH, D. C. 1955. Location Theory and Regional Economic Growth. The Journal of Political Economy N° 63. pp. 243-258.
- NOVÁKY E. (szerk.) 1992. Jövőkutatás. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Jövőkutatási Tanszék, Budapest.
- OHLIN, B. 1981. Interregionális és nemzetközi kereskedelem. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- PAELINCK, J. 1965. La théorie du développement polirisé. Economie Régionale N° 159. pp. 203-254.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. 1990. Helyi politika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. 1994. Kistérségek, megyék, régiók és a közeljövő közigazgatása. Kutatási zárójelentés. MTA Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs.
- PARR, J. B. 1973. Growth Poles, Regional Development, and Central Place Theory. Papers of the RSA, Vol. 31.
- PERÉNYI I. 1978. Városépítéstan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PERROUX, F. 1955. Note sur la notion de poles de croissance. Economie Appliquée, 1-2.
- PERROUX, F. 1964.,1972. Nemzeti függetlenség és a kölcsönös gazdasági függés. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.

- POTTIER, P. 1963. Axes de communication et développement économique. *Revue Economique*, Paris N° 14. pp. 58-132.
- PRED, A. 1975. On the spatial structure of organizations and the complexity of metropolitan interdependence. *RSA Papers*, Vol. 35.
- RECHNITZER, J. 1982. A közzetalakító gazdasági kapcsolatokról. *Területi Kutatások* 5. pp. 101-111. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- RECHNITZER, J. 1984. A területi gazdasági szerkezetek és kapcsolatok modellezése. MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs.
- RECHNITZER J. 1990. Szempontok az innovációk térbeli terjedésének kutatásához. In: *Tér-Idő-Társadalom*. Szerk. TÓTH J. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 48-62.
- RECHNITZER J. 1993a. Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr-Pécs.
- RECHNITZER J. 1993b. Innovációs pontok és zónák, változási irányok a térszerkezetben. In: *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Szerk.: ENYEDI GY. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. pp. 75-103.
- RICHARDSON, H. W. 1973. *Regional Growth Theory*. London.
- RICHARDSON, H. W. 1980a. A területi gazdaságtan helyzete: áttekintő tanulmány. *Sigma* 1-2. sz. pp. 69-107.
- RICHARDSON, H. W. 1980b. Polarization Reversal in Developing Countries. *Papers of the RSA* N° 12. pp. 67-85.
- RIMLER, J. 1970. Kísérlet a faktoranalízis alkalmazására a gazdasági fejlődés vizsgálatában. *Közgazdasági Szemle*, 10. sz.
- ROGERS, E. M. 1962. *Diffusion of innovations*. New York and London.
- ROSTOW, W. W. 1960. *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge.
- SÁRFALVI B. 1991. *Magyarország népességföldrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SCHÄTZL, L. 1992. *Wirtschaftsgeographie 1. Theorie*. Ferdinand Schöningh, Paderborn; München; Wien; Zürich.
- SCHMIDT, H. 1966. *Räumliche Wirkung der Investitionen im Industrialisierungsprozeß. Analyse des regionalen Wirtschaftswachstums*. Opladen, Köln
- SCHUMACHER, E. F. 1973., 1991. *A kicsi szép*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- SCHUMPETER, J. A. 1912., 1980. *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkérről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SCITOVSKY, T. 1976. *The Joyless Economy, an Inquiry into Human Satisfaction and Consumer's Dissatisfaction*. Oxford University Press, New York.
- SIMMONS, J. W. 1968. *Changing Residence in the City: A Review at Intraurban Mobility*. *The Geographical Review* N° 58.
- SMIDT, D. M. 1971. *Industrial Location: an Economic Geographical Analysis*. John Wiley, New York.
- SMITH, B. C. 1985. *Decentralization. The Territorial Dimension of the State*. G. Allen and Unwin, London.
- SMITH, D. M. 1975. Neoclassical Growth Models and Regional Growth in the US. *Journal of Regional Science*, Vol. 15. N° 2.
- STEINER F. 1990. *A geostatisztika alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- STÖHR, W. B. - TÖDLING, F. 1977. *Spatial Equity - Some Anti-thesis to Current Regional Development Strategy*. *Papers of the RSA*, Vol. 38.
- STÖHR, W. B. 1986. *Regional Innovation Complexes*. *Papers of the RSA* N° 59. pp. 29-44.
- STÖHR, W. B. 1987. *A területfejlesztési stratégiák változó külső feltételei és új koncepciói*. *Tér és Társadalom*, 1. sz. 96-113.
- SZELÉNYI I. 1990. *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZIRMAI V. 1988. *"Csinált" városok*. Magvető Kiadó, Budapest.

- Terza realizzazione periodica sulla situazione e sull'evoluzione socio-economica delle regioni della Comunità. Bruxelles, Commissione delle Comunità Europee. 1989.
- THOSS, R. 1983. Qualitatives Wachstum in den Raumordnungsregionen der Bundesrepublik Deutschland. Veröffentlichung der Akademie für Raumforschung und Landesplanung, N° 104. pp. 1-23.
- TOMCSÁNYI M.- BIHALY T. 1968. Funkcionális körzetek kialakulása Magyarországon. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, 1-2. sz.
- TÓTH, J. 1988. Urbanizáció az Alföldön. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH J. 1994. A középszintű közigazgatás reformja. Kutatási zárójelentés. Székesfehérvár-Pécs.
- UTASI L. 1986. Jelzések a területi dimenzióban mért egyenlőtlenségekről. Szociológia 3-4. sz. pp. 325-344.
- Vademecum sulla riforma dei Fondi Strutturali comunitari. Bruxelles, Comisione delle Comunità Europee. 1989.
- VÁGI G. 1982. Versengés a fejlesztési forrásokért. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- VANHOVE, N.- KLASSEN, L. H. 1979. Regional Policy. A European Approach. Farnborough, Gower.
- WADLEY, D. 1986. Restructuring the Regions. Paris, OELD.
- WEHLING, H. G. (ed.) 1987. Regionen und Regionalismus in Westeuropa. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.
- WINDHORST, H-W. 1983. Geographische Innovations- und Diffusionsforschung. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- WIRTH, GY. 1976. A területi ágazati kapcsolatok mérlegei. In: A regionális elemzések módszerei. Szerk. KULCSÁR V. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 189-218.
- YUILL, D.- ALLEN, K.- BACHTLER, J.- WISHLADE, F. 1988. European Regional Incentives. University of Strathclyde, Glasgow.
- YUILL, D.- ALLEN, K.- HULL, C. 1980. Regional Policy in the European Community. Croom Helm, London.
- ZOLTÁN, Z. 1979. A dinamikus gazdaságföldrajz alapproblémái. Földrajzi Értesítő, 3-4. sz. pp. 217-236.

Ábrajegyzék

1.1. ábra

A regionális tudomány alkotói

3.1. ábra

A gazdasági fejlődés modellje a Kondratyev-ciklusok alapján

3.2. ábra

A Thünen-féle mezőgazdasági telephelyelméletek jellemzői

3.3. ábra

Weber ipari telephelyelmélete

3.4. ábra

A gazdasági tér kialakulásának fázisai Lösch-nél

3.5. ábra

A központi helyek rendszere

3.6. ábra

Összefüggések a bérleti díj és a területfelhasználás között

3.7. ábra

A munkaerő összetétele és a gazdasági növekedés

3.8. ábra

A szállítási költségek

3.9. ábra

A kapcsolatok fő típusai a gyárparban

4.1. ábra

A területi szerkezet alkotóelemei

4.2. ábra

A faktorok kapcsolata

4.3. ábra

A fontosabb gazdasági körzetbeosztási tervezetek Magyarországon

4.4. ábra

A regionális központok vonzáskörzetei (1992)

4.5. ábra

Kistérségek, 1994. január 1.

4.6. ábra

A középszintű közigazgatás területi egységei 1990-1994 között

4.7. ábra

A MATÁV primer körzetei

4.8. ábra

A megyékre szerkeszthető területi ágazatközi mérleg általános sémája

4.9. ábra

A multiregionális INPUT-OUTPUT tábla (Isard modell)

4.10. ábra

A szolgáltatási létesítmények és költségek kapcsolata

5.1. ábra

A regionális növekedést befolyásoló tényezők

5.2. ábra

Budapest és a felsőfokú központok elvi vonzáskörzeteinek lehatárolása gravitációs modellel

5.3. ábra

A külföldi befektetések megoszlása származási ország és megyék szerint az ÁVÜ kezelésében lévő társaságoknál (1993. dec. 31.)

5.4. ábra

Az innovációs folyamat

5.5. ábra

A termékéletciklus és a profitciklus szakaszai

5.6. ábra

A különböző szinteken jelentkező innovációk diffúziója

5.7. ábra

A különféle diffúziók a központi helyek rendszerében

5.8. ábra

Az alkalmazók és a terjedési szakaszok összekapcsolása

5.9. ábra

Az innováció terjedésének hullámmozgás modellje (HAGGETT, 1979 alapján)

5.10. ábra

Az innovációk terjedésének térségi közelítési módja

5.11. ábra

A termelés átalakulása a technikai fejlesztés következtében

5.12. ábra

A munkamegtakarító, semleges és tőkemegtakarító technikai haladás jellemzői

6.1. ábra

A tőke és a munka közötti kapcsolat

6.2. ábra

A termelési tényezők kapcsolata a kétrégiós modellben

6.3. ábra

Jövedelmek áramlása az exportbázis-modellben

6.4. ábra

A térszerkezet változása és átrendeződése

6.5. ábra

A térszerkezet változása és az egy főre jutó jövedelmek a polarizációs-decentralizációs modellben

6.6. ábra

Az átalakulási folyamatok területi koncentrációja Közép-Európában

7.1. ábra

A területfejlesztési támogatások térségei

7.2. ábra

A koncentrációs folyamat települési képződményei

7.3. ábra

A foglalkoztatási szerkezet átalakulása Magyarországon

7.4. ábra

A magyarországi biztosítótársaságok elterjedtsége

7.5. ábra

A kutatás-fejlesztési ráfordítások regionális megoszlása

7.6. ábra

A nagyvárosok lehetséges klassziszai Magyarországon (1991)

7.7. ábra

A városok innovációs potenciálja

8.1. ábra

A magterület, a gyűrű és a funkcionális városrégió a városfejlődés egyes szakaszaiban

8.2. ábra

A népesség centralizációjának és decentralizációjának kapcsolata a város méretével és a regionális gazdasági fejlődéssel

8.3. ábra

A népesség megoszlása településméret szerint, 1900-1990

8.4. ábra

Városodás Magyarországon

9.1. ábra

A szerkezetátalakítás-orientált regionális stratégia

9.2. ábra

A tradicionális és az új regionális politika különbségei

9.3. ábra

A regionális fejlesztési támogatások alakulása Nyugat-Európában
(1981-1987, 1980=100)

9.4. ábra

A GDP regionális különbségei a Közös Piac országokban, 1988
(A közös piaci átlag százalékában)

9.5. ábra

A munkanélküliségi ráták regionális különbségei a Közös Piacban, 1990 (%)

9.6. ábra

A munkanélküliség regionális szélső értékei az EKG országokban, 1985

9.7. ábra

Az Európai Regionális Fejlesztési Alap felhasználása tagországokként (%)

9.8. ábra

Az Európai Regionális Fejlesztési Alapból folyósított támogatások egy lakosra jutó összege,
1975-1988 (ECU)

9.9. ábra

A regionális politika pénzügyi forrásai az EKG-ban, 1988

Ára: 896 Ft (ÁFÁ-val)

Napjainkban a gazdasági jelenségek térbeli összefüggései és meghatározottságai iránt egyre nagyobb az érdeklődés. Számos tanulmány és könyv foglalkozik a regionális folyamatokkal, azok különféle jellemzőivel, ám ezek között nagyon kevés azon publikációk száma, amelyek a regionális gazdaságtan alapvető kategóriáit, azok elméleti bázisait tárgyalják.

Közel húsz esztendeje jelent meg egy egyetemi jegyzet - éppen a kötet lektorának tollából - a regionális gazdaságtan témaköréből. A tanulmánykötet tehát egyrészt hiánypótló, a jelentkező egyre nagyobb érdeklődését szolgálja, másrészt pedig kísérlet arra, hogy milyen kérdéseket kell érinteni a regionális gazdaságtan elméleti alapjainak tanulmányozásakor.

A bevezető két tanulmány foglalkozik a tér és a térbeli jelenségek vizsgálatakor alkalmazott alapkategóriákkal, tárgyalja a gazdaság térbeli megjelenésének sajátosságait, a regionális gazdaságtan mint a közgazdaságtudomány részdiszciplinájának jellemzőit, elemzési módszereit. A gazdasági egységek telephelyválasztását befolyásoló tényezők rendszerezését és a különféle elméletek értékelését adja a következő fejezet. A gazdaság és a térszerkezet összefüggéseit tárgyaló részben megismerhetjük a területi munkamegosztás egyes kategóriáit, annak vizsgálatánál alkalmazott fontosabb módszereket. A termelési tényezők, áruk és ismeretek térbeli mobilitását rendszerező fejezet a tőke, a munkaerő és az innovációk területi mozgásának törvényszerűségeit mutatja be. A gazdasági növekedést a regionális tényezők is befolyásolják, így számos elmélet született az összefüggések értelmezésére, melyeket szintén részletesen ismertet a kötet. A gazdaság és a települések viszonyát a különféle funkciók változásaival illusztrálja a következő rész, majd az olvasó megismerheti az urbanizációra vonatkozó legújabb elméleteket, azok rendszerezésének alapelveit. Az utolsó fejezet a regionális politika főbb elveit, fontosabb eszközeit és intézményeit rendszerezi. A kötet végén található irodalomjegyzék a regionális gazdaságtan legfontosabb hazai és külföldi munkáinak tárházát kínálja.

A tanulmánykötet nem fogja át a regionális gazdaságtan minden kérdését, ám a neves hazai szerzőgárda mindazon elméleti és módszertani összefüggésekre irányítja rá a figyelmet, amelyek a gazdaság térbeli összefüggéseinek megismerésénél és azok elsajátításánál fontosak lehetnek. A könyv rendszerezettsége, valamint sajátos szerkesztése miatt jól használható a regionális tudomány különféle alkotó elemeinek oktatásánál, tanulmányozásánál, a gazdasági jelenségek területi elemzésénél, de segítheti a helyi, térségi politikák elméleti megalapozását is.